

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Х.ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІ
Х.Б.ТАБЫЛДИЕВ АТЫНДАҒЫ КАСПИЙ ӨңІРІНІҢ ТАРИХЫ,
АРХЕОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯСЫ ҒЗИ
АТЫРАУ ОБЛЫСЫ ІШКІ САЯСАТ БАСҚАРМАСЫ «ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМ» КММ
ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ӨНЕР ФАКУЛЬТЕТІ
ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ КАФЕДРАСЫ

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ
30 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН

**«КӨПЭТНОСТЫ ҚОҒАМДЫ
ДАМУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ
ТӘЖІРИБЕСІ»**

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ –
ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

АТЫРАУ ҚАЛАСЫ,
2025 Ж.

УДК 323.1 (574)
ББК 66.3 (5Қаз) 6
К69

Редакция алқасы: Идрисов С.Н., Утепкалиева К.М., Кайргалиева Г. Сапанов С.Ж., Аймуратов С.Б., Алипова Д.Ж., Жумагазиев А.З., Бақытова А.Ж.
Құрастырушылар: Сапанов С.Ж, Абдулов А.Д, Орынбасаров А.О.

ISBN 978-601-262-621-6

Қазақстан Халқы Ассамблеясының 30 жылдығына арналған **«Көпэтносты қоғамды дамытудың қазақстандық тәжірибесі»** республикалық ғылыми - практикалық конференциясының материалдар жинағы. - «ASU Press» баспасы, Атырау, 2025 ж. - 394 б.

Жинақ Қазақстан Халқы Ассамблеясының (ҚХА) 30 жылдығына арналған **«Көпэтносты қоғамды дамытудың қазақстандық тәжірибесі»** атты Республикалық ғылыми практикалық конференцияның материалдарын қамтиды. Сонымен бірге қазіргі заманғы Қазақстан тарихындағы ҚХА алатын орны мен рөлін ғылыми тұрғыдан зерттеуді халықаралық және республикалық деңгейде кеңінен насихаттайды.

Сонымен қатар отандық және шетелдік ғалымдардың, оқытушылар, магистранттар мен докторанттардың ғылыми мақалалары енгізілген.

Жинақтың материалдары жоғары оқу орындарының ғалымдары, студенттері, магистранттары және докторанттары үшін және көпшілік оқырмандарға арналған.

Ескеру: Мақалалар мен баяндамалардың мазмұны мен мәтініне жинақты дайындап, шығарған тарап жауап бермейді.

ISBN 978-601-262-621-6

©Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің баспасы, 2025
©Издательство ASUPress

СЕКЦИЯ 1
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

POLICY RECOMMENDATIONS FOR INTEGRATION: IRANIAN
SCHOLARLY PERSPECTIVES ON COOPERATION WITH THE
EURASIAN ECONOMIC UNION

Khavarinejad S.,
PhD student at National Research
Tomsk State University, Russian
Federation, Tomsk.

Abstract. Intensified Western sanctions have driven Iran to reorient its economy toward the East, leveraging shared interests with Russia and membership in regional blocs like the Eurasian Economic Union, to forge new trade pathways and counter economic isolation. Aiming to synthesize Iranian researchers' recommendations for advancing Iran–EEU trade cooperation, this study inquired into the major themes among policy recommendations by Iranian scholars. Employing a systematic literature review of Iranian academic publications, this study identified 15 journal articles. It analyzed their scholarly recommendations for enhancing Iran-EEU cooperation. The author found that Iranian scholars proposed that enhancing Iran-EEU cooperation necessitates a multifaceted strategy addressing tariffs, infrastructure, private sector empowerment, export promotion, financial mechanisms, and legal-geopolitical considerations to foster greater economic integration and resilience. In the broader strategic context, this research concluded that Iran's envisioned pathway to break its economic isolation and alleviate sanctions hinges on a deep, multifaceted integration with the EEU, transforming the union into a cornerstone of its eastern pivot by implementing comprehensive reforms across tariff policy, infrastructure, finance, and legal frameworks.

Keywords: Iran, Eurasian Economic Union, Trade, Integration, Cooperation, Policy Recommendations.

Introduction.

Since the intensification of Western sanctions in the 2010s, Iran's foreign trade with Europe and the U.S. has sharply declined, forcing Tehran to reorient its economic strategy toward Eastern partners. This eastward shift has coincided with Russia's growing confrontation with the West over Ukraine, encouraging closer Iran–Russia cooperation in trade, finance, banking, and transit. Within this context, Iran's participation in regional organizations such as the Shanghai Cooperation Organization (SCO), BRICS, and particularly the Eurasian Economic Union (EEU) has created new opportunities for economic integration and sanctions mitigation. The EEU, formed

partly as a response to sanctions against Russia in 2014, has become a crucial platform for Iran's engagement with Eurasian markets.

The aim of this study was “to provide a comprehensive synthesis of Iranian researchers' suggestions for an enhanced Iran–EEU cooperation.” This study addressed the following questions: “What policy recommendations have Iranian scholars proposed for the future of this partnership?”

Understanding how Iranian academics view Iran–EEU relations is critical for policymakers in Iran and Russia, as it provides insight into domestic expert discourse that shapes strategic decision-making. The study also contributed to broader discussions on solutions for alleviating the impact of sanctions on global trade, the evolution of Eurasian economic integration, and the reconfiguration of Iran's foreign economic policy.

This research's temporal scope focused on Iranian scholarly publications produced in the mid-2010s and early 2020s, covering Iran's economic, political, and institutional interactions with EEU member states (Russia, Kazakhstan, Belarus, Armenia, Kyrgyzstan) as the geographical scope. Its topical scope included trade, tariffs, non-tariff barriers, transit, energy, and broader regional integration.

To date, no cumulative analysis has systematically synthesized Iranian academic research on advancing Iran–EEU cooperation. This study bridged that gap by collecting, classifying, and qualitatively synthesizing relevant works, offering a thematic mapping of scholarly recommendations. Its innovation lay in providing the first structured overview of Iranian researchers' collective insights, methodological approaches, and policy prescriptions.

The literature on Iran–EEU relations can be grouped into three main areas: opportunities, motivations, and technical cooperation.

Scholars highlighted that Iran aims to deepen economic ties with regional blocs such as the SCO, BRICS, ECO, and EEU—particularly in transport, energy, finance, and customs - to mitigate the impact of Western sanctions [1]. Strengthening ties with Russia was seen as a key strategy for countering sanctions and addressing domestic challenges like inflation, unemployment, and declining production [2]. While EEU cooperation may not yield significant economic gains, it facilitates trade expansion with Central Asia and helps Iran resist U.S. pressure [3]. Experts argued this cooperation could boost exports but also warned of risks to local industries and Iran's relations with Western Europe [4].

A second set of studies examined tariffs and trade barriers. Research indicated that the current free trade agreement provides only partial tariff reductions, and deeper integration would lead to enhanced trade benefits. However, removing non-tariff barriers may be even more critical, particularly for Iran as a non-WTO member [5]. Using a Computable General Equilibrium (CGE) model, Elahi et al. found that 50% tariff concessions stimulated Iran's agricultural and industrial sectors, raising consumption and welfare, with even greater gains projected under complete tariff elimination [6].

Methodology.

This research used a descriptive, qualitative design with an inductive approach, aiming to understand Iranian researchers' recommendations for Iran–EEU relations. Data consisted of secondary, non-numerical content—research articles by Iranian scholars—making a systematic literature review the most appropriate method.

The process began with scoping searches to refine research questions and set inclusion criteria. Data were collected from major Iranian academic databases—including Irandoc, SID, ISC, Ensani, Noormags, Magiran, Elmnet, Civilica—as well as Google Scholar, using the term “Eurasian Economic Union” and limiting results to 2014–2024.

To ensure comprehensive coverage, all volumes and issues of relevant journals (2015–2025) were screened. Applying the inclusion criteria—focusing on journal articles that included recommendations for Iran–EEU cooperation—reduced the sample to 15 articles for final analysis. Findings were discussed to address the research questions and draw conclusions.

Results

Many studies emphasized tariff management as a priority. Researchers proposed adding more goods to the preferential trade list [7, P. 80] and gradually reducing tariffs over several years to prevent shocks to domestic industries [8, P. 176]. Caution was urged when adjusting agricultural and industrial tariffs, particularly on grains, processed foods, textiles, and services, to avoid harming local producers [9, P. 259]. Others called for prioritizing tariff cuts on goods with high export potential [10, P. 83] and adopting realistic, proactive diplomacy to expedite tariff negotiations [11, P. 100–101].

Upgrading transportation infrastructure was seen as vital to deepening economic ties. Recommendations included developing maritime, road, and rail networks [12, P. 99], completing existing infrastructure gaps [13, P. 163], and attracting investment for transportation projects [14, P. 58–60]. Enhancing Iran's role in Eurasian transit corridors was also emphasized, with calls for closer cooperation with Belarus and participation in Russia's trade and transit initiatives [15, P. 169], highlighting Iran as a key route for energy and goods [16, P. 535], and connecting and optimizing transit routes [17, P. 18].

Researchers argued that empowering the private sector was crucial for successful EEU integration. They recommended stronger public–private partnerships [18, P. 49], aligning Iran's economic structures with global models [19, P. 107], and adapting business practices to Eurasian geo-economic realities [20, P. 167]. Familiarizing Iranian businesses with EEU trade culture and identifying natural trade partners both within and outside the Union were also recommended [21, P. 283–285].

Export promotion was a primary focus, with recommendations for re-exporting and increasing value-added products [22, P. 99], diversifying non-oil exports, and targeting food product marketing. Expanding the work of commercial attachés, creating export consortia, removing barriers, and prioritizing strategic sectors such as pharmaceuticals, construction, and technology were proposed [23, P. 33].

Mechanization, better packaging, branding workshops, and export databases were also suggested to enhance competitiveness [24, P. 138, 140].

Expanding economic diplomacy to attract foreign direct investment, encourage technological cooperation, and establish joint ventures was widely recommended [25, P. 17–18]. On the financial side, researchers recommended creating a joint Iran–Russia bank, developing correspondent banking relationships, and designing a shared financial mechanism to facilitate trade settlement [26, p. 140].

Scholars stressed the need to refine the legal framework of agreements by clarifying ambiguous terms, predicting implementation risks, and gradually harmonizing commitments [27, P. 268]. Geopolitically, some suggested prioritizing cooperation with Russia, Kazakhstan, and Armenia [28, P. 99] and leveraging Iran’s cultural and economic commonalities with EEU states [29, P. 17]. Others advised balancing EEU relations with ties to Europe or exploring alternative blocs such as the SCO, which some researchers considered a better strategic fit for Iran [30, P. 166–172].

Discussion and Conclusion

The main findings of this research indicate that Iranian scholars’ recommendations for enhancing Iran–EEU cooperation revolve around six key themes: Tariff policy, infrastructure and transit development, private sector and trade culture, export development, investment and financial mechanisms, and legal and geopolitical considerations. Researchers emphasized the need for legal and institutional support for traders, careful tariff management, expansion of transport and transit networks, empowerment of the private sector, understanding EEU trade culture, promoting exports, facilitating investment, and improving financial mechanisms. Some scholars also highlighted the importance of balanced regional engagement and careful consideration of other regional organizations alongside the EEU.

From a theoretical perspective, the study enriches the understanding of Iran’s economic strategies in response to sanctions and regional integration initiatives. It provides insight into how Iranian economists and business scholars conceptualize trade cooperation with the EEU and contributes to the broader literature on sanctions, regional trade agreements, and economic diplomacy.

In terms of practical importance, the findings offer actionable recommendations for policymakers in Tehran to enhance economic performance, optimize trade with EEU member states, and strategically plan Iran’s regional economic initiatives. They also provide guidance for Russian and other EEU officials to understand Iranian priorities and perspectives in shaping future policy.

The implications of these findings are significant: implementing the suggested structural reforms, infrastructure investments, tariff strategies, and private sector support can strengthen Iran’s economic resilience under sanctions, improve export competitiveness, and increase integration with Eurasian markets. The study also highlights the need for informed, research-based decision-making to strike a balance between regional alliances and pursue effective economic diplomacy.

The application of these findings lies in informing strategic planning, trade policy, infrastructure development, investment initiatives, and legal frameworks for

Iran–EEU cooperation. By translating scholarly recommendations into policy and practice, Iranian officials can better leverage regional economic opportunities and enhance Iran’s role within the EEU.

Overall, this research contributes to knowledge by providing a systematic synthesis of Iranian scholarly perspectives, identifying thematic priorities, and offering a structured understanding of the theoretical and practical dimensions of Iran–EEU cooperation. It serves as a foundation for future studies, policymaking, and international economic engagement strategies.

REFERENCES:

1. Potapov, Y. B. (2023). On Some Aspects of Economic Diplomacy and Foreign Economic Priorities of Iran’s Government. *Diplomatic Service*, 11, 477–491. <https://doi.org/10.33920/vne-01-2306-02>
2. Rezaeinejad, I. (2023). Analytical Study of the International Economic Policies of Iran and Russia: A Move to Bilateral Cooperation under Sanctions. *Review of Business and Economics Studies*, 10(4), 36–44. <https://doi.org/10.26794/2308-944x-2022-10-4-36-44>
3. Ebrahimitorkaman, A. (2021). Eurasian Economic Union and Iran. *RSUH/RGGU Bulletin. Series Political Sciences. History. International Relations*, 4, 47–60. <https://doi.org/10.28995/2073-6339-2021-4-47-60>
4. Filin, N. A., Koklikov, V. O., & Khodunov, A. S. (2020). Eurasian Economic Union in the Views of the Iranian Expert Communities. *RSUH/RGGU Bulletin. Series Eurasian Studies. History. Political Science. International Relations*, 3, 40–54. <https://doi.org/10.28995/2686-7648-2020-3-40-54>
5. Novikov, M., & Zemlyanskaya, S. (2022). Free Trade Zone Agreements Between the EAEU and Iran: Trends, Problems and Development Prospects. *Bulletin of Volgograd State University Economics*, 4(1), 163–178. <https://doi.org/10.15688/ek.jvolsu.2022.4.14>
6. Elahi, N., Masoumzadeh, E., Kiaalhosseini, S. Z., & Arabi, S. H. (2020). Regionalism and its Economic Effects on Iran in a Computable General Equilibrium (CGE) Model: A Case Study of the Eurasian Economic Union (EAEU). *International Economics Studies*, 50(2), 29–46. <https://doi.org/10.22108/ies.2020.116971.1065>
7. Rasekhi, S., Saedi, R., & Hoseini, S. A. (2020). Assessing the Concessions Balance of Interim Agreement Leading to Formation of a Free Trade Area between Iran and the Eurasian Economic Union. *Politics and International Relations*, 4(7), 79–110.
8. Nejati, M., Bahmani, M., Jalaee Esfandabadi, S. A., & Balaghi Inalou, Y. (2020). Analyzing the Welfare Effects of Trade Liberalization using Multi-Regional Computable General Equilibrium Model Approach: The Case of Iran and Eurasia Economic Union. *Economics and Modelling*, 11(1), 153–179.
9. Balaghi Inalou, Y., Nejati, M., Bahmani, M., & Jalaee Esfandabadi, S. A. (2022b). Examining the Effects of Removing Trade Tariffs on Iran and the Eurasian

Economic Union in Different Economic Sectors. *Majlis and Rahbord*, 117, 221–264. <https://doi.org/10.22034/MR.2022.4753.4617>

10. Ansarinassab, M., & Bidmal, N. (2022). Iran's Trade Promotion Strategy and Eurasian Economic Union. *Central Asia and the Caucasus Studies*, 28(118), 61–86.

11. Talebpour, S., Nourani, M., & Mohammadpour, R. (2022). The Role of Eurasian Economic Union in Development of Foreign Trade of Iran. *Political Geography Research*, 7(1), 79–102.

12. Asgari, M. (2019). Factors Affecting Iran's Exports to the Eurasian Economic Union. *Economic Modeling*, 13(3), 77–102.

13. Farsaee, S., Ghasemi, H., & Navazeni, B. (2020). Islamic Republic of Iran's Economic Opportunities by means of Convergence with the Eurasian Economic Union. *Central Asia and the Caucasus Studies*, 25(108), 141–168.

14. Rasoulinezhad, E., & Sabri, P. (2022). Evaluation of the Eurasian Economic Union Market for the Export of Products from Iran. *Commercial Surveys Bimonthly*, 20(114), 45–62.

15. Mirfakhraei, S. H. (2016). The Eurasian Economic Union and its Geo-Economic Requirements for Iran. *International Relations Studies*, 8(32), 143–175.

16. Mahkoui, H., & Goodarzi, M. (2019). The Impact of the Eurasian Economic Union on the Geoeconomics Situation of the Islamic Republic of Iran. *Central Eurasia Studies*, 12(2), 519–538. <https://doi.org/10.22059/jcep.2019.267106.449803>

17. Simbar, R., & Gholamnia, H. (2021). The Islamic Republic of Iran's Economic Diplomacy with the Eurasian Economic Union (Case Study of Tariffs Cooperation). *Central Asia and the Caucasus Studies*, 113, 1–20.

18. Rasoulinezhad, E., & Sabri, P. (2021b). Resistance Economy and the Strategy for Increasing Iran's Exports to the Eurasian Economic Union Market. *Macro and Strategic Policies*, 9, 32–53. <https://doi.org/10.30507/jmsp.2021.287645.2255>

19. Rasekhi, S., Saedi, R., & Hoseini, S. A. (2020). Assessing the Concessions Balance of Interim Agreement Leading to Formation of a Free Trade Area between Iran and the Eurasian Economic Union. *Politics and International Relations*, 4(7), 79–110.

20. Mirfakhraei, S. H. (2016). The Eurasian Economic Union and its Geo-Economic Requirements for Iran. *International Relations Studies*, 8(32), 143–175.

21. Moradi Haghighi, F., Hosseini, M., & Mehran, N. (2023). Regional Integration of Iran and SCO in Comparison with EAEU. *International Political Economy Studies*, 6(1), 257–287.

22. Asgari, M. (2019). Factors Affecting Iran's Exports to the Eurasian Economic Union. *Economic Modeling*, 13(3), 77–102.

23. Rasoulinezhad, E., & Sabri, P. (2021b). Resistance Economy and the Strategy for Increasing Iran's Exports to the Eurasian Economic Union Market. *Macro and Strategic Policies*, 9, 32–53. <https://doi.org/10.30507/jmsp.2021.287645.2255>

24. Ghertasi, P., Saberi Haghighi, R. A., & Farokhbakht Foumani, A. (2023). Marketing Tactics for Iran's Non-Oil Trade Development with Focusing on the Economic Potential of Eurasian Union. *Management Research in Iran*, 26(4), 123–143.

25. Simbar, R., & Gholamnia, H. (2021). The Islamic Republic of Iran's Economic Diplomacy with the Eurasian Economic Union (Case Study of Tariffs Cooperation). *Central Asia and the Caucasus Studies*, 113, 1–20.
26. Ghertasi, P., Saberi Haghighi, R. A., & Farokhbakht Foumani, A. (2023). Marketing Tactics for Iran's Non-Oil Trade Development with Focusing on the Economic Potential of Eurasian Union. *Management Research in Iran*, 26(4), 123–143.
27. Sadeghi, M. (2023). Legal Criticism of the Agreement to Establish a Free Trade Area between Iran and the Eurasian Economic Union. *Central Eurasia Studies*, 16(1), 249–270. <https://doi.org/10.22059/jcep.2023.354887.450128>
28. Asgari, M. (2019). Factors Affecting Iran's Exports to the Eurasian Economic Union. *Economic Modeling*, 13(3), 77–102.
29. Simbar, R., & Gholamnia, H. (2021). The Islamic Republic of Iran's Economic Diplomacy with the Eurasian Economic Union (Case Study of Tariffs Cooperation). *Central Asia and the Caucasus Studies*, 113, 1–20.
30. Mirfakhraei, S. H. (2016). The Eurasian Economic Union and its Geo-Economic Requirements for Iran. *International Relations Studies*, 8(32), 143–175.

ҰЛТАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ – МЕМЛЕКЕТТІҢ ТҰТАСТЫҒЫН САҚТАУДЫҢ КЕПІЛІ

Тайжанов А.Т.,

*М.Оспанов атындағы Батыс Қазақстан
медицина университетінің профессоры,
философия ғылымдарының докторы
Қазақстан, Ақтөбе қаласы*

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның Тәуелсіз Ел ретінде жасампаздықпен өрлеуіне ел іші тыныштығы, өзара түсіністік пен төзімділіктің аса қажат екендігі айтылады. Қазақстан сияқты көп этностар мекендейтін, көп конфессиялы мемлекетте этносаясат шешуші роль атқарады.

Автор Қазақстан халқы Ассамблеясының мемлекеттік шешімдер қабылдау үдерісі мен реформаларды ілгерілетудегі роліне, елдің береке-бірлігін, ынтымағын, тұрақтылығы мен тұтастығын қамтамасыз етудегі игі істерін жан-жақты ашқан.

Негізгі сөздер: Ассамблея, конфессия, этнос, этносаралық қарым-қатыс, бірлік, ынтымақ, тұтастық, толеранттылық.

Мемлекет – билікті ұйымдастырудың түрі, қоғамдық-саяси жүйенің негізгі әлеуметтік институты ғана емес, ол өкілетті орган ретінде халықтың, ұлттың, таптардың, әлеуметтік топтар мен жіктердің, кейбір жағдайларда жекелеген тұлғалардың да мүдделерін жүзеге асырушы құрал, қоғамдық қатынастарды белсенді түрде реттеуші де. Қандай мемлекет болмасын оның арғы-бергі тарихы

бар, ішкі және сыртқы мәселелері болады. Өткен ғасырдың аяғына қарай Қазақ Елі, оның ішінде, мемлекеттің негізін құраушы этнос қазақ халқы – ғасырлар бойғы арманына қол жеткізіп, өзінің Тәуелсіздігін жариялап Конституциясын қабылдады. Онда: «Біз, Қазақстан халқы, дүниежүзілік қоғамдастықтың ажырамас бөлігі бола отырып, қазақ мемлекеттігінің бұлжымастығын негізге ала отырып, адам құқығы мен бостандығының басымдығын тани отырып, демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құруға бекем бел байлап, азаматтық татулық пен ұлтаралық келісімді, өзіміз үшін және өз ұрпақтарымыз үшін лайықты өмірді қамтамасыз етуді қалай отырып осы Конституцияны қабылдаймыз» [1, 25 б.] - делінген.

Ғасырлар бойы қазақтардың тарихи мекені Ұлы Далада әралуан мәдениетті, дін мен дәстүрді ұстанған көптеген ұлт пен ұлыстардың тағдыры тоғысты. Нәтижесінде жүзден астам этностар мен 40-тан астам конфессия өкілдері қазақ халқымен қоян-қолтық бейбіт өмір сүретіндей айырықша жағдай қалыптасты. Қазақ халқына тән: бауырмалшылық, өзгені жатсынбау т.б. ұлттық менталитет еліміздегі түрлі этностардың ұзақ уақыт қатар өмір сүруі – қоғамда төзімділіктің орнықты дәстүрлерін қалыптастырды.

Мемлекет құруға бел байлаған әрбір ұлт, халық қандай да бір модельдің ортақ, жалпыға бірдей белгілерін қайталайды, сонымен бірге оны өзіндік ерекшеліктерімен толықтырады. Алайда, өзінің дәстүрімен, этникалық тарихымен, этносаралық қатынастардың қалыптасуымен ерекшеленетін қазақстандық қоғамның бірегейлігі соншалықты, оған қазіргі замандағы бірқатар аймақтар мен елдердегі модельдердің ешқайыссы сәйкес келмейді. Сондықтан да бізге этносаралық қатынастардың өзіндік моделін құрудың қажеттігі туды. Сөйтіп 1995 жылы 1 наурызда Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Кеңесші орган «Қазақстан халқы Ассамблеясы» құрылды.

Кезінде, КСРО ыдыраған тұста, ұлтаралық жанжалдардың алаңы болады деп болжаған Қазақстанда, қазіргі уақытта әлемдік қоғамдастықтың тарапынан жоғары бағаға ие болған этносаралық келісімнің өзіндік үлгісі қалыптасты. Этносаралық келісімді қамтамасыз етудің тиімді нормативтік құқықтық және тұжырымдамалық негіздері құрылды. Қоғамның этникалық, конфессиялық, мәдени алуан түрлілігі кезінде этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің жаңа қазақстандық моделін қалыптастыру халықтың мызғымас бірлігіне және қазақстандық қоғамының бірегей ерекшеліктеріне негізделді. Аталған модель адамзат болмысының қарама-қайшы факторларын өзара үйлестіріп, біртұтас етіп біріктіруге мүмкіндік берді. Өйткені, ол, бір жағынан көп ұлтты, екінші жағынан – біртұтас мемлекет болуды көздейтін өзара қайшылықты мақсаттарды біріктірді. Бұл саяси да, әлеуметтік тұрғыдан да маңызды.

Алайда, ұлт мәселесін шешудің амалын біржола айқындау мүмкін емес. Әлемдегі елдердің басым көпшілігі көп ұлтты болғандықтан, әртүрлі этностардың басын қосу, мемлекеттің тұтастығын сақтау – оның мәдениеттілігінің басты белгісі. Бүгін ұлтаралық қатынастарды біржақты түсіну

жиі кездеседі. Көбіне-көп бұл саланы ұлттардың өзара ынтымақтастығы, бірлесуі деп ойлаймыз. Байыптап қарасақ, бұл мәселенің екінші жағы да бар. Әртүрлі этностар араласқан тұста олардың бір-бірімен шендесуі, бәсекелестігі, тіпті өзара кикілжіңдері мен араздықтары бірге жүреді. Олардың қарама-қарсы мүдделерін үйлестіру, ойларын бір жерден шығару үлкен саяси шеберлікті, ақыл-парасатты талап етеді. Түрліше астыртын, құпия амалдармен ұлттар арасында сенімсіздік, өшпенділік ұялату, жанжалдастыру оңай, ал жақындастыру, достастыру, келістіру – қиынның қиыны. Өйткені, бір ұлтты, екінші ұлтқа зорлап туысқан ету, болмаса ұлтты күштеп бақытты ету мүмкін емес. Ұлттың басқа ұлтты қабылдауының астарында психологиялық, мәдени, тарихи астарлар жатыр. Сондықтан бүгіндері ұлтаралық келісім жаһандық мәселеге айналды.

Соңғы тарихқа көз жүгіртсек, ұлтаралық келісімнің түрліше үлгілерін көреміз. Олардан біздің үйренетін де, жиренетін де тұстарымыз жетерлік. Соның бірі – орыс тілін, мәдениетін, білімін, басқа ұлттардың құндылықтарын ығыстырып, елдің бірлігінің, тұтастығының құралына зорлап айналдырған Советтік тотарлитарлық модель. Бұндай саясат айналып келгенде, жаппай ұлтсыздануға әкелді, ұлтынан айырылған қауымдастық пайда болды. Олар өздерін «орыспыз» деп айта алмады, сондықтан өздерін «совет адамдарымыз» - деді. Бұл сол кездегі мемлекет қолдаған, КСРО Халық Комиссариаты Кеңесі қабылдаған «Ұлттық Республикалар мен облыстарда орыс тілін міндетті түрде оқыту туралы» Қаулысының нәтижесі еді [2]. Баршамызға мәлім Кеңестер Одағында ашықтан-ашық ұлттық кемсітушілік болған жоқ. Сондықтан да, жоғарыдағы Қаулы да ұлттық тілдерге қарсы емес-ті, бірақ оны іске асыру барысында ұлттық тілдер өзінен-өзі шеттетілді, әрбір аз ұлт өкілдерінің санасында «олардың тілдерінің болашағы жоқ» деген сенім ұялатты. Бұл үрдіс 50-жылдан астам уақытқа созылды. Нәтижесінде миллиондаған ұлтсызданғандар мен олардың ұрпақтары қазіргі Қазақстанда да өмір сүріп жатыр.

Тәуелсіздігін бәрінен қымбат санаған Қазақ Елі егемендіктің алғашқы күнінен бастап оның үш тағаны: байтақ *жерімізді*; ананың ақ сүтімен дарыған қастерлі *тілімізді*; барлық қиындықтардан халқымызды сүріндірмей алып келе жатқан *береке-бірлігімізді* көздің қарашығындай сақтаймыз деген ұстанымда болдық. Оның үшеуін де Мемлекетіміздің Ата Заңы – Конституциямен бекіттік. Әсіресе, көп ұлттар мекендейтін Қазақстанның – біртұтас мемлекет, бөлінбейтін бірегей мемлекет екендігіне басты назар аударылды, «Қазақстанның Ел бірлігі доктринасы» қабылданып, ол кейін «қоғамды әрі қарай ұйыстыруға қолайлы шарттарды қалыптастыруға бағытталған бағдарламаларды, заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық аспектілерді әзірлеуге негіз болып табылды» [3, 3 б.].

Қазіргі уақытта Ассамблея – ел бірлігін іс жүзінде орнықтыра түсетін құрылымдардың бірі және ол Конституциялық мәртебесі бар маңызды қоғамдық орган. ҚР Президенті өткен жылғы Қазақстан халқы Ассамблеясының XXXIII

сессиясында сөйлеген сөзінде «Ассамблея жұмысын еліміздің жаңа гуманитарлық идеологиялық доктринасымен үйлестіру қажеттігін» [4] айтты. Мемлекет басшысы «Гуманитарлық идеологиялық доктринаның» негізгі Тұжырымдамасын өткен жылы Атырауда Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысында сөйлеген сөзінде жүйелеген болатын. Онда Президент жалпыға ортақ құндылықтарды былайша айқындаған-ды: «Тәуелсіздік және Отаншылдық; Бірлік және Ынтымақ; Әділдік пен Жауапкершілік; Заң мен Тәртіп; Еңбекқорлық пен Кәсібилік; Жасампаздық пен Жаңашылдық»[5]. Президенттің пайымдауынша, бұлар біздің саясат пен экономикадан бастап, білім мен мәдениетке дейінгі барлық саладағы бағыт-бағдарымыз. Бұның бәрі халқымыздың азаматтық бірегейлігін нығайтады, еліміздің болашақ келбетін қалыптастырады. Сондықтан, Ассамблея жұмысына арқау болатын қағидалар да осы құндылықтармен толық үндесулері керек.

Соңғы жылдарда Ассамблеяның қызметі айтарлықтай өзгерді. Бұл құрылым қоғамымыздағы аса маңызды институттардың біріне айналды, Ассамблея мүшелерінің қазіргі заман мен өскелең талапқа деген түсініктері мен көзқарастары да өзгерді, әсіресе олардың этномәдени бірлестіктің бас штабына айналғандығын атап өткеніміз жөн. Осындай сапалық өзгерістердің нәтижесінде Ассамблея мүшелері қоғамда өзара құрмет пен сенімді нығайтуда, жастардың идеологиялық және ұлттық тәрбиесін назарда ұстауда, мемлекеттік тілдің ұлттарды ұйыстырудағы ролін бағалауда айтарлықтай нәтижелерге жетті.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, арнайы институт – Қазақстан халқы Ассамблеясын – құру арқылы этносаралық қатынастарды институционализациялау Қазақстанның елеулі жетістігі болып табылады. Оның Конституциялық мәртебе деңгейінде толыққанды қызмет етуі этникалық мәселелерді олармен тығыз байланысты саяси, экономикалық, әлеуметтік мәселелерден бөліп қарастыруға және оларды өздеріне тән әдістермен шешуге мүмкіндік береді. Өйткені, түптеп келгенде, қоғамдық институттардың нақтылы мамандануы, олардың нақты функцияларды атқаруы қоғамның серпінді дамуының кепілі және оның өркениеттілік көрсеткіші болып табылады. Ендеше, этносаралық қатынастарды үйлестіру мен талдау тақырыбына үнемі көңіл бөлгеніміз абзал.

Алда аталып өтетін Қазақстан халқы Ассамблеясының отыз жылдығы – саяси тұрғыдан өте маңызды шара. Сондықтан да еліміз осы мерейтойға ерекше дайындалуда. Өйткені, бұл құрылым Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарында көп этносты Қазақстан халқын бірлікке, ынтымаққа бастады, соның арқасында елімізде әлеуметтік қақтығыстар мен өзге елдерде көрініс берген ұлтараздық белгілері де болмады. Ассамблея өзін этносаралық келісім мен жалпыұлттық бірлікті нығайту жолында сындарлы саясат жүргізе алатын тиімді құрал ретінде таныта білді. Тәуелсіз елімізді бірлікке, жасампаздыққа, өрлеуге апаратын игілікті істер де, оны жүзеге асыратын институттар да халықтан қолдау таба береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ халқының Ата Заңдары. Алматы, 1993.
2. Қараңыз: Об обязательном изучении русского языка в школах национальных Республик и областей // Постановление от 13 марта 1938 г. №324., ЦК ВКП (б) и Совета Народных Комиссаров СССР.
3. Қараңыз: Қазақстанның Ел бірлігі доктринасы. Астана, 2009.
4. «Бірлік. Жасампаздық. Өрлеу». Мемлекет басшысы Қ-Ж. Тоқаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының XXXIII сессиясында сөйлеген сөзі. //Егемен Қазақстан» газеті, 25 сәуір, 2024.
5. «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс». Мемлекет басшысы ҚЖ.Тоқаевтың Атырауда өткен Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысында сөйлеген сөзі. //«Егемен Қазақстан» газеті, 12 наурыз, 2024.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ОХРАНЫ ЭКОЛОГИИ КАСПИЙСКОГО МОРЯ

Винокурова А.Б.,

*Таразский университет им. М.Х. Дулати,
г. Тараз, Казахстан*

Руководитель: Суркова С.С.,

*доктор PhD, кафедра «Гражданское право и процесс»,
Таразский университет им. М.Х. Дулати,
г. Тараз, Казахстан*

Аннотация. В данной статье анализируются международно-правовые аспекты, регулирующие охрану экологии Каспийского моря. В основу входят такие международные соглашения, как Тегеранская конвенция 2003 года и Конвенция о правовом статусе Каспия 2018 года, их роль в обеспечении устойчивого развития региона. Поднимается вопрос о реализации экологических обязательств и перспективах повышения международного сотрудничества в сфере охраны окружающей среды.

Вывод заключается в необходимости дальнейшего совершенствования правовых норм и усиления международного контроля в сфере охраны окружающей среды Каспийского региона. Отмечается опыт других стран в качестве примера для прикаспийских государств в повышении уровня охраны экосистемы крупнейшего водоёма в правовом поле.

Ключевые слова: Каспий, экология, устойчивое развитие, международные соглашения.

В нынешних условиях, бросающих вызов сохранению экологического равновесия, поддержка важнейшего уникального водоёма должна занимать особое место в государственной стратегии всех пяти прикаспийских государств. Каспийское море является не только крупнейшим в мире бессточным озером либо морем из-за комплекса своих качеств, но и регионом стратегических интересов, вопросы экологии которого тесно связаны с международной экономикой, политикой и безопасностью [1].

Президент Казахстана К.-Ж. Токаев в своем Послании народу Казахстана призывает обратить внимание на сохранение Каспийского моря, и дает поручение Правительству разработать межгосударственную программу по сохранению водных ресурсов Каспийского моря, согласовав ее с соседними государствами [2].

На данный момент, одними из самых значительных угроз для экосистемы Каспийского моря являются снижение уровня воды и ее загрязнение, последствия нефтегазовой деятельности, браконьерство и сокращение популяции осетровых рыб [3]. Эти проблемы не могут быть решены самостоятельно одним государством. Требуется приложить усилия всех прикаспийских стран, в чьих интересах остается безопасность этого водоёма.

Цель данной статьи – проанализировать международно-правовые основы охраны экологии Каспийского моря, выявить существующие проблемы реализации международных соглашений и обозначить возможные пути совершенствования правового регулирования в данной сфере.

История правового регулирования Каспийского моря уходит ещё в XX век. До распада СССР отношения по его использованию регулировались договорами между Советским Союзом и Персией (Ираном) 1921 и 1940 годов. Эти договоры изменили многие вещи в дискриминирующих Персию отношениях с РСФСР, включая регулирование правового режима рыболовства и судоходства. С распадом Советского Союза и после появления новых независимых государств – Казахстана, Азербайджана и Туркменистана, стало ясно, что старые договоры больше не работают. Каспий перестал быть «морем двух стран» и превратился в регион со сложными интересами пяти государств. Как отмечает М. Кепбанов, «именно тогда появилась необходимость в новых международных соглашениях, где экология заняла важное место» [4].

О проблемах Каспийского моря писали ученые не только прикаспийских государств, но и зарубежных стран, как например: Великая С.А., Виноградов С., Ветурс П., Алиева С., Гарибов А., Коффей Л., Ченчиарелли А. и др. и мы в полной мере разделяем их мнение о том, что стабильность и безопасность в регионе должна оставаться на первом месте.

Таким образом, после появления четырёх новых независимых государств в регионе встал вопрос о новом международно-правовом статусе Каспия и об экологической ответственности всех участников.

Важным документом в закреплении основы экологического сотрудничества стала Рамочная конвенция по охране морской среды

Каспийского моря (Тегеранская конвенция), подписанная в 2003 году и вступившая в силу в 2006 году. Эта конвенция первое юридически-обязывающее соглашение, подписанное прикаспийскими странами (Азербайджан, Исламская Республика Иран, Республика Казахстан, Российская Федерация и Туркменистан). Конвенция содержит общие требования для охраны экологии Каспийского моря и необходимые для этого инструменты [5].

Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 апреля 2005 года № 406 ратифицировало Рамочную конвенцию по защите морской среды Каспийского моря, совершенную в городе Тегеране 4 ноября 2003 года. Как следует из Конвенции, её цель заключается в сохранении и восстановлении биологического разнообразия Каспия, предотвращение загрязнения и рациональное использование природных ресурсов [6].

В Тегеранской конвенции закреплены несколько важных принципов, которые должны соблюдать прикаспийские страны. Один из них – принцип предосторожности: даже если учёные не до конца уверены в прогнозах, меры нужно принимать заранее, чтобы не довести море до критической ситуации. Второй принцип – «загрязнитель платит», то есть ответственность за загрязнение и все расходы на его устранение несёт именно тот, кто его допустил. Это справедливо и дисциплинирует компании и государства. Третий принцип касается открытости информации – страны обязаны делиться данными о загрязнении и состоянии экологии Каспия. Такой обмен делает сотрудничество более прозрачным и показывает, кто реально выполняет свои обязательства [6].

Позже, были приняты протоколы, которые конкретизировали Рамочную конвенцию такие как, протокол о готовности к авариям с разливами нефти (2011 г.), позволяющий странам совместно реагировать на чрезвычайные ситуации [7]. Далее был принят протокол о предотвращении загрязнения из наземных источников (2012 г.), который был направлен на контроль промышленных и сельскохозяйственных выбросов [8]. Следом, в 2014 году приняли протокол о сохранении биоразнообразия. В этом протоколе особое внимание было посвящено сохранению редких видов, в частности осетровых [9].

Следующий шаг к определению правовых основ охраны Каспийского моря представляет собой, в первую очередь, определение его правового статуса, который долгое время оставался предметом спора. В этом вопросе следует обратиться к «Конвенции о правовом статусе Каспийского моря», принятой в 2018 году в Актау. Хотя прежде всего она определяла политико-правовые вопросы (например, границы юрисдикции и правила использования ресурсов), в ней есть и важные экологические положения.

Согласно этой конвенции, Азербайджанская Республика, Исламская Республика Иран, Республика Казахстан, Российская Федерация и Туркменистан должны учитывать экологические стандарты при добыче нефти и газа. Всем пяти странам запрещено строить проекты, способные нанести ущерб морской среде, без согласования с другими государствами. А также биологические ресурсы должны использоваться рационально и с учётом восстановления популяции [10].

Таким образом, Конвенция закрепила принцип экологической ответственности и подтвердила, что охрана природы Каспия – общая задача всех пяти государств.

Однако, несмотря на принятые соглашения и созданные правовые механизмы, экологические проблемы Каспийского моря и на сегодняшний день остаются крайне острыми. На практике выполнение обязательств сталкивается с трудностями: не в полной мере обеспечивается контроль за добычей углеводородов, остаются нерешёнными вопросы борьбы с браконьерством и загрязнением из наземных источников, а колебания уровня моря лишь усиливают уязвимость региона.

Это свидетельствует о том, что международно-правовые меры пока не привели к устойчивым результатам, и для реального улучшения ситуации требуется более тесное сотрудничество и комплексный подход со стороны всех прикаспийских государств.

Очевидно, что существующие международные договоры создают лишь основу для экологической безопасности Каспийского моря, но пока не гарантируют её. Для того чтобы эти механизмы действительно работали, необходима их дальнейшая доработка и практическая реализация. В первую очередь это касается усиления контроля за исполнением обязательств, ведь часто именно на этапе реализации возникает разрыв между «бумажными нормами» и реальными результатами.

Во-первых, важной задачей является создание эффективной системы мониторинга состояния морской среды. На сегодняшний день каждое государство проводит исследования по своим методикам, что затрудняет сопоставление данных. Решением могло бы стать создание единой региональной базы экологической информации, которая будет доступна всем прикаспийским странам. Это позволило бы вовремя выявлять критические изменения и принимать меры.

Во-вторых, требуется ужесточить контроль за добычей углеводородов. Добыча нефти и газа остаётся главным источником загрязнения, и пока стандарты безопасности сильно различаются по странам. Здесь стоит ввести общие требования к технологиям и обязательные экологические экспертизы крупных проектов, проводимые при участии всех пяти заинтересованных государств.

В-третьих, актуальным направлением охраны экосистемы водоёма остаётся борьба с браконьерством и сохранение биоразнообразия. Осетровые рыбы, которые веками были символом Каспийского моря, оказались на грани исчезновения. Для изменения ситуации, на законодательном уровне, необходимо усилить контроль на границах, расширить сотрудничество между правоохранительными органами стран региона и активнее использовать международный опыт в сфере защиты редких видов.

В-четвёртых, особого внимания, как и всегда, требует работа с населением и формирование у него экологической культуры. Любые международные

договоры будут низкоэффективными, если общество не будет поддерживать экологические инициативы. Здесь важна роль образовательных программ, средств массовой информации, а также неправительственных организаций, которые могут привлекать внимание к проблемам моря и формировать у людей чувство ответственности за его сохранение.

Наконец, перспективным направлением можно назвать расширение сотрудничества с международными организациями, такими как Программа ООН по окружающей среде (UNEP) [11], Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН (FAO) [12]. Их ресурсы, опыт и технологии могли бы существенно помочь прикаспийским странам реализовать свои экологические проекты.

Интересным опытом для прикаспийских стран могут стать примеры других международных соглашений, где экология стала основным предметом сотрудничества. Так, в Балтийском регионе действует Хельсинкская конвенция 1974 года, направленная на защиту Балтийского моря от загрязнения. В её рамках была создана постоянная комиссия HELCOM, которая координирует действия всех стран-участниц, ведёт регулярный мониторинг и публикует отчёты о состоянии моря [13]. Благодаря этой системе страны региона не только получают актуальные данные, но и несут ответственность друг перед другом за невыполнение договорённостей.

Для Каспийского моря подобные механизмы могли бы стать хорошим примером. Создание постоянного органа, наподобие Хельсинской комиссии, позволило бы прикаспийским государствам выработать единые подходы к охране экологии и вести при этом открытый обмен данными. Кроме того, привлечение внешних экспертов дало бы возможность ускорить внедрение современных технологий очистки воды, мониторинга и восстановления экосистем.

Таким образом, международный опыт подтверждает, что успешная охрана экологии моря требует не только принятия конвенций, но и создания эффективных институтов, способных следить за их реализацией. Для Каспия это направление остаётся ключевым и может стать решающим фактором в сохранении его уникальной экосистемы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Каспийское море. Интернет-ресурс Википедия. Режим доступа: <https://surli.cc/kelmfg> (дата обращения: 12.09.2025)
2. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 08.09.2025 года «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://surl.li/tipohd> (дата обращения: 08.09.2025)

3. «Экологические проблемы Каспийского моря». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://npiesco.kz/company/articles/ekologicheskie-problemy-kaspijskogo-morya/> (дата обращения: 12.09.2025)
4. Кепбанов М. Развитие международно-правового режима Каспийского моря в сфере экологии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://surli.cc/mbmzgl> (дата обращения: 12.09.2025)
5. «О Тегеранской конвенции». Режим доступа: <https://tehranconvention.org/ru/tc/about> (дата обращения: 12.09.2025)
6. Закон Республики Казахстан "О ратификации Рамочной конвенции по защите морской среды Каспийского моря". Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P050000406_ (дата обращения: 12.09.2025)
7. О подписании Протокола о региональной готовности, реагировании и сотрудничестве в случае инцидентов, вызывающих загрязнение нефтью, к Рамочной конвенции по защите морской среды Каспийского моря. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000135/history> (дата обращения 13.09.2025)
8. О подписании Протокола по защите Каспийского моря от загрязнения из наземных источников и в результате осуществляемой на суше деятельности к Рамочной конвенции по защите морской среды Каспийского моря. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000486> (дата обращения: 13.09.2025)
9. О ратификации Протокола о сохранении биологического разнообразия к Рамочной конвенции по защите морской среды Каспийского моря. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000070> (дата обращения: 13.09.2025)
10. О ратификации Конвенции о правовом статусе Каспийского моря. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000222> (дата обращения: 13.09.2025)
11. «Программа ООН по окружающей среде». Интернет-ресурс. Режим доступа: <https://www.un.org/ru/ga/unep/> (дата обращения: 13.09.2025)
12. «Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН». Интернет-ресурс сайт. Режим доступа: <https://www.fao.org/home/ru> (дата обращения: 13.09.2025)
13. Хельсинская комиссия. Интернет-ресурс Википедия. Режим доступа: <https://surl.lt/frybye> (дата обращения: 13.09.2025)

КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ТАБИҒИ РЕСУРСТЫҚ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Конысбекова К.К.,

*М.Х.Дулати атындағы Тараз
университетінің аға оқытушысы
Қазақстан, Тараз қаласы.*

Андатпа: Бұл мақалада Каспий теңізінің экологиялық жағдайына зерттеу жүргізу барысында, Каспий теңізінің экологиясын түсініп білу, қазіргі таңдағы жағдайын талдау, туындаған мәселелерді қарастыру және мәселелерді шешу жолдарын ұсыныстары туралы айтылады. Мақала тақырыбына қатысты мәліметтерді жинастыру, жүйеге келтіру, ғылыми әдебиеттер мен мақалаларға, статистикалық мәліметтерге, оқулықтарға сараптамалық және анықтамалық, салыстырмалы талдаулар жасалып, болжамдау әдістері қолданылды.

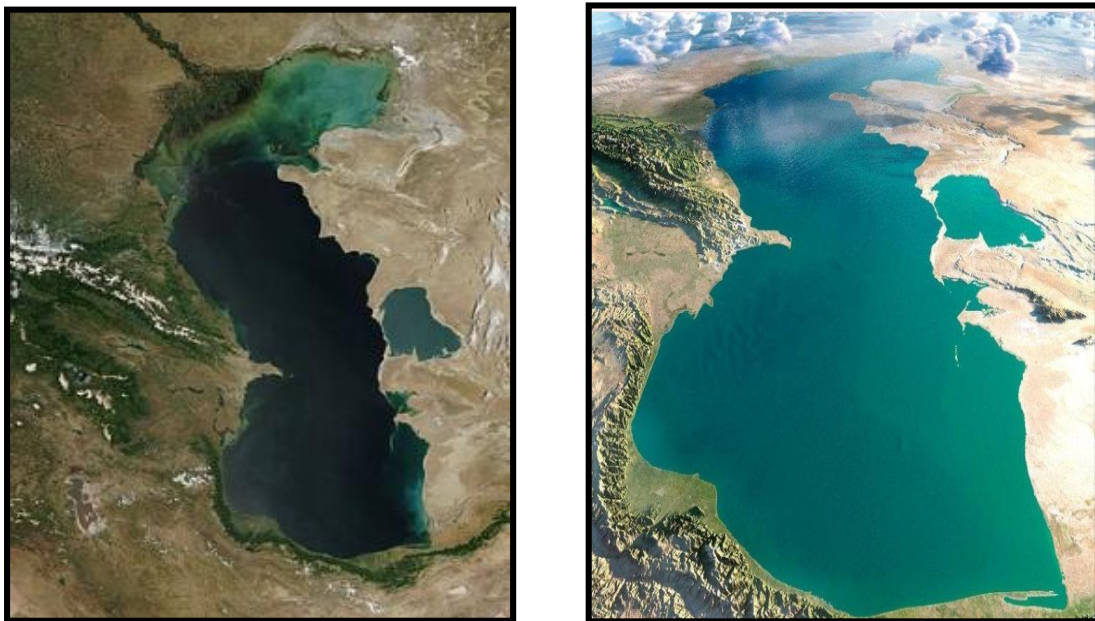
Негізгі сөздер: экологиялық бағалау, геоэкология, антропогендік факторлар, жаһандық геологиялық құбылыстар.

Бүгінгі күнде қоршаған ортаның тұрақтылығын реттеудегі маңызды бірегей мәселер - қоршаған ортаның, табиғаттың бұзылуы болып отыр. Каспий экологиясы - Каспий теңізінде қалыптасқан мұнай өңдеу кешендерінің дамуына байланысты Қазақстанның батыс өңірінде қалыптасқан табиғи, әлеуметтік, экономикалық және экологиялық жағдай. Су және жер үсті экологиялық жүйелерінің ресурстық потенциалының төмендеуі, өнеркәсіп үшін қажетті жануарлардың (оның ішінде бекіре тұқымдас жануарлардың) жойылу қаупі, мұнай-газ кенішінің жұмысына байланысты өңірде техногендік кесарь тілігінің ұлғаюына байланысты түрлердің ерекшеліктерінің төмендеуі - Каспий маңы қоршаған ортасының өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Экологиялық сипаттағы теңіздің ластануы негізінен Каспий қайраңындағы мұнай және газ кен орындарының «жұмысы» болып табылады. Көптеген зерттеуші ғалымдардың пікірі бойынша ластаушы заттектердің басым бөлігі Солтүстік Каспийге Еділ мен Жайық өзендерінен бөлек жағалау мағындағы мұнай кен орындары мен консервацияланған ұңғымалар себебінен туындап отырғандығы белгілі.

Теңіз аумағындағы кен орындарында мұнайдың төгілуінен, пластикалық судың ағуынан, техника мен көліктің дұрыс жүрмеуі салдарынан жасыл желектер тапталып, топырақ тозып қана қоймай, теңіздегі органикалық дүниенің жағдайы да нашарлауда. Мұнай аймағындағы қалдықтардан құтылу мүмкін емес. Мұнай қорларының шөгінділері, пайдасыз топырақ, ластанған тұзды мұнай, металл қалдықтары, радиоактивті заттармен таусылған табиғи материалдар, бұрғылау қондырғысын күрделі жөндеуден кейінгі қалдықтар. Мұның бәрі өндіріс қалдықтарынан туындап отырған мәселе.

Географиялық орнына тоқталатын болсақ Каспий теңізі - әлемдегі экономикалық маңызы бар ең ірі тұйық су алабы. Каспий теңізі - Еуропа мен

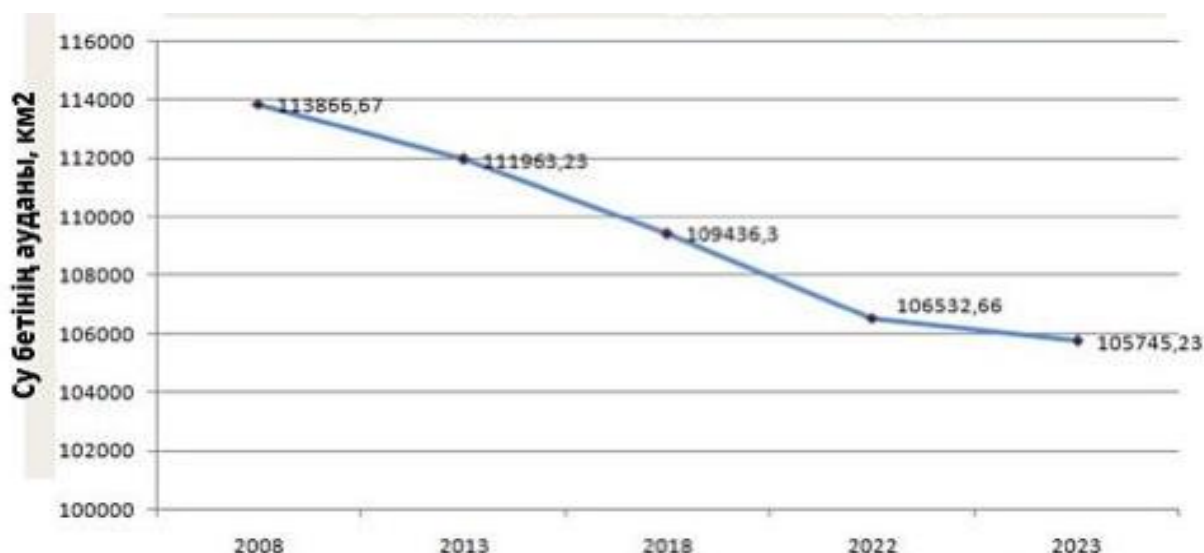
Азия арасында орналасқан планетадағы ең ағынды көл (1-сурет). Көлемі бойынша әлемдегі ең үлкен су айдыны теңіз деп аталады. Каспий теңізінің жалпы ауданы 376000 шаршы шақырымды құрайды, меридиан бағытында 1200 км-ге созылады және орташа ені 300 км. Жағалау сызығының ұзындығы 7000 метрді құрайды, оның Қазақстанға тиесілі ұзындығы 2340 км (солтүстік жағалаудың көп бөлігі және шығыс жағалаудың солтүстік жартысы), қалғандары Ресей, Әзірбайжан, Түрікменстан, Иранмен шектеседі. Беті мұхит деңгейінен 28 метр төмен орналасқан. Ең терең нүкте - 1025 метр, орташа тереңдігі-180 метр. Ірі шығанақтар: Маңғыстау, Қазақ, Қарабұғазкөл және т.б., 50-ге жуық арал бар (үлкендері : Құлалы, шешен, Артем және т. б.). Маңғыстау, Апшерон, Аграхан, Красноводск, Шелекен ірі түбектері. Төмен, тегіс жағалау басым.

1-сурет. Каспий теңізінің ғарыштық көрінісі

Жағалауда теңіз суының өткен жоғары кезеңін көрсететін көптеген теңіз террасалары бар. Каспий теңізінің геологиялық қалыптасуы ұзақ геологиялық кезең ішінде болды. Осы уақыт ішінде теңіз суы бір кездері жағалауға құяды (трансгрессия), бір күні су кейінірек оралды (регрессия). Плейстоцен кезеңінде (70 миллион жыл бұрын) понтокаспий теңіз бассейні үлкен теңізден оңтүстікте орналасқан Тетис есімімен бөлінді. Понтий кезеңінде (10 миллион жыл бұрын) сармат теңізі, оның құрамында қазіргі аумақты алып жатқан қара және Каспий теңіздері бірнеше бөлікке бөлінді. Нәтижесінде жабық массивті қамтитын қазіргі Каспий теңізінің эскизі пайда болды. Ол кезде теңіз аумағы қазіргіден кішірек болатын. Орта плиоценнің кейбір кезеңдерінде теңіз аймағы одан да аз болды. Ол тек Дербент қазандығымен шектеледі. Каспий мөлшері тереңдігі мен соңғы рельефі бойынша 3 бөлікке бөлінеді. Қайранда орналасқан құрлықтың солтүстік бөлігі таяз (10-20 метр). Орташа ойпат бойынша тереңдігі 788 метр. Оңтүстік

бөлігі-терең ойпат (1025 метр). Жаз айларында су беті солтүстікте 24-26 градусқа, оңтүстікте 27-28 градусқа дейін қызады. Қыста солтүстіктің таяз бөлігі қатып қалады, оңтүстікте судың температурасы шамамен 10 градус. Каспий теңізіне шамамен 130 өзен құяды. Ағын көлемінің 80 пайызын Еділ өзені, 5 пайызын Орал, 5 пайыздан астамын терек, Сулақ, Самур, 6 пайызын Кура өзені құрайды. Иран жағалауындағы өзен мен Кавказдың кіші өзендері шамамен 4 пайызды құрайды. Теңізге түсетін жалпы жер үсті суындағы ең үлкен және ең кіші жылдық айырмашылық жүз жылда 260 метр текше км құрайды. теңіз суының бетіне қатысты өзен ағынының мұндай өзгеруі Каспий теңізінің деңгейін 67 см-ге өзгертеді. басқаша айтқанда, Каспий теңізі деңгейінің жыл сайынғы өзгеру құбылысында тек өзен ағысы жарты метрді құрайды. Теңізге түсетін жауын-шашын мөлшері тым аз. Ол теңіз деңгейін тек 1 см көтереді. Каспий теңізінде Қарабұғазкөл Шығанағы үлкен маңызға ие. Әсіресе оның суының деңгейі мен тұздылығын сақтауға көмектеседі. Теңізден келетін судың әр шақырымы 13-15 млн. тонна түрлі минералды тұздар әкеледі. Қарабұғазкөл теңіз буландырғышының рөлін атқарады. Каспий теңізінің тұздылығы Еділ мен Жайық өзендерінің сағасына жақын жерде 0,1-3 –ке дейін (промилле), оңтүстік-шығыста 13-ке дейін көтеріледі. Теңізде циклондық айналмалы ағын желдің, өзен суының және жағалау сызығының әсерінен пайда болады. Каспий теңізінің деңгейі маусымдық, жылдан жылға және жүзжылдыққа өзгереді. Геоморфологиялық зерттеулер бойынша Каспий теңізі деңгейінің ауытқуы уақыт өте келе кеміге берілді: плейстоценде (соңғы 700-500 мың. теңіз деңгейінің ауытқуы 100 метрді, голоценде (соңғы 10 мың жылда) - 15 метрді (-20-дан -30 метрге дейін), соңғы 2 мың жылда-12 метрді құрады , ал аспаптық бақылаудан бастап (1830 жылдан қазіргі уақытқа дейін) 4 метрге ауытқыды (2-сурет).

2-сурет. Каспий теңізінің су беті ауданының динамикасы

Теңіз деңгейінің көтерілу немесе төмендеу себептері туралы көптеген болжамдар бар [1, 126]. Олардың негізгілері: жаһандық геологиялық құбылыстар және теңіз аймақтық ерекшеліктері. Каспий теңізінің алғашқы неогеніне тектоникалық қозғалыстар мен тау-кен түзілу процесі әсер еткенімен, жоғарғы плейстоценде тектоникалық және климаттық факторлар әсер етті. Ал қазіргі кезеңде Каспий теңізі деңгейінің өзгеруіне климаттық және антропогендік факторлар әсер етеді. Соңғы уақытта ең жоғары деңгей (+22,5 метр) 19 ғасырдың басында, ең төменгі деңгей (-29,0 метр) 1977 жылы байқалды. 1978 жылдан бастап (20 ғасырдың аяғында) теңіз деңгейі 2-2, 7 метрге көтерілді. Мұз айдыны кей жерлерде 100 км-ге дейін кеңейіп, көптеген мұнай өндіру нысандарын, шабындықтарды, жайылымдарды, жолдарды су басты. Каспий теңізінде балық аулау жақсы дамыды. Теңізден көптеген бекіре тұқымдас балықтар, майшабақтар, камбалалар, торттар, көксерке, тұқы және т.б. Каспий теңізі Қара уылдырық өндірілетін су объектілері арасында әлемдегі алғашқы орындардың бірін алады.

Жыл бойы Каспий теңізінің деңгейі жел-желбезек құбылыстарының нәтижесінде 0,5-1 метр шегінде ауытқиды. 2010-2018 жылдары жүргізілген бақылау жұмыстарының нәтижесінде Каспий теңізі суларының мөлшерінде айтарлықтай өзгеріс анықталды.

Теңіздің қазақстандық бөлігі – солтүстік-шығыс жағалауы Атырау және Маңғыстау облыстарының Солтүстік-Каспий теңізінің басқа бөліктерінен географиялық орналасуымен, теңіз түбінің құрылымымен, тұздылығымен және температуралық режимімен, су балансымен (балансымен) және т.б. оңтүстік және Орталық Каспийден таяз суымен ерекшеленеді. Солтүстік Каспий бөлігінің ауданы 80 мың шаршы шақырымды құрайды. Оған құятын салалардың жылдық жиынтық ағыны Каспийге құятын барлық өзен салаларының жалпы ағынының 88 пайызын құрайды.

Теңіздің бұл бөлігі жануарлар мен өсімдіктер әлеміне бай. Мұнда жануарлардың 2 мыңға жуық түрі мекендейді (оның ішінде омыртқасыздар – 415, паразиттік Жануарлар - 325). Теңіз фаунасының негізін эндемикалық Жануарлар құрайды (шаян тәрізділердің 60 пайызы, моллюскалардың 80 пайызы, балықтардың 50 пайызы). Каспий теңізінің балық қоры 2,9 млн. т құрайды, оның 40 пайызы Солтүстік Каспий бөлігінің үлесіне тиесілі. Каспий теңізі-ұзақ уақыт бойы балық аулаған маңызды су қоймасы. Мұнда бекіре тұқымдас балықтардың әлемдік өндірісінің 90 пайызы ұсталды [2,6 б].

Жақында балықтардың уылдырық шашатын жерлерге жетуіне жол бермейтін өзендерде салынған бөгеттер, радиациялық және химиялық судың ластануы және бұзақыларды алу (браконьерлік) бекіре тұқымдас балықтардың қорын азайтады. Сонымен қатар, жыл сайын плюмар саны азаяды. Каспий шамшырағы, Еділ майшабағы, Каспий лососы, Ақба Қазақстанның "Қызыл кітабына" енгізілген. Қазіргі заманғы балық аулау балық аулауды реттеуге, ерекше құнды балық түрлерінің (бекіре, гартер, гартер және гартер) табиғи және жасанды көбеюіне негізделген. Жыл сайын 11 балық зауыты (Ресей, Әзірбайжан,

Қазақстан) Каспий теңізіне 75 млн.балық шабақтарын жібереді. 2012 жылдан бері Атырауда 2 балық зауыты жылына 6 миллион доллар тұрады. бекіре балықтарының шабақтарын дайындайды. Балық уылдырығын тұщы суға шашады, жинау үшін тұзды суға шығады. Мысалы, шортан, Чуб, қызылқанат, балық, алабұға теңіз атырауларына (атырауларға) дейін созылады, Қаракөз, Камбала, көксерке тұзды суда өмір сүруге бейімделген (тұздылығы 10-11 промилль), ал бекіре тұқымдас балықтар өте тұзды суда. Каспий теңізінде 2 тропикалық жүйе құрылды.

Солтүстік-Шығыс Каспий аумағында құстардың 278 түрі мекендейді. Соның ішінде Қазақстан мен Ресейдің "Қызыл кітабына" енген өте сирек кездесетін қалбағай, қарабай, сары құтан, бұйра бірғазан және т.б. Ал Каспий итбалығы-тек Каспий теңізінде тіршілік ететін сүтқоректілер. 1960 жылы 120 мыңнан астам итбалық, 1980 жылдың аяғында – 27 мың, 1990 жылы – 13,8 мың, 2009 жылы – 8 мың итбалық ауланды, 2012 жылдың сәуір – тамызында 360-450 мыңға дейін азайды. Каспий итбалығының жаппай қырылуы-Каспийдің сол жағындағы гидрометеорологиялық және экологиялық жағдайлардың нашарлауына байланысты теңіз жануарларының иммунитетінің төмендегенін көрсетеді. Каспий ойпатында 88 тұқымды, 371 тұқымды біріктіретін өсімдіктердің 945 түрі өседі. Оның 357 түрі жоғары өсімдіктерге жатады (25 түрі – эндемик), 6 түрі-Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген. Ал теңіздің өзінде су өсімдіктерінің 728 түрі өседі (оның 5 түрі жоғары). Теңіз өсімдік жамылғысы құрлықтан айтарлықтай ерекшеленеді. Құрлықта негізінен гүлді өсімдіктер, ал суда балдырлар (64 түрі) кездеседі. Солтүстік Каспийде негізінен қамыс, теңіз шөптері, тимьян, қарлыған, хош иіс, мүйіз өседі [3, 22 б].

Бұл өсімдіктер балықтың уылдырығын су түбіне бекіту үшін қажет, сонымен қатар суда жүзетін құстар мен кейбір балық түрлеріне тамақ ретінде қызмет етеді. Соңғы жылдары ескі Каспийде мұнай өндіру мәселесі өзекті болып тұр. Теңіздегі орасан зор байлық саналатын табиғи ресурстар біздің республикамызға бірнеше шетелдік алыптарды әкелгеніне бірнеше жыл болды. Қазір олар ақ тер, көк тер болатын теңізге мұнай сорғыларын орнатуда. Белгілі – олардың басты мақсаты мұнай өндіру. Мұндай шешімдер экономикамызға оң өзгерістер әкелгенімен, ертең мұнай өндеуді бастағанда біздің теңіз табиғаты тигізетін кері әсері зор болатынын ескеруіміз қажет.

Бүгінгі таңда Солтүстік Каспийдің табиғаты, оның экологиялық жағдайы үшін ең үлкен қауіп атмосфераның, жер жамылғысының, судың ластануы болып табылады. Бұл аймақтағы атмосфераның ластануына мұнай-газ өңдеу кәсіпорындары үлкен әсерін тигізіп отырғаны белгілі. Қақытырақ айтар болсақ, статистикалық мәліметтерге сүйенсек 2016 жылы Атырау облысы бойынша атмосфераға 135,1 мың тонна зиянды заттар (оның ішінде 132,8 мың тонна газ тәріздес заттар, 2,3 мың тонна қатты заттар) шығарылған екен. Мұндай улы заттар көлемінің артуы атмосфераға негізінен ескі технологиялық жабдықтармен жабдықталған 3,5 мың мұнай ұңғымаларынан шығарылғанын көрсетіп отыр. Мұнай кәсіпшілігінің негізгі экологиялық проблемасы-ілеспе газды іске қосу.

Қазір жылына 800 миллион. газ ауада жанады [4]. Мұның өзі ауа атмосферасының ластануына үлкен ықпалын тигізіп отыр.

Қорыта айтқанда, жер ғаламшарының әр түкпірінде болып жатқан экологиялық апаттар мен түрлі табиғи катастрофалардың нәтижесінде оң қорытынды шығармасақ, Каспий теңізінің келешегіне де қауіп төнеді. Қазір таңда мұнда тек барлау жұмыстары мен іздестіру шаралары ғана жүргізілуде. Осындай геологиялық жұмыстардың барысында-ақ бірнеше оқыс оқиғалар орын алып отырғаны белгілі. Мұның бірден бір дәлелі алдымен итбалықтардың, соңынан құстардың жаппай қырғынға ұшырауы теңіздің қазақстандық бөлігінде дабыл қағылар жағдайдың қазір-ақ қалыптасып келе жатқанын аңғартады. Ең сорақысы – сол апаттардың аяғы анықталмай, себебі сараланбай қалғандығында болып тұр. Бізге «қара алтын» игеру жолында табиғатты құрбандыққа шалмау, қоршаған ортаны таза күйде сақтау жолындағы шараларды қолға алатын кез жетті. Жалпы, адам мен табиғаттың байланысы ықылым замандарда қалыптасқан. Адамзат өзінің өмірлік қажеттілігін қоршаған ортадан алады. Бұл үлес қазір артып келеді. Бүгінде қоғам қажеттілігінің 80%-ы табиғи қорлардан алынады. Осы қарқын алдағы уақытта да сақталса, мұның арты табиғи ортаның азуына, яғни деградацияға апарып соқтырады. Қысқасы, қазір теңіз тіршілігіне қатер төнуде. Нәтижесінде теңіз тіршілігі қырғынға ұшырауда. Теңіз тіршілігі қалай болғанда да жойылуға тиісті емес [5]. Сондықтан, Каспий теңізінің экологиялық жағдайына үлкен жауапкершілік таныту, ондағы органикалық дүниеніде сақтап қалуға мүмкіндіктер береді. Каспий теңізінің экологиялық мәселелерінің шешімін табуы, Қазақстан экономикасының дамуына ғана емес, теңіздің экожүйесі мен ондағы органикалық дүниесіне деген қамқорлық көзқарасты күшейте түсетіні анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Копбасарова Г.К. Правовая охрана окружающей среды от трансграничных загрязнений // Вестник КазНУ. Серия юридическая, 2017, №3.
2. Аманова А. Правовые проблемы защиты окружающей среды Каспийского моря, связанные с разработкой ресурсов Каспия// Нефть Газ и Право Казахстана, - №1. – С. 40-48., 2012.
3. Каспий теңізінің теңіз ортасын қорғау жөніндегі негіздемелік Конвенциясы. Тегеран, 2013 ж. 4 қараша
4. Каспийская экологическая программа. Парвовое и организационные меры охраны и использования природных объектов экосистемы каспийского моря в прикаспийских государствах Азербайджан, Иран, Казахстан, Россия, Туркменистан // Спарочная правовая система ЮРИСТ, 07.2008
5. <https://kitaphana.kz/refkaz/244-ekologia/3021-kaspi-tenizi-ekologiasi.html>

КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СЕКТОРЫНЫҢ ЖАҒАЛАУ АЙМАҒЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ МЕН БОЛАШАҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Бескемпірова Ә.М.,
М.Х.Дулати атындағы Тараз университетінің
аға оқытушысы
Қазақстан, Тараз қаласы

Андатпа. Каспий теңізі Қазақстан үшін экологиялық, экономикалық және әлеуметтік маңызы зор табиғи ресурс болып табылады. Алайда, ХХІ ғасырда теңіз деңгейінің өзгеруі, су сапасының нашарлауы және биоалуантүрліктің төмендеуі сияқты мәселелер аймақ экожүйесіне және тұрғындардың тұрмыс сапасына кері әсерін тигізуде. Су деңгейінің ауытқулары жағалау инфрақұрылымы мен балық шаруашылығына қауіп төндіріп, су ресурстарының тиімді пайдаланылуын талап етеді.

Бұл мақалада Қазақстандық сектордың қазіргі экологиялық жағдайы талданып, болашақтағы тұрақты даму мен экологиялық жағдайды жақсарту мүмкіндіктері қарастырылады.

Негізгі сөздер. Каспий теңізі, экология, су деңгейі, тұрақты даму, Қазақстан, биоалуантүрлік, су сапасы, экологиялық мониторинг, халықаралық ынтымақтастық, табиғи ресурстар, қоршаған орта, балық шаруашылығы.

Каспий теңізі Қазақстанның батыс аймағы үшін стратегиялық, экономикалық және экологиялық маңызы зор су қоймасы. Табиғи ресурстарға бай, биоалуантүрлілігі жоғары аймақ ретінде Каспий теңізінің тұрақты дамуы елдің экологиясын, халықтың әл-ауқатын және өнеркәсіптік дамуын сақтап қалу үшін маңызды. Алайда соңғы жылдары теңіз деңгейінің өзгерістері, су сапасының нашарлауы, жануарлар дүниесінің азаюы сияқты экологиялық проблемалар алдыңғы қатарға шықты. Каспий теңізі – Қазақстан үшін стратегиялық маңызы бар су айдыны. Оның Қазақстандық секторы экологиялық тұрғыдан әртүрлі сынақтар мен мүмкіндіктерге толы. Су деңгейінің өзгеруі, ластану, биоалуантүрліктің төмендеуі секілді мәселелер теңіздің табиғи ресурстары мен жағалаудағы тұрғындардың өмір сүру сапасына әсер етеді. Бұл мақалада Қазақстандық сектордың қазіргі экологиялық жағдайы талданып, болашақтағы тұрақты даму мен экологиялық жағдайды жақсарту мүмкіндіктері қарастырылады.

Қазіргі уақытта Каспий теңізінің Қазақстандық секторының жағалау аймағындағы қалыптасқан экологиялық жағдайы тұрақсыздығымен, табиғи және антропогендік факторлардың әсерінен туындаған табиғи ортаның үдемелі деградациясымен сипатталады.

Атмосфералық ауа адамның негізгі тіршілік ету ортасының бірі болып табылады және оның сапасы негізінен адамның денсаулығын, физикалық

дамуын, ұрпақты болу қабілетін, ауруға бейімділігін және адамдардың өмір сүру ұзақтығын ғана емес, бүкіл биоәртүрлілік үшін анықтайды. Атырау облысындағы атмосфераның экологиялық жағдайы мұнай-газ өнеркәсібінің ластаушы заттардың шығарындыларының көлемімен анықталады. Атырау облысында атмосфераға зиянды заттарды шығаратын 188 кәсіпорын мен бірлестік және 5637 стационарлық көздер болса, оның 2135-і ұйымдастырылған, 16-сы тазарту қондырғыларымен жабдықталған. 1979 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін өндіріс ошақтарынан шығарындыларды бақылау отандық мұнай өндірушілердің шетелдік өндірушілерге қарағанда технологияға және аймақтағы экологиялық жағдайды жақсартуға көбірек көңіл бөлетінін көрсетті. Осы уақыт аралығында шетелдік мұнай өндірушілер атмосфераға шығарындыларды 1,87 есе азайтып, соңғы үлгідегі құрал-жабдықтарға ие болса, отандық өндірушілер бұл көрсеткішті 3,61 есеге жақсартты [1].

Ластаушы заттардың шығарындыларының көздері бар мұнай өндіру объектілеріне әдетте кен орны, газ өңдеу зауыты және алаңнан тыс объектілер жатады. Кен орнындағы зиянды шығарындылардың негізгі көздері ұңғымалар, есептеу аспаптары, орталық коллектор, коррозияға қарсы блоктар және метанол қондырғысы болып табылады. Газ өңдеу зауытында атмосфераға ластаушы заттардың шығарындыларының негізгі көздеріне мыналар жатады:

- технологиялық қондырғылар мен пештердің штабельдері;
- технологиялық қондырғылар мен қоймалардың алау жүйелері;
- технологиялық қондырғылар орналасқан өндірістік ғимараттардың желдеткіш шахталары;
- дайын өнім қоймалары, мұнай қоймалары, пропан және бутан қоймалары, күкірт қоймалары;
- Басқалар.

Каспий аймағының айрықша ерекшелігі – барлық жер асты және жер үсті ағынды сулары ақырында Каспий теңізіне қайта айналады. Бұл дренаждың болмауы токсиканттардың аймақтық шоғырлануына, геохимиялық тұздың жиналуына әкеледі және Каспий теңізінің экологиялық жағдайына теріс әсер етеді. Бұрын ластаушы заттардың көпшілігі Каспий теңізіне оның салаларының суларымен бірге түседі деп есептелді. Каспий теңізі деңгейінің көтерілуі жағдайды біршама өзгертті; қазір көптеген бұрғылау қондырғылары, мұнай кен орындары, кеме қатынасы, теңіз көлігі, өнеркәсіп, ауылшаруашылық, байланыс объектілері нәтижесінде ұзақ уақыт бойы мұнай және мұнай өнімдерімен, тұрмыстық және өндірістік қалдықтармен бақылаусыз ластануға ұшыраған жағалаудан ластаушы заттардың көп мөлшері шығарылады. Жағдай мұнай өнімдерінің жағалаудан Каспий теңізіне ағуын тудыратын, мұнайдың ластану деңгейінің шекті рұқсат етілген концентрациядан асуына әкеп соғатын толқындардың әсерінен шиеленісіп отыр.

Солтүстік Каспийдегі ең көп таралған ластаушыларға мұнай және мұнай өнімдері, ауыр металдар және фенолдар жатады. Мұнай және мұнай өнімдері жер үсті суларын ластайтын ең қауіпті заттардың қатарына жатады. Су

айдынына түскенде олар әртүрлі көші-қон түрінде болуы мүмкін: еріген, эмульсияланған, су өсімдіктерінде сорбцияланған және түбі шөгінділерінің қатты бөлшектері, қабық тәрізді және қатты. Теңізге жіберілген мұнайдың тағдыры келесі процестермен анықталады: булану, эмульсия, еріту, тотығу, мұнай агрегаттарының түзілуі, тұндыру, биodeградация. Кіру кезінде мұнай өнімдерінің негізгі бөлігі пленкада шоғырланған; уақыт өте келе негізгі миграциялық формалардың қайта бөлінуі орын алады. Су ортасына шығарылатын мұнайдың әрекеті оның құрамдас бөліктерінің химиялық табиғаты мен қатынасына байланысты. Сумен араласқанда мұнай екі түрлі эмульсия түзеді: «судағы мұнай» және керісінше — «мұнайдағы су». Тікелей эмульсиялардың тұрақтылығы төмен. Ұшқыш және еритін фракцияларды алып тастағаннан кейін қалдық май шайырлар мен асфальтендер сияқты жоғары молекулалық қосылыстармен тұрақтандырылатын тұтқыр инвертті эмульсияларды құрайды. Антибиотикалық процестердің әсерінен май түйіршіктері пайда болады, олар жағаға шығады, теңіз түбіне шөгеді немесе перифитондар (балдырлар, шаян тәрізділер және басқа омыртқасыздар) колониясына айналады.

Мұнай төгінділерінің деградациясында булану негізгі рөл атқарады. Кейбір мұнай көмірсутектері физика-химиялық автокатализикалық тотығу арқылы ыдырауы мүмкін. Ашық ауа-райында 1 км²-ге тәулігіне 2 тоннаға дейін мұнай тотықтырылуы мүмкін. Теңіздегі мұнайдың соңғы тағдыры микробтардың белсенділігімен анықталады. Тәжірибе көрсеткендей, булану (50-70%), фотототығу (15-30%) және биологиялық ыдырау (2-7%) өзін-өзі тазарту механизмінде үлкен рөл атқарады. Қыста өзін-өзі тазарту жазмен салыстырғанда шамамен үштен біріне азаяды. Зерттеулер мұнай өнімдерінің түпкі шөгінділерде жинақталуы іс жүзінде бүкіл Солтүстік Каспий теңізінде байқалатынын растайды. Орташа алғанда бұл мазмұн шамамен 20 мкг/кг құрайды, бірақ кейбір жерлерде бұл мәннен 2-3 есе асып түседі.

Каспий теңізінің солтүстік-шығыс бөлігінде жүргізілген зерттеулер 0 - 20 мкг/дм³ диапазонында фенолдың құрамын анықтады. Ауыз судағы және балық шаруашылығы су қоймаларының суындағы фенолдардың ШРК сәйкесінше 1 мкг/л (0,001 мг/дм³) құрайды. Фенолмен ластанудың жоғары деңгейі негізінен мұнай өңдеу зауыттары мен басқа химия өнеркәсібі кәсіпорындарының ағынды суларымен байланысты. Еділ және Жайық өзендерінің сағаларында фенолдардың ең жоғары концентрациясы 30 мкг/дм³ (30 ШРК) тіркелген. Соңғы жылдары жағдай айтарлықтай жақсарды. Теңіз суының фенолдардан өзін-өзі тазартуы (фенолдың ыдырауы) оның бастапқы концентрациясына айтарлықтай байланысты. 0,03 – 3,0 мг/дм³ концентрацияда фенолдың жартылай шығарылу кезеңі 100 сағатты құрайды (Каспий теңізінде 0,025 – 0,036 мг/дм³). Басқа концентрацияларда фенолдың жартылай шығарылу кезеңі артады. Мұнайдың ластануының болуы фенолдың ыдырауын баяулатады, өйткені мұнай көмірсутектерінің биodeградациясы өз фенолдарын шығарады [1].

Ауыр металдар Каспий теңізінің суын қауіпті ластаушы заттар болып табылады, өйткені органикалық ластаушылардан айырмашылығы олар

биодegradацияға ұшырамайды. Оның орнына олар модификацияға ұшырайды (негізінен иондық формаларға айналады) және бүкіл экожүйе компоненттеріне қайта бөлінеді.

Топырақтың экологиялық қызметтері гумустың мөлшері мен құрамы, сіңірілген негіздер, жоғары молекулалық қосылыстар, рН, механикалық және минералогиялық құрамы, құрылымы және т.б. қамтитын генетикалық қасиеттер кешенімен анықталады. Жалпы көрсеткіш – негізгі топырақ түзуші факторлардың, соның ішінде антропогендік факторлардың әсерін көрсететін топырақтың морфологиялық құрылымы. Генетикалық горизонттардың көріну дәрежесі топырақ түзілу процесіне антропогендік әсер етудің тереңдігі мен күшімен анықталады, ол түптеп келгенде топырақтың сыртқы кернеулерге төзімділігін сипаттайды. Топырақтың буферлік қабілеті, яғни топырақтың профильдің антропогендік тозуына төтеп беру және улы элементтерді тірі организмдер үшін қол жетпейтін немесе нашар қол жетімді қозғалмайтын қосылыстарға байланыстыру қабілеті ерекше маңызды.

Зерттеулер көрсеткендей, топыраққа мұнай өнімдерінің, ауыр металдардың, улы химиялық элементтердің, фенолдардың және т.б. түсуінен болатын антропогендік жүктемелердің рұқсат етілген деңгейлері жақсы ылғалданған құрылымды топырақтарда гумусы төмен құрылымсыз топырақтарға қарағанда айтарлықтай жоғары, өйткені көптеген топырақтың органикалық қосылыстары олармен тұрақты комплексті қосылыстар түзеді [2]. Органикалық заттармен, әсіресе гумин қышқылдарымен немесе гуматтармен байытылған топырақтар сіңіру қабілеті төмен гумусты топырақтарға қарағанда химиялық ластаушы заттардың әсеріне төзімді. Бұл гумин қышқылдарының құрамында қарапайым және күрделі органоминаралдық қосылыстардың түзілуіне қатысатын карбоксил, амин, фенол, гидроксил топтарын қоса алғанда, әртүрлі функционалдық топтардың көп мөлшері болатындығына байланысты. Бұл формада улы металл катиондары аз қозғалады, бұл топырақтың токсикалық-экологиялық жағдайын төмендетеді.

Техногендік шамадан тыс жүктемелер генетикалық профильдің және гумустың құрамының өзгеруіне әкеледі, топырақтың органикалық заттарының гумификация дәрежесін төмендетеді, құрылымдық жеңілдетілген гумин қышқылдарының түзілуіне ықпал етеді. Жақсы ылғалдандырылған топырақтар топырақтың деформациясына жақсы қарсы тұрады, оңтайлы құрылымды, су өткізгіштігін және көлемдік тығыздықты жасайды және топырақ ылғалдылығын тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді.

Демек, топырақ құнарлылығы жоғары болған сайын, оның экологиялық функциялары антропогендік қысымға соғұрлым төзімді болады. Топырақтың әлеуетті экологиялық функцияларынан асатын антропогендік қысымдар олардың таксономиялық деңгейіне қарамастан топырақтың деградациясына және шөлейттенуіне сөзсіз әкеледі. Атырау облысында антропогендік жолмен өзгерген топырақтар кең таралған. Бұл аумақтар мұнай өндіру учаскелеріне, мұнай, газ, су құбырларына, сондай-ақ байланыс желілеріне (электр желілері,

радио және телефон желілері және т.б.), барлау және геофизикалық бұрғылау учаскелеріне, минералды және құрылыс материалдарын өндіруге арналған карьерлерге, елді мекендерге, ауыл шаруашылығы жерлеріне жақын орналасқан. Аймақтың топырақ жамылғысына антропогендік жүктеме негізінен жоғары және одан әрі өсуде. Топырақ жамылғысына антропогендік жүктеменің артуына байланысты топырақтың бұзылуының әртүрлі нысандарын картографиялық түгендеу және сандық және сапалық бағалау, олардың генезисін анықтау маңызды міндетке айналууда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Регионы Казахстана, 2003: стат. сб. / под ред. К.С. Абдиева. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2003. – 496 с.
2. Диаров, М.Д. Состояние и меры оздоровления северного побережья и акватории Казахстанского сектора Каспийского моря. Атырауский ИН и Г МОН РК. Научный центр региональных экологических проблем / М.Д. Диаров. - Атырау, 2004. - 34 с.
3. Информационный экологический бюллетень РК. - 2002.

ИЗМЕНЕНИЯ УРОВНЯ КАСПИЙСКОГО МОРЯ: ПРИЧИНЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ И СТРАТЕГИИ АДАПТАЦИИ

Есенаманова М.С.,

к.т.н., профессор

Атырауского университета имени

Х. Досмухамедова, Казахстан, г.Атырау

Аннотация. Настоящая статья посвящена анализу динамики уровня Каспийского моря, его причин и последствий в контексте климатических изменений и антропогенной деятельности. Используя данные палеоисторических реконструкций, современных стационарных наблюдений и спутниковых измерений, авторы выявляют основные факторы, влияющие на водный баланс региона. Представлены сценарии будущих изменений уровня моря по моделям CMIP6, а также рекомендации по адаптации инфраструктуры и охране окружающей среды. Работа подчеркивает необходимость комплексного подхода для устойчивого развития прибрежных территорий в условиях глобальных климатических изменений.

Ключевые слова: Каспийское море, уровень воды, климатические изменения, водный баланс, спутниковые данные, палеоанализ, моделирование сценариев, адаптация инфраструктуры, гидрология, экологическая устойчивость.

Введение. Каспийское море является крупнейшим внутренним водоемом в мире, важной частью евразийской экосистемы и важным ресурсом для прибрежных стран. За последние десятилетия произошли значительные изменения в уровне воды, которые оказали непосредственное влияние на экологию, экономику и инфраструктуру этого района. Колебания уровня воды связаны с целым рядом факторов, включая изменение климата, водный баланс и антропогенную деятельность. В связи с этим крайне важно изучить причины и последствия изменений уровня, а также сформулировать рекомендации по устойчивому развитию и планированию инфраструктуры в условиях изменения климата.

Понимание динамики уровня Каспийского моря требует всестороннего анализа исторических данных, современных наблюдений и прогностических моделей. Разработка научных сценариев позволяет нам оценить возможные изменения и подготовиться к их последствиям. В этой статье рассматриваются основные источники данных, методы анализа и полученные результаты, а также даются предложения по адаптации прибрежных районов.

Методы исследования.

Для изучения динамики уровня Каспийского моря использовались три основных метода [1]:

1. Палеоанализ (палео-данные) - реконструкция уровня за прошлые века и тысячелетия, основанная на геологических и археологических находках, анализе осадочных пород и древних береговых линий. Эти данные позволяют выявить долгосрочные тренды и циклы, связанные с климатическими изменениями и природными факторами.

2. Стационарные измерения - данные, полученные с гидрометеорологических станций, расположенных на побережье Каспийского моря, за последние десятилетия. Эти наблюдения включают ежедневные и сезонные показатели уровня воды и позволяют анализировать сезонные и межгодовые колебания, а также влияние климатических факторов.

3. Альтиметрические спутниковые данные — начиная с 1990-х годов, спутники Sentinel, Jason и другие спутниковые системы осуществляют точное измерение уровня моря с помощью радиоволн. Эти данные позволяют отслеживать краткосрочные изменения, выявлять тенденции и сравнивать их с долгосрочными и стационарными наблюдениями.

Для объединения и анализа данных применялись методы статистической обработки, включая временные ряды, фильтрацию трендов, корреляционный анализ и моделирование сценариев с использованием моделей климатического будущего CMIP6. Также использовались геоинформационные системы (ГИС) для визуализации данных и картографического анализа.

Результаты.

Географические особенности района

На картах и схемах показаны основные реки (Волга, Урал, Кула, Терек), прибрежные города, такие как Атырау, Баку, Махачкала, Туркменбаши, и дельта

Урала. Для Атырауской области особенно важно оценить возможные колебания уровня воды при планировании портовой инфраструктуры, защите дельты и разработке мер по адаптации к возможному снижению уровня воды [2].

Исторические и современные данные об уровне колебаний

Палеоанализ показывает (Рисунок 1), что за последние несколько тысяч лет из-за изменений естественных климатических циклов, осадков и речного стока уровень Каспийского моря изменился на десятки метров. В частности, период подъема совпадает с влажными климатическими условиями, в то время как период спада совпадает с засушливым периодом. Долгосрочная реконструкция выявляет циклы, которые длятся сотни и тысячи лет, что показывает природу этих колебаний [3].

Рисунок 1 – Результаты палеоанализа Каспийского моря

Современные измерения показывают (Рисунок 2), что за последние 50 лет уровень воды колебался в пределах нескольких метров, демонстрируя высокую изменчивость. Это колебание вызвано сезонными факторами (весна-лето), межгодовыми циклами (например, землетрясениями или климатом) и влиянием человека. Спутниковые данные позволяют нам наблюдать небольшое повышение общего уровня с начала 1990-х годов, но краткосрочные изменения очевидны.

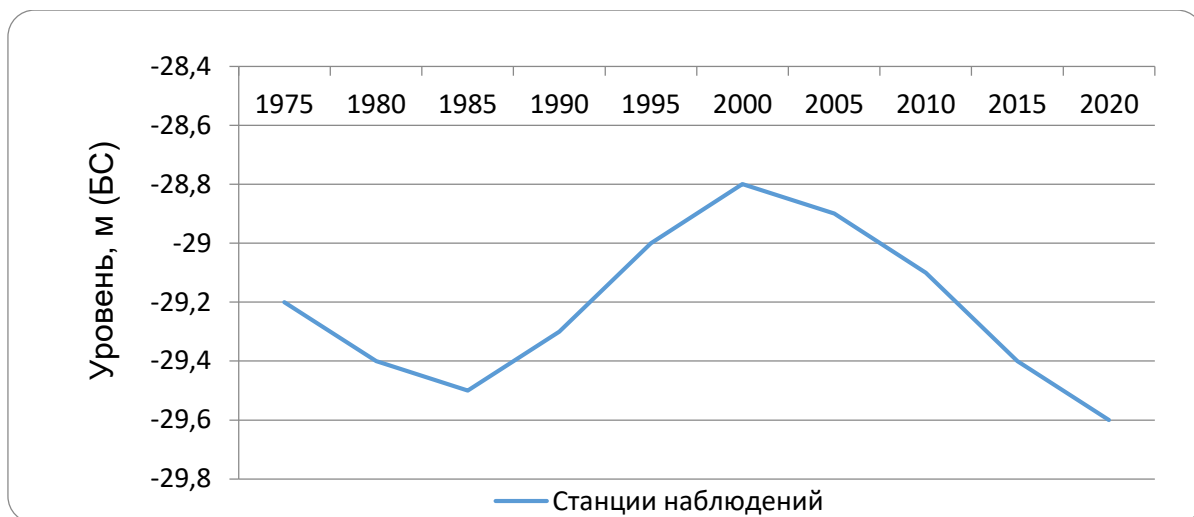

Рисунок 2 - Инструментальные наблюдения

Основные факторы, влияющие на уровень.

Ключевым фактором является водный баланс, который определяется разницей между притоком рек (в основном Волги) и расходом воды за счет испарения, стока грунтовых вод и других процессов. На долю реки Волга приходится около 80-85% общего притока воды в Каспийское море. Анализ показывает (Рисунок 3), что изменения в притоках реки, вызванные природными факторами (например, колебаниями климата) и человеческими факторами (плотина, водозабор, строительство ирригационной системы), существенно влияют на уровень воды.

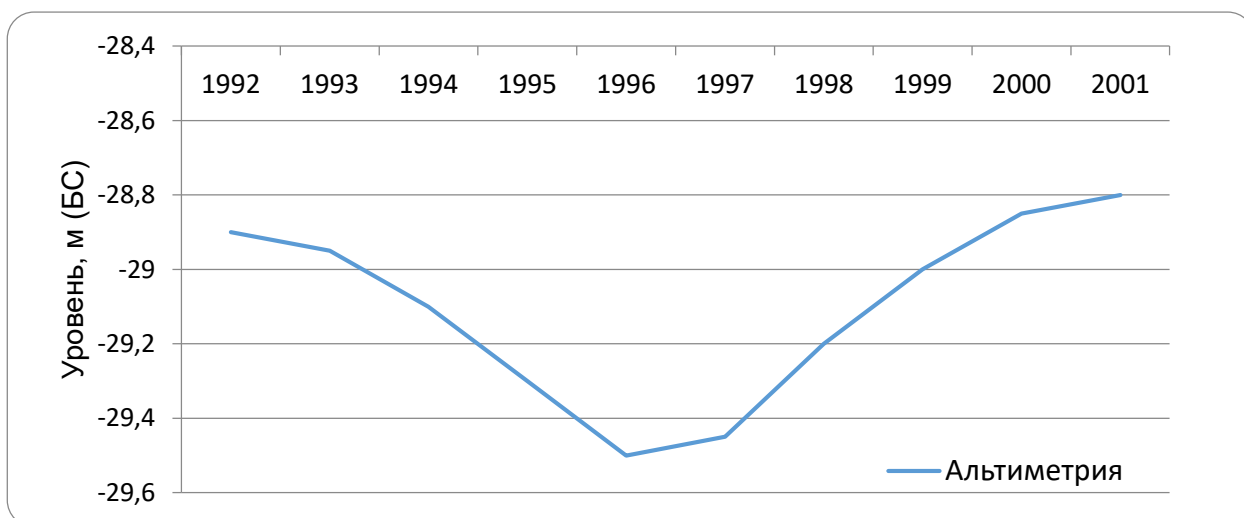

Рисунок 3 - Спутниковая альтиметрия

Изменение климата, особенно потепление, привело к увеличению испарения и уменьшению снежного покрова и ледников в бассейне Волги, что уменьшает приток воды и способствует снижению уровня моря. В то же время

урбанизация, строительство гидротехнических сооружений и изменения ландшафта еще больше ограничили естественный круговорот воды [4].

Предсказывать будущие сценарии

Сценарная модель СМIP6, основанная на различных сценариях изменения климата (от умеренного до сурового), показывает, что к 2100 году уровень Каспийского моря может понизиться на 9-18 метров. Наиболее негативные сценарии связаны с интенсивным потеплением и увеличением испарения, в то время как более мягкие сценарии связаны с меньшим изменением климата. Эти данные подчеркивают необходимость подготовки к возможным серьезным изменениям уровней и их влиянию на инфраструктуру, экологию и экономику региона [5].

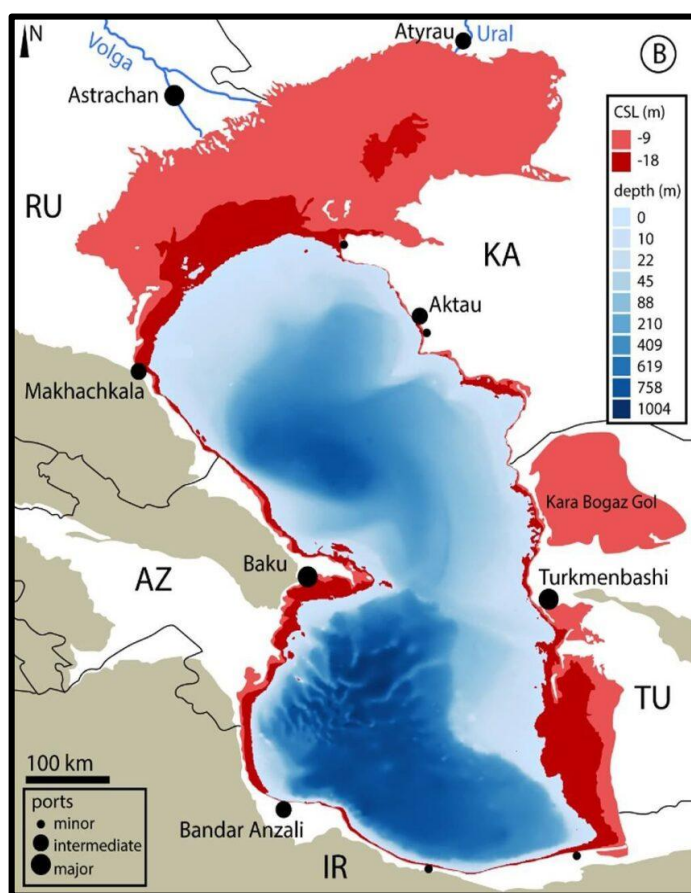

Рисунок 4 – Обмеление Каспийского моря

Заключение. Динамика уровня моря в Каспийском море определяется балансом между притоком рек (главным образом Волги) и расходом воды за счет испарения и стока грунтовых вод. Текущие данные показывают, что уровень изменчивости высок, что связано с природными и антропогенными факторами. Прогнозы показывают, что к 2100 году этот уровень может значительно снизиться, что требует активных адаптационных мер для прибрежных сообществ.

Чтобы свести к минимуму негативные последствия, рекомендуется:

-Усилить мониторинг уровня воды и береговой линии с помощью современных технологий (спутников, автоматических станций).

-Сформулировать план развития инфраструктуры с учетом возможных сценариев снижения уровня.

- Защита нерестилищ и рыбных ресурсов, а также разработка адаптационных мер для сельского хозяйства и промышленности.

-Продолжить моделирование и научные исследования для повышения точности прогнозирования и оценки рисков.

В целом, комплексный подход, основанный на научных данных и моделировании, станет ключом к устойчивому развитию региона в условиях изменения климата.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ::

1. Емельянов В. А., Смирнова Е. В. Современные методы мониторинга уровня Каспийского моря // Гидрология и гидрохимия. — 2018. — № 4. — с. 45–58.

2. Гусев В. П., Иванова И. Н. География и гидрология Казахстана. — Алматы: Қазақ университеті, 2015.

3. Исламов А. Т., Бекмурзаев А. А. Исторические колебания уровня Каспийского моря. — М.: Наука, 2010.

4. IPCC. Climate Change 2021: The Physical Science Basis. — Cambridge University Press, 2021.

5. CMIP6 Scenarios — Coupled Model Intercomparison Project Phase 6. [Электронный ресурс] — <https://es-doc.org/cmip6-scenarios>

6. Белов В. В., Кузнецов А. В. Влияние антропогенных факторов на уровень Каспийского моря // Региональная география. — 2019. — № 2. — с. 89–102.

КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Конысбекова К.К.,

*М.Х.Дулати атындағы Тараз
университетінің аға оқытушысы
Қазақстан, Тараз қаласы*

Аңдатпа. Мақалада Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі мен оны шешудің бейбіт жолдары қарастырылған. Каспий маңы мемлекеттерінің осы аймақтың құқықтық мәртебесін шешу барысындағы ұсыныстарына талдау жасалған.

Негізгі сөздер: геосаясат, құқықтық мәртебе, Каспий теңізі, геосаяси аймақ, табиғи ресурс, экономикалық потенциал.

Бүгінгі таңда Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі теңіз аймағында орналасқан мемлекеттер үшін толық шешімін таппаса да, халықаралық конвенцияға сәйкес халықаралық шарт негізінде қарастырылып отырған геосаяси аймақты қалыптастырды. КСРО ыдырағанға дейін Каспий теңізі іс жүзінде КСРО-ның ішкі теңізі болды. Өйткені Иран жағалаудың шамамен 14% - на ғана иелік еткендіктен, аймақтың дамуы екіжақты келісімдер негізінде жүзеге асырылып отырды. Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін анықтау барысындағы негізгі мәселелер КСРО ыдырағаннан кейін, халықаралық құқықтың жаңа субъектілері Әзірбайжан, Қазақстан және Түркіменстан мемлекеттерінің тәуелсіздігін алғаннан кейін пайда болды. 1991 жылы өз тәуелсіздігін алып, егемендікке қол жеткізген Қазақстан Республикасы тәуелсіз мемлекет ретінде әлем қарым қатынас орнату мүмкіндігіне ие болды. КСРО-ның ыдырауы нәтижесінде тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы Каспий теңізін делимитациялау мәселесі мен теңіздің құқықтық мәртебесін анықтаудағы қиындықтардың қалыптасуына алып келді. Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін анықтаудағы басты мәселелер теңіздің делимитациясы халықаралық құқықтың әртүрлі ережелерімен реттелетін көл немесе теңіз ретінде танылуымен байланысты қалыптасты. Құрлықтағы су айдыны ретінде Каспий теңізі халықаралық теңіз құқығының нормаларына бағынбайды, оның себебі теңіздің дүниежүзілік мұхитқа табиғи шығуы болмауымен байланысты.

КСРО-ның ыдырауы және жаңа тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы аймақтағы геосаяси тепе-теңдікті өзгертті. Бұрын Каспий аймағы екі мемлекеттің ғана мүдделерімен айқындалса, қазір ол Каспий жағалауындағы бес елдің: Қазақстан, Ресей, Әзірбайжан, Иран және Түркіменстанның мүдделерін қамтиды. Сонымен қатар, Каспий маңы ойпатының мол энергетикалық ресурстары аймаққа тек көрші мемлекеттердің ғана емес, жетекші әлемдік державалардың да қызығушылығын арттырды. Бұл мұнайдың энергия көзі ретінде қазіргі әлемдік экономика мен халықаралық қатынастарда шешуші рөл атқаратынымен түсіндіріледі. Каспий теңізінің әлеуеті Еуропа мен Оңтүстік-

Шығыс Азия нарығын мұнай мен газбен қамтамасыз етуде ерекше стратегиялық маңыздылығын көрсетеді.

Жалпы, мүдделі мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастардың заманауи үлгілерін әзірлеу үшін, ең алдымен, аймақтың құқықтық мәртебесін халықаралық құқықтық принциптерге сәйкес нақтылау қажет. Барлық тараптар бұл мәселенің маңыздылығын мойындап, оны шешуге деген құлшынысын танытқанымен, Каспий маңы елдері әзірге түпкілікті келісімге келе алмады. Алайда халықаралық қатынастар тәжірибесі екіжақты дипломатияда көпжақтылыққа қарағанда ымыраға келу ықтималдығы айтарлықтай жоғары екенін көрсетеді және Каспий теңізіне қатысты жағдай мұны растайды. Бұрын Каспий теңізіне қатысты мәселелер Ресей империясы мен Парсы шахы арасындағы келісімдермен, кейін Кеңес Одағы мен Иран арасындағы екіжақты келісімдермен реттелді. Мысалы, КСРО мен Иран арасындағы екі жақты шарт Каспий теңізін «кеңестік және ирандық» деп жариялап, үшінші елдердің қатысуын есепке алмаған.

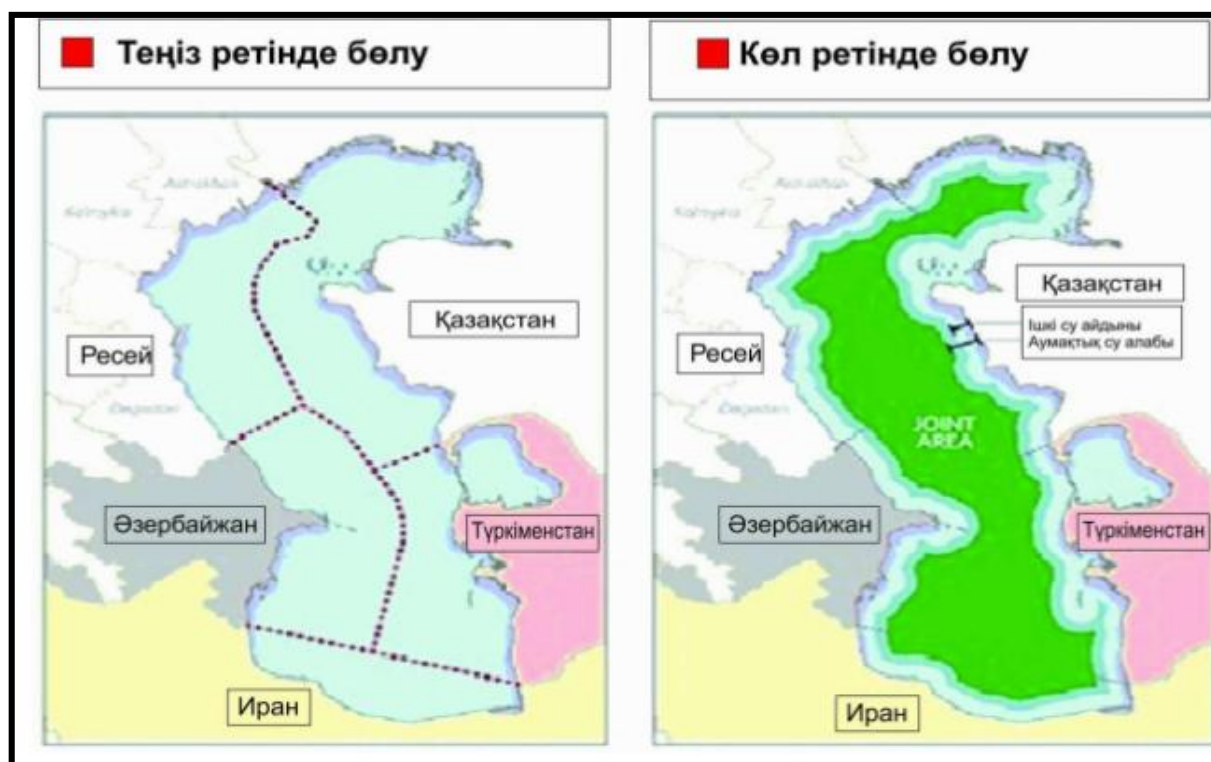
Бүгінгі таңда геосаяси жағдайдың өзгеруіне байланысты Каспий теңізінің мәртебесін анықтау кезінде сұрақ туындайды: оны теңіз немесе көл деп жіктеу керек пе? Бұл мәселе Каспийдің көл немесе теңіз ретінде географиялық жіктелуі туралы емес, оның БҰҰ-ның Теңіз құқығы туралы конвенциясына қолданылуы туралы болып отыр (1-кесте). Өйткені, Каспийдің үлкен болуы және теңіз деп аталу фактісі тиісті ережелерді қолдануға негіз бола алмайды. Біріккен Ұлттар Ұйымының Теңіз құқығы туралы конвенциясына сәйкес, «теңіз» мәртебесі әлемдік мұхитқа шығатын жолдың болуымен байланысты. Сондықтан Каспий теңізін ресми түрде теңіз деп атауға болмайды.

Кесте - 1. Каспийдің мәртебесіне қатысты көзқарастар

Көзқарас	Ерекшелігі	Артықшылықтары	Кемшіліктері	Қолдаушылар
Теңіз ретінде	БҰҰ теңіз құқығы конвенцияларына сай	12 миль аумақтық су, 200 миль экономикалық аймақ; халықаралық тәртіп қолданылады.	Үшінші елдердің кемелері, ұшақтары, құбырлары жүре алады.	Ресей, Иран, Түрікменстан(бастапқыда)
Көл ретінде	Жағалаудағы елдердің ішкі сулары.	Тек жағалаудағы мемлекеттердің келісімімен бөлінеді.	Халықара-лық құқық қолданылмайды, мүмкіндіктер шектеулі болады.	Қазақстан, Әзірбайжан көбірек бейім болды.

Алайда бұл оның заңды түрде танылуына кедергі келтірмейді — бұл үшін барлық Каспий мемлекеттерінің келісімі жеткілікті. Егер Каспий теңізі «теңіз» халықаралық-құқықтық мәртебесін алса, 1958 жылғы континенттік шельф туралы БҰҰ конвенциясының және 1982 жылғы Теңіз құқығы туралы БҰҰ конвенциясының ережелері бірден түрде қолданылады. Бұл жағдайда әрбір Каспий мемлекеті 12 мильдік аумақтық аймаққа және 200 мильдік ерекше экономикалық аймаққа егемендік құқықтарына ие болады. Бірақ, Каспий теңізінің ені 200 мильден аспайтындықтан, бөлу орта сызық бойымен жүргізілуі керек. Бұл жағдайда басқа мемлекеттердің кемелері еркін жүзуге, үстімен ұшуға, су асты байланыс желілерін, мұнай және газ құбырларын тартуға, ғылыми зерттеулер жүргізуге және басқа да қызмет түрлеріне ие болады. Бұл «ашық теңіз» тұжырымдамасын кезінде Ресей, Иран және Түркіменстан қолдады. Кейбір шет елдер бұл опцияға қызығушылық танытуда (1-сурет).

Құқықтық тұрғыдан алғанда, «көлде» экономикалық аймақ, континенттік қайраң немесе аумақтық сулар санаттары болмайды. Ол жағалаудағы мемлекеттердің ішкі сулары болып саналады және халықаралық құқықтық режимдерге бағынбайды. Бұл жағдайда БҰҰ-ның мемлекеттердің ішкі істеріне араласпау принципі қолданылады. Халықаралық құқыққа сәйкес, бірнеше елдер арасында орналасқан көлдер олардың арасында өзара келісім бойынша немесе мемлекеттік шекаралар мен көлдің орталық нүктесінен созылатын сызық негізінде бөлінуі керек. Демек, көлдің құқықтық мәртебесін анықтау тек жағалаудағы мемлекеттердің құзырында [1].

Сурет-1. Каспий теңізінің құқық мәртебесі

1994 жылдың 19 шілдесінде Қазақстан Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы Конвенция жобасын ұсынды. Жоба Қазақстан Республикасы ресми биліктерінің Каспийдің болашақ мәртебесі туралы көзқарасын білдіреді. Жоба бойынша Каспий теңіз ретінде қарастырылып, 1982 жылдың 10 желтоқсанында қабылданған БҰҰ Конвенциясының негізгі нормативтерінің күші жүру керек. Жобада Каспий жағалауындағы елдердің мемлекеттік шекаралары көлемдік сулар бойынша, яғни жағалаудан 12 теңіздік мильмен бекітілуі қажет. Теңіз түбінің қалғаны ұлттық секторларға бөлінеді. Бөлінген бөліктер халықаралық теңіз құқығына сәйкес жағалау мемлекеттерінің ерекше экономикалық аймақтары болып табылады. Ал, табиғи ресурстарды пайдалану, әсіресе ұлттық секторларда жатқан теңіз қойнауындағы байлықты қолдану жағалау мемлекеттерінің құқықтық құзыретіне бағынады. Осыған орай Қазақстан тарапы жағалау мемлекеттерінің табиғи ресурстарды пайдаланудағы мүдделерін қорғауға және экологиялық жүйені сақтауға шақырады [2].

Каспий теңізі қазіргі халықаралық қатынастардағы ең маңызды және күрделі мәселелердің бірі және бірегейі болып табылады. Оның бай табиғи ресурстары, стратегиялық маңыздылығы және геосаяси орналасуы Каспий жағалауындағы бес мемлекеттің ғана емес, әлемдік державалардың да назарын аударады. Сондықтан Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін анықтау мәселесі барлық тараптар үшін өзекті болып қала береді.

Каспий теңізінің мәртебесін нақтылау үшін алдымен теңіз жағалауындағы елдердің ортақ келісімге келуі қажет. Бұл келісім халықаралық құқыққа негізделуі керек. Мұндай құжат Каспий теңізін теңіз немесе көл деп анықтаудың біртұтас құқықтық көзқарасын белгілеуі, сондай-ақ оның суларына қатысты әрбір елдің егемендік құқықтарын нақты анықтауы керек. Сонымен қатар, үшінші мемлекеттердің аймақтағы әскери-экономикалық қатысуының көлемі мен шектеулерін анықтау қажет.

Каспий теңізінің мәртебесін анықтаудың әділетті шешімінің бірі - орта сызық принципіне негізделген бөлу. Каспий теңізінің ені 200 теңіз милінен аспайтындықтан, әрбір елдің үлесін оның жағалау сызығының ұзындығына пропорционалды түрде анықтауға болады. Бұл тәсіл бір елдің екіншісінен артықшылықтарға ие болуына жол бермейді және ресурстарды әділ пайдалануды қамтамасыз етеді.

Каспий теңізін пайдалану тек ресурстарды игерумен ғана тоқтамауы керек. Оның экологиялық жағдайы ерекше маңызға ие. Бекіре тұқымдас балықтардың мекендеу орны ретінде бұл су айдыны жағалаудағы елдердің бірлесіп қорғауын қажет етеді. Бұл бірлескен экологиялық бағдарламаларды әзірлеуді, ортақ экологиялық ережелерді сақтауды, мұнай-газ саласында халықаралық стандарттарды қолдануды талап етеді. Мұндай шаралар Каспийдің табиғи байлығын болашақ ұрпақ үшін сақтап қалуға мүмкіндік береді [3].

Каспий теңізінің мәртебесін құқықтық анықтау да экономикалық ынтымақтастықты жаңа деңгейге көтеруі керек. Бірлескен мұнай-газ жобалары,

жаңа көліктік және транзиттік дәліздердің ашылуы, сауда мен инвестиция саласындағы әріптестік елдердің дамуына және өзара сенімді нығайтуға ықпал етеді. Мұндай ынтымақтастық Каспий теңізін тек қуат көзіне ғана емес, интеграциялық байланыстарды нығайтатын көпірге айналдыруға әлеуеті бар.

Каспийдің мәртебесін анықтауда дипломатия басты рөл атқарады. Бұрын Каспий екіжақты келісімдер арқылы реттелсе, қазіргі жағдайда барлық бес мемлекеттің қатысуынсыз кешенді шешім қабылдау мүмкін емес. Сондықтан көпжақты келіссөздерге басымдық беріледі, ал екіжақты келісімдерді толықтырушы құрал ретінде пайдалануға болады.

Аймақтағы тұрақтылықты сақтау үшін үшінші елдердің ықпалын да ескеру қажет. Олардың Каспий теңізінде әскери болуына жол бермеу және барлық Каспий маңы мемлекеттерінің келісімімен ғана экономикалық жобаларға қатысуына рұқсат беру аймақтың қауіпсіздігі мен тәуелсіздігін қамтамасыз етудің негізі болып табылады.

Демек, Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін шешудің ең тиімді жолы – теңіз жағалауындағы бес мемлекет арасында халықаралық құқық негізінде ортақ келісімге келу. Мұндай шешім суды әділ бөлуге, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, ресурстарды тиімді пайдалануға, аймақтағы бейбітшілік пен ынтымақтастықты нығайтуға мүмкіндік береді. Каспий теңізінің болашағы – барлық қатысушы елдердің ортақ жауапкершілігі [4].

Сонымен қатар, Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін анықтау аймақ үшін ғана емес, бүкіл әлемдік қауымдастық үшін стратегиялық маңызды болып табылады. Әлемдік энергетикалық қауіпсіздік кезінде негізгі мәселе болып қалатын кезеңде Каспий аймағы мұнай мен газдың мол қорының арқасында негізгі энергетикалық хаб болып саналады. Демек, мұнай кен орындарының игерілуі, құбырлардың салынуы, жаңа экспорттық бағыттардың ашылуы тек теңіз жағасындағы мемлекеттердің ғана емес, әлемнің жетекші державаларының да мүдделеріне әсерін тигізеді. Бұл жағдайда әділ және нақты белгіленген құқықтық мәртебені орнату тұрақтылық пен өзара татуластықты негізгі факторына айналады.

Каспий теңізі бойынша келісімдер мемлекеттердің халықаралық беделіне әсер етеді. Бес ел өзара сенім негізінде шешімге келе алса, аймақтың сындарлы ынтымақтастық үлгісі болуға толықтай мүмкіндігі бар. Керісінше, ұзаққа созылған келіссөздер мен келісілген позицияның болмауы геосаяси шиеленістің күшеюіне және сыртқы ойыншылардың араласуының артуына әкелуі мүмкін.

Сонымен қатар, Каспий теңізі аумағындағы экологиялық компонентке ерекше назар аудару керек. Каспий теңізінің су деңгейінің ауытқуы, көмірсутегі өндірісінің ластану ықтималдығы, бекіре тұқымдас балықтар популяциясының азаюы, экожүйенің бұзылуы барлық Каспий жағалауы елдеріне ортақ қауіп төндіреді. Сондықтан теңіздің құқықтық режимін анықтау кезінде экологиялық жауапкершілікке ерекше мән беру өте маңызды. Бірлескен экологиялық бағдарламаларды жүзеге асыру, халықаралық мониторинг тетіктерін енгізу және табиғатты қорғау жөніндегі жұмыстарды үйлестіру Каспийдің бірегей

ресурстарын болашақ ұрпақ үшін сақтауға көмектеседі [5].

Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін түпкілікті шешу тек тікелей саяси және экономикалық мүдделерді қанағаттандыру мәселесі ғана емес, сонымен бірге болашаққа стратегиялық инвестиция болып табылатынын атап өткен жөн. Оның аймақ елдері арасындағы бейбітшілік пен өзара түсіністікті нығайтып, тұрақты даму үшін жағдай жасауға әлеуеті бар. Бес мемлекеттің консенсусқа қол жеткізуі Каспийді энергетика мен геосаясат орталығына ғана емес, тұрақтылық, сенім мен ынтымақтастықтың символына айналдыруы мүмкін [6].

Қорыта айтқанда, теңіз аумағында орналасқан әрбір мемлекет теңіз бен оның ресурстарына егемен құқықтарға ие деген қорытындыға келуге болады. Мемлекеттің құрлықтық территориясы қандай да бір мемлекеттің іргелес орналасқан су кеңістіктеріне құқық көлемін анықтаудағы негіз және басты фактор болып табылатынын білдіретін халықаралық теңіз құқығының қағидасы Каспий теңізімен шекаралас мемлекеттермен қолданылуы мүмкін және толық көлемде қолданылуы тиіс. Каспий теңізінің табиғи ресурстарын теңіз аймағындағы мемлекеттер бейбіт мақсатта игере отырып, оның экологиясына зиян келтірмеуі қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ә. Сабыров Қазіргі кезеңдегі Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі және Қазақстан Республикасы. ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. №2 (62). 2012. <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2022/09/azirgi-keze-degi-Kaspij-te-izini-yty-m-rtebesi.pdf>.

2. Касенов У. Каспийское море: правовой статус, нефть и международная безопасность //Деловая неделя. – 1997. – 29 августа.

3. Гиззатов В.Х. Правовой статус Каспийского моря и вопросы, связанные с трубопроводами //Саясат. – 1999. – №4. – С. 39

4. Конвенция БҰҰ по морскому праву (1982 г.) – Каспийді «теңіз» мәртебесі ретінде қарастыруға негіз болады. Конвенция о континентальном шельфе (Женева, 1958 г.) – егер Каспий «теңіз» деп танылса, осы ережелер қолданылады.

5. Zimnitskaya H., Von Geldern J. Is the Caspian Sea a Sea; and Why Does It Matter? // Journal of Eurasian Studies. – 2011. – №2. – P. 1–14.

6. Мұқанов М. Правовой статус Каспийского моря: история и современность. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.

БІРЛІК ПЕН КЕЛІСІМ - ТҰРАҚТЫ ДАМУ НЕГІЗІ

Аманиязова Б.А.,
Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті, оқытушы
Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада автор көпұлтты Қазақстан үшін маңызды ұлтаралық келісім мен бірлік тақырыбын қарастырады. Елімізде тұрып жатырған ұлттардың өзара татулығы, бір-біріне құрметі Қазақстан мемлекетінің дамуына, өсіп-өркендеуіне ықпал етеді. Жастарды дәстүрді сақтауға, көпұлтты мемлекеттің әр тұрғынына құрметпен қарауды үйрету мұғалімдер алдында тұрған міндеттерді бірі. Қазақстан халқы Ассамблеясы осы ұлтаралық келісімді сақтау мақсатында жұмыс істеп тұрған әлеуметтік институттардың бірі.

Негізгі сөздер: қоғамдық келісім, ұлтаралық келісім, татулық, бірлік, дәстүрді сақтау.

Қазақстан – көпұлтты мемлекет. Елдегі этностардың бірлігі мен келісімі - мемлекеттің тұрақты дамуы мен болашағының табысты болуының негізі. Ұлтаралық келісімді сақтау - осы бағыттағы ең маңызды тетіктердің бірі. Қазақстан - өзіндік демографиялық және этномәдени ерекшеліктері бар көп этникалық мемлекет. 2021 жылғы Халықтың ұлттық санағының алдын ала қорытындыларына сәйкес Қазақстан Республикасында 19 186 015 адам тұрады, олардың ең көбі қазақтар (70,4 %), одан кейін орыстар (15,5 %), одан әрі өзбектер (3,2 %), украиндар (2,0 %), ұйғырлар (1,5 %), немістер (1,2 %), татарлар (1,1 %), әзербайжандар (0,8 %), кәрістер (0,6 %), түріктер (0,5 %), дүнгендер (0,4 %), белорустар (0,4 %), тәжіктер (0,3 %), күрдтер (0,3 %), шешендер (0,2 %), поляктар (0,2%), қырғыздар (0,2 %), басқа этнос өкілдері 1,4 %-ды құрады. Айталық соңғы үш жылда елдегі халықтың саны 3,9 %-ға өскендігін көруімізге болады [1]. Осымен бірге, елімізде 2020 жылғы 1 сәуір есеп бойынша ресми тіркелген 18 конфессияны білдіретін 3816 діни бірлестік қызмет жасайды [2, 7-б.].

Әлемдік тәжірибеде ұлттық мәселені шешудің үш тәсілі қалыптасқан. Біріншісі — мемлекеттен басқа ұлт өкілдеріне қатаң заңдарды енгізу, мемлекеттен кетуін талап ету және тікелей қорқыту арқылы «қысым көрсету» саясаты, екіншісі — ұлттық мәселенің өздігінен шешілетіндігіне үміт артып, оны елемей тәсілі, еліміздің таңдап алған ең дұрыс үшінші тәсілі — халықтар арасындағы келісім мен өзара сенім зонасын кеңейту және түйістіру тәсілі болып саналады. Сондықтан, Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігінің алғашқы күндерінен бастап халықтарды біріктіру және әртүрлі диаспоралардың мәдениетін дамыту саясатын жүргізіп келеді. Бұл орайда Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі мен рөлі де жоғары [2, 8-б.].

Мақаланың мақсаты – көпұлтты мемлекеттің қарқындап дамуы үшін сол елде тұрып жатырған түрлі ұлттардың өзара келісім мен татулығының маңызын түсіндіру.

Зерттеу әдістері. Зерттеу тақырыбының пәнаралық сипатын және объектив принциптерін ескере отырып, жалпы ғылыми әдістер — жүйелік, құрылымдық-функционалдық әдістер қолданылды. Жүйелік әдісі мемлекеттік деңгейдегі ұлтаралық саладағы процестерді зерттеуге мүмкіндік берді. Қазақстан халқы Ассамблеясының ұлтаралық қатынастарды реттеудегі рөлін анықтау үшін құрылымдық-функционалдық әдісі қолданылды.

Татулық пен бірлікке жету үшін ұлттардың дәстүрін құрметтеу, дәстүрді жаңғыртуға арналған тәсілдерді қолдану сияқты шаралар жасалуы тиіс. Ұлтаралық келісім – елдің саяси тұрақтылығын сақтаудың негізі, сонымен қатар елдің тұрақты дамуына ықпал ететін ең маңызды құндылықтардың бірі. Оның маңызын түсіну үшін алдымен, саяси тұрақтылық пен ұлтаралық келісімнің өзара байланысын тереңірек қарастырайық.

Саяси тұрақтылық – бұл мемлекетте бейбітшілік пен тәртіптің сақталуы, билікке деген сенімнің жоғары деңгейі, қақтығыстар мен шиеленістердің болмауы. Ал бұл тұрақтылықты сақтауда ұлтаралық келісімнің рөлі зор, себебі көпұлтты мемлекеттерде ұлтаралық қақтығыстар қоғамның тыныштығын бұзып, ел тұтастығына қауіп төндіреді. Ұлтаралық келісімнің мәні: Түрлі этнос өкілдерінің бейбіт қатар өмір сүруі; Тілге, дінге, мәдениетке, әдет-ғұрыпқа өзара құрмет; Азаматтардың құқығы мен мүмкіндігінің теңдігі. Ұлтаралық келісім ел ішіндегі тұрақтылыққа оң әсер береді. Ол ең алдымен қоғамдық бірлікті нығайтады. Ұлтаралық келісім – қоғамда әр адамның сол елдің азаматы екенін сезінуіне мүмкіндік береді. Түрлі ұлт өкілдері өзара түсінік пен сенімді нығайтқанда ғана біртұтас халық болып, мемлекеттің мүддесін ойлайды. Бұл қақтығыстардың алдын алуға, бейбіт өмірді сақтауға және ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға жол ашады. Ұлтаралық қақтығыстар көбіне елдегі экономикалық, әлеуметтік немесе саяси тұрақсыздықтың себебіне айналмауы үшін ұлтаралық келісім шиеленістердің алдын алады.

Ұлтаралық келісім саяси жүйенің беріктігін қамтамасыз етеді. Көпұлтты мемлекетте барлық азаматтың құқықтары мен мүдделерін қорғау - саяси институттардың міндеті. Егер билік ұлтаралық келісімді дұрыс басқарып, тең мүмкіндіктер берсе, бұл саяси тұрақтылықтың кепілі болады. Мысалы, келісім бар елде билікке деген сенім жоғары болып, демократиялық процестердің жүзеге асуы жеңілдейді.

Ұлтаралық келісім экономиканың дамуына да ықпал етеді. Қақтығыстардың болмауы мемлекетке инвестиция тартуға, бизнес ортаны тұрақты етіп құруға мүмкіндік береді. Мысалы, Қазақстанның көпұлтты мемлекет ретінде тұрақты дамуы – оның ішкі бейбітшілігі мен келісіміне тікелей байланысты.

Қазақстан ұлтаралық келісімнің үлгісі ретінде халықаралық аренада жоғары беделге ие. Қазақстанда ұлтаралық татулықты ту еткен, қамтамасыз

ететін саяси, әлеуметтік институт - Қазақстан халқы Ассамблеясы 1995 жылдан бері жұмыс істеп келеді. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев Ассамблеяның XIV сессиясында сөйлеген сөзінде Ассамблея қызметінің басты қағидаларын айқындап берді. Қазақстандағы этностық, конфессиялық, мәдени және ерекшеліктерін, этностардың мәдениеті мен тілдерін дамытуға мемлекет тарапынан жасалып жатқан жағдайлар туралы, сондай-ақ, қазақ ұлтының толеранттылығы мен жауапкершілігін, қазақ этносының ынтымақтастықты нығайтудағы рөлін, Қазақстан халқының бірлігін нақты көрсеткен болатын [3].

Ассамблея этностардың мәдениетін, тілін және дәстүрін дамытуға жағдай жасайды, қоғамдық келісімді сақтауға бағытталған бастамаларды жүзеге асырады, ұлтаралық мәселелердің шешілуіне үлес қосады. Ең бастысы бейбітшілікті насихаттайды. Мемлекет ұлтаралық бейбітшілік пен достықты сақтауға ерекше назар аударады. Ұлттық мерекелер, мәдени фестивальдар, этностық орталықтар – бұлардың барлығы қоғам бірлігін нығайту үшін жасалған қадамдар. Тұрақтылықты нығайтудың негізгі міндеттері:

Жастардың рөлін арттыру. Жастар арасында толерантты және өзара құрметті қалыптастыру – тұрақтылықтың негізі. Олар әртүрлі этностардың мәдениетін танып, түсінісуге үйренуі тиіс.

Білім беру жүйесінің үлесі. Мектептер мен ЖОО-дарында ұлтаралық келісім тақырыптары бойынша арнайы бағдарламалар енгізу қоғамдағы саналы көзқарасты арттырады.

Мемлекеттік саясатты жетілдіру. Этносаралық мәселелерді шешуде теңдік пен әділет принциптерін сақтау – мемлекеттің басты міндеттерінің бірі болуы тиіс.

Қазіргі кезеңде Ассамблеяның қызметі ҚР Президентінің 2022 жылғы 15 қыркүйектегі Жарлығымен бекітілген «Қазақстан халқы Ассамблеясының 2022-2026 жылдарға арналған» Концепциясының негізінде жүзеге асырылып жатыр. Концепцияға сәйкес Ассамблеяның қызметі - әртүрлі этнос өкілдері арасында жағымды қатынастарды орнату және өзара ортақ мүдделерді іздестіруге, азаматтық бірегейлікті нығайту үрдісіндегі мәдени және этникалық шекараларды еңсеру және барлық халық топтарын біріктіретін ортақ құндылықтар мен мүдделерді іздестіруге, этнос өкілдерінің бірыңғай қоғамға интеграциялануын жүзеге асыруға бағытталған. Концепцияны жүзеге асырудың басты нәтижесі ретінде болашақта Ассамблея институтын бұдан әрі дамыту, табысты модернизацияның және мемлекеттің дамуының стратегиялық міндеттеріне қол жеткізудің негізгі факторы ретінде қоғамдық келісім мен жалпы ұлттық бірлікті нығайту үшін қолайлы жағдайларды қалыптастыру күтілуде [2, 11-12 б.].

Сонымен қатар әр ұлттың өзіне тән ұлттық дәстүрін сақтау да ұлтаралық келісім мен татулыққа негіз болады. Ұлттық дәстүр – халықтың тарихи жадын сақтайтын, ұрпақты рухани байлықпен байланыстыратын құндылықтар жиынтығы. Әрбір ұлт пен ұлыстың өзіндік салт-дәстүрі – сол ұлттың болмысы

мен ерекшелігін айқындайтын белгісі. Қазақстан халқы үшін салт-дәстүр тек мәдени мұра ғана емес, сонымен қатар бірлік пен өзара түсініктің маңызды құралы. Ұлттық дәстүр адамның тұлға болып қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Ол арқылы жас ұрпақ өз тарихын, тілін, мәдениетін танып, қоғамда өз орнын анықтайды. Сонымен қатар дәстүр ұлттық бірегейлікті сақтауға көмектеседі. Көпұлтты Қазақстанда әр ұлттың өзіндік ерекшелігі мен құндылықтарын құрметтеуге негіз болады.

Қазақстанда 130-дан астам ұлт өкілдері өмір сүріп жатыр. Әр этностың өзіндік мәдениеті, тілі мен салт-дәстүрі бар. Осы ұлттардың бірге бейбіт өмір сүруі Қазақстан халқының бірлігі мен келісімінің жарқын мысалы. Бізде мәдениеттер тоғысы елдің байлығы болып қабылданады, ал оны сақтау мен дамыту – мемлекеттің басты міндеттерінің бірі. Қазақстан халқы Ассамблеясы – бұл бағытта жұмыс істеп жатырған маңызды институттардың бірі. Ассамблея елдегі ұлтаралық келісімді нығайту, ұлттық мәдениеттерді насихаттау және сақтау үшін үлкен жұмыс атқарып келеді. Ассамблея аясында этномәдени бірлестіктер жұмыс істейді, бұл бірлестіктер өз мәдениеті мен дәстүрін жандандыруға мүмкіндік алды.

Дәстүрді сақтау – ұлт болашағының кепілі. Ұлттық дәстүрді сақтау мен жаңғырту тек өткенді құрметтеу ғана емес, сонымен бірге болашақ алдындағы жауапкершілік. Бұл процес бірнеше маңызды қадамдардан тұрады:

Білім беру, оқыту арқылы дәстүрлерді үйрету. Мектептер мен жоғары оқу орындарында ұлттық тарих пен мәдениетті танытатын пәндерді енгізу арқылы жастарды ұлттық мұраға баулуға болады. Қазіргі кезде “Мәдени мұра” бағдарламасы аясында көптеген жобалар іске асырылып, жастардың рухани санасын қалыптастыруға ықпал етіп отыр.

Мәдени шараларды ұйымдастыру. Ұлттық мерекелер мен мәдени фестивальдар дәстүрді жаңғыртуда жақсы құралы бола алады. Бұл шаралар халықтың мәдени құндылықтарға деген қызығушылығын арттырып, көзқарасын өзгертіп, олардың сақталуына ықпал етеді.

Ұлттардың өзара қарым-қатынасын нығайту. Әр ұлт өз дәстүрін сақтай отырып, басқа мәдениеттерді де құрметтеуге үйренеді. Бұл өзара түсінік пен келісімнің негізін қалайды.

Ақпараттық технологияның дамуымен дәстүрді жаңғыртудың заманауи тәсілдері де дами бастады. Заманауи технология дәстүрді сақтауда және жаңғыртуда ерекше рөл атқарады. Цифрлық платформа жобалары ұлттық мұраны кең аудиторияға қолжетімді ете бастады. Мысалы қазақ қолөнері, ән-күйі, салт-дәстүрі туралы ақпараттар онлайн курстар, мобилді қосымшалар, YouTube арналар арқылы жаңа форматта көпшілікке ұсыныла бастады. Сондай-ақ, әлеуметтік желі дәстүрді насихаттау алаңына айналды. Мультимедиалық технология арқылы халық өнерін қайта жаңғырту мүмкіндіктері артып келеді. Мысалы дәстүрлі музыкалық аспаптарды онлайн үйренуге арналған мобилді қосымшаларға сұраныс көп. Ұлттық тағамдарды пісіруді үйрететін бейнекурстар мен блогтар, қолөнер мастер-класстары ұлт дәстүрін үйренудің қарапайым әрі

оңай тәсілдеріне айналды. Сонымен қатар заманауи технологиялар дәстүрді сақтаудың, насихаттаудың, танытудың жаңа құралына айналды. Мысалы ұлттық мұражайды онлайн тур арқылы көруге немесе тарихи оқиғаларды интерактив форматта зерттеуге болады. Қазақстан мәдениетін, ұлттық мұраларын шетел аудиториясына таныту үшін арнайы платформалар мен мобилді қосымшалар іске қосылды. Заманауи тәсілдердің тағы бір маңызды бағыты – краудфандинг және краудсорсинг арқылы дәстүрлерді дамыту жобаларын қолдау. Жеке тұлғалар мен ұйымдар ұлттық дәстүрді насихаттауға бағытталған шығармашылық жобаларды қаржыландыруға немесе оларға қатысуға мүмкіндік алады. Бұл тәсілдер дәстүрді сақтап қоюға ғана емес, оларды қазіргі заман өмір салтына бейімдеуге де ықпал етеді. Осылайша, дәстүрдің өзектілігі мен маңызы қазіргі қоғамда өміршеңдігін жоймай, басқа қырынан ашыла түспек.

Бірлік пен келісім – ұлттық байлықтың кепілі. Мәдениетаралық диалог пен ұлттық дәстүрлерді сақтау – тұрақтылық пен бейбітшілікті қамтамасыз етудің сенімді жолы. Елдегі ұлттар бір-бірінің дәстүрлерін құрметтеп, ортақ мерекелерді атап өтеді, бұл олардың арасындағы байланысты нығайтады. Мысалы Наурыз мейрамы барлық қазақстандықтың сүйікті мерекесі. Бұл мейрам түрлі ұлт пен этностың басын қосатын ерекше шара.

Ұлттық дәстүрді сақтау – бұл өткенге құрмет, сонымен қатар болашаққа қалдырылатын аманат. Қазақстан халқының бірлігі мен келісімі дәстүрді құрметтеу мен дамыту жолында көрініс табады. Дәстүрді сақтау, түрлі ұлт дәстүріне өзара құрмет көрсету арқылы біз ұлт ретінде бірегейлігімізді нығайтып, болашақ ұрпаққа рухани байлық қалдыра аламыз. Осы бағыттағы жұмыс – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің басты кепілі. Ұлтаралық келісім – саяси тұрақтылықтың тірегі ғана емес, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының сәтті жүзеге асуына ықпал ететін маңызды фактор. Әртүрлі этностардың бейбіт өмір сүруін қамтамасыз ету – ел басшылығының, қоғамның және әрбір азаматтың ортақ міндеті. Қазақстанның тәжірибесі ұлтаралық келісімді сақтау арқылы экономикалық, саяси және әлеуметтік тұрақтылыққа қол жеткізуге болатынын дәлелдеді. Осы бағытта тұрақты жұмыс жалғаса берсе, Қазақстан әлемге ұлтаралық келісімнің ең үздік үлгісін көрсете алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан халқы Ассамблеясының 2022-2026 жылдарға арналған даму тұжырымдамасын бекіту туралы <https://adilet.zan.kz/>.

2. Абдраимов Е.А., Садыков Т.С., Кабылтаева С.К. Қазақстан халқы Ассамблеясы: тарихы және қазіргі кезеңдегі қызметі // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». 2023. № 1(109).

2. Қалиев Ж. Қазақстан – ұлтаралық келісім және саяси тұрақтылық мекені. f600ab8d61006bfe25684fadcb8c94c9.pdf - Яндекс Құжаттар 2025.27.01.

ҚОЛӨНЕР АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭТНОСАРАЛЫҚ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСЫН ДАМУ

Болыс Г.С.,

Ө.Жәнібеков атындағы

Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің

магистр, оқытушысы,

Қазақстан, Шымкент қаласы

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан халықтарының мәдени байланыстарын қолөнер арқылы зерттеу және дамыту мәселесі қарастырылады. Қазақстанда өмір сүретін этностардың дәстүрлі қолөнері мен олардың өзара ықпалдастығы ғылыми тұрғыда талданады. Сонымен қатар, қолөнердің ұлттық бірегейлікті сақтау мен мәдени қарым-қатынасты нығайтудағы рөлі сипатталады.

Негізгі сөздер: қолөнер, мәдени байланыс, Қазақстан халықтары, дәстүрлі өнер, зергерлік өнер, этностар ынтымақтастығы, ұлттық мұра.

Қазақстан - көпұлтты мемлекет, онда әртүрлі этнос өкілдері тату-тәтті өмір сүріп, өз мәдениетін сақтап, дамытуда. Әр этностың ұлттық қолөнері олардың мәдениетін, тарихын, өмір салтын және дүниетанымын бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда, қолөнер тек шығармашылықтың көрінісі ғана емес, сонымен қатар халықтар арасындағы мәдени байланысты нығайтудың маңызды құралы болып табылады. Қазақ халқының дәстүрлі қолөнері ғасырлар бойы қалыптасып, басқа этностардың әсерімен дамып, өзара мәдени алмасу процесінің бір бөлігіне айналды. Бұл мақалада Қазақстандағы әртүрлі этностардың қолөнері, олардың өзара байланысы, дамуы және мәдениетаралық қарым-қатынастағы маңызы қарастырылады. Қолөнер арқылы халықтар арасындағы мәдени алмасу Қазақстандағы этностардың бір-бірін жақынырақ танып, ұлттық ерекшеліктерін бағалай білуіне ықпал етеді. Қазақтың киіз үй жасаудағы, текемет басудағы және зергерлік бұйымдардағы ою-өрнектері өзге этностардың сәндік-қолданбалы өнерімен үндесіп, жаңа көркемдік стильдердің қалыптасуына әсер етеді. Сонымен қатар, ұйғырдың тоқыма өнері, орыстың ағаш оюы, өзбектің кестелеу шеберлігі, татардың тері өңдеу дәстүрлері және басқа да этностардың қолөнер түрлері Қазақстандағы қолөнер мәдениетінің саналуандығын байытады.

Мәдени байланысты дамытуда қолөнер көрмелері, шеберлік сыныптары және фестивальдер үлкен рөл атқарады. Бұл іс-шаралар әртүрлі этностардың дәстүрлі қолөнер туындыларымен танысуға, тәжірибе алмасуға және жаңа шығармашылық идеялардың пайда болуына ықпал етеді. Осындай мәдени іс-шаралар арқылы халықтар арасындағы өзара түсіністік пен құрмет артып, ұлттық мәдени мұраны сақтау мен дамытуға мүмкіндік туады. Қолөнерді дамыту арқылы Қазақстан халықтарының мәдениеті мен дәстүрлерін насихаттау, ұлттық бірегейлікті сақтау және ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етуге болады. Сонымен қатар, ұлттық қолөнердің заманауи индустриямен үйлесуі оны

кәсіпкерлік бағытта дамытудың әлеуетін арттырады. Қазақстанда халықтық қолөнерді дамыту арқылы туризмді өркендету, этноауылдар мен шеберханалар құру және ұлттық бренд қалыптастыруға зор мүмкіндіктер бар.

1. Қазақстан халықтарының дәстүрлі қолөнері және оның мәдени байланыстарды дамытудағы рөлі. Қазақстан халқының мәдени мұрасында ұлттық қолөнер ерекше орын алады. Қазақтың зергерлік өнері, киіз басу, ағаш өңдеу, тері илеу, кестелеу және кілем тоқу дәстүрлері басқа этностардың өнерімен өзара байланыста дамыған.

-Қазақ қолөнері – көшпелі мәдениетпен тығыз байланысты, оның негізін кілем тоқу, киіз басу, зергерлік бұйымдар жасау, ағаш және сүйек өңдеу құрайды [1, 85-б.].

-Орыс халқының қолөнері – ағаш ою, матрешка жасау, керамикалық бұйымдар дайындау дәстүрлерімен ерекшеленеді [5, 120-б.].

-Ұйғыр қолөнері – кілем тоқу, қыш бұйымдарын жасау және ұлттық киім үлгілерін безендірумен танымал [2, 67-б.].

-Дүнгендердің дәстүрлі өнері – өсімдік ою-өрнектері мен ұлттық жібек маталарының ерекше стильдерімен белгілі [4, 145-б.]. Қолөнер арқылы халықтар арасындағы мәдени байланыстар дамып, олардың бір-біріне ықпалы күшейе түсуде. Этностардың ұлттық қолөнердегі тәжірибелері ортақ стильдер мен жаңа бағыттардың пайда болуына ықпал етеді.

2. Қолөнер арқылы этностар арасындағы мәдени алмасу және ынтымақтастық. Қолөнер этностар арасындағы мәдени байланыстарды нығайтатын маңызды құрал болып табылады. Қазақстандағы этностардың дәстүрлі өнері келесі бағыттар бойынша өзара ықпалдасты:

- Зергерлік өнердегі ықпалдастық – қазақ, татар және орыс шеберлерінің зергерлік бұйымдарында ортақ өрнектер мен мотивтер кездеседі [3, 98-б.].

- Кілем және тоқыма өнері – қазақ, ұйғыр, түркімен және қырғыз халықтарының кілем тоқу дәстүрлері ұқсас элементтерді қамтиды [2, 210-б.].

- Кесте және ою-өрнек өнері – қазақ, өзбек және дүнген халықтарының тоқыма мен кестелеу техникасында ортақ белгілер бар [4, 178-б.].

- Ағаш өңдеу және қыш өнері – орыс, украин және қазақ шеберлерінің ағаштан ойылған ұлттық бұйымдары бір-біріне әсер еткен [5, 145-б.]. Қазіргі уақытта қолөнер этностар арасындағы ынтымақтастықты күшейту мен мәдениетті жаңғыртуда маңызды рөл атқарады. Арнайы фестивальдер, көрмелер мен жәрмеңкелер халықтар арасындағы қарым-қатынасты нығайтуға бағытталған.

3.Қолөнерді дамыту және сақтау жолдары. Қазіргі таңда ұлттық қолөнерді дамыту мен насихаттау Қазақстанның мәдени саясатының маңызды бөлігі болып табылады. Қолөнерді жандандыру мен дамытудың негізгі жолдары:

- Қолөнерді оқыту және шеберлік сабақтарын өткізу – жастар арасында ұлттық өнерді дәріптеу [1, 215-б.].

- Көрмелер мен фестивальдер ұйымдастыру – этностардың мәдени байланыстарын нығайту [3, 175-б.].

- Қазіргі заманғы сән және дизайнда дәстүрлі элементтерді пайдалану – ұлттық өнерді жаңғырту [4, 198-б.].

- Қолөнер шеберханалары мен этноауылдарды дамыту – ұлттық мұраны сақтау мен жандандыру [2, 220-б.]. Ұлттық қолөнердің дамуы мәдени мұраны сақтауға, тарихи дәстүрлерді жалғастыруға және болашақ ұрпаққа жеткізуге ықпал етеді. Қазақстан халықтарының дәстүрлі қолөнері мәдени мұраның маңызды бөлігі болып табылады. Бұл өнер түрлері этностардың өзара байланысын нығайтып, ұлттық мәдениеттің сақталуы мен дамуына ықпал етеді.

Қорытындылай келе, қолөнер – мәдени байланыстарды нығайтудың және халықтар арасындағы бейбітшілікті, достықты арттырудың тиімді құралы. Ұлттық қолөнерді дәріптеу мен қолдау Қазақстан халықтарының өзара байланысын күшейтіп, көпұлтты қоғамдағы мәдениетаралық диалогтың дамуына зор үлес қосады. Өртүрлі этностардың дәстүрлі қолөнері ұлттық бірегейлікті сақтауға және дамытуға ықпал етеді. Қазіргі кезде бұл өнер саласы жастарға үйретіліп, ұлттық мұраны болашақ ұрпаққа жеткізу жолында маңызды рөл атқаруда. Қолөнер арқылы мәдениетаралық қарым-қатынас дамып, халықтар арасындағы достық нығая түсуде.

Қолөнер – халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени мұрасы, оның ұлттық бірегейлігінің көрінісі. Қазақстанның көпұлтты қоғамында қолөнер халықтар арасындағы мәдени байланысты дамытудың маңызды құралы болып табылады. Әр ұлттың өзіндік сәндік-қолданбалы өнері, шеберлік дәстүрлері мен қолөнер әдістері бар, оларды өзара ықпалдастыру мәдени әртүрлілікті сақтауға және оны одан әрі байытуға ықпал етеді. Қолөнер арқылы мәдени алмасу Қазақстан халықтарының рухани жақындасуына, ұлттық ерекшеліктерін өзара құрметтеуге және бағалауға мүмкіндік береді. Қазақтың киіз басу, кестелеу, зергерлік өнері, орыстың ағаш оюы, ұйғырдың кілем тоқу өнері, өзбектің нақышты кестелері және басқа да этностардың қолөнер түрлері бірігіп, ортақ мәдени кеңістік қалыптастырады. Бұл үрдіс ұлттық дәстүрлерді сақтап қана қоймай, оларды жаңа заман талабына сай дамытуға жол ашады.

Сонымен қатар, қолөнерді дамыту экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан да маңызды. Қолөнер шеберханалары мен этноауылдардың құрылуы ұлттық кәсіпкерлікті дамытуға, туризмді өркендетуге және халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартуға ықпал етеді. Дәстүрлі өнерді қолдау арқылы жастарды ұлттық мәдениетке баулуға, олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға және кәсіпкерлікпен айналысуына жағдай жасауға болады.

Қазіргі таңда қолөнерді одан әрі дамыту үшін шеберлік сыныптарын өткізу, көрмелер ұйымдастыру, онлайн платформалар арқылы қолөнер бұйымдарын насихаттау және этнотуризмді жандандыру маңызды. Бұл шаралар Қазақстан халықтарының мәдени байланысын нығайтып қана қоймай, ұлттық мұраны сақтауға және дамытуға бағытталған жаңа мүмкіндіктерге жол ашады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қасымов, С. Қазақ қолөнері дәстүр және жаңғыру. – Алматы: ҚазҰПУ баспасы, 2021. – 280 б.
2. Әлімбекова, А. Қазақстан этностарының мәдени байланыстары. – Фолиант баспасы, 2020. – 310 б.
3. Smith, J. Traditional Crafts and Cultural Exchange. – London: Cambridge University Press, 2022. – 350 p.
4. Жұмағұлова, Б. Ұлттық қолөнердің қазіргі даму бағыттары. – Шымкент: ОҚМУ баспасы, 2019. – 270 б.
5. Петров, И. Орыс қолөнері және оның дамуы. – Мәскеу: Ресей өнер академиясы, 2019. – 290 б.

«ЭТНОСАРАЛЫҚ ТАТУЛЫҚ-ЕЛДІКТІҢ КЕПІЛІ»

Ишанғалиева С.М.,

*Атырау қаласы № 22 Ә.Молдағұлова атындағы
орта мектебінің тарих пәнінің мұғалімі*

«Этнос» -гректен «тайпа», «халық» дегенді білдіреді. Бір шаңырақтың астында ұзақ жылдар бойы 140-қа жуық ұлт пен ұлысты, қырық түрлі дінді уағыздайтын үш мыңға жуық діни бірлестіктерді тату-тәтті ұстап отыру оңай емес. Алайда, еліміз қанша уақыттан бері шашау шығармай, достық пен бірлікті ту етіп, ортақ мүддеге жұмылдырып, олардың ортақ Отаны бола алып отыр. Егер кезінде еліміздің құрамы көпэтносты және көпконфессиялы болуына байланысты күмәнді болжамдар айтылып, сонау Тәуелсіздік алып, еліміз енді аяғынан тұра бастаған тұста сарапшылардың «Қазақстанды қақтығысқа қолайлы, яғни, конфликт қаупі жоғары аймаққа жатқызғанын» ескерсек, мұның қаншалықты қиын шаруа екенін түсінеміз. Алайда, тәуба! Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап, күні бүгінге дейін еліміз мемлекет үшін ең маңызды ұлтаралық татулықты, конфессияаралық келісімді, өзара түсіністік пен тұрақтылықты, достықты өзіндік ұстаным етіп өмір сүруде. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін дүниежүзіне танылған мемлекет болды. Ұлы Отан соғысы жылдары елдерді еріксіз көшіру науқанынан Қазақстан көп этносты мемлекет болып, бүгінгі күні оны мекендейтін ұлттардың өз Отанына айналды. Тоталитарлық жүйеде миллиондаған азаматтардың тағдыры тәлкек болып, заман қасіретін арқалап, алғашында жеке адамдар қудаланса, кейіннен бұл саясат шекаралық аймақтағы тұтастай халықтарды туған жерінен айырып, басқа аймаққа күшпен жер аудартты. Оларды қоныстандырған жердің негізгі қатарына Қазақстан кірді. Қазақстандықтар Ұлы Отан соғысына дейін де тоталитарлық жүйенің нақты орталығы болып келді. Себебі қазақ халқының ашаршылық жылдары, ұжымдастыру кезеңі, қуғын-сүргін уақытындағы демографиялық

өзгеріске ұшыратқан кеңестік дәуірдің терең саясатының бір көрінісін - Ұлы Отан соғысы жылдарында басқа ұлт өкілдерін күштеп шоғырландыру арқылы тағы да жүзеге аса түскенін байқатады. Сондай-ақ, кейіннен ақпан-наурыз пленумының шешімімен ағылып келіп жатқан халықтардың шоғырлануымен толықтырды.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде гитлерлік әскер мен режимге жәрдемдесті деген сылтаумен Еділ бойындағы немістер, Солтүстік Кавказ, Қырым жағалауын мекендеуші біраз халықтар қудаланып, туған жерінен тыс, Қазақстан жеріне орналастырылды.

Қазақстанға алғашқы болып келгендер қазақтар мен әскери шенді орыстар болды. Олар шекара шебіндегі әскери бекімістер мен станицаларда тұрды. Кейін Қазақстанды отарлау әрекеті күшейген кезде қазақ әлеуметтік тобына қоныс аударып келген шаруалар мен мешандар, солдаттар да қабылдана берді.

Қазақстанға қоныс аударылған орыс шаруалары шекарадағы әскерлерді, сондай-ақ Колыванов-Воскресенск зауыттарында, тау-кен өндірістерінде істейтін жұмысшыларды азық-түлікпен жабдықтау міндетін шешуге тиіс еді. Шаруаларды қазақ өлкесіне кеңінен тарту үшін патша үкіметі еркін отарлау әдісін де, күш қолдана отырып, еріксіз жер аудару тәсілін де қолданды. Кейде орыс шаруаларының қатары орталықтан айыпты болып қашқан қашқындардың есебінен де толықтырылып отырылды. Мәселен, Бұқтырма өзенінің аңғарына, Алтай тауының адам аяғы жете бермейтін биік қойнауына зауыт жұмысшылары, солдаттар мен ынтымақ бұзушы секта жікшілдері қашып кете беретін. Сібір әкімшілігі қашқындардың поселкелерін жою және Бұқтырма аңғарына қашудың жолын кесу үшін қанша күш-жігер жұмсағанымен еш нәрсе шығара алмады. 1897 жылы Алтайда 90 мыңға жуық орыс шаруалары болды.

Қазақстанда орыс халқының саны XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде қызу қарқынмен өсті. Бұл кезеңде Ресейдің еуропалық бөлігіндегі шаруалар Қазақстанға жаппай көшіріле бастаған болатын. 1897 жылы Қазақстанның алты облысындағы орыстардың саны 544 мың адамға жетті. Олар қазақ өлкесіндегі бүкіл халықтың 12,8 пайызы болды. Орыс халқының негізгі

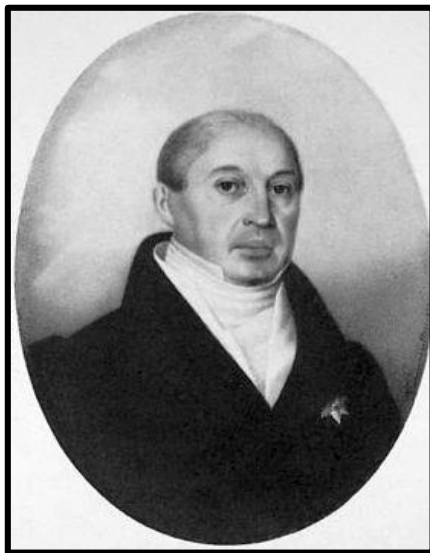
бөлігін қоныс аударып келген шаруалар (40 пайыз), содан кейін қазақтар (33 пайыз), мещандар (19 пайыз), дворяндар (5 пайыз) және басқалары құрады. Қазақтар мен орыс тұрғындары арасында өзара шаруашылық-мәдени алмасулар орын алды. Орыс қызы Мария Рекинаның есімі бүкіл қазақ даласына белгілі болды. «Дударай» әнін орыс қызы өзі ғашық болған қазақ жігітіне арнады.

Мария Рекина - «Дударай» әнінің авторы

Украиндықтардың алғашқы тобы Қазақстан аумағында XVIII ғасырдың екінші жартысында пайда болды. Олар негізінен ұлт-азаттық қозғалыстарына қатысқандар еді. Украиндықтардың елеулі бөлігі қазақтың кең-байтақ даласына XIX-XX ғасырлар шебінде, Ресейдің еуропалық бөлігінен шаруалардың жаппай қоныс аударуы кезінде келді. Қоныс аударушы украиндықтар негізінен Полтава, Харьков, Таврия, Херсон, Екатеринослав және Киев облыстарының шаруалары еді. Украиндықтардың басты шаруашылық кәсібі егіншілік болды. Қазақ даласындағы белгілі украиндық диқандардың бірі Ақмола облысының Атбасар ауданы Қима болысына қарасты Запорожское селосының шаруасы Василий Марченко еді. 1913 жылы Романовтар әулеті билігінің 300 жылдығын атап өту құрметіне ең үлгілі шаруашылық үшін белгіленген арнайы сыйлықтардың бірін осы В. Марченко жеңіп алған болатын. Ол егістік топырағының құнарлылығын арттыру мақсатымен тұқым себудің он танапты әдісін енгізді: «Сельский вестник», «Хлебороб» журналдарын үзбей оқып тұрды. Сол кездегі ең жаңа ауыл шаруашылық техникаларын пайдаланды. Үй жануарларының тұқымын асылдандырумен де айналысты. Патша үкіметінің шаруалардың қоныс аударуына қаншалықты отарландырушы сипат беруге тырысқанына қарамастан, украиндықтар мен жергілікті қазақтардың арасында достық, тіпті туыстық қарым-қатынастар қалыптаса түсті. Мәселен, 1905 жылы Киевте болған шеруге қатысқаны үшін Ақмола облысының Ақмола уезіне жер аударылған Афанасий

Латутаны Жоламан деген қазақ өкіл бала етіп асырап алып, оған Жақып Жоламанов деген есім берген. Жақып қазақ тілін меңгеріп алып және өз бетінше ізденіп, исламның негізін де үйреніп, мұсылман дінін қабылдаған. 1916 жылы қазақтардың ұлтазаттық көтерілісі кезінде ол Қорғалжындағы көтерілісшілердің танымал басшыларының бірі болды.

Василий Марченко украиндық диқан

1897 жылғы халық санағының деректері бойынша Қазақстанда 86,7 мың украиндық тұрды. Украиндықтардың қазақ өлкесіндегі бүкіл халықтың арасында алған өзіндік үлесі 2 пайызға жуық еді. Украиндықтардың негізгі топтары (51 пайызы) Ақмола облысында шоғырланды. Олардың басым көпшілігі (87 пайызы) шаруалар болды, бірқатары (7 пайызы) мещандар тобына жатты. Украиндықтардың 5 пайызға жуығы Ресей қазақтары қатарында әскери қызмет етті. Қазақстанда татарлардың келуі патша үкіметінің қазақ өлкесін отарлауға кіріскен кезінен басталды. XVIII—XIX ғасырларда патша үкіметі қазақ даласына ислам дінін тарату саясатын жүргізді. Бұл ретте қазақтардың арасына молдалар татарлардың дін қызметкерлері қатарынан ғана жіберілді. Мұның өзі қазақтарды Орта Азиядағы діни орталықтардың ықпалынан оқшауландыру мақсатымен жасалды. Қазақ хандары мен сұлтандарының басым көпшілігі өздерінің жеке хатшылары етіп Орынборға таяу жердегі Сейітов слободасынан шыққан сауатты татарларды ұстады. Татар көпестер Ресей мен қазақ даласы арасындағы саудасаттықтың дамуына байланысты өздерінің белсенділігін күшейте түсті. Қазақтардың тілін, әдет-ғұрып және салт-санасын жақсы білгендіктен де татарлар сауда-саттық саласында делдалдық рөл атқарды. Татар көпестерінің қазақ даласындағы ықпалы мен беделі бірте-бірте күшейе түсті. Татарлардың ауқымды бір тобын Қазақстан аумағына Еділ бойы губернияларының помещиктері жер аудартып жіберді. Татарлар өлкенің ірі Петропавл, Семей, Орал, Көкшетау, Верный, Ақмола, Павлодар, Зайсан және Өскемен қалаларында

тұрды. Олардың неғұрлым жиі орналасқан жерлерінде татар слободкалары пайда болды. Бұл халықтың өкілдері қазақ даласында жаңа әдіспен оқытатын жәдидтік мектептер ашудың бастамашылары болды. Қазақтар татар зиялылары шығарып тұрған газеттер мен журналдарды зор ықыласпен оқыды. Қазақтың алғашқы газеттері мен журналдарын көбінесе татар көпестері қаржыландырып тұрды. Кейінірек патша үкіметі исламның қазақ даласында күшейіп бара жатқанынан қауіптеніп, сауатты және іскер татарлардың қызметінен бас тарта бастады. 1897 жылы Қазақстанда тұратын татарлардың жалпы саны 56 мыңға дейін жетті. Мұның өзі Қазақстандағы бүкіл халықтың 1,3 пайызы еді. Татарлардың 38 пайызы мешандар, 28 пайызы шаруалар, 10 пайызы қазақтар, 2 пайызы көпестер болды.

Белорустар Қазақстан аумағына Белоруссияда 1863—1864 жылдары К. Калиновский бастаған көтеріліс қатыгездікпен басылғаннан кейін келді. Ол кезде Белоруссиядан шет аймаққа 12 мыңнан астам адам жер аударылған болатын. Солардың кейбір топтары Қазақстанның солтүстік аймағын қоныс етіп, орналасып қалған еді. XIX ғасырдың 70-жылдарында Қазақстанның солтүстігіне төңкерісшіл белорус халықшылдары жер аударылды. Кейінірек белорус социал-демократтары да осы өңірден бір-ақ шықты. Белорус социал-демократтар ұйымының белсенді мүшесі П. Румянцев өзінің жер аударылған мерзімін Ақмола облысында өткізді. Кейін Столыпиннің аграрлық реформасы кезінде көптеген белорус Қазақстанның селолық жерлеріне қоныс аударды.

Немістер Қазақстанға тұңғыш рет XVIII ғасырда әскери құрамалар қатарында келді. Олардың едәуір бөлігі Балтық бойы губернияларынан еді. Сібір шекара шебінің басшылары қызметін атқарған 13 адамның көпшілігі немістерден шыққан генералдар болатын. Олар Х.Т. Киндерман, И. Крафт, Д. Риддер, К.Ф. Фрауендорф, Г.Г. Вейрман, И. Шпрингер, И. Клапье де Колонг, Г.Э. Штранд-ман, Г.И. Глазенап және басқалары еді. Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы К.П. фон Кауфман да, Торғай облысының әскери губернаторы Л.Ф. Баллюзек те, Дала өлкесінің генерал-губернаторы М.А. фон Таубе де неміс ұлтынан еді.

Немістер жергілікті халықтың тарихы мен географиясын және этнографиясын зерттеудің бастамашылары бола білді. Дәрігерлер, мұғалімдер, тау-кен инженерлерінің арасында да неміс ұлтының өкілдері аз болған жоқ. Немістер негізінен Омбы, Петропавл, Семей, Өскемен, Жәмішев сияқты тағы басқа да шекара шебіндегі әскери бекіністерде тұрды. XVIII ғасырдың аяғына қарай Қазақстандағы немістердің саны 400 адамға жетті. Қазақ жеріндегі немістер санының арта түсуі XIX-XX ғасырлар тоғысына сәйкес келеді. Қоныс аударып келген немістер негізінен егіншілікпен айналысты, өңдеуші өнеркәсіп салаларында жұмыс істеді. Немістер сонымен қатар мұнай кен орындарын игеруде, алтын, мыс өндіруде, кен өнімдерін өңдеуде белсенділік танытты. Немістердің өздерінің жеке ғибадатханалары және мектептері болды. Олардың арасында өзін-өзі басқару дәстүрі күшті сақталған еді. Немістердің елді мекенінде халық әлдеқайда ауқатты тұрды. Олар жинақылығымен, еңбек

сүйгіштігі және адалдығымен ерекше көзге түсті. Өздерінің ұлттық тілін, дінін, әдет-ғұрпы мен салт-санасын, дәстүрлерін берік сақтауға тырысты. Немістер өздері қауым болып жинақы қоныстанды. Олардың көпшілігі (55 пайызы) сауатты еді. Әлеуметтік сословие тұрғысынан алғанда 1897 жылы немістердің 85 пайызын шаруалар құрады.

1897 жылы Қазақстандағы және онымен шекаралас қалалардағы немістердің жалпы саны 7 мың адамға жуықтады. Олардың көпшілігі Ақмола облысында, Омбы қаласына жақын Ақмола облысының аумағындағы Преображенский, Романовский, Канкринский сияқты поселкелерде тұрды. Олардың ендігі бір елеулі тобы Сырдария облысында да қоныстанды. Столыпиннің аграрлық реформасы кезінде немістердің Еділ бойынан, Қара теңіз жағалауынан ағылып келуі күшейе түсті. Сондай-ақ немістер қазақ даласына сонау Германия мен Австрияның тікелей өзінен де қоныс аударып келді.

Поляктар Қазақстан аумағында алғаш рет XVIII ғасырда пайда болды. Олар патша үкіметі қазақ өлкесіне жер аударған поляк көтерілісшілері еді. Жергілікті өкімет билігі оларды өз еріктерінен тыс Жайық және Сібір қазақтарының қатарына зорлықпен тіркеп жіберген болатын.

Адольф Янушкевич

Жер аударылып келген поляктар Польшадағы 1830-1831, 1863- 1864 жылдардағы Ресей империясына қарсы ұлт-азаттық көтерілістерге қатысушылар еді. Олардың едәуір бөлігін поляктардың таңдаулы тобы — дворяндар құрады. Поляктардың қатарында ақын-жазушылар, суретшілер мен дәрігерлер, инженерлер және заңгерлер көп болды. Мәселен, Адам Янушкевич қазақ халқының тарихын қызыға зерттеді. Суретші Бронислав Залесский «Қырғыз даласының тіршілік-тынысы» деген ғажайып картинасын салды. Ақын Густав Зелинский қазақтар өмірінен «Қырғыз» және «Дала» деген дастандар жазды. Владимир Недзвецкий Жетісу мұражайының негізін қалады. Ал Семейге жер

аударылған Северин Гросс «Қырғыздардың тұрмысын заңдық тұрғыда зерттеуге арналған материалдар» деген тамаша кітап жазды. Патша үкіметі поляктарды әскери-әкімшілік қызметке де тартты. Поляктардың көпшілігі қалаларда тұрды. 1897 жылғы халық санағының деректері бойынша Қазақстанда 1254 поляк тұрған. Олардың басым көпшілігі Орал, Семей, Ақмола және Сырдария облыстарында қоныстанған еді.

Бронислав Залесский суретші

Қазақстанға өзге халықтардың жер аударылуы.

Қазақстан аумағына XIX ғасырдың аяқ кезіне қарай жоғарыда көрсетілген этностық топтардан басқа да халықтар ағылып келе бастады. Ресейдің еуропалық бөлігінен келген неғұрлым елеулі диаспора мордвалықтар болды. 1897 жылы Қазақстанда олардың саны 12 мыңға жуықтады. Олар негізінен Ақмола облысының Көкшетау және Петропавл уездерінде, Торғай облысының Қостанай уезінде тұрды. Уақыт өте келе шағын ұлыстар орыс халқымен араласып, ассимиляцияланып кетті. Іс жүзінде Қазақстанның барлық қалаларында да еврей ұлтының өкілдері болды, 1897 жылғы халық санағында олардың саны 1651 адамға жетті. Олар Ақмола және Сырдария облыстарында жинақы қоныстанды. Ресейдің еуропалық бөлігіндегі еврейлердің кәсіп түрлерін таңдауына шек қойылуы және еврейлерді қырып-жою оқиғалары олардың Қазақстан қалаларындағы санының едәуір арта түсуіне жеткізді. XX ғасырдың бас кезінде қазақ даласына Украина мен Бессарабиядан болгарлар да келе бастады. Олар Қазақстанға жер жетіспеушілігінен қоныс аударды. Болгарлар 1908-1910 жылдары Семей облысының Павлодар уезіндегі Разумовка және Андрияновка селоларының, Торғай облысының Ақтөбе уезіндегі Болгарка селосының негізін қалады. Қостанай қаласының төңірегінде қоныстанған болгарлар шығырмен суаратын бау-бақша өсірді. Олар егістік жерді жергілікті халықтан жалға алды. Ақмола аумағында эстондықтар мен латыштардың шағын бір тобы (375 адам) да

өмір сүрді.1897 жылы өткен Жалпыресейлік халық санағының деректері бойынша, Қазақстанда 29,5 мың өзбек, 2,8 мың түрікмен, 2,6 мың башқұрт, 997 қалмақ, 987 тәжік, т.б. ұлт өкілдері тұрған.

Көпэтносты мемлекетте ұлтаралық келісім қоғамдық тұрақтылықтың кепілі болатыны белгілі. Ол сенім мен сабақтастыққа негізделуі керек. Сондықтан ширек ғасырдан астам уақыттағы ұлттық дамудың стратегиялық бағыты мен оның тиімділігіне қайта үңіліп, халықты бір мақсат пен ортақ ұмтылыс негізінде топтастыру мәселесіне жаңа көзқарас қажет. Өйткені бұл мәселенің қоғам өмірінің барлық саласына тікелей қатысы бар. Қоғамның және әрбір азаматтың міндеті – біздің бай мәдени мұрамыз бен жалпыұлттық бірлігімізді сақтау үшін қолдан келгеннің бәрін жасау. Бұл барлық деңгейдегі мемлекеттік органдардың, азаматтық қоғам институттарының бірлікті, татулық пен келісімді нығайту жөніндегі, тұрақтылыққа, болашаққа деген сенімділікке және еліміздің азаматтарының әл-ауқаты үшін жағдай жасауға бағытталған орасан зор мазмұнды жұмысының бастауы болмақ.

БАТЫР БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ЖӘНЕ ГУРЬЕВ МҰНАЙШЫЛАРЫ

Бердіғожин Л.Б.,

тарих ғылымдарының докторы,

Рамазанова А.,

магистрант

Х.Досмұхамедов атындағы

Атырау университеті

Майдан арсеналы ретінде Одақтық дәрежеде танылған Қазақстан мұнай өнеркәсібінің өсіп, қанат жаю болашағы алды еді.

1941-1945 жылдары Қазақстан мұнай өнеркәсібі соғыс алдындағы бесжылдықтардан 38,8%, мұнайды көп өндірді. Мұнай өндіру көрсеткіші 1940 жылы 697 мың тонна, 1941 жылы 864,1 мың тонна, 1942 жылы 866 мың тонна, 1943 жылы 978,8 мың тонна, 1944 жылы 799,4 мың тонна, 1945 жылы 765,4 мың тонна болды [1].

Республика мұнай өндіруден КСРО-да Ресей Федерациясы мен Әзірбайжаннан кейінгі үшінші орынға шықты.

Қазақстан мұнай өндіруші шикізат көзі ретіндегі республикадан, мұнай өнімін өзі өңдеп халық шаруашылығын мұнай өнімдерімен қамтамасыз ететін республикаға айналды. Соғыс жылдарында мұнай тасымалдау жолдары Нармонданақ – Мақат құбыры, Гурьев – Астрахань теміржол құрылыстары салынды.

Қошқар-Сағыз, Сағыз-Мақат, Комсомол-Мақат, Тентексор-Байшонас, Қаратон-Қосшағыл, Мұнайлы-Құлсары. Мұнай құбырларының салынуы сұйық

отынды әрі шығынсыз, әрі кідіріссіз тасымалдауды жолға қойды. Мақат-Қосшағыл тар табанды теміржолының түгелдей іске қосылуы да жүк тасымалын біраз жеңілдетті. Қосшағыл-Қаратон, Қаратон-Мұнайлы байланыс жүйесін жүргізудің маңызды ерекше.

Мұнайлы өлке соғыс арсеналы ретіндегі міндетін орындады. Бұл істе маман мұнайшы кадрларының, қарапайым мұнайшылардың, олардың жанұя мүшелерінің жеңіс күнін жақындатуға қосқан үлесі шексіз.

Халқымыздың біртуар перзенттерінің бірі Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев «Ақиқаттан аттауға болмайды» атты кітабында былай деп жазған еді: «Қазақстанды сұрапыл соғыс жылдары жау аяғы жетпес тыл болды деу мүлде қате түсінік. Мұнда күн демей, түн демей ел арып-ашып жұмыс істеп қойған жоқ. Қандыбалақ қас дұшпанға қасқайып қарсы тұрған, жан беріп, жан алған күндерді де бастан өткерді. Мәселен, Республиканың батысы Сталинград майданымен ұштасып жатты. Жердегі күн тұтылғанда айқас аспандағы әуе шайқастарымен айқасып, әккі жаудың амалын асырмай бетін қайтарып отырды. Олар Атырау өңірінің алтынға бергісіз мұнайына көз алартып, иненің көзінен өтетіндей айланын асырып үйренген қарақшыларын түсірумен болды. Бірақ қырағы сақшылар қия басқан жауды тырп еткізбеді.

Халық: «Төзім – ердің тірегі» дейді. Бұл қиын, бірақ ерлікке толы жылдар болды. Адамдардың ақыл-парасаты биік тұрған, ерік-жігері ерекше шындалған кезең еді. Бір-біріне деген мейірім, жоқ-жітікке деген қайырымдылық соншалықты зілзала, ауыртпалықтан алып шықты» [2].

1941 жылғы 22 маусымда өткен Доссор мұнайшыларының митингісін кәсіпшілігінің меңгерушісі, КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты С.Зорбаев ашқан. Жарысөзде сөйлеген Бөкеев, Зелетдинов, Молдағалиевтар жеңіс сағатын жақындату үшін жиналғандарды қасық қаны қалғанша жаумен айқасып, тылда жанқиярлықпен еңбек етуге шақырды. Мұны митингіге жиналған мыңдаған адам қолдады. Алынған қаулыда:

Доссор кәсіпшілігінің жұмысшылары мен қызметшілері фашистердің қарақшылық шабуылына жауап ретінде айбынды танкистерге, қаһарлы теңіз флотына жауды жеңу үшін жоғары сортты Доссор мұнайы қанша қажет болса, сонша беретінін мәлімдейді.

Біз өңмеңдеген фашистерге тосқауыл ретінде мұнай өнімін көбейту, бұрғылауды өрістетіп, жаңа кен орындарын ашу үшін қайрат-жігерімізді еселей түсетін боламыз, - делінген.

Жауға деген ыза-кек мұнайшылар бойына ерекше қайрат-жігер қосты. Олар асқан ұйымшылдықпен еңбек етіп, соғыс сұранысын артығымен орындауға жұмылды. Өндірісті соғыс талабына сай қайта құрудың тиімді жолдарын жүзеге асырып, майдан үшін мұнайды көптеп жіберудің барлық шараларын алды.

Табысқа жетудің бірден-бір жолы еңбек өнімділігін арттыру болатын. Әрбір мұнайшы күнделікті жұмысына сын көзбен қарап, әдеттегідей есепсіз жүріс, сылбыр қимылға жол бермеудің амалын ойластырды. Әрбір ұңғыманың қызметін бақылаудың, одан өндірілетін сұйықтысты молайтудың, техникалық

күтімді дер кезінде іске асырудың жолдары белгіленді.

«Ерлік пен елдік».

Даңқты қолбасшы Бауыржан Момышұлының Ембі мұнайшыларына хаты, Ел Сенімін Ерлікпен Ақтаймыз.

- Қымбатты достар, бірқандас аға-інілер және қарындастар, әкелер мен аналар, балалар, қазақтар – мұнайлы Ембінің жұмысшылары мен жұмысшы әйелдері. Қызыл Армия жалғыз емес, бүкіл ел оның жолында. Қызыл Армия неміс жауыздары өзінің қаруымен талқандауда, ал сіздер тыл қайрткерлері табан, еңбегіңізбен талқандайсыз. Сіздің мұнайдың әрбір литрі, продуктарыңыздың әрбір килограммы жау тамағына тас болып тұрады. Ол оған кездессе, қиқылдап өліп қалады. Оларды күн санап, сағат сайын көбейте беріңдер, ол біздің жеңіс сағатымызды жақындата түседі. Бұл міндетті сіздердің абыроймен орындайтыңызға біз күмәнданбаймыз. Жауынгерлер мен командирлер атынан. Б.Момышұлы, 1-ші гвардиялық атқыштар полкі командирінің саяси істер жөніндегі орынбасары гв.майоры Логвиненко.

Мұнайшылар жауабы.

Мұнай майданға қанша керек болса сонша береміз. Советтер Союзының генерал Панфилов атындағы 8-гвардиялық дивизиясының жауынгерлеріне, командирлеріне, комиссарларына, және саяси қызметкерлеріне.

Біздің отанның тамаша астанасы Москваны гитлерші сұрқиялардан қорғауда ерлік пен батырлықтың тамаша үлгілерін көрсеткен біздің туған 8-гвардиялық дивизияның жоғары награда Ленин орденін алуға лайықты болғаны біздерді қазақстандықтарды және біздің жерлестерімізді қуаныш және зор өрлеу сезіміне бөледі. Сіздер өздеріңізді бұл тамаша жеңістеріңіз неміс-фашист басқыншыларын қарсы алып майданда отан соғысының тарихына өшпес жаңа жарқын бет аштыңыздар.

Отанымызға тағы қауіпті күн туды. Құтырған жау әлі ілгері ұмтылуға тырмысуда. Оған жаңада жағар май керек. Сондықтан да ол Советтер Союзының оңтүстіктегі өндірісті орталықтарына қауіп туғызып отыр.

Бірақ жау мақсатына жете алмайды. Оған біз жақсы сенеміз. Біздің ісіміз - әділ іс. Даңқты Қызыл Армияның, геройларымыз-панфиловшылар, қайраткер халқымыз өз жері үшін отанды қорғау күресінде.

Қымбатты гвардеец жолдастар, отанды қорғаушы совет халқының алдында қандай міндеттер тұрғанын біздерге көрсетіп бергенсіздер. Жаумен кескілескен ұрыста жауынгер Қызыл Армия көсемінің Сталин 1942 жылы неміс-фашист әскерлерін біржолата талқандау және совет жерін гитлершіл сұрқиялардан азат ету жылы болатын болсын деп қойған міндетін жузеге асырады деп сенеміз. Советтік тыл мен майдан-бір мақсат, бір тілекте. Сондықтан да біздердің, мұнайшылдардың алдында үлкен міндеттер бар. Ол міндет-жауды қиратып жоқ қылу үшін қанша мұнай, қанша жанар майдың түрлері майданға керек болса, сонша беру.

Ауданымыздың мұнайшылары өздерінің жауынгерлік еңбектерімен майданға көмектесіп жатыр.

Мақат промыселының мұнайшылры май айынан бастап мұнай өндіру планын орындап келеді. Мастер бригадирлер-орденді Бермағанбетов және Табанов жолдастар планнан артық жүздеген тонна мұнай берді.

Доссор промыселы июль айының планын артығымен орындап, планнан тыс ондаған тонна сапалы мұнай берді. Байшонас промыселының мастерлері Байарыстанов, Никифоров жолдастардың бригадалары соңғы айларда мұнай өндіру пландарын артығымен орындады. Ескене промыселы бұрғылау планын асыра орындағаныны үшін уыспалы Қызыл туға ие болды. Сағыз және Байшонас промыселының коллективтері мұнай өндіру жұмыстарын күшейте отырып бұрынғы планды орындай алмай келе жатқандықтарын жойып қазірден өзінде қатарға қосылды.

Қымбатты гвардеец жолдастар.

Біздер, Мақат ауданының мұнайшылары сіздердің үндеулеріңізге жауап ретінде соғыстың заказдарын артық орындауға, майданға мұнай қанша керек болса сонша беруге міндеттіміз. Сіздерге қанша керекті болған көмектің бәрін көрсетуге бар күшімізді жұмсайтынымызға ант етеміз. Біздер майдан үшін майдандағыша жұмыс істейміз.

Гитлершіл сұрқияларды мұнаймен тұншықтырып қанқұмар гитлеризмнен прогрессивтік адам баласын құтқарамыз.

Неміс-фашист бандалары социалистік отанымыздың айбынды қорғаушыларының соққысынан совет жерінің өзінде өлім табады. Қымбатты жолдастар, жерлестеріміз панфиловшылар, біздер бойлай да сіздермен біргеміз, біз жеңіп шығамыз.

Аудандағы мұнай промыселдарының жұмысшы-қызметкерлері мен инженер техника қызметкерлерінің жалпы жиналысының тапсыруы бойынша.

ВКП(Б) аудандық комитетінің секретары М.С.Сапарғалиев, аудандық атқару комитетінің председатели К.Төралиев, ВКП(Б) Орталық комитетінің парторгісі Дәулетов, промысел директоры Қарымсақов, мастер Табанов, бұрғылау мастері Исқариев, мұнай өндіру мастері Байарыстанов, Орталық партия комитетінің парторгісі Ермекбаев, мұнай өндіру мастері Бирюков, орденді бас оператор Досбаева, бас оператор Дедова, Орталық комитеттің парторгі Жүсіпбеков, промыселдің директоры Сағындықов, Жолдыбай разведкасының начальнигі-орденді Қожағұлов [3].

1943-жылдың 6-ақпанында «Правда» газетінде Қазақстан еңбекшілерінің майдандағы қазақ жауынгерлеріне хаты жарияланған. Қазақ халқының атынан, хатқа қол қойғандардың ішінде байшонастық Балғаным Досбаева, ескенелік Рамазан Есқариев, Сергей Опутин, мақаттық Нәзен Бермағанбетов бар

Халық батыры Бауыржан Момышұлының мына қанатты сөздері әркімнің жүрегінде:

Мен істеді дегенше,
Мың істеді десеңші,
Мың істеді дегенше,
Ер істеді десеңші,

Ер істеді дегенше,
Ел істеді десеңші,
Мен мыңдікі болмасам,
Ер елдікі болмаса,
Кім істеді дер едің? [4].

Шынында, Ұлы Жеңіске бүкіл еліміз, барша халқымыз үлес қосты. Соғыс даласында мыңдаған боздақтар құрбан болса, тылдағы тарландар талай тамаша ісімен таңқалдырды. Майданда қан кешіп жүрген жауынгер еліміздің туы болса, тылда тер төгіп жүрген жұмыскер ту қадайтын тұғыр еді. Ерсіз елі жоқ, елсіз ері жоқ. Елі бірігіп, ерің шыңдамаса, ері қосылып, елін қорғамаса абыройдан жүрдай болғаны.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қонаев Д.А. Ақиқаттан аттауға болмайды. – Алматы, 1995. – 122 б.
2. Демегенов Б., Елеусінов А, Сағытжанов С. Ерлікке ескерткіш. – Алматы, 1995. – 127 б.
3. Қонысқалиев А. Ерлікке пара-пар Еңбек // Мұнайшы. – 2005. – 18 наурыз.
4. Момышұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. Т. 1. – Алматы, 2004. – 480 б.

ҰЛТ ҰЙЫСУЫНДА - ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Нығметов Б.С.,
тарих ғылымдарының кандидаты
Сафи Өтебаев атындағы
Атырау мұнай және газ университеті

Қазақстан Елі қазіргі таңда дамудың жаңа кезеңіне қадам басқандығы бәрімізге де аян. Бұл дәуір әлемдік қауымдастықтың ең бір шиеленіскен кезеңіне тап келгендігіне куә болып отырмыз. Әлемдеге әлеуметтік-экономикалық, мәдени-гуманитарлық, саяси-әскери қақтығыстар, аймақтардағы соғыс, кикілжіндер, табиғи катаклизмдер - бұл осы дәуірдің көрнісі. Жаһандық тұрақсыздық жайлап, көптеген жаңа сын-қатер пайда болып жатқан кезде біз бағдарымызды бекемдеп, болашаққа көзқарасымызды айқындай түсуіміз қажет. «Бірлігіміз – әр алуандықта» деген басты қағидамыз ешқашан өзгермейді. Сондықтан, этносаралық қатынастардың үйлесімді дамуы Қазақстанның мемлекеттік саясатының басты бағытының бірі болып қалады. Бұл бағыт біздің ойымызша барша Қазақстан халықының көкейіндегі мызғымас ұстанымы. Белгілі тарихшы, ойшыл В.Ключевский: «Ұйыстыратын күш – дәстүр мен мақсат» деп орынды айтқан. Біздің азаматтарымыз үшін келісім мен

толеранттылық – мәдениеттер мен тілдерді өзара тоғыстыратын өмірдің шынайы көрінісі, нақты болмыс. Міне, осы бағыттарды негізге алып, өз қызметтерінде үнемі назарда ұстап отырған Қазақстан халқы Ассамблеясы екендігі даусыз. Бұл үрдіс өз жалғасын табуда.

Қазақстан Республикасының Конституциясында – біртұтас халықпыз. Біздің нағыз күшіміз – осында. Қоғамыздағы пікір алуандығын қолдай отырып, радикализмнің кез-келген көрінісінің жолын кесеміз, мемлекеттік егемендігімізге, аумақтық тұтастығымызға қол сұғуға жол бермейміз. Бұл бәрімізге белгілі ұстанымдарды Қазақстан азаматтары толығымен қолдайды. Ассамблеяның негізгі міндеттерінің бірі Қазақстан халқының ұлттық мәдениетін, тілдері мен дәстүрлерін өркендету, сақтау және дамыту болып табылады. Бүгінде республикада Қазақстан этностарының мәдениеттері, тілдері, дәстүрлерінің дамуына қажетті барлық жағдай жасалған. Этномәдени бірлестіктердің саны тұрақты өсуде, Әр жыл сайын Қазақстан этностарының тілдерінде бірнеше ондаған жаңа кітаптар жарық көреді.

Жыл сайынға халықтық мерекелер Наурыз, 1 мамыр - Қазақстан халқының бірлігі мерекесі, масленица, сабантой дәстүрге айналды. Егер мемлекеттің қалыптасу кезеңінде басты міндет этносаралық төзімділік пен қоғамдық келісім негізінде қоғамды ұйыстыру болса, ел дамуының жаңа кезеңінде, стратегиялық басымдық ретінде, қоғамның барлық азаматтары мойындаған ортақ құндылықтар мен қағидаттар жүйесіне негізделген Ұлт Бірлігіне жету болып табылады. Мемлекет басшысы 2024 жылғы 25 сәуір Қазақстан халқы Ассамблеясының «Бірлік. Жасампаздық. Өрлеу» атты XXXIII сессиясында сөйлеген сөзінде: «Ендігі міндет – әділдік, инклюзивтілік, прагматизм қағидаларына негізделген және халықтың әл-ауқатын арттыруды көздейтін жаңа экономика үлгісіне көшу. Ассамблеяны әлеуметтік тұтастық пен отаншылдықты дәріптейтін институт ретінде нығайту міндеттерін жүктеді». Осы тұста қалың көпшілікке Ел байлығы деген не? – деген сұрақ қойылса оның жауабы: «Ол - білім, ол - жаңа технология, ол – осы заманғы инфрақұрылым, ол – бәрінен бұрын отаншылдық сезім, қазақстандық патриотизм» - деп жауап беретіндігіне сенеміз. Себебі, Қазақстанның қазіргі әлемде алатын орны жөнінде Мемлекет басшысы Қасым-жомарт Тоқаев, 2025 жылдың қаңтарындағы Үкіметтің кеңейтілген отырысында «Әлем Қазақстанға зор сенім артады, бізді «орта держава» ретінде таниды. Алайда бұл жоғары мәртебе тек сыртқы саясаттағы нақты нәтижелермен ғана емес, экономика, инвестиция, ғылым және технология салаларындағы жетістіктермен де бекітілуге тиіс» - деп атап өтті.

Міне, Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметінің басты мақсаттары айқындалды. Енді осы бағыттағы жұмыстарды нақтылып, шешудің жолдарын анықтау керек. Осы тұста қазақтың ғұлама ойшылы Ахмет Байтұрсынов: «Елді түзетуді бала оқыту ісінен бастау керек» - деген сөзі мақсатты шешудің айқын бағыты іспетті. Қазақ қоғамында адамды тіліне, ұлтына, нәсіліне қарап кемсітуге, біреудің намысына тиюге жол берілмейді, заң бойынша жауапқа тартылады. Қазақстан халқы ассамблеясы үшін қазақ тілін дамыту мемлекеттік

саясаттың басым бағытының бірі болып қала береді. Елдегі барлық қазақ тілін оқытатын орталықтар Ассамблеямен бірлесе отыра өз жұмыстарын пысықтаса құба-құп болар еді. Өзге ұлттардың қазақ тілін оқуға қолайлы жағдай туғызылып, еркін форматта, икемді жүйеде адамға қолайлы уақыттарда оқытылып, керек десеңіз оқимын, меңгеремін деген азаматтардың басын қосып, оларға жағдай туғызылуы орынды деп есептейміз. Өйткені, болашағын Отанымызбен байланыстыратын әрбір азамат қазақ тілін үйренуге ден қоюға тиіс. Жастарымыз өзге тілдерді, соның ішінде ағылшын, орыс, қытай тілдерін жетік меңгерсе, бұдан еш ұтылмайды. Қазақстан халқы Ассамблеясының бұл саладағы бағыты орнықты, рөлі айрықша. Қоғамды ұйыстыру, ұлттық бірегейлікті нығайту ісінде еліміздің тарихи мұрасын және мәдени әлеуетін тиімді пайдалануға баса мән берілуі керек.

Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы баяндағанда, сөзіміздің негізгі түйіні ұлттық тәрбие мен идея, біртектілік туралы айтылары хақ. Ассамблея – еліміздегі барлық этностардың мәдениетін, тілін, дәстүрін құрметтей отырып, ұлттық бірлікті нығайтуға бағытталған іргелі ұйым. Осы тұрғыда Ассамблеяның қызметі мынадай ұғымдармен тығыз байланысты болуы керек. Бұлар ұлттық тәрбие, ұлттық идея және ұлттық біртектілік екендігі сөзсіз. Осы тұста, ұлтты ұйыстырудың бірнеше аспектілерін атап өтеміз.

Тіл саясаты: Қазақстанда мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілі қабылданғанымен, орыс тілі де ресми түрде қолданылуда. Мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту, оны білім беру, мемлекеттік қызмет, бұқаралық ақпарат құралдарында дамыту ұлтты ұйыстырудың маңызды аспектісі болып табылады.

Мәдениет және дәстүрлер: Қазақстандағы әртүрлі этникалық топтардың мәдениетін құрметтеу, өзара түсіністік пен диалогты қолдау маңызды. Халықаралық мәдени алмасулар, этникалық топтар арасында ұлттық бірегейлікті нығайту үшін түрлі шаралар ұйымдастырылады.

Теңдік және әділеттілік: Ұлтты ұйыстырудың басты қағидаларының бірі — барлық азаматтар үшін тең құқықтар мен мүмкіндіктер беру. Бұл этникалық бөлінушілікке жол бермейді, азаматтық қоғамның дамуына ықпал етеді. Ел бірлігі мен патриотизм: Қазақстанда ұлтты ұйыстыруға бағытталған түрлі жобалар мен бастамалар бар. Қазақстан халқы ассамблеясы сияқты ұйымдар азаматтардың бірлігін нығайтуға және ұлтаралық келісім мен тыныштықты сақтау үшін жұмыс істейді. Елдің әрбір азаматы өз елінің патриоты болуы керек.

Қазақстандағы ұлтты ұйыстыру саясатында маңызды орын алатын тағы бір аспект — елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы. Мұнда халықтың тұрмыс деңгейін жақсарту, жұмыссыздықты төмендету, білім беру мен денсаулық сақтау салаларын дамыту маңызды рөл атқарады.

Ұлтты ұйыстырудағы басты мақсат — әрбір азаматтың өз елін, тілін, мәдениетін құрметтеп, біртұтас ұлт болып бірігуі. Ұлттық тәрбие, ұлттық идея және ұлттық біртектілік — бұл ұлттың болашағын қалыптастыруға әсер ететін негізгі ұғымдар. Олар ұлттың мәдениетін, дәстүрлерін, және тарихын сақтап,

дамытуға ықпал етеді. Қазіргі Қазақстан жерінен талай ғасырлар көшінің керуені өткен! Тарихтың осы көші, міне, бүгінгі адамзат ғұмырындағы ХХІ ғасырға ат басын келіп тіреп тұр! Халықтың әдет-ғұрып, салтын, жол-жоралғысын қағидаға айналдыруда Майқы бидің алатын орны ерекше. Ол халық бірлігін бәрінен де жоғары қойған. «Бірліксіз – тірлік жоқ» деген аталы сөз де Майқы бидің ауызынан шыққан. Майқы би бабамыздың аманаты, мемлекеттік бірлестіктер халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын ескере отыра, сол бойынша басқарылуы тиіс деген пікірі орынды. Бұл ұстанымға берік болсақ, ұлттық мәдениетті, дәстүрді сақтап, елдің болашағын бірге құруға мүмкіндік береді. Мұның өзі ұрпақтар арасындағы сабақтастық сақталуына, ұлттың ішкі рухани күш-қуаты нығаюына алып келеді.

Х.Б.ТАБЫЛДИЕВ - УЧЕНЫЙ ИСТОРИК ПРИКАСПИЯ

Алипова Д.Ж.,
магистр истории
Аксерикова Т.Е.,
магистр истории
НАО Атырауский университет
им. Х.Досмухамедова

Аннотация. В статье выделяются труды доктора исторических наук, профессора Х.Б.Табылдиева по истории края. Одной из важнейших задач является выделение места и вклада отдельных деятелей и ярких личностей, внесших новые изменения в области социальных наук, и дать соответствующую оценку своим работам. В этом направлении понятно, что престижно проводить исследования историков, которые проводят глубокие исследования истории нашего народа и приходят к следующим значительным выводам. Х.Табылдиев сформировал собственную историческую школу в Атырауской области, провел комплексные исследования на уровне республики, края. Он возглавляет комплексные исследования истории города Атырау и Атыраускую область, его работы опубликованы в зарубежных и отечественных научных изданиях.

Изучение творчества и научных трудов Х.Табылдиева, известного человека в истории Казахстана, как личности означает глубокое рассмотрение истории региона с научной точки зрения, вывод и научную оценку «преемственность поколений» в исторической науке.

Ключевые слова: Х.Табылдиев, историческая наука, историческое краеведение, город Атырау, нефтедобыча, Урало-Эмбенский район.

Созидательный дух нации в значительной мере усиливается, возвышается при условии всестороннего изучения узловых моментов истории родного края в тесной взаимосвязи со всей казахской историей. Историю родного края

невозможно рассматривать в отрыве от истории Отечества в целом. Наш знаменитый земляк – видный ученый-историк, уважаемый молодежью наставник, академик Академии гуманитарных наук Республики Казахстан, доктор исторических наук, профессор Хисмет Бозанович Табылдиев посвятил этой работе многие годы своей плодотворной научно-исследовательской деятельности. Его вклад в исследование истории нашего края трудно переоценить.

Хисмет Табылдиев родился в 1936 году на побережье озера Карасу, неподалеку от аула Бесикты Махамбетского района. Его детство пришлось на суровые годы Великой Отечественной войны, и он с лихвой испытал на себе все тяготы того тяжелого времени. Он был представителем поколения, которое росло и мужало, сизмала приобщившись к труду. Вместе с другими такими же ребятами ловил рыбу, чтобы добыть пропитание, собирал дикорастущее съедобное растение куга, а, став постарше, участвовал в сборе и отправке одежды для воинов на фронт, присматривал за детворой.

В 1957 году после окончания средней школы имени С. Орджоникидзе в городе Гурьеве он поступил на учебу на историко-филологический факультет Казахского педагогического института имени Абая в Алма-Ате. Еще в стенах школы его отличали неумная любознательность и желание поделиться с людьми чем-то интересным, поэтому он писал статьи и заметки на разные темы, поражавшие его воображение и представлявшиеся ему чрезвычайно познавательными и полезными. Стоит ли удивляться тому, что юноша с таким мироощущением сразу же оказался в самой гуще общественной жизни института, став одним из ярких представителей студенческой молодежи. По мере продолжения учебы его любознательность, интерес к миру все более обретали черты научной пытливости и побуждали к поиску.

В 1962 году после отличного окончания учебы Хисмет Табылдиев был приглашен на преподавательскую работу в Гурьевский педагогический институт. С тех самых пор вся его трудовая биография и научная деятельность были тесно связаны с этим институтом, ныне Атырауским государственным университетом имени Х. Досмухамедова.

Увлеченный наукой, он кропотливо изучал исторические материалы не только в Атырау, но и в архивах Москвы, Санкт-Петербурга, Оренбурга, Алматы. Результатом этой напряженной работы стала защита в 1972 году в научно-исследовательском Институте истории и археологии имени Ш. Валиханова кандидатской диссертации на тему «История города Гурьева» под руководством академика НАН РК доктора юридических наук, профессора Салык Зиманова. Благодаря этой работе в научный оборот было введено множество неизвестных ранее исторических фактов о прошлые и настоящие города Гурьева.

В связи с обретением независимости Республика Казахстан актуализировалась проблема глубокого и всестороннего исследования истории Казахстана. Х. Табылдиев стал одним из первых ученых, кто взялся за изучение «белых пятен» в истории. В 1997 году под руководством академика НАН РК,

доктора исторических наук, профессора Манаш Кабашевича Козыбаева он защитил докторскую диссертацию на тему «Ликвидация неграмотности в Казахстане: исторический опыт и уроки». Неустанный творческий поиск, редкостное трудолюбие позволили ему достичь вершин преподавательской, научно-исследовательской деятельности, заслуженно удостоившись ученых степеней профессора, академика. Он принимал активное участие в формировании массового исторического сознания, являющегося одной из демократических основ общества. Как общественный деятель, он все свои силы посвящал укреплению независимости нашей страны, видя в этом свой долг историка и гражданина Отечества.

Наряду с несколькими научными исследованиями, в которых анализировались трудности и особенности процесса ликвидации неграмотности, им был издан сборник статей «Белые пятна истории края». В материалах Казахской советской энциклопедии и энциклопедии «Атырау», книгах «Они приближали Победу», «Огненные годы» и многочисленных сборниках прослеживаются рассуждения и выводы профессионального историка, результаты его энергичного и упорного поиска.

Вместе с тем Хисмет Бозанович был известен широкой общественности благодаря своей эрудиции, деловитости, организационным способностям, публицистическому мастерству. Все эти качества наглядно проявлялись в его работе по изучению «белых пятен» в истории страны, их переоценке с новых позиций, а именно с позиций нашей независимости, государственности.

В начале 1990-х годов, в связи с коренными преобразованиями в общественно-политической жизни общества, в исторической науке Казахстана наступил переломный момент, наметился поворот к объективному исследованию ряда актуальнейших тем. Предметом исследовательских трудов ученого в те годы были особенности национально-государственного строительства в 1918-1920 гг., культурно-просветительские реформы Советской власти в Казахстане, проблемы общественно-политической жизни республики. Анализируя историю этих периодов, Х. Табылдиев писал: «Высказываются различные мнения о советском периоде в истории государства, дается различная его оценка. Еще вчера наше прошлое превозносилось в самых лучших эпитетах, а сегодня мы наблюдаем стремление изображать его либо как напрасно ушедшую эпоху, по которой мы ностальгируем, либо как трагическое время насилия, несправедливости, когда безвинно лилась человеческая кровь. Истинной науке одинаково чужды и безмерное восхваление, и совершенно обесценивающее поношение. Истина истории будет раскрыта лишь в случае, когда будут четко осознаны суть и различия между ними, когда будет дана справедливая оценка». Этим высказыванием, характерным для настоящего историка, Хисмет Бозанович указал последующим исследователям путь, которого они должны придерживаться: необходимость объективно оценивать исторические факты, используя их во благо народа, не впадать в кампанейщину, полностью придерживаться научной позиции.

Перед общественно-гуманитарными науками стояла задача исследования пройденного исторического пути с новой точки зрения. В первую очередь была разработана программа по изучению «белых пятен» в истории Казахстана, возрождению культурного наследия народа. Хисмет Бозанович всем сердцем воспринял запросы этого исторического периода и внес большой вклад в исследование актуальных проблем истории Республики Казахстан. В 1996 году увидела свет его работа «Генеалогия родов Младшего жуза». Уже в этом труде в поле зрения ученого-историка оказались вопросы обитания, географического расселения казахского народа с древнейших времен до сегодняшних дней, было указано, что история Казахского государства берет свое начало еще со времен древних саков, гуннов, тюрок, и полноценное изучение национальной истории начинается с систематизации истории родов и племен. Изданную в 1994 году книгу Х. Табылдиева и А. Калмаратова «Роды Младшего жуза: генеалогия и история» по праву можно назвать значимым трудом по изучению истории края. В процессе написания данной книги о родах Младшего жуза авторы изучили генеалогические книги, созданные в XVII веке по указу Тауке хана, историческую генеалогию Жетыру, которые до того времени не были в поле зрения, разве что их отвлеченные названия были едва известны общественности. Было приведено немало сведений о генеалогической книге Тауке хана, упоминавшихся в ней казахских родах.

В ходе подготовки упомянутого труда авторы не ограничились лишь сложившейся традицией летописцев-составителей шежиры, они стремились обозначить собственные направления и обратить внимание читателей прежде всего на основания религиозных, научных, устно-летописных источников об истории человечества в целом.

В книге повествуется о связи формирования казахов в качестве нации, народа с историей родов, племен и улусов, приводятся сведения относительно этимологии названий племен, составивших основу нашего народа, их географического расселения, происходивших с ними событий. Наряду с этим летописно-генеалогические сведения о казахских родах критически рассматривались в сопоставительном аспекте, сравнивались несколько их версий и данные из зафиксированных устных источников.

Было уделено внимание познавательным сведениям о формировании рода Алшын Младшего жуза, известных представителях этого рода, в большинстве случаев стремился к введению в научный оборот таких имен и фактов, которые ранее были не известны широкой общественности. Также здесь были приведены конкретные сведения об общей численности родов Младшего жуза.

Данный труд свидетельствует о внимании ученого к проблеме исторического просвещения молодого поколения. Не только историков, но и любого обычного казаха волнует, чему учат его детей в школе. Истории Казахстана принадлежит решающая роль в том, чтобы наши дети знали историю своей земли, страны, своей малой родины, она способствует тому, чтобы наша молодежь росла, ощущая и осознавая героический, батырский дух своих

предков. Национальная идеология также начинается с познания истории. Краеведение – это воспитание историей, формирование способности национального познания и исторической памяти. Лишь благодаря познанию родного края обретаешь любовь к нему и стремишься сохранить ее в своем сердце. Сформировать в сознании молодого поколения новое историческое видение, пропаганда его – наша общая задача.

Ученый-педагог Хисмет Бозанович был пионером и в этом направлении, именно ему принадлежала инициатива в деле написания истории Атырауской области, города Атырау. Он подчеркивал, что задача дисциплины «История», преподаваемой в школах и высших учебных заведениях, по возможности полно представляя светлые страницы истории, характеризуя их значительный вклад в развитие человеческой цивилизации, воспитывать в молодежи патриотические чувства, а потому следует обращать большое внимание на необходимость тщательного отбора материала, включаемого в учебники, предназначенные для школ и высших учебных заведений.

Таким образом, он исследовал различные периоды истории Казахстана, поднимал в своих работах сложные проблемы, затрагивающие новые, свежие темы, и вносил своими работами значительный вклад в решение данных проблем. Ученым было издано 5 монографий, опубликовано свыше 200 научных статей. Его вклад в отечественную науку был по достоинству оценен государством, свидетельством чему является награждение орденами и медалями Республики Казахстан.

Хисмет Бозанович уделял большое внимание подготовке высококвалифицированных научных кадров. Под его научным руководством было защищено несколько кандидатских и докторских диссертаций. Более 50 лет своей активной трудовой деятельности отдал он Атыраускому государственному университету имени Х. Досмухамедова и в 1991 по 2000 году был ректором. Во время руководства Х. Табылдиева был открыт новые специальности нужные в отраслях экономики Прикаспия, работал аспирантура. За это время Х. Табылдиев воспитал несколько поколений профессиональных историков. До последних дней своей жизни он продолжал работать в должности профессора кафедры «История Казахстана», читая лекции магистрантам исторических специальностей.

Х. Табылдиев внес огромный вклад в дело ознакомления населения с историей Казахстана и летописью нашего родного края, полной созидательного труда и знаменательных событий. Обобщая, можно сказать, что пользовавшийся в народе большим уважением и почетом академик Хисмет Бозанович Табылдиев был выдающимся ученым-историком, благодаря своему неустанному труду и научному поиску стоявшим у истоков изучения истории края.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Berdyguzhin. L. New insights into the history of the kazakh khanate formation //Analele Universităţii din Craiova. Istorie, Anul XXI, Nr. 2(30)/2016
2. Бердыгужин Л.Б. Жамбылов М.Аймуратов С.Жизнь и научные наследие Х.Табылдиева.Атырау,2024.-166 стр.
3. Койгельдиев М., Бердыгужин Л.Б. Знатор истории Каспийского региона // Высшая школа Казахстана. 2007.№1, с. 221-223.
4. Табылдиев, Х. Калмуратов, А. Роды Младшего Жуза: генеалогия и история. Алматы, 1994. -126 стр.
5. Табылдиев Х.Б. От неграмотности - к вершинам знаний. Алматы, 1997.-265 стр.
6. Табылдиев Х.Б. Огненные годы. Алматы, 2005.-305 стр.
7. Табылдиев Х.Б. История города Атырау. Алматы, 2017.-283 стр.
8. Табылдиев Х.Б. История Атырауской области. Алматы, 2019.-347 стр.
9. Научное наследие профессора Хисмета Бозановича Табылдиева и теоретические основы краеведения // Материалы международной научно-теоретической конференции. Атырау. 2019. -334 стр.

ӘЛЕМДІК КОНЦЕПТУАЛДЫ ЖӘНЕ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ТӘЖІРІБЕ КОНТЕКСТІНДЕ ҚР ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУ САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кашкинбаева А.Т.,
Шеримбаева Ж.Д.,
Турумбетова Г.А.,

*Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет,
Шымкент қаласы*

Аннотация. В статье рассматриваются факторы, способствующие формированию культуры межнациональных отношений в контексте модернизации общественного сознания.

Ключевые слова: этнос, модернизация, межэтническая культура, идентичность, взаимодействие, этнос, народ, языковая политика.

Этносаралық мәселелерді шешу үшін этникалық және мәдени әртүрліліктен туындайтын теңгерімді көзқарас қажет. Бұл тұрғыда ұлтаралық келісімді жақсартудағы мемлекеттің рөлі маңызды болып көрінеді. Әртүрлі этностар арасында экономикалық ресурстар мен саяси билікті әділ бөлуге және олардың әлеуметтік, мәдени және діни ерекшеліктерін тануға кепілдік беру үшін мемлекет қажетті конституциялық, құқықтық және әкімшілік шараларды қабылдау арқылы этносаралық қатынастарды нығайтуда шешуші рөл атқарады.

Біздің ойымызша, Қазақстан Республикасы саясатының ерекшеліктерін анықтау үшін мәселе бойынша жеткілікті білімге қарамастан, этносаралық қатынастарды жаһандық және аймақтық тұрғыдан реттеу жолдарын салыстырмалы талдау жасау маңызды.

Әрине, «этностардың нақты қажеттіліктері мен мүдделерін үйлестіру тетіктерін этносаясат дер кезінде қарастыруды және ғылыми тұрғыдан әзірлеуді талап етеді»[1].

Этникалық топтарға қатысты мемлекеттер қолданатын тәсілдердің кең ауқымы бар. Ең алдымен, әрбір елдің этникалық саясаты халықтың ұлттық құрамының ерекшеліктерімен таңбаланады.

Қазақстан сияқты этникалық құрамы жағынан бірегей мемлекеттер ұлттық мәселелерді шешумен үнемі айналысуға тиіс.

Осылайша, этностардың әртүрлілігіне байланысты этносаралық қатынастар мәселелері Қазақстан Республикасы үшін ерекше маңызға ие.

Айта кету керек, 2021 жылғы Халықтың ұлттық санағының қорытындыларына сәйкес Қазақстан Республикасында 19 186 015 адам тұрады, олардың ең көбі қазақтар (70,4%), одан кейін орыстар (15,5%), одан әрі өзбектер (3,2%), украиндар (2,0%), ұйғырлар (1,5 %), немістер (1,2%), татарлар (1,1%), әзербайжандар (0,8%), кәрістер (0,6%), түріктер (0,5%), дүнгендер (0,4%), белорустар (0,4%), тәжіктер (0,3%), күрдтер (0,3%), шешендер (0,2%), поляктар (0,2%), қырғыздар (0,2%), басқа этнос өкілдері 1,4%-ды құрады [2].

Халықтардың этникалық құқықтарын сақтау қабілетіне мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі маңызды әсер ететін факторы деп атауға болады. Бұл фактор үкіметтердің азшылық этникалық топтарды дамыту және қолдауға бағытталған бағдарламаларды қаржыландыру мүмкіндігін арттыруы немесе керісінше шектеуі мүмкін.

Мемлекеттердің демократиялық құндылықтарды, бостандық, гуманизм мұраттарын ұстану дәрежесі, сондай-ақ олардың адам құқықтары мен этникалық топтарды қорғау саласындағы халықаралық-құқықтық стандарттарды сақтауға дайындығы да этносаралық келісімді нығайтуда тұрақты рөл атқарады.

Мемлекеттердің этносаясатына талдау арнайы заңнама шеңберінде тиісті шараларды жүзеге асыратын үкіметтер тиімдірек нәтижелерге қол жеткізетінін көрсетеді.

Мәселен, азшылықтардың құқықтарын қорғау бойынша құқық қорғау шараларын қабылдау олардың бұзылу мүмкіндігінің азаюына және халықаралық стандарттарды толық енгізуге ықпал етеді.

Қазақстандағы мемлекеттің негізгі реттеуші құралдарының бірі – Қазақстан Республикасының Конституциясында мемлекеттегі барлық этнос өкілдерінің, жергілікті тілде сөйлейтін, өзін кез келген дінге сенетін азаматтардың теңдігі нақты жазылған.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабының 1-тармағында: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам

және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» [3].

Бүгінгі таңда Қазақстандағы барлық азаматтық қоғам институттарының үйлесімді жұмысының нәтижесінде этностардың қақтығыстары орын алмағаны анық. Еліміздің әрбір азаматы мемлекет тарапынан осындай көзқарас пен қолдауға сене алады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-баптың 2-тармағында: «Республика қызметінің түбегейлі принциптері: қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық; бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму; қазақстандық патриотизм; мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде республикалық референдумда немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешу» – деп бекітілген.

Еліміздегі этносаралық қатынастардың негізгі қағидаттарының бірі республика аумағында тұратын барлық этнос өкілдеріне төзімділік болып табылады, ол Қазақстан Республикасының Конституциясында көрсетілген (39-бап, 2-тармақ): «Ұлтаралық және конфессияаралық татулықты бұзатын кез келген әрекет конституциялық емес деп танылады». Сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциясының 5-бабының 3-тармағына сәйкес: «Мақсаты немесе іс-әрекеті Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге, оның тұтастығын бұзуға, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық араздықты қоздыруға бағытталған қоғамдық бірлестіктер құруға және олардың қызметіне, сондай-ақ заңдарда көзделмеген әскерилендірілген құрамалар құруға тыйым салынады»

Бүгінгі таңда қазақстандықтардың кез келген бөлігі кемсітуге ұшырайды деп елестету мүлде мүмкін емес. Этносаралық қатынастардың стандарттары әртүрлі этностар өкілдерінің мүдделерін қорғауды ескере отырып қалыптасты.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабының 2-тармағында айқындайды: «Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды», яғни діни, этникалық және өзге де белгілер бойынша кемсідудің кез келген нысанына тыйым салады.

Сонымен қатар, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасын 2011 жылғы 11 қазандағы Заңы «конфессияаралық келісімнің, діни тағаттылықтың және азаматтардың діни нанымдарын құрметтеудің маңыздылығын танитынын негізге» алып, барлық құқықтық негіздерді жасады.

Бұл ретте Қазақстан Республикасы өз саясатында осы салаға қатысты халықаралық құқықтың негізгі құқықтық құжаттарының жалпы қабылданған әлемдік қоғамдастықтың стандарттарын басшылыққа алады.

Атап айтқанда, еліміз адам құқықтары саласындағы аса маңызды халықаралық келісімдер мен шарттарға, соның ішінде БҰҰ-ның құқықтық саладағы іргелі келісімдерге қосылды.

Әлемдік тәжірибе бірегейлік пен бірлікті қалыптастырудың алуан түрлі тәсілдерді көрсетеді. Алайда атап айтқанда, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына мүше елдердің құқықтық жүйесін зерттеу қазіргі әлемде

бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту саласында халықаралық тәжірибеде бірыңғай стандарттардың жоқ екендігін көрсетеді.

Дұрыс бағдар ретінде бұл салада келесі халықаралық құжаттарды санауға болады: Біріккен Ұлттар Ұйымының Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (бұдан әрі – БҰҰ) (1948), Ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы БҰҰ Декларациясы (1992), Нәсілдік кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы БҰҰ Конвенциясы (1965) .

Адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын нығайту үшін біздің ел Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы 1966 жылғы 16 желтоқсанда Нью-Йорк қаласында қабылдаған Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге және Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіге қосылды .

Сондай-ақ, біздің республикамыз Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы мен Еуропа Кеңесінің ұсынымдарына да сүйенеді. Қазақстан әлеуметтік және мәдени-гуманитарлық даму саласындағы 180-нен астам халықаралық құжаттарды ратификациялады.

Қазақстан Республикасындағы этносаралық қатынастар жалпы алғанда тұрақтылық пен тұрақтылықпен сипатталады, ол бір жағынан объективті немесе тарихи себептермен, екінші жағынан субъективті немесе саяси себептермен түсіндіріледі.

Түркі, славян және басқа да халықтардың ғасырлар бойы қалыптасқан өзара қарым-қатынасының нәтижесінде республика аумағында өзара құрмет пен полиэтникалы қоғам тұрақты дәстүрлері қалыптасып, жастар тұтастай алғанда толеранттылық рухында тәрбиеленуде.

Қазіргі қоғамның барлық экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани процестерінде кездесетін этникалық аспектілер Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік пен басқару органдарының қызметінде маңызды орын алады [4].

Мемлекеттердің этникалық саясатының динамикасы мен сипатына адам және тұтас халықтардың құқықтарының негізгі өлшемдерін белгілейтін жалпыға бірдей танылған халықаралық құқық нормалары көбірек әсер етуде.

Алайда, этностардың қоғамдағы орнын айқындайтын нақты әлеуметтік, саяси, экономикалық, тарихи жағдайларды есепке алмай, әділ және тиімді этникалық саясат жүргізу мүмкін емес.

Қазақстан үшін бұл мәселені талдау «Қазақстан – 2030 Стратегиясы» және «Қазақстан – 2050 Стратегиясы» мемлекетті дамытудың іргелі стратегиялық бағдарламаларына негізделген ұлттық саясатты іске асыру схемасына сәйкес келеді. Қазіргі мемлекеттік ұлттық саясаттың басым бағыттарын айқындаған бұл құжаттар ұзақ мерзімді перспективада нәтиже алуға бағытталған.

Бұл стратегиялар этносаралық қатынастарды реттеуге құқықтық, ұйымдастырушылық және идеологиялық жаңалықтарды енгізу мүмкіндігін анықтайды.

Этносаралық интеграцияның маңызды бағыттарының бірі құқықтық базаны құрумен байланысты болған. Қазақстан Республикасының этносаралық және конфессияаралық қатынастар саласындағы ұлттық заңнамалық базасын қалыптастырудың негізгі кезеңі 1997-2007 жылдар аралығын қамтиды. Дәл осы кезеңде Қазақстанның мемлекеттілігін нығайту шараларымен ұштастыра отырып, еліміздің қоғамдық-саяси жүйесінің демократияландыру жолындағы эволюциясының ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді басымдықтары тұжырымдалған болатын.

Этникалық қайта өрлеу үдерістері Қазақстанның түкпір-түкпірін қамтитын ұлттық-мәдени орталықтардың құрылуына түрткі болды. Олардың ең биік мінбері – Қазақстан халқы Ассамблеясы. Қазақстан халқы Ассамблеясын құру идеясын экс-президент Н.Ә.Назарбаев 1992 жылы Тәуелсіздіктің бір жылдығына арналған Қазақстан халықтарының бірінші форумында жариялады. Қазақстан халқы Ассамблеясы Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 1 наурыздағы Жарлығына сәйкес Мемлекет басшысының жанындағы консультативтік-кеңесші орган ретінде құрылды.

Қазақстан халқы Ассамблеясының даму стратегиясы айқындалды. Оның негізгі мақсаты – ұлттық келісім, қауіпсіздік және азаматтық бейбітшілік. «Бүгінде Ассамблея этносаралық келісімді, қоғамдағы полиэтникалы қоғам және халық бірлігін одан әрі нығайту үшін қолайлы жағдай жасауға септігін тигізеді. Сонымен қатар ҚХА мемлекеттік органдарға экстремизм мен радикализм көріністеріне қарсы әрекет етуге, азаматтардың демократия нормаларына негізделген саяси-құқықтық мәдениетін қалыптастыруға көмек көрсетеді. Ассамблея этномәдени бірлестіктердің күш біріктіруін қамтамасыз етеді, этно мәдени орталықтардың, Қазақстан халқының ұлттық мәдениеттері, тілдері мен дәстүрлерінің өркендеуін, сақталуын, және дамуын қамтамасыз етеді».

Қазақстан халқы Ассамблеясы мемлекеттік ұлттық саясатты тиімді жүргізуге көмектесетін азаматтық қоғамның бірегей институтына айналды. Оның қызметін қазақстандық қоғам мойындады және көптеген елдер, БҰҰ, ЕҚЫҰ сияқты халықаралық ұйымдар жоғары бағалайды.

Дініне, этнос ерекшеліктеріне қарамайтын теңдік қағидасы азаматтардың еңбек құқығымен де байланысты. Мәселен, біздің республикамыздың барлық азаматтары, өзге ұлт өкілдері, Конституцияға сәйкес және Қазақстан еспубликасының 1999 жылғы 23 шілдедегі «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңына, сәйкес мемлекеттік қызметке тең қол жеткізу құқығына ие бола алады. Мемлекеттік қызметші лауазымына үміткерге қойылатын талаптар лауазымдық міндеттерінің сипатымен ғана айқындалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 1995 жылдың 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған // <https://online.zakon.kz.20.09.2019>.
2. Закон Республики Казахстан. О национальной безопасности Республики Казахстан: принят 6 января 2012 года // <https://adilet.zan.20.09.2019>.
3. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М.: Наука, 1987. – 162с.
4. Тишков В.А., Степанов В.В. и др. Феномен этнического конфликта: междисциплинарный подход и общественные практики: опыт предупреждения и урегулирования конфликтов. – М.: ИЭА РАН, 2018. – 452

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ МЕН ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫ НЫҒАЙТУДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ РӨЛІ

Ахыбай К.Д.,

*Академик Е.А.Бөкетов атындағы
Қарағанды университеті, оқытушы,
Қарағанды қаласы*

Аманбек Ж.О.,

*Академик Е.А.Бөкетов атындағы
Қарағанды университеті, аға-оқытушы,
Қарағанды қаласы*

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандық қоғамдағы этносаралық келісім мен толеранттылықты нығайтудағы этномәдени бірлестіктердің рөлі қарастырылады. Қазақстан – көпэтникалық мемлекет болғандықтан, этносаралық келісім мен бейбітшілік маңызды құндылықтар ретінде қалыптасқан. Этномәдени бірлестіктер бұл процестерде ерекше орын алады, себебі олар өз мәдениеттері мен дәстүрлерін сақтай отырып, түрлі этностар арасында өзара түсіністік пен құрметті қалыптастыруға ықпал етеді. Мақалада этномәдени бірлестіктердің мәдениетаралық диалогты дамыту, ұлттық және діни азшылықтардың құқықтарын қорғау, жастар арасында толеранттылықты насихаттау сияқты бағыттардағы қызметі талданып, Қазақстандағы этносаралық келісім мен қоғамның тұрақтылығын сақтау үшін олардың маңыздылығы көрсетіледі. Этномәдени бірлестіктердің жұмысын тиімді ұйымдастыру және олардың рөлін арттыру Қазақстанның көпұлтты қоғамының дамуына маңызды әсер етеді.

Негізгі сөздер: Толеранттылық, жастар тәрбиесі, көпэтникалық қоғам, Қазақстан халқы ассамблеясы.

Қазақстан – көп этносты мемлекет. Мұнда әртүрлі этникалық топтар мен мәдениеттер қатар өмір сүріп, өзара келісім мен түсіністік негізінде қарым-қатынас орнатады. Бұл этносаралық келісім мен толеранттылықтың қоғамдағы басты құндылықтар болуына септігін тигізеді. Этномәдени бірлестіктер осы құндылықтарды нығайтуда маңызды рөл атқарады. Осы мақалада этномәдени бірлестіктердің Қазақстан қоғамындағы этносаралық келісім мен толеранттылықты дамытудағы орны мен маңызы қарастырылады. Қазақстанның көпэтникалық тарихы, оның ішінде Кеңес Одағы кезеңіндегі этносаралық қатынастарды реттеу тәжірибесі, қазақ халқының дәстүрлі қонақжайлығы мен толеранттылығы, сондай-ақ әртүрлі этникалық топтардың Қазақстан жерінде бейбітшілік пен келісімде өмір сүруге деген ұмтылысы да этносаралық келісімнің негізін қалады.

Қазақстанның көпэтникалық құрылымы этносаралық қатынастарды дамытуға мүмкіндік береді, бірақ бұл үдеріс қатаң бақылауды, әділдікті және өзара құрметті талап етеді. Этносаралық келісім мен толеранттылықтың қалыптасуы – қоғамның тыныштық пен тұрақтылығын сақтаудың маңызды факторларының бірі. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары барлық этностардың құқықтарын қорғауды және теңдігіне кепілдік береді.[1]

Этносаралық келісім мен толеранттылықтың негізінде өзара құрмет пен түсіністік жатыр. Бұл ұғымдар бір халықтың мәдениеті мен дәстүрін екінші халықтың мәдениетімен үйлестіріп, екі жақты түсіністікті қалыптастырады.

Этномәдени бірлестіктер – бұл әртүрлі этностардың мәдениет, дәстүр және тілдерін сақтау мен дамыту мақсатында құрылған ұйымдар. Қазақстанда этномәдени бірлестіктер өз қызметін әртүрлі бағыттарда жүргізеді, оның ішінде ұлттық және діни азшылықтардың құқықтарын қорғау, мәдениетаралық диалогты қалыптастыру, жастар арасында толеранттылықты насихаттау, қоғамдық келісім мен ұлттар арасындағы достықты нығайту сияқты мәселелер бойынша жұмыс жасайды.

Бұл ұйымдар этносаралық келісім мен толеранттылықты нығайтуда маңызды рөл атқарады, себебі олар ұлттық қауымдастықтардың мүдделерін қорғайды, олардың мәдени мұрасын сақтап, басқа ұлттардың өкілдеріне өздерінің дәстүрлері мен ерекшеліктерін таныстыруға мүмкіндік береді. Этномәдени бірлестіктер Қазақстанның әлеуметтік-мәдени дамуында шешуші рөл атқарады. [2]

Қазақстандағы этномәдени бірлестіктердің қызметі бірқатар бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

Мәдениетаралық диалогты дамыту. Этномәдени бірлестіктер түрлі ұлттар мен этностар арасында мәдени алмасуды, диалогты дамыту және оларды біріктіру арқылы келісімді нығайтады. Әртүрлі мәдениеттерді, тілдерді және дәстүрлерді құрметтеу маңызды элемент болып табылады.

Ұлттық және діни азшылықтарды қорғау. Қазақстандағы этномәдени бірлестіктер өз мүшелерінің ұлттық және діни құқықтарын қорғауды, олардың қоғамдағы тең құқылы жағдайын қамтамасыз етуді мақсат етеді.

Жастарды тәрбиелеу. Жастар – этносаралық келісім мен толеранттылықтың басты насихатшылары. Этномәдени бірлестіктер жастар арасында түрлі этникалық топтар арасындағы құрмет пен ынтымақтастықты дамыту мақсатында түрлі іс-шаралар ұйымдастырады. Бұл жастардың мәдени айырмашылықтарды түсініп, бір-біріне толерантты көзқараспен қарауына әсер етеді. Этномәдени бірлестіктер жастар арасында толеранттылықты, өзара құрметті, бейбітшілік пен келісімнің маңыздылығын насихаттайды. Бұл ұрпақтар арасындағы байланыс пен өзара түсіністікті қамтамасыз етеді.

Ұлттық дәстүрлер мен тілдерді сақтау. Этномәдени бірлестіктер өздерінің ұлттық мәдениетіне, тілдеріне және дәстүрлеріне қатысты білім мен ақпаратты сақтап, тарату арқылы халықтың өзіндік ерекшеліктерін қорғауға ықпал етеді.

Қазақстанда этносаралық келісім мен толеранттылықты қамтамасыз ету үшін бірнеше мемлекеттік институттар мен ұйымдар құрылды. Мысалы, Қазақстан халқы ассамблеясы – бұл Қазақстандағы барлық этносаралық мәселелерді реттейтін, этномәдени бірлестіктердің үйлесімді жұмысын ұйымдастыратын басты ұйым. Ассамблея қоғамның әртүрлі топтарының мүдделерін үйлестіріп, этностар арасында тұрақты бейбітшілік пен келісімді сақтау үшін үлкен үлес қосады. Қазақстанның көпұлтты қоғамында этносаралық келісім мен толеранттылықтың негіздері ұлттық мәдениеттерді сақтауға және дамытуға, этникалық топтардың құқықтарын қорғауға бағытталған мемлекеттік саясатқа сүйенеді. Бұл саясат этномәдени бірлестіктермен тығыз байланыста жүзеге асырылады, себебі олар мемлекет пен қоғам арасындағы байланысты нығайтады. [3]

Этномәдени бірлестіктер Қазақстанда этносаралық келісім мен толеранттылықты нығайтуда маңызды рөл атқарады. Олар қоғамдық келісімнің негізін қалаушы элементтер болып табылады және түрлі этникалық топтардың мәдениеттері мен дәстүрлерін сақтап, дамытуда белсенді рөл ойнайды. Қазақстанның көпэтникалық қоғамында этносаралық қатынастарды нығайту үшін этномәдени бірлестіктердің қызметін одан әрі дамыту және олардың жұмысын қолдау өте маңызды. Қазақстан этномәдени бірлестіктердің қызметін дамытуда әлемдегі түрлі тәжірибелерді де зерттеп, өзіне бейімдеп қолданады. Мысалы, Ресейдегі, Украинадағы, Болгариядағы этносаралық қатынастар мен мәдениетаралық диалогты дамыту тәжірибелері Қазақстан үшін маңызды үлгі бола алады. Әсіресе, көпэтникалық мемлекеттерде мәдениеттің әртүрлілігі мен этносаралық келісімнің маңызы туралы тәжірибелерді зерттеу этномәдени бірлестіктердің қызметін жақсартуға көмектеседі.

Этномәдени бірлестіктердің болашақтағы дамуы қоғамның тұрақтылығы мен тыныштығына ықпал ететін маңызды фактор болып қала береді. Алдағы уақытта этномәдени бірлестіктердің қызметін нығайту үшін жастардың белсенділігін арттыру, жаңа инновациялық форматтарда іс-шаралар ұйымдастыру, ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану қажет. Сонымен қатар, мемлекет пен қоғам арасындағы ынтымақтастықты күшейту, этномәдени

бірлестіктердің әлеуетін арттыру арқылы этносаралық қатынастарды дамыту мүмкіндіктері арта түседі [4].

Қазақстанның этносаралық келісім мен толеранттылықты дамытудағы табыстары этномәдени бірлестіктердің үйлесімді жұмыс істеуі мен мемлекет тарапынан көрсетілетін қолдау арқылы ғана мүмкін болады. Сондықтан бұл бағыттағы жұмыстарды жүйелі түрде жалғастыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. [электрондық ресурс] - Қол жеткізу режимі. - URL: <http://fms45.ru/2007/09/27/vseobshhajadeklaracija-po-pravam.html> (қаралу уақыты 15.02.2015).

2. «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 20 қазандағы № 70-IV Заңы (04.07.2014 ж. өзгертулер мен толықтырулармен). Алматы: Заңгер, 2014 ж.

3. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы. Алматы: Құқықтану, 2014 ж.

4. «Қазақстан халықтары Ассамблеясын құру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 1 наурыздағы N 2066 Жарлығы. [Электрондық ресурс] - қол жеткізу режимі. - URL: <http://all-docs.ru/index.php?page=7&vi1=00375>. (қаралу уақыты 17.02.2015 ж.)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ, ТІЛДІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРДІ ДАМУЫ МЕН САҚТАУ

Қуспанова Т.Р.,

Халел Досмұхамедов атындағы

Атырау университетінің аға оқытушысы, магистр

Қазақстан, Атырау қаласы

Андатпа. Қазақ халқының мәдениеті, тілі және дәстүрлері – ұлттың ең басты байлығы. Осы құндылықтарды сақтап, дамытып, келер ұрпаққа жеткізу – барша қазақстандықтардың маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Себебі қазақ жастарының ұлттық құндылықтарға қатысты сыны немесе күлкілі көзқарасы кейде дәстүрлердің мәнін жоғалтқандай көрінеді.

Негізгі сөздер: қазақ мәдениеті, тілі, дәстүрі.

Қазақстан – көпұлтты мемлекет, онда түрлі этностар мен мәдениеттер қатар өмір сүреді. Дегенмен, ұлттық мәдениетті, тілді және дәстүрлерді сақтау – еліміздің бірегейлігін қорғаудың маңызды бөлігі. Ұлттық құндылықтарды дамыту – халықтың тарихи жадысын сақтауға, рухани бірлікті нығайтуға және

болашақ ұрпаққа мәдени мұраны жеткізуге бағытталған маңызды міндет. Әрбір халықтың мәдениеті, тілі және дәстүрлері – оның рухани қазынасы, ұлттық бірегейлігінің негізі. Айта кетсек, ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етудің, елдің тарихи мұрасын қорғаудың және жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті нығайтудың маңызды бөлігі. Қазақ халқы дәстүрлі қонақжайлылық қасиет ежелден тән. Олардың бұл қасиеті көптеген ғасырлар барысында қалыптасқан. Бұл жөнінде ХІХ ғасырдың аяқ кезінде Ресей зерттеушісі Виктор фон Герн былай деп жазған болатын: «Жалпы алғанда, қазақтар осы уақытқа дейін жылы жүзділігімен, қайырымды ақкөңілділігімен және қонақжайлылық қасиетімен таңғалдырады. Мұның өзі олардың сүйегіне ежелден сіңіп кеткен керемет асыл қасиет».[1]Бүгінде әлемде жаһандану үрдісі қарқынды жүріп, көптеген халықтардың мәдениеті мен тілі ассимиляцияға ұшырап жатыр. Мұндай жағдай Қазақстан үшін де өзекті. Сондықтан еліміз ұлттық мәдениетті, тілді және дәстүрлерді сақтауға, оны заман талабына сай дамытуға үлкен көңіл бөледі. Бұл бағытта мемлекет тарапынан жасалып жатқан жұмыстармен қатар, әрбір азаматтың ұлттық мұраға деген құрметі мен үлесі аса маңызды.

Мәдениет – кез келген халықтың айнасы. Қазақстанда ұлттық мәдениетті қолдау мақсатында театрлар, мұражайлар, ұлттық өнер орталықтары жұмыс істейді. Қазақстанда мәдени мұраны жаңғырту үшін көптеген жобалар жүзеге асырылуда. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында ұлттық құндылықтар дәріптеліп, тарихи мұралар қайта зерттелуде. «Мәдени мұра» бағдарламасы арқылы ежелгі қалалар, тарихи-мәдени ескерткіштер, археологиялық нысандар қалпына келтіріліп, оларды болашақ ұрпаққа жеткізу жұмыстары атқарылып жатыр. Ұлттық мәдениет – халықтың өткенін, бүгінін және болашағын айқындайтын басты көрсеткіштердің бірі. Қазақ халқының мәдениеті сан ғасырлық тарихы бар терең мазмұнды құндылықтарға бай. Сондықтан оны сақтау мен дамыту – мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі.

Қазіргі заманғы технологиялардың дамуы мәдениетті сақтаудың жаңа әдістерін ұсынуда. Онлайн платформаларда қазақтың дәстүрлі әндері мен күйлері, ұлттық өнер туындылары кеңінен насихатталып келеді. Сондай-ақ, киноиндустрия мен әдебиетте ұлттық болмысқа негізделген шығармалар жарық көруде.

Тіл – халықтың рухани байлығы. Қазақ тілінің дамуы мен қолданыс аясын кеңейту – елдің тәуелсіздігі мен ұлттық бірегейлігін нығайтудың басты факторларының бірі. Мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру үшін білім беру жүйесінде қазақ тілін оқыту әдістемелері жетілдірілуде. Сонымен қатар, мемлекеттік мекемелерде, іскерлік салада және бұқаралық ақпарат құралдарында қазақ тілін қолдану деңгейі артып келеді[2].

Қазақстанда көптілділік саясаты жүргізіліп, жастардың қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгеруі қолдау табуда. Алайда, қазақ тілінің басымдығын сақтай отырып, оның күнделікті өмірде кеңінен қолданылуына мән беру қажет. Бұл бағытта халық арасында қазақ тілінде сөйлеуді насихаттау, оның беделін арттыру маңызды рөл атқарады. Қазақ тілінің мәдениеті – халқымыздың терең

тарихынан, бай салт-дәстүрлерінен, философиялық дүниетанымынан және ұлттық рухынан құрылған аса құнды мұра. Қазақ тілі – ұлттың өзіндік болмысын, рухани құндылықтарын сақтаушы ғана емес, сонымен бірге заман талабына сай дамып келе жатқан тіл. Мәдениет пен тіл тығыз байланыста болғандықтан, тіл мәдениеті – ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі деп есептеймін. [3]

Қазақ тілі арқылы біздің халықтың ойлау жүйесі, болмысы, өмірге деген көзқарасы көрініс табады. Халықтың ауыз әдебиеті, мақал-мәтелдері, жыр-дастандары мен ән-күйлері осы тіл арқылы ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жетіп келеді. Абай, Жамбыл, Махамбет сияқты ұлы ақын-жыраулардың шығармалары да тілдің байлығын, тереңдігін және көркемдігін паш етеді.

Қазіргі уақытта қазақ тілінің мәртебесі жаңа деңгейге көтеріліп келеді. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін тілдің мәртебесі айтарлықтай өсті, ал цифрлық дәуірдің келуімен қазақ тілі жаңа технологиялармен үйлесе отырып, заманауи мәдениетке бейімделіп отыр. Әлеуметтік желілер, онлайн контент, кино, әдебиет, музыка сынды мәдени өнімдер қазақ тілінде көбірек ұсынылып жатыр. Демек, бұған сұраныс көп.

Дәстүр – ұлттың рухани тірегі. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, бүгінгі күнге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ. Қазақтың қонақжайлығы, үлкенге құрмет көрсетуі, Наурыз мейрамын атап өтуі – халқымыздың ерекше құндылықтары.

Қазіргі уақытта ұлттық дәстүрлерді жаңғырту мақсатында көптеген іс-шаралар өткізіліп келеді. Мәселен, ұлттық спорт түрлері – көкпар, бәйге, асық ату сияқты ойындар қайтадан танымал болуда. Сондай-ақ, қазақтың ұлттық киімдері мен ою-өрнектері сән индустриясында жаңа үрдіс ретінде қайта жанданып жатыр. Сонымен қатар, қазақтың ұлттық киімдері мен ою-өрнектері сән индустриясында жаңғырып, колөнер бұйымдарына сұраныс артып келеді. Қазақтың зергерлік өнері, ұлттық тағамдары да әлемдік деңгейде танымалдыққа ие болуда. Мұның бәрі ұлттық дәстүрлердің заман талабына сай дамып, халық арасында кең таралуына ықпал етеді.

Дәстүрлерді сақтау отбасыдан басталады. Балаларды жастайынан ұлттық құндылықтарға баулу, тілді үйрету, тарих пен мәдениетті насихаттау – әрбір азаматтың міндеті.

Ұлттық мәдениетті, тілді және дәстүрлерді сақтау – елдің дамуы мен біртұтастығының маңызды бөлігі. Қазақстан өзінің тарихи және мәдени мұрасын сақтай отырып, жаһандану дәуірінде ұлттық бірегейлігін жоғалтпауға ұмтылып, оны жаңа технологиялармен, заманауи бағыттармен үйлестіре отырып дамыту қажет.

Бұл жолда мемлекет қана емес, әрбір азамат өз үлесін қосуы тиіс. Тек сонда ғана біз ұлттық рухымызды сақтап, болашақ ұрпаққа бай мәдени мұра қалдыра аламыз. Ұлттық мәдениетті, тілді және дәстүрлерді сақтау – Қазақстанның болашағы үшін аса маңызды. Ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мұра елдің бірегейлігін нығайтады, ұлттың тұтастығын сақтайды. Бүгінгі жаһандану заманында ұлттық құндылықтарды жоғалтпайды.

Сонымен қатар, қазақ халқының дәстүрлі өнерін насихаттау мақсатында театрлар, концерт залдары, мұражайлар, ұлттық мәдени орталықтар белсенді жұмыс істеуде. Қазақтың дәстүрлі музыкасы, қолөнері, зергерлік өнері, ұлттық киімдері мен тағамдары қазіргі заман талабына сай жаңа бағытта дамып келеді. Ұлттық мәдениеттің жаңа деңгейге көтерілуі үшін технологияларды пайдалану маңызды рөл атқаруда. Бүгінде қазақ мәдениеті әлеуметтік желілер, онлайн платформалар арқылы әлемге таныстырылып, ұлттық өнер мен дәстүрлі музыка жаңа аудиторияны жаулап алуда. Қазіргі урбанизация дәстүрлі құндылық-тарды әлсіретіп, тұтынушылыққа бағыт-талған қоғам қалыптасуы мүмкін деген қауіп бар. Жас ұрпақтың жаһандық мәдениетке көптеп бейімделуі кейбір ұлттық дәстүрлердің ұмыт қалуына әкелуі мүмкін деген алаңдаушылық та жоқ емес. Ауыл мен қала арасындағы алшақтық та өзекті мәселе. Ауылдық аймақтарда дәстүрлі құндылықтар сақталғанымен, қаладағы жастар арасында космополиттік көзқарас басым. Осы айырмашылықты жойып, тұтас ұлттық бірегейлікті қалыптастыру маңызды міндет деп ойлаймын. Қазақстандық жастардың TikTok секілді әлеуметтік платформаларда сленгтерді белсенді қолданып, дәстүр мен мәдениетке қатысты сарказммен немесе юмормен пікір білдіруі – қазіргі қоғамдағы қызықты құбылыстардың бірі. Бұл құбылыс жастардың мәдени эксперименттерге деген ашықтығын көрсетеді. Сонымен бірге, кейбір адамдар арасында алаңдаушылық тудырады. Себебі қазақ жастарының ұлттық құндылықтарға қатысты сыны немесе күлкілі көзқарасы кейде дәстүрлердің мәнін жоғалтқандай көрінеді.[4]

Қазақ халқының мәдениеті, тілі және дәстүрлері – ұлттың ең басты байлығы. Осы құндылықтарды сақтап, дамытып, келер ұрпаққа жеткізу – барша қазақстандықтардың ортақ міндеті. Ұлттық рухы мықты ел ғана әлемдік қауымдастықта өз орнын сақтап, өркениетті елдер қатарында лайықты деңгейге жете алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Уикипедия ашық энциклопедиясы
2. ABAI.KZ Ақпараттық порталы Алдан Смайыл
3. Егемен Қазақстан газеті
4. Ұлан қазақ газетасы 2024 жыл 24 қыркүйек

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ: САЯСИ ТҰРАҚТЫЛЫҚ ПЕН ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ КЕПІЛІ

Сагиндыкова А.И.,

*С.Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ
университетінің аға оқытушысы,
Қазақстан, Атырау қаласы*

Гиляжова С.М.,

*С.Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ
университетінің аға оқытушысы,
Қазақстан, Атырау қаласы*

Андатпа. Мақалада Қазақстандағы саяси тұрақтылықтың негізі ретінде этносаралық келісім факторы қарастырылады. Азаматтардың теңдігі, мәдени көптүрлілік және институционалдық механизмдер сияқты үйлесімді этносаралық қарым-қатынасты қамтамасыз ететін негізгі механизмдер талданады. Жаһандану және әлеуметтік-экономикалық трансформация жағдайында мемлекетке туындауы мүмкін сын-қатерлер мен оларды жеңудің жолдары ұсынылады.

Сонымен қатар, мақалада этносаралық келісімнің әлеуметтік тұрақтылық пен қоғамдық бейбітшілікті қамтамасыз етудегі, сондай-ақ ұлттық бірегейлікті күшейтудегі маңызы ерекше көрсетілген. Этносаралық диалог пен өзара әрекеттестікті дамытуға бағытталған мемлекеттік бастамалар – білім беру жобалары, ортақ мәдени іс-шаралар және этномәдени ұйымдарды қолдау шаралары жан-жақты бағаланған. Қазақстанның түрлі аймақтарында этносаралық өзара әрекеттестіктің сәтті үлгілері қарастырылып, этникалық айырмашылықтарға қарамастан азаматтардың құқықтары мен еркіндіктерін қорғауға бағытталған заңнаманы жетілдіру қажеттілігі атап өтілген.

Негізгі сөздер: этносаралық келісім, саяси тұрақтылық, Қазақстан, этносаясат, мәдени көптүрлілік, мемлекеттік саясат.

Этносаралық келісім – бұл бір мемлекетте тұратын түрлі этностар арасындағы үйлесімді қарым-қатынасты сақтауға бағытталған күрделі әрі көпқырлы әлеуметтік, саяси және мәдени өзара әрекеттестік жүйесі. Қазақстанда 130-дан астам ұлт пен этникалық топ өмір сүреді, сондықтан этносаралық келісім қоғам мен мемлекеттің тұрақтылығын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Этносаралық бейбітшілік пен келісімді нығайтуға бағытталған жүйелі мемлекеттік саясаттың нәтижесінде Қазақстан көпұлтты халықты біртұтас азаматтық қоғамға біріктірудің сәтті үлгісіне айналды [1].

Қазақстандық этносаралық келісім моделінің негізгі қағидаттары

1. Барлық азаматтардың заң алдында теңдігі

Қазақстандық этносаралық келісім моделі азаматтардың этникалық шығу тегіне қарамастан, олардың тең құқықтары мен мүмкіндіктерін қамтамасыз ету

қағидатына негізделген. Қазақстан Республикасының Конституциясы барлық азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының теңдігін кепілдендіріп, кез келген түрдегі кемсітушілікке жол бермейді. Бұл қағидат әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етіп, елдің қоғамдық-саяси өміріне барлық этностардың тең дәрежеде қатысуына мүмкіндік береді. Осы қағидатты жүзеге асырудың нақты мысалдарына әртүрлі этностар өкілдерінің мемлекеттік басқару органдарында қызмет етуі, білім беру мен денсаулық сақтау салаларына тең қолжетімділік, сондай-ақ діни сенім бостандығы мен мәдени ерекшеліктерді сақтау жатады.

2. Мәдени әралуандықты қолдау және дамыту

Қазақстан мәдени әралуандықты этносаралық келісімнің маңызды элементі ретінде қарастырып, оны қолдау мен дамытуға ерекше назар аударады. Елде 100-ден астам этномәдени бірлестіктер мен ұлттық орталықтар жұмыс істейді, олар түрлі халықтардың мәдени дәстүрлері мен тілдерін сақтап, дамытуға өз септігін тигізеді. Мемлекет бұл этномәдени ұйымдарға ұлттық мерекелер, фестивальдер, білім беру бағдарламалары мен мәдени іс-шараларды ұйымдастыруда қолдау көрсетеді. Қазақстан халқының бірлігі күні жыл сайын атап өтіледі және бұл мереке этностар арасындағы құрмет пен ынтымақтастықтың айқын көрінісі болып табылады. Ұлттық мектептер мен жексенбілік сыныптарда ана тілін оқыту мүмкіндігі мәдени мұраны сақтап, мәдениетаралық диалогты дамытуға ықпал етеді.

3. Бірыңғай азаматтық бірегейлікті қалыптастыру

Қазақстанның мемлекеттік саясатының негізгі бағыттарының бірі – бірыңғай азаматтық бірегейлікті қалыптастыру. Бұл саясат «Қазақстан халқы» тұжырымдамасына негізделген, ол барлық азаматтардың этникалық шығу тегіне қарамастан біртұтас ұлттың тең құқылы мүшелері екенін білдіреді.

Мемлекеттік идеология патриотизм, азаматтық жауапкершілік және елдің мәдени мұрасына деген құрмет сияқты ортақ құндылықтарды насихаттауға ерекше назар аударады. Білім беру жүйесі, бұқаралық ақпарат құралдары және қоғамдық бастамалар Қазақстан азаматтарының ортақ Отанға тиесілілік сезімін нығайтуға бағытталған. Бұл этносаралық қақтығыстардың алдын алуға және ұлттық бірлікті нығайту арқылы әлеуметтік және саяси интеграцияны қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

4. Қоғамды біріктіру факторы ретіндегі көптілділік

Көптілділік Қазақстан қоғамын біріктірудің маңызды факторы ретінде қарастырылады. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес, қазақ тілі – мемлекеттік тіл, ал орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі мәртебесіне ие. Сонымен қатар, этникалық азшылықтардың тілдерін дамыту да қолдау тауып, бұл мәдени әралуандықты сақтауға және түрлі этностар арасындағы өзара түсіністікті нығайтуға ықпал етеді [2].

Мемлекеттік тілді дамыту бағдарламалары қазақ тілін үйренуге жағдай жасап қана қоймай, орыс тілі мен басқа этностық тілдердің қоғамдық өмірде еркін қолданылуын қамтамасыз етеді. Білім беру мекемелерінде көптілді бағдарламалар енгізіліп, оқушылар бірнеше тілді меңгеру мүмкіндігіне ие

болады. Бұл өз кезегінде мәдениетаралық өзара әрекеттестікті дамытуға және этностар арасындағы түсіністікті кеңейтуге ықпал етеді.

Көптілділік тек мәдени мұраны сақтауға ғана емес, сонымен қатар ұлттық бірегейлікті нығайтуға, қоғамдағы әртүрлі этностардың үйлесімді өмір сүруіне жағдай жасауға бағытталған.

Этносаралық үйлесімділікті қолдаудың негізгі құралдарының бірі – Қазақстан халқы Ассамблеясы (ҚХА). Бұл бірегей қоғамдық-мемлекеттік институт бірнеше маңызды функцияларды орындайды:

- Әртүрлі этникалық топтар мен мемлекет арасында диалогты қамтамасыз етеді.

- Әлеуметтік және мәдени бастамалар арқылы қоғамның бірігуіне ықпал етеді.

- Мемлекеттік саясатты әзірлеу процесіне этномәдени бірлестіктеНегізгі сөздер: этносаралық келісім, саяси тұрақтылық, Қазақстан, этносаясат, мәдени көптірлілік, мемлекеттік саясат.

Қазақстан әртүрлі этникалық топтардың бейбіт тіршілік етуі саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуде шешуші рөл атқаратын бірегей көпұлтты мемлекет болып табылады. 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері республика азаматтардың этникалық тегіне қарамастан барлығының теңдігіне бағытталған этносаяси үйлесімнің өз моделін белсенді түрде қалыптастырып келеді. Қазіргі заманғы жаһандық сын-қатерлер мен ішкі әлеуметтік-экономикалық трансформация жағдайында этносаралық келісім мәселесі мемлекеттің тұрақтылығы үшін стратегиялық маңызға ие болып отыр [3].

Дүниежүзі тарихы этникалық қақтығыстардың тұрақсыздықтың, тіпті тұтас мемлекеттердің құлауының себебіне айналған мыңдаған мысалдарды көрсеткен. Оның орнына, Қазақстан үйлесімді этносаралық қарым-қатынасты сақтаудың табысты тәжірибесін көрсетіп, ол тек өткір әлеуметтік дағдарыстардан аулақ болуға ғана емес, сонымен қатар бірлік пен көптірлілік принциптеріне негізделген ұлттық бірегейлікті нығайтуға мүмкіндік береді [5].

Қазақстанның этносаралық үйлесім саясаты тек ішкі тұрақтылықты қамтамасыз етумен шектелмейді, ол елдің халықаралық беделін арттыруда да маңызды рөл атқарады. Этносаралық келісім моделі бүкіл әлемге үлгі бола алады, өйткені ол әртүрлі мәдениеттердің біртұтас қоғамда бейбіт тіршілік етуінің мүмкіндігін көрсетеді. Болашақта ҚХА сияқты институттардың рөлін одан әрі нығайту, сондай-ақ жастар арасында толеранттылық пен өзара түсіністікті арттыру бойынша жұмыстарды кеңейту маңызды болып табылады.

Мәдени алмасулар мен фестивальдар, мысалы, "Наурыз мейрамы" және "Қазақстан халқының бірлігі күні", тек ұлттық деңгейде ғана емес, сонымен қатар халықаралық деңгейде де өзара түсіністік пен байланыстарды нығайтуға ықпал ететін іс-шараларға айналды. Бұл іс-шаралар арқылы әрбір этникалық топ өзінің дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын көрсету мүмкіндігіне ие болады. Мысалы, Наурыз мейрамы кезінде Қазақстанның барлық аймақтарында ұлттық ойындар, ән-күйлер, тағамдар мен киімдер көрсетіледі. Бұл тек қазақ халқының ғана емес,

сонымен қатар республикада тұратын барлық этностардың мәдениеті мен салт-дәстүрлерін таныстыруға мүмкіндік береді [4].

Осындай іс-шаралар арқылы қоғамда өзара құрмет пен түсіністік атмосферасы қалыптасады. Әрбір азамат басқа халықтардың тарихы мен мәдениетіне деген қызығушылық танытады. Бұл тек ұлттық деңгейде ғана емес, сонымен қатар халықаралық деңгейде де Қазақстанның көпұлттылық пен мәдени әртүрлілікті қастерлеудегі тәжірибесін әлемге көрсетуге мүмкіндік береді.

Ұлттық мәдени орталықтар шеңберінде Қазақстанда әртүрлі халықтардың тілдерін, өнерін, қолөнерін және дәстүрлерін үйрету курстары өткізіледі. Мысалы, орыс, өзбек, корей, неміс, тәжік және басқа да этностардың мәдениеті мен тілдері бойынша арнайы сабақтар ұйымдастырылады. Бұл тек бірегей мәдени мұраны сақтауға ғана емес, сонымен қатар оны Қазақстанның біртұтас мәдени кеңістігіне біріктіруге мүмкіндік береді. Осындай бастамалар арқылы әрбір этникалық топ өзін тең құқықты және құрметтелген сезінеді. Бұл елдегі этносаралық үйлесім мен тұрақтылықты нығайтуға ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл мәдениетаралық диалогты дамыту арқылы Қазақстанның халықаралық аренадағы беделі артады. Мұндай мәдени алмасулар мен фестивальдар, сондай-ақ ұлттық мәдени орталықтардың қызметі, Қазақстандағы этносаралық үйлесімді нығайтудың маңызды құралдары болып табылады. Олар арқылы әрбір этникалық топ өзінің мәдениетін сақтап, бір мезгілде біртұтас қоғамның бөлігі ретінде өз орнын табады [4].

Сонымен қатар, жаһандық өзгерістер мен ішкі трансформациялар жағдайында Қазақстанның этносаяси стратегиясын бейімдеуі қажеттілігі туындап отыр. Осыған орай, жастар саясатының рөлін күшейту ерекше маңызға ие, себебі жастар цифрлық дәуірде толеранттылық пен мәдениетаралық диалог идеяларын насихаттаудың негізгі қозғаушы күші ретінде көрінеді.

Цифрлық технологиялар этносаралық келісімді нығайтудың тиімді құралы бола алады. Мәдени алмасуға арналған онлайн-платформалар, виртуалды мұражайлар және этникалық топтардың тілдеріндегі білім беру бағдарламалары олардың мәдени мұрасын сақтауға және оны елдің жалпы ақпараттық кеңістігіне біріктіруге ықпал етеді. Сонымен қатар, цифрландыру азаматтардың бір-бірінің мәдениеті мен дәстүрлері туралы ақпараттылық деңгейін арттыру арқылы стереотиптер мен алдын ала түсініктердің пайда болу тәуекелін азайтуға мүмкіндік береді [3].

Этникалық топтардың экономикалық интеграциясы да елдегі тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Білім беру, жұмысқа орналасу және кәсіпкерлік салаларында барлық азаматтарға, олардың этникалық тегіне қарамастан, тең мүмкіндіктер жасау әлеуметтік теңсіздікті азайтуға және қоғамдық бірлікті нығайтуға ықпал етеді. Көпұлтты құрамға ие аймақтарда шағын және орта бизнесті қолдау экономикалық өсудің және әлеуметтік ұйымдасудың қосымша факторы ретінде маңызды болып саналады.

Сонымен бірге, білім беру жүйесінің этносаралық толеранттылықты қалыптастырудағы рөлін ерекше атап өту қажет. Қазақстан халықтарының

тарихы мен мәдениеті бойынша пәндерді оқу бағдарламаларына енгізу және көптілді білім беруді дамыту жастардың мәдени әртүрлілікке деген құрметін арттыруға және біртұтас ұлттық сананы қалыптастыруға көмектеседі.

Этносаралық диалог саласындағы халықаралық ынтымақтастық та зор маңызға ие. Қазақстан этносаралық қатынастарды үйлестіру саласындағы өз тәжірибесін этникалық қақтығыстарға тап болатын басқа елдермен бөлісе алады. Бұл қадам елдің халықаралық аренадағы беделін нығайтып қана қоймай, басқа мемлекеттердің үздік тәжірибелерін игеруге де мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, Қазақстанның саяси тұрақтылығын қамтамасыз етуде этносаралық келісімнің маңызы ерекше. Республика этносаяси басқарудың бірегей моделін іске асыра отырып, көпэтникалық қоғамның бірлігін нығайту, этникалық негіздегі қақтығыстардың алдын алу және тұрақты дамуға жағдай жасау бағытында айтарлықтай жетістіктерге жеткен. Қазақстан халқы Ассамблеясы сияқты ұйымдар этносаралық диалогтың тиімді платформасы ретінде қызмет етіп, барлық этникалық топтардың мүдделерін ескеруге мүмкіндік береді.

Қазақстан жаһандық өзгерістер мен ішкі трансформациялар аясында өз этносаяси стратегиясын жаңартуға және бейімдеуге мұқтаж болып отыр. Жаһандану, миграциялық процестер мен цифрландыру жаңа сын-қатерлерді алға тартады, сондықтан жастар саясатын күшейту және цифрлық технологияларды тиімді пайдалану ерекше маңызға ие. Сонымен қатар, этникалық топтардың экономикалық интеграциясын арттыру және білім беру жүйесі арқылы этносаралық толеранттылықты қалыптастыру маңызды міндет болып табылады.

Қазақстанның этносаралық келісімді нығайту бағытындағы халықаралық ынтымақтастығы да еліміздің халықаралық аренадағы беделін арттырып, басқа елдердің тәжірибелерін игеруге мүмкіндік береді. Осылайша, этносаралық келісім Қазақстанның саяси тұрақтылығын сақтау арқылы көпұлтты қоғамның бірлігін күшейтіп, болашақтағы тұрақты даму үшін маңызды әлеуетті қамтамасыз етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. - Астана, 2023. [https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution]
2. Қазақстан халқы Ассамблеясы: тарихы және болашағы. - Астана: ҚХА, 2020. [www.assembly.kz].
3. «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2021. [www.adilet.zan.kz].
4. Халықаралық саясат және саясат теориясы // [https://kmw.online.nis.edu.kz/]
5. Саясаттану - Алматы, Д.Жамбылов, 2008. [https://rmebrk.kz/bilim/zhgu/jambylov_sayasattanu.pdf].

НАРОД КАЗАХСТАНА И РОЛЬ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА В КОНСОЛИДАЦИИ ЕДИНСТВА

Белоусов М.А.,

*Костанайский региональный университет
им.А.Байтурсынова, студент 2 курса
образовательной программы «Право»
г.Костанай, Республика Казахстан
Научный руководитель – Кенжекиев М.С.*

Аннотация. Данная статья посвящена Ассамблее народа Казахстана (АНК) - уникальному государственному институту, способствующему межнациональному и межконфессиональному согласию. В статье рассматривается структура и функции АНК, её роль в мониторинге межнациональных отношений, развитии этнокультурных центров, реализации образовательных программ и участии в законотворческой деятельности.

Автор анализирует значимость АНК в укреплении единства Казахстана, подчеркивая её уникальность и эффективность как инструмента мирного сосуществования в многонациональном обществе. Статья представляет АНК не только как государственный орган, но и как живой организм, способствующий гармонии и процветанию страны.

Ключевые слова: единство, солидарность, деятельность, народ, Ассамблея народа Казахстана, государство.

Казахстан с древности был территорией, где пересекались различные культуры, цивилизации и народы. Его географическое положение на стыке Европы и Азии, а также роль ключевого участника Великого Шелкового пути способствовали активному взаимодействию между этносами, обмену традициями, языками и религиями. Уже в те времена на территории современного Казахстана сосуществовали тюркские, монгольские, иранские и другие племена, что заложило основы толерантности и взаимного уважения.

В более поздний период, особенно в XX веке, Казахстан стал местом массового переселения народов. В годы советской власти сюда были депортированы целые этнические группы: немцы Поволжья, корейцы с Дальнего Востока, чеченцы, ингуши, крымские татары и многие другие. Эти события, несмотря на их трагичность, способствовали формированию уникального многонационального состава населения. Казахский народ, несмотря на собственные трудности, проявил гостеприимство и солидарность, предоставив переселенцам кров и возможность сохранить свою культуру.

После обретения независимости в 1991 году Казахстан продолжил развивать традиции межнационального согласия. Сегодня в стране проживают более 130 этносов, которые мирно сосуществуют и вносят вклад в развитие государства. Этот исторический опыт стал основой для создания уникальной

модели межэтнического и межконфессионального диалога, которая признается на международном уровне [1].

После обретения Независимости руководство нашей страны столкнулось с проблемой создания нового, единого Казахстанского общества, которое бы двигало нашу страну вперед. Бремя народного скрепления было возложено на Ассамблею народа Казахстана.

Ассамблея народа Казахстана (АНК) представляет собой уникальный институт, символизирующий межэтническое согласие и стабильность в многонациональном обществе. Учрежденная в 1995 году по предложению Первого Президента Нурсултана Назарбаева, за три десятилетия Ассамблея стала важной частью казахстанской модели общественного согласия, сосредоточенной на укреплении единства народа и сохранении культурного разнообразия.

Идея АНК возникла в 1992 году на Первом Форуме народов Казахстана, когда Назарбаев выделил необходимость диалога между этносами. Официально Ассамблея начала свою работу с указа президента 1 марта 1995 года как консультативный орган. После конституционных изменений в 2007 году АНК получила новые полномочия, а в 2008 году был принят закон, регламентирующий её деятельность. В 2022 году была утверждена концепция развития до 2026 года.

АНК выполняет свою миссию через основные приоритеты: укрепление единства, межэтнический диалог, политическое участие и международное сотрудничество, активно вовлекая граждан в процессы обсуждения и защиты культурного наследия.

Структура АНК включает в себя национально-культурные центры, советы общественного согласия, научно-экспертные группы и другие общественные объединения, представляющие интересы различных этносов. Деятельность Ассамблеи охватывает широкий спектр вопросов, от разработки законодательных инициатив, направленных на обеспечение равенства прав и возможностей, до организации культурных мероприятий, способствующих взаимопониманию и уважению между народами.

Особое внимание АНК уделяет работе с молодежью, стремясь воспитать новое поколение казахстанцев в духе патриотизма, толерантности и гражданской ответственности. Реализуются программы, направленные на укрепление общенациональной идентичности и развитие межкультурного диалога среди молодых людей.

Влияние АНК выходит за пределы внутренней политики Казахстана. Ассамблея активно участвует в международном сотрудничестве, обмениваясь опытом с другими странами в вопросах поддержания межэтнического согласия и развития мультикультурного общества. Модель АНК часто рассматривается как пример успешного управления этническим разнообразием.

Эффективность деятельности АНК обеспечивается тесным взаимодействием с государственными органами. Ассамблея выступает

консультативным органом при Президенте Республики Казахстан и принимает участие в разработке и реализации государственной политики в сфере межэтнических отношений. Рекомендации и предложения АНК учитываются при принятии важных политических решений, касающихся прав и свобод граждан, независимо от их этнической принадлежности.

Важным направлением работы АНК является укрепление позиций казахского языка как государственного, при одновременном создании условий для развития языков и культур всех этносов, проживающих в Казахстане. Поддерживаются инициативы, направленные на изучение государственного языка, развитие национальных искусств и ремесел, сохранение исторического и культурного наследия различных этнических групп.

Активное участие АНК в общественной жизни страны способствует формированию атмосферы доверия, взаимопонимания и сотрудничества между представителями разных этносов. Ассамблея является важным фактором стабильности и прогресса в Казахстане, демонстрируя приверженность принципам равенства, справедливости и уважения к культурному многообразию.

АНК активно участвует в миротворческих и благотворительных проектах, направленных на оказание помощи нуждающимся и поддержку социально уязвимых слоев населения. Организуются культурные фестивали, выставки, конференции и другие мероприятия, способствующие укреплению межкультурного диалога и обмену опытом между различными этническими группами. Особое внимание уделяется воспитанию молодого поколения в духе патриотизма, толерантности и уважения к традициям и культуре народов Казахстана [2].

Ассамблея народа Казахстана играет ключевую роль в предотвращении и урегулировании конфликтов на этнической почве, выступая в качестве нейтрального посредника между конфликтующими сторонами. Разрабатываются и реализуются программы, направленные на адаптацию и интеграцию новых мигрантов в казахстанское общество.

В своей деятельности АНК опирается на широкую сеть региональных и местных структур, что позволяет оперативно реагировать на возникающие проблемы и эффективно решать задачи, стоящие перед Ассамблеей. Постоянно совершенствуются формы и методы работы, учитываются современные тенденции развития межэтнических отношений и передовой международный опыт.

АНК активно участвует в миротворческих и благотворительных проектах, направленных на оказание помощи нуждающимся и поддержку социально уязвимых слоев населения. Организуются культурные фестивали, выставки, конференции и другие мероприятия, способствующие укреплению межкультурного диалога и обмену опытом между различными этническими группами. Особое внимание уделяется воспитанию молодого поколения в духе патриотизма, толерантности и уважения к традициям и культуре народов Казахстана.

Ассамблея народа Казахстана играет ключевую роль в предотвращении и урегулировании конфликтов на этнической почве, выступая в качестве нейтрального посредника между конфликтующими сторонами. Разрабатываются и реализуются программы, направленные на адаптацию и интеграцию новых мигрантов в казахстанское общество.

В своей деятельности АНК опирается на широкую сеть региональных и местных структур, что позволяет оперативно реагировать на возникающие проблемы и эффективно решать задачи, стоящие перед Ассамблеей. Постоянно совершенствуются формы и методы работы, учитываются современные тенденции развития межэтнических отношений и передовой международный опыт.

Значительный вклад АНК вносит в развитие гражданского общества, стимулируя участие этнокультурных объединений в общественно-политической жизни страны. Поддерживаются инициативы, направленные на сохранение и развитие языков, культуры и традиций всех этнических групп, проживающих в Казахстане. Проводятся научные исследования, посвященные вопросам межэтнической гармонии и социальной сплоченности.

Ассамблея активно взаимодействует с государственными органами, институтами гражданского общества и международными организациями для реализации своей миссии. Вырабатываются рекомендации по совершенствованию государственной политики в сфере межэтнических отношений. АНК является авторитетной площадкой для обсуждения актуальных вопросов, касающихся прав и интересов этнических групп.

Благодаря своей многогранной деятельности, Ассамблея народа Казахстана является важным фактором стабильности и процветания в стране, способствуя построению сильного, единого и многокультурного общества. Ее работа служит примером успешной модели межэтнической гармонии, признанной на международном уровне [3].

Роль АНК в укреплении межнационального и межконфессионального согласия трудно переоценить. Она не просто декларирует принципы толерантности, она их воплощает в жизнь, создавая реальные механизмы диалога, сотрудничества и взаимного уважения. АНК – это гарант стабильности и благополучия Казахстана, живой пример того, как из множества различных голосов можно создать единую, гармоничную и могучую симфонию единства. Это живой и постоянно развивающийся организм, который, подобно могучему дереву, крепко пустил корни в казахстанской земле и продолжает давать свои ценные плоды – мир и согласия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. <https://www.advantour.com/rus/silkroad/great-silk-road-nikitenko.htm>
2. <http://law.gov.kz/client/#!/doc/41901/rus/27.10.2015>
3. <https://assembly.kz/ru/media-centr/smi-etnokulturnykh-obedineniy/>

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ 30 ЖЫЛДЫҒЫ: ЖЕТІСТІКТЕР МЕН БОЛАШАҚҚА БАҒЫТ-БАҒДАР

Мұқатаева З.Қ.,

*Семей қаласының Шәкәрім атындағы
университетінің аға оқытушысы,
тарих ғылымдарының кандидаты
Қазақстан, Семей*

Иманқұлова Н.Т.,

*Семей қаласының Шәкәрім атындағы
университетінің 6В01512 География-
Тарих білім беру бағдарламасының 3-курс студенті
Қазақстан, Семей*

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан халқы Ассамблеясының 30 жыл ішінде қол жеткізген негізгі жетістіктері мен елдегі этносаралық келісімді нығайтудағы рөлі қарастырылады. ҚХА-ның қоғамдық тұрақтылықты сақтау, мәдениетаралық диалогты дамыту және этностық әртүрлілікті қолдау бағытындағы маңызды бастамалары талданады. Сонымен қатар, Ассамблеяның болашақтағы басымдықтары мен жаңа міндеттері, оның ішінде цифрлық трансформация, жастар саясаты және халықаралық ынтымақтастық мәселелері сараланады.

Негізгі сөздер: Қазақстан халқы Ассамблеясы, этносаралық келісім, қоғамдық тұрақтылық, ұлттық бірлік, мәдениетаралық диалог, жастар саясаты, болашақ басымдықтар.

Әлемдегі өзге мемлекеттермен терезесі тең өмір сүруге мүмкіндік алу – кез келген ұлттың ұлы мұраты. Биыл егеменді ел болып, Тәуелсіздік алғанымызға 30 жыл толады. Бұл ұйым 1995 жылы құрылып, елдегі түрлі этностар мен мәдениеттердің ынтымақтастығын, бірлігін нығайтуға бағытталған маңызды институтқа айналды. Оның басты мақсаты – елімізде барлық этностар мен ұлттардың тең құқықтары мен мүмкіндіктерін қамтамасыз ету, қоғамдық келісімді қолдау және мәдени көптүрлілікті сақтау.

Осы ретте біз Тәуелсіздік атты қастерлі ұғымның Қазақ еліне бергенін тізбектеп өтуді жөн санадық. 1986 жылғы Кеңес Одағының іргесін шайқалтқан Желтоқсан оқиғасынан түп-тура бес жылдан кейін Қазақ елі өзінің Тәуелсіздік туралы декларациясын жариялады. Біз Тәуелсіздіктің 30 жылдығының ірі 30 серпілісін былайша сабақтадық [1].

Ассамблея қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлік қазақстандық моделінің өзегіне айналды. Ассамблея құрылу барысында өзіне жүктелген миссияны абыроймен орындап, біздің елімізге әлеуметтік-экономикалық және саяси қайта құруларды тыныш, дәйекті және табысты жүзеге асыруға – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанды құруға мүмкіндік берген қоғамдағы этносаралық тұрақтылықтың негізгі факторларының бірі ретіндегі өзінің маңызын іс жүзінде

растайды. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты халыққа Жолдауында: "Берік бірліктің арқасында біз өз тәуелсіздігімізді нығайтып, халықтың әлауқатын жақсарту үшін жағдай жасадық. Бұл уақыт ілгері жылжу мен прогресс, бейбітшілік пен келісім кезеңіне айналды».

Өткен жылдары қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлікті нығайту жөніндегі саясат инклюзивті сипатқа ие болып, қоғам өмірінің барлық салаларын қамтыды. Бұл ретте ҚХА қызметінің бірінші және сөзсіз нәтижесі этностарды Қазақстанның біртұтас халқына интеграциялаудың табысты процесі болып табылады.

Бейбітшілік пен келісім саясаты халықтың бірлігі мемлекеттілікті қалыптастырудың, нығайтудың және дамытудың қуатты факторы екенін дәлелдеді. Егер өз жолының басында ассамблея ел этностарының мүдделерін білдіруге шақырылса, бүгінде ол азаматтық қағидаты, мақсаттар мен міндеттердің ортақтығы, сондай-ақ ортақ біріктіруші құндылықтар негізінде барлық қазақстандық этностарды біртұтас халыққа одан әрі интеграциялау жөніндегі жұмысты жалғастыруда. Біздің Конституциямыздың кіріспесіне сәйкес этносаралық қатынастарды үйлестірудегі жетістік – "Біз, Қазақстан халқы, ортақ тарихи тағдырмен бірігіп, қазақ жерінде мемлекеттілік құрдық" – әрине бұл ҚХА қызметінің елеулі үлесі.

Жалпы Қазақстанда бейбітшілік пен келісім саясатын іске асыруға Қазақстан халқы Ассамблеясынан басқа барлық орталық мемлекеттік, жергілікті атқарушы органдар мен үкіметтік емес бірлестіктер тартылды. Осы жылдар ішінде республикада қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлікті нығайтудың заңнамалық, мемлекеттік-басқарушылық, қоғамдық және басқа да институционалдық тетіктері құрылды.

Бұл күрделі эволюция ұлттық бірлік Доктринасында, Қазақстан халқы Ассамблеясының даму тұжырымдамасында және қазақстандық қоғамның даму процесінде бірнеше рет жаңартылған басқа да құжаттарда көрініс тапты.

Этносаралық келісім мен бірліктің қазақстандық моделін қалыптастыру мен дамытудың бес негізгі кезеңін шартты түрде ажыратуға болады.

Бірінші кезең (1989 жылдан 1995 жылға дейін) 1995 жылғы Конституцияны қабылдау және Қазақстан халқы Ассамблеясын құру шеңберінде қазақстандық модельді заңнамалық және институционалдық ресімдеуге дейін этномәдени бірлестіктер құрудың басталуымен сипаттауға болады.

Екінші кезеңде (1995 жылдан 2002 жылға дейін) азаматтық қағидаты мен қазақстандық этностардың дәстүрлерін, тілдері мен мәдениетін сақтау құндылықтарының үйлесімі негізінде қазақстандық бірегейліктің негізгі параметрлері айқындалды. "Қоғамның идеялық шоғырлануы Қазақстан прогресінің шарты ретінде" тұжырымдамасын (1993 жыл) және ҚР мемлекеттік бірегейлігін қалыптастыру тұжырымдамасын (1996 жыл) іске асыру негізінде қазақстандық қоғам, мемлекет құрушы қазақ халқының – егемендіктің, байырғы қазақ жеріндегі мемлекеттіліктің және ел тағдыры үшін тарихи

жауапкершіліктің айналасында шоғырландыру қамтамасыз етілді.

Қоғамда этникалық және конфессиялық қатынастарды саясаттандырудан бас тартуға қатысты түбегейлі азаматтық-саяси консенсусқа қол жеткізілді.

Үшінші кезең (2002 жылдан 2007 жылға дейін) этносаралық қатынастардың қазақстандық моделін қалыптастыру жөніндегі мақсатты саясатқа негізделді. Бірқатар бағдарламалық құжаттар – Қазақстан халқы Ассамблеясының 2011 жылға дейінгі Стратегиясы, тілдерді дамыту мен қолданудың 1998-2000 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, этносаралық және конфессияаралық келісімнің 2006-2008 жылдарға арналған қазақстандық моделін жетілдіру бағдарламасы әзірленіп, қабылданды.

Төртінші кезең (2007 жылдан 2019 жылға дейін) қазақстандық қоғамның интеграциясымен, мемлекеттік этносаясаттың Қазақстан халқының ұлттық бірлігін нығайту саясатына көшуімен сипатталды. Бұл кезеңде 2007 жылы атаудың "халықтар Ассамблеясынан" "халық Ассамблеясына" ауысуы орын алып, елдің этникалық ландшафтында болған түбегейлі өзгерістерді көрсетті.

2010 жылы ұлттық бірлік доктринасы қабылданып, барлық азаматтар үшін ортақ құндылықтар мен қағидаттар жүйесін тануға негізделген ұлттық бірлікке қол жеткізуді стратегиялық басымдық ретінде анықтады: "Бір ел – бір тағдыр", "әр түрлі шығу тегі – тең мүмкіндіктер", "ұлттық рухты дамыту".

2020 жылдан бастап бесінші кезең басталды. Бұл кезең этносаралық саладағы мемлекеттік саясатты іске асыру саласының институционалдық және талдамалық нығаюымен, сондай-ақ ҚХА қоғамдық құрылымдарының кең дамуымен сипатталады.

Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде этносаралық қатынастарды дамыту комитеті мен қолданбалы этносаяси зерттеулер институты құрылып, министрліктің қарауына берілді. Қазақстан халқы Ассамблеясын дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған этностарды интеграциялау, қазақстандық бірегейлік пен жалпыұлттық бірлікті дамыту, қоғамда бейбітшілік пен келісімді қамтамасыз ету салаларындағы мемлекеттік саясат қағидаттарын қоғамда іске асыру жөніндегі жүйелі жұмысты ұйымдастыруға бағытталған жаңа Концепциясы бекітілді. ҚХА-ның көптеген және әртүрлі қоғамдық құрылымдары кең әлеуметтік және ақпараттық алаңдарға қол жеткізе отырып, тиімді коммуникацияны қамтамасыз етеді.

Бүгінгі таңда ассамблея қоғамдық келісім мәселелерінің құндылығы бар барлық адамдарды біріктіреді. Олардың ішінде мыңнан астам этномәдени бірлестіктер, ҚХА институттары және бірқатар қоғамдық құрылымдар мен жобалар – бір жарым мыңнан астам аналар кеңесі, мыңнан астам ақсақалдар кеңесі, "Ассамблея жастары" республикалық қоғамдық бірлестігі, еліміздегі қайырымдылықты дамытуға белсенді жәрдемдесетін меценаттар, қайырымдылық жасаушылар, еріктілер, ҚХА медиация кеңестері кіретін "Жомарт жан" орталықтары бар, жас ғалымдар клубы, ҚХА ғылыми-сараптамалық кеңесі, ЖОО мен ҒЗИ-да жұмыс істейтін ҚХА-ның жиырмаға жуық ғылыми-сараптамалық тобы, кафедралар қауымдастығы, шығармашылық

ұжымдар қауымдастығы, еліміздің барлық өңірлерінде жұмыс істейтін 34 Достық үйі [2].

Қазақстан халқы Ассамблеясының 30 жылдағы жетістіктеріне мыналар кіреді:

Этностарды Қазақстанның біртұтас халқына интеграциялаудың табысты процесі. Бейбітшілік пен келісім саясаты халықтың бірлігі мемлекеттілікті қалыптастырудың, нығайтудың және дамытудың қуатты факторы екенін дәлелдеді.

Біртұтас құндылықтар мен азаматтық принциптердің басымдығын нығайту. Ассамблея мақсаттар мен міндеттердің ортақтығы негізінде азаматтардың бірігуін қамтамасыз етті. Ассамблея жұмысының арқасында елдің этникалық және мәдени әртүрлілігі даму мен реформалардың маңызды факторына айналды.

1991 жылы Қазақстан егеменді ел болды. Еліміздің Тәуелсіздігін ең алғаш болып мұхиттың арғы жағында жатқан Америка Құрама Штаттары, екінші Қытай, содан соң Ұлыбритания мойындады. Оның артынан Моңғолия, Франция, Жапония, Оңтүстік Корея және Иран Ислам мемлекеті мойындады. Президент Жарлығымен Семей ядролық полигоны жабылды. Сонымен қатар осы жылдың 2 қазанында қазақтың тұңғыш ғарышкері, Халық Қаһарманы Тоқтар Әубәкіров ғарышқа сапар шекті.

1992 жылы Мемлекеттің басты атрибуттары – рәміздерімізді бекітіп, дүниежүзіндегі ұлттық мемлекеттерді мойындайтын алып ұйымның төріне көк байрағымызды тігіп, БҰҰ-ның толық-қанды мүшесі атандық. Сонымен қатар Қазақстан ЕҚЫҰ сияқты іргелі ұйымның құрамына енді. Дәл осы кезден бастап жас мемлекетке трансұлттық корпорациялар тарапынан қызығушылық туып, қазақ жеріне инвестиция сала бастады. Тәуелсіздік таңы атқаннан бес айдан кейін Қазақстанның дербес Қарулы Күштері құрылды. Осы жылы дүниежүзі қазақтарының құрылтайы Алматы қаласында өткізілді.

1993 жылы Тәуелсіз Қазақстан тұңғыш Конституциясын жариялады. Ең алғашқы басты құжаттың қабылдануы – Тәуелсіздік жылдарындағы елеулі оқиғалардың бірі. Дәл осы жылы ұлттық валюта – теңге қолданысқа енгізіліп, Қазақ елі қаржылық тәуелсіздікке қол жеткізді. Оралмандар үшін алғашқы жылдық квота тағайындалып, атамекеннен жырақтағы 10 мың отбасы көшіп келді. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы туралы» заң қабылданды. Дәл осы жылы «Алма-Ата» атауы «Алматы» болып өзгерді. Оңтүстік астанада БҰҰ-ның Қазақстандағы өкілдігі пайда болды. Қазақстан билігі мен америкалық «Шеврон» компаниясы арасында «ғасыр келісімшарты» атанған келісім жасалды. Қазақстан мемлекеттігі тарихында өлшеусіз орны бар қайраткер Дінмұхаммед Ахметұлы Қонаев өмірден өтті. «Болашақ» халықаралық стипендиясы тағайындалды.

1995 жылы Қазақстан қазіргі дамуының басты кепілі болып отырған Конституцияны қабылдады. Осы құжат арқылы саяси жүйенің классикалық үлгісіне өтіп, биліктің үш тармағы тиісті механизмдері арқылы жұмыс істеуге

мүмкіндік алды. 1 наурызда қоғамдық ұлтаралық келісім мен тұрақтылықты нығайту мақсатында республикада Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылды. 1995 жыл Абай жылы болып жарияланды. 15 қыркүйекте Қазақстан Республикасының астанасын Ақмола қаласына ауыстыру жөнінде Президент Жарлығы шықты.

1997 жылы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан-2030. Қазақстандықтардың өркендеуі, әл-ауқаты мен қауіпсіздігін жақсарту» атты халыққа Жолдауын арнады. Бұл стратегиялық жоспарды қабылдау – үнемі динамика мен дамуға ұмтылып отырған халықаралық қауымдастық ішіндегі жас мемлекеттің үлкен тәуекелге баруы еді. Сонымен қатар халықтық жалпыкелісім мен саяси репрессия құрбандарына арналған жыл болып жарияланды [3].

Қазақстан халқы Ассамблеясының 30 жылдық белесі – бұл еліміздің бірлік пен ынтымақтастық жолындағы үлкен жетістіктерінің айғағы. Ассамблея құрылған күннен бастап ел ішіндегі этносаралық татулықты нығайтуға, тұрақтылық пен қоғамдық келісімді сақтауға маңызды үлес қосты. Қазақстан халқының бір шаңырақ астында бейбіт өмір сүруі – мемлекеттің ең басты жетістіктерінің бірі.

Қорыта айтқанда, Қазақстан халқы Ассамблеясы этносаралық татулықтың, мәдени сан алуандықтың және ұлттық бірліктің символына айналды. Оның болашағы – ел тұрақтылығы мен дамуына қызмет етіп, Қазақстанды бейбітшілік пен келісімнің жарқын үлгісі ретінде әлемге таныту.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Амангүл Тілейқызы. Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылғанына 30 жыл https://el.kz/qazaqstan-halqy-assambleyasynyn-qurylgany-na-30zhyl_400009267/.

2. 30-летие Ассамблеи народа Казахстана – важная веха политики единства и согласия. Марат Азильханов, заместитель Председателя АНК – заведующий Секретариатом АНК Администрации Президента РК. <https://kazpravda.kz/n/30-letie-assamblei-naroda-kazahstana-vazhnaya-veha-politiki-edinstva-i-soglasiya/>.

3. Серік Жұмабаев 30 жылдың 30 жетістігі. <https://aqshamnews.kz/kz/article/30-jyldyn-30-jetistigi.html>.

ПОЛК КОМАНДИРІ ТӨЛЕСІН ӘЛИЕВ

Бердіғожин Л.Б.,

тарих ғылымдарының докторы

Аксерикова Т.Е.,

тарих магистрі

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Маңғыстаулық зерттеушілер Е. Өмірбаев, Қ. Сыдиқов. «Октябрь арайында» атты еңбегінде Төлесін Әлиевке арналған төмендегідей арнайы өмірнамалық бөлім бар. «Полковник Төлесін Әлиев» атты тарихи мақаладан [1]. Зұлмат заманның, құрсауын үзіп, бұқара бақыты үшін күрескен, азамат соғысының от-жалын жылдарында, елді советтендіру, колхоздастыру дәуірлерінде елеулі еңбек еткен халықтың ардагер ұлдары аз емес. Солардың бірі — Төлесін Әлиев (1892—1941). Төлесін өміріне ерекше әсер еткен оқиға — Фортқа Ә.Жангелдин отрядының келуі [2].

Жасынан жоқшылық тауқыметін тартып, зерделі өскен Төлесін әлеуметтік теңсіздік жайын көп естіген. XIX ғасырдың 50-жылдары бай есігінде жүрген атасы Әлі қыр елін күнелтіс малынан айырған сұрапыл жұттан кейін балашағасымен Фортқа шұбырып келген. Әкесі Нұрмағанбеттің де ер жетіп, ес жиғалы көрген меңнатты кәсібі — жүкшілік пен балық аулау.

Нұрмағанбет сегіз жасар баласы Төлесінді 1901 жылы Форттағы орыс-қазақ училищесіне береді. Сабаққа алғыр, көп сөйлемейтін сабырлы Төлесіннің ұзақ оқуға мүмкіндігі болмайды. 1905 жылы анасы, 1908 жылы әкесі қайтыс болып, одан әрі оқуға тұрмысы көтермейді. Сөйтіп, ағасы Өтесін, інісі Спан — бәрі де содан былай туған лашығын тастап, кісі есігінде кетеді. Қарабұғаз бен Бекдашы, Сартас пен Емді... сірә, Төлесін бармаған, ол жалданбаған бай қалды ма екен?! Қарабұғаздағы өндіріс иесі Анановтың, балық қабылдаушы Жүндібай дегеннің көмекші жұмыстарын атқарады. Осы кезде нағашысы Сағындық Форттағы ірі саудагер Мәмбетәлі Кулеевтің сатушысы болып орналасады. Төлесін оған есепші болады. Осы кезде нағашысы кенеттен қайтыс болып, саудагер Кулеев нағашысының да, өзінің де еңбек ақыларын берместен Төлесінді жұмыстан қуады.

Кейін ағасы Өтесін екеуі 1916 жылғы патша өкімет жарлығына ілігіп, қара жұмысқа алынады. Орыс – түрік майданында болған Т.Әлиев жолдастарымен бірге тау қопарып, тас төсеп жол құрылысында жұмысшы болады. Сарықамыс, Эрзарум жеріндегі қираған қалалар мен жолдарды ондайды. Ондағы соғыс зардабынан аштық, жоқшылыққа ұшыраған халықтарды көреді. Бұл сияқты жағдайлар болашақ революционердің санасын оятып, өмірге деген көзқарасын қалыптастыра түседі. Сөйтіп, майдан жұмысынан оралған Маңғыстау жігіттерінің көбі Форттағы қызыл ротаға, Астраханьдағы Қызыл Армияға, Ордадағы қазақ полктеріне, кейін Төтенше комиссар Ә.Жангелдин отрядына кіріп, өмірлерін революция, азаттық ісіне бағыштайды.

Майданнан келісімен қара жұмыс жасауға Астраханьға аттанған Т.Әлиев августа Ә.Жангелдин отрядына жазылады. Ә.Жангелдин Фортқа келген күннен бастап комиссардың ең сенімді көмекшілерінің біріне айналады. Т.Әлиевтің қанды көйлек жолдасы Индонамин Қосқұлақов 1932 жылы Қазақстан Өлкелік Әскери Комиссариатына жазған арызында былай дейді: «Мен 1918 жылы Төлесін Әлиевтің Фортта ұйымдастырған Еріктілер отрядына жазылдым. Сөйтіп, Форт Александровскіден шығып, Бозашыдағы Ә.Жангелдин экспедициясына 200 шақырым қырмен барып қосылып, Торғайға жүріп кеттік». Сауатты, орыс тілін жетік білетін Төлесін Әлиевті Ә.Жангелдин мен отрядтың саяси басшысы И. Кирсон Маңғыстаудан шықпай-ақ взвод командирі етіп тағайындаған. Оған дәлел экспедиция документтерінде, жауынгерлерге еңбекақы таратқан қағаздардың бірқатарында Т.Әлиев взвод командирі ретінде қол қойып, айлық алған.

Маңғыстау аймағында, интернационалдық экспедиция кезінде Әліби отрядының барлық жұмысына ерекше еңбек еткен адамның бірі осы Төлесін. Ол 1919 жылы январьда Торғайда ұйымдасқан қазақтың екі атты әскер эскадронының біреуінің және Төтенше комиссарды қорғаушы отрядтың командирі болады. Ол комиссардың Ташкентке, одан Москваға аттанған жол - сапарларының бәріне де бірге барған.

1919 жылы Қызыл Армия жаппай шабуылға шыққан кезде революциялық Ерікті қазақ отрядының бастығы Т. Әлиев И. Ф. Киселевтың атты әскерлер тобымен бірігіп, ақ гвардияшыларға тұтқиылдан шабуыл жасап, 19 сентябрьде Ырғызды азат етеді. Бұл жеңіс еріктілер отряды жауынгерлерінің, сондай-ақ Т.Әлиевтің тамаша әскери қабілеттілігін көрсетті.

1920 жылы январь айында Қазақтың атты әскерлер дивизиясының штабы Т.Әлиевті Қазақтың Екінші атты әскер полкының қолбасшысы етіп тағайындайды. Соған байланысты ол Торғайға барып, полкқа керекті нұсқалар мен шаруашылық заттарын жеткізеді. Батыс Қазақстан аймағын ақ гвардияшылар мен алашордашылардан тазартуда тамаша ерлік көрсеткен Т.Әлиев ерекше әскери қабілеті бар командир атанады [3].

1919 жылы 1 майда Москвада болған парадта Ордадағы Қазақ полкынан барған 70 қазақ жауынгерін Т.Әлиев бастап жүрген.

Қазақтың Өлкелік Әскери Комиссариаты 1920 жылы 25 майда Т.Әлиевті Қазақ Даласы Әскери Ревкомының саяси қызметкері етіп тағайындайды. Сол жылы жазда Кирвоенревком Әлиевті Москваның Я.Свердлов атындағы Жұмысшы - шаруа Коммунистік университетінің Қызыл командирлер бөліміне оқуға жібереді.

Т.Әлиев 1920 жылғы 17 июньдегі № 2016 санды қатынас қағазына сәйкес Шығыс халықтарының Коммуниста ұйымының Орталық Бюросы ұйғаруымен Бүкілодақтық Жастар ұйымының конференциясына Даярлық комиссиясының құрамында істейді. Ұлы Октябрьдің үш жылдық мерекесі күні Қызыл Алаңдағы әскери парадқа қатысып, азамат соғысының даңққа бөленген командирі ретінде курсанттардың интернационалдық бөлімшесіне басшылық етеді.

Москвадағы командирлер курсына оқып жүрген Т.Әлиев елдегі әлеуметтік жағдайға байланысты 11-армия құрамында Грузияны ақтардан азат етуге қатысады. Т.Әлиевті Ақ алкалаки уезінің ревкомы осы уездегі мұсылмандар арасында советтендіру жұмысына бөліп, сол алқапты ақ гвардияшылар қалдығынан тазалауға аттандырады. Бұл аймақта ол үлкен сенімге ие болады. Оны Ақалкалаки уезінің Кумурдун аудандық ревком мүшесі етіп сайлайды. Т.Әлиевтің Грузияда, Азербайжанда, Арменияда Совет өкіметін орнату жұмысына белсене араласқанын осы жылы Ақалкалаки уездік ревкомы берген № 954 мандатынан аңғаруға болады. «Осыны мәлім етуші жолдас Төлесін Әлиев Эстия селолық революциялық комитетінің председателі болып тағайындалды. Оған шаруалар арасындағы барлық даулы мәселелерді шешу тапсырылды» делінген онда. Сол сияқты Бүкіл Россиялық Төтенше Комиссия берген куәлікте «Жұмысшылардың тұрмыс жағдайларын жақсарту жөнінде жолдас Т.Әлиев буржуазияны экспроприациялауға мобилизацияланды» делінген. 1921 жылы Грузия КП Орталық Комитеті мен Россия Коммунистік партиясының бюросы Грузия территориясындағы бандыларды талқандауға екінші рет жібереді.

1921 жылы 25 февральда Революциялық Әскери Советінің мүшесі жолдас С.Орджоникидзе қол қойған мақтау қағазда да Т.Әлиев еңбектері орынды аталған: «Социалиста Отанды қорғау жолындағы қаһармандық күреске 3 жыл толу құрметіне орай Кавказдағы Ерекше Жұмысшы - Шаруа Армиясының (бұрынғы 11 Армия) Революциялық Әскери Советі бұл грамотаны Қызыл жауынгер Төлесін Әлиевке жұмысшы - шаруа Отанының алдындағы борышын адал атқарғанының белгісі деп табыс етеді.

Революциялық Әскери Советінің мүшесі С. Орджоникидзе. Штаб бастығының Саяси Бюросы».

Міне, мұның өзі Т.Әлиевтің Грузия жерін, Тбилисиді ақтардан азат етудегі жанқиярлық еңбегінің куәсі еді [4].

1922 жылдың басында Т.Әлиев туған жері Маңғыстауға келіп, уездік ревком мүшесі, уездік милиция бастығы, 1923 жылы уездің әскери комиссары, 1924-1925 жылдары Адай уездік партия комитетінің хатшысы болады. Бұл кезде Маңғыстаудың саяси жағдайы ауыр еді, ру арасындағы алауыздықты басу, бұқара санасын ояту, байларды тізгіндеу, партия қатарын нығайту, көшпелі елді отырықшыландыру сияқты күрделі де қиын жұмыстарда Т.Әлиев партиялық ұстамдылық пен тәжірибелілік таныта біледі. Бұл жылдары Т.Әлиев Советтердің Бүкілқазақстандық V сессиясына делегат ретінде қатысады. 1925 жылы Қазақстан Өлкелік Атқару Комитетінің председателінің орынбасарлығына жоғарылатылды, КазЦИК мүшелігіне сайланды. 1927-1928 жылдар Қазақстан Өлкелік Партия комитетінің тексеру комиссиясы председателінің орынбасары, Қазақ АССР Жұмысшы - шаруа инспекциясының халық комиссары, бүкіл қазақстандық партия конференциясында «Ауылды советтендіру» ұранына байланысты алынған қарарларға сәйкес қазақ кедейлерінің республикалық «Қосшы» одағының председателі болып істейді. Сөйтіп, қазақ ауылын

советтендіру, Қазақстанда советтік құрылысты нығайту жолында өте маңызды роль атқарған «Қосшы» одағын ұйымдастырушылардың бірі болды. Ол 1928-1929 жылдары Қарақалпақ автономиялық облысының, Шымкенттің, Алматының әскери комиссары болып қызмет істеген.

Октябрь революциясының он жылдық мерекесіне байланысты Бүкілодақтық Атқару Комитетінің президиумы Т.Әлиевті Торғай жеріндегі колчакшыларға қарсы күрестегі ерлігі үшін «Қызыл Ту» орденімен наградтайды. Т.Әлиев 1929 жылдан бастап Өлкелік Әскери Комиссариатына ауысты. 1931-1933 жылдар Қазақтың ұлттық атты әскер полкін құрумен шұғылданды, қызыл командирлер курстарын ашты. Оған өзі басшылық етті, сабақ берді. 1931 жылы елімізді жаппай коллективтендіру кейінде кулактар көтерілісіне тойтарыс беруде де елеулі еңбек етті. Партия мен үкімет Т.Әлиевтің бұл еңбегін ерекше бағалап, есімі жазылған күміс сапты жауынгерлік қылыш, 1933 жылы ПП ОГПУ Басқармасы грамотаға қоса аты жазылған пистолет сыйлады. 1935 жылы Әскери және Партия тексеру комиссиясының жұмысынан партия, совет қызметіне ауысқан Т.Әлиев Өлкелік партия комитетінің және Қазақстан Өлкелік Атқару Комитетінің қаулысымен Маңғыстау аудандық атқару комитетінің председателдігіне жіберіледі. Онда 1937 жылға дейін жасайды. 1938 жылы Халық Комиссарлар Советі председателінің орынбасары, одан кейін Юстиция Халық Комиссариатында, Жоғарғы Соттың мүшесі болып мінсіз қызмет атқара жүріп, 1941 жылы Алматы қаласында дүние салды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Өмірбаев Е. Сыдықов Қ. Октябрь арайында. Алматы, 1997.
2. Ат ОММ. 193-қор, 1-тізім, 6-іс, 18-32пп.
3. Жетпісбаев Б. Полк командирі // Коммунистік Еңбек. 1967. 19 ақпан.
4. Шмелев А. Командир полка Тулесин Алиев // Прикаспийская Коммуна. 1965. 31 октябрь.

АССАМБЛЕЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА: НОВЫЙ УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ

Иманбаев А.А.,
*старший преподаватель,
Таразский региональный университет
имени М.Х.Дулати, г. Тараз*

Аннотация: Рассматривается новый уровень деятельности Ассамблеи народа Казахстана и главные принципы, которые необходимо воплотить на практике.

Ключевые слова: Ассамблея народа Казахстана, духовные ценности, патриотизм, толерантность, модернизация.

Процессы модернизация социально-экономического развития непосредственно связана с духовной модернизацией общественного сознания. Это одна из важнейших проблем, требующая глубокого и всестороннего исследования, т.е. опережение, научное предвидение перспектив этнокультурных процессов в контексте демократического развития Казахстана.

И поэтому на современном этапе развития нашего государства, необходимо в воспитательном процессе общества, в основном у молодежи, обратить внимание на следующие принципы: 1. Культурные, нравственные ценности; 2. Сознательное отношение к общественному долгу; 3. Единство теории и практики; 4. Гуманное отношение к человеку; 5. Толерантность к достижениям культуры других народов; 6. Укрепления и развития казахстанской идентичности и единства; 7. Необходимости формирования нового казахского патриотизма.

Если эти принципы будут являться повседневной нормой поведения человека в обществе, то это послужит скачком в духовном и прогрессивном развитии страны. У гражданина повысится общественный долг перед государством, а также повысится его социальная и культурная ответственность. Без чего невозможна модернизация общественного сознания.

И только тогда индивид может осознавать себя частью общества, человека чести, и человеком следующий нравственным принципам, и человеком, который стремится достигнуть поставленные цели.

С этими принципами тесно связано и чувство патриотизма, т. е. делать все от тебя зависящее для процветания и развития своей страны. Ответственность за прогрессивное развитие страны, а также равноправие граждан являются главным фундаментом нового казахстанского патриотизма.

Казахстан стала Родиной для представителей многих этносов, которые активно участвуют в экономических, политических, социальных, культурных и духовных процессах страны.

Исторически так сложилась, исходя из жизненной ситуации – в нашем государстве сформировалась полиэтническая общность. Эта общность

(Ассамблея народа Казахстана) настроены на то, чтобы сложилась единое государство, единая направленная деятельность народа Казахстана, на духовное и прогрессивное развитие нашего государства, при ведущей роли культуры казахского народа и государственного языка.

Ассамблея народа Казахстана – это один из политических феноменов, которая нет ни в одном другом государстве, является институционализация Ассамблеи народа Казахстана. Своевременное создание Ассамблеи явилось политическое и социальное благополучие Республики Казахстан, что явилось успешным примером общественного договора различных народов нашей страны, которые активно участвовали в политических и социальных процессах страны. Созданная по инициативе Н. А. Назарбаева АНК, 23-и года назад, которая включает в себя представителей страны порядка 130-ти этнических групп, имела следующие положительные результаты:

- Политика «разумных компромиссов» являлся успешной основой экономических и политических реформ;
- АНК регулировало межэтнические отношения;
- АНК структурированный консультативно-совещательный орган при Президенте Республики Казахстан;
- Участие в реализации государственной этнополитики было бы невозможно без разветвленной сети этнокультурных организаций.

Среди основных задач АНК являются следующие направления деятельности:

- 1) Духовное возрождение и развитие всех этносов государства;
- 2) Формирование культуры межнационального отношения;
- 3) Уважение интересов всех живущих в стране народов в государственной политике;
- 4) Отношения, основанные на толерантности, на цивилизованных и демократических принципах.

Основным принципом АНК является любовь, и уважение к стране в котором живешь. Надо заметить одно обстоятельство, что многие этносы недобровольно пришли жить в нашу страну, а были депортированы. Казахстан приютила, и приняло под свое крыло эти народы.

Как отметил в своем выступлении генеральный секретарь ООН Кофи Аннан: «Казахстан служит примером межнационального согласия, стабильного, устойчивого развития для других государств» [1], и далее: «Благодаря деятельности Ассамблеи народа Казахстана, разнообразные этнические, культурные, религиозные группы, составляющие великую нацию, могут участвовать в процессе принятия важных решений, влияющих на их жизнь» [1].

Первый этап деятельности АНК был реализован:

- 1) Удалось укрепить взаимное уважение и связь различных культур народов, живущих в одной стране,
- 2) Диалог культур не противоречит общечеловеческим ценностям.

Таким образом, Ассамблея народа Казахстана послужило очень удачным

примером, в качестве социального института, влияющей на внутреннее межэтническое согласие в стране. В Конституции Республики Казахстан отражен главный аспект формирующей модель развития страны, где главным смыслом является межэтническая толерантность и общественное согласие людей, живущих в нашем обществе.

Второй современный этап деятельности АНК:

1) Реализовывать на практике задачи и цели внутренней политики государства.

2) Решать стратегические программы, поставленные государством, перед обществом.

Главным принципом этого этапа политики государства должно быть формирование гражданского общества. В сознании этносов, живущих в Республике Казахстан, должно быть сформировано новое понимание своей функции. Каждый представитель этноса в Казахстане должен понимать, что он в первую очередь является гражданином Казахстана, формирование и воспитание такого самосознания – является вторым этапом современной деятельности АНК.

Чтобы в будущем не было социальных катаклизмов на этнической почве, государству, совместно с АНК, необходимо формировать новое сознание, а именно, чтобы каждый член общества независимо от этнической принадлежности должен осознавать себя гражданином Республики Казахстан и служить во благо, за процветание страны. Соединение времен в человеке и его нравственной, гуманистической культуре – вот что составляет мудрость истории. Но есть и другой бессознательный фактор – это Надежда.

Для человека свойственно верить в хорошее будущее и поэтому именно надежда является стимулом для дальнейшего развития человека и общества. «Надежда живет даже у самых могил», [2.] - говорил Гете. Казахстан вступил в новый исторический период. Этот исторический путь – духовная модернизация, в первую очередь обновление общественного сознания.

Этот процесс состоит из трех моментов: Во-первых, обновление и модернизация общественного сознания; Во-вторых, при обновлении и модернизации общественного сознания, не утратить своей национальной идентичности.

Она выражает неиссякаемую способность человека видеть впереди идеал и цель, ту «синюю птицу», которая удивляет и манит к себе, вызывая желание и энергию творческого действия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Выступление генерального секретаря ООН Кофи Аннана (на сессии ООН).
2. И. Т. Фролов. О человеческом в человеке. М.: Политиздат:1991.

ПОРТРЕТ СОВРЕМЕННОГО КАНДАСА (ОРАЛМАНА) АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Бурбаева Г.С.,

*Актюбинский региональный университет им.
К. Жубанова, Казахстан, г.Актобе*

Аннотация. Современные кандасы (оралманы) Актюбинской области представляют собой этнических казахов, вернувшихся на историческую родину из соседних стран, таких как Узбекистан, Кыргызстан, Китай и других. Этот процесс влечет за собой значительные изменения в их жизни, так как они сталкиваются с рядом сложностей, связанных с адаптацией и интеграцией в казахстанское общество. В статье рассматриваются социальные, экономические и культурные аспекты жизни кандасов в регионе, а также роль государственных и общественных организаций в содействии их адаптации. Результаты исследования позволяют глубже понять социальные процессы, связанные с миграцией, и могут быть полезны для разработки эффективных мер поддержки и интеграции этнических казахов в казахстанское общество.

Ключевые слова: кандас, Актюбинская область, миграция, интеграция, трудоустройство, социальная адаптация, этнические репатрианты, культурная интеграция.

Введение.

На сегодняшний день Актюбинская область является самым большим регионом Казахстана, площадь которого составляет 300,6 км², а средняя плотность населения – самая низкая в Казахстане – всего лишь 2,7 человека на 1 км². Уникальностью географического положения области будет то, что ее северная и южная границы являются внешними – на севере регион граничит с Оренбургской областью России, а на юге – с Каракалпакской автономной областью Узбекистана. На начало 2023 года численность населения области составляла 928,2 тыс. человек, при этом городских жителей было 74,6%, а сельских – 25,4%.

Согласно статистическим данным, казахи составляют 84,3% населения Актюбинской области, русские занимают второе место с 10,4%, а украинцы – третье с долей 2,1% [1].

Цель написания статьи заключается в исследовании социального портрета современных кандасов (оралманов), проживающих в Актюбинской области, для выявления их демографических, социально-экономических и культурных характеристик, а также факторов, влияющих на адаптацию и интеграцию в казахстанское общество.

Исследование направлено на глубокое понимание процессов миграции, проблем репатриации и культурной идентичности, что может способствовать разработке эффективных мер государственной поддержки для успешной

интеграции этнических казахов в социокультурное пространство Казахстана.

Методы исследования.

Исследование портрета современных кандасов (оралманов) в Актюбинской области опирается на использование комплексного подхода, включающего качественные и количественные методы. Это позволяет получить всестороннее представление о демографических, социально-экономических и культурных аспектах жизни данной группы, а также понять вызовы, с которыми они сталкиваются в процессе адаптации и интеграции в казахстанское общество. Ниже представлены основные методы, примененные в ходе исследования.

В Актюбинской области проживает большое количество кандасов (оралманов). Кандасы, как и в других областях, имеют право на упрощенное получение гражданства Казахстана в рамках квоты оралмана. Возвращаясь на историческую родину, многие кандасы сталкиваются с трудностями адаптации к новым условиям жизни. В связи с этим в Актюбинской области реализуются различные программы помощи и поддержки в процессе интеграции оралманов в казахстанское общество, включая предоставление жилья, рабочих мест, языковых курсов, консультации и другие социальные услуги.

Для сбора количественных данных о социальных, экономических и культурных характеристиках кандасов был проведен социологический опрос. Он включал анкетирование 30 респондентов, проживающих в различных населенных пунктах Актюбинской области. Анкета состояла из нескольких блоков вопросов:

- Демографические данные (возраст, пол, уровень образования, семейное положение).
- Миграционный опыт (страна исхода, год переселения, причины переезда).
- Социально-экономическое положение (занятость, уровень дохода, жилищные условия).
- Адаптация и интеграция (владение государственным языком, взаимодействие с местным населением, отношение к государственным программам поддержки).
- Сохранение культурной идентичности (традиции, язык, религиозные практики).

Опрос позволил собрать репрезентативные данные, которые впоследствии были обработаны с использованием методов статистического анализа (описательная статистика, корреляционный анализ).

Для корректного анализа данных социологического исследования о мигрантах необходимо учитывать специфические проблемы, с которыми сталкиваются переселенцы в области. В Актюбинской области, работая с мигрантами, следует решать экономические трудности, такие как высокая стоимость жизни, нехватка финансов, дефицит жилья и безработица. Результаты исследования показывают тревожные признаки в различных аспектах адаптации, включая как объективные данные, так и субъективный опыт респондентов, что

указывает на наличие серьезных проблем в данном процессе.

Процесс адаптации и интеграции оралманов зависит от ряда объективных и субъективных факторов. К объективным факторам относятся такие вопросы, как язык, культурная интеграция, жилищные условия, трудоустройство, социальная изоляция, получение гражданства, материальная неблагополучность, доступ к образованию и отсутствие единой информационной базы. Субъективные факторы связаны с принятием ценностей и норм новой среды, непониманием происходящих изменений в обществе, а также недостаточностью знаний и навыков, соответствующих требованиям окружающей действительности.

Согласно Закону «О миграции» от 22 июля 2011 года, этническим казахам предоставляется возможность получения статуса оралмана через государственную услугу [3]. Ранее заявления подавались в бумажном виде через некоммерческое акционерное общество «Государственная корпорация «Правительство для граждан» или через уполномоченные органы, такие как ГУ «Департамент координации занятости и социальных программ Актюбинской области». Эта услуга предоставляется бесплатно в течение пяти рабочих дней. Для подачи заявления необходимо представить автобиографию, фотографии 3х4 см на главу семьи и каждого члена семьи, а также копии документов, удостоверяющих личность (заграничный паспорт или свидетельство лица без гражданства, свидетельства о рождении несовершеннолетних детей) с нотариально заверенными переводами. Также требуется предоставить копии свидетельств, подтверждающих присвоение индивидуального идентификационного номера главе семьи и каждому члену семьи. Начиная с 2023 года, этнические казахи, самостоятельно въехавшие в Казахстан или проживающие за пределами республики, могут подать заявление на получение статуса оралмана. Процесс включает в себя подачу заявления в местный исполнительный орган, получение разрешения на постоянное проживание и получение сертификата. После получения статуса оралмана этнические казахи имеют право на льготы, компенсации и другие виды помощи в соответствии с действующим законодательством [4].

С 1992 по 2012 год в Актюбинскую область переехало 8 320 семей оралманов. В прошлом году регион принял 2 135 оралманов, а в этом году – 1 022 человека, что составляет 229 семей, как сообщил заместитель начальника управления миграционной полиции Жанибек Муханов. Однако многие из них сталкиваются с трудностью временного проживания в период оформления документов по квоте.

Для получения более глубокого понимания проблем и опыта кандасов использовался метод глубинного интервью. Были проведены полуструктурированные интервью с 30 респондентами, включая:

- Самих кандасов разных возрастных групп, проживающих в сельской и городской местности.
- Представителей местных органов власти, отвечающих за работу с

репатриантами.

- Экспертов в области миграции и этнических исследований.

Полученные данные были подвергнуты качественному анализу, что позволило выделить ключевые темы и проблемы, требующие внимания.

Единственный центр временного размещения кандасов находится в Актобе, и его мощности недостаточны для приема всех прибывающих. Поэтому многие вынуждены регистрироваться по одному адресу, а проживать по-другому, пока не получают гражданство Республики Казахстан.

В микрорайоне "Бауырластар" в 2013 году было начато строительство нескольких двухквартирных домов для центра адаптации и интеграции кандасов, что было решено акимом области. Кандасы также участвуют в третьем направлении программы «Занятость–2020» в рамках изменений, внесенных в постановление Правительства. За последние 12 лет более 2 тысяч репатриантов обратились в отделы занятости и социальных программ города и районов. Почти 900 из них были трудоустроены, около 1 380 переселенцев устроены на социальные рабочие места, а 164 человека прошли курсы переподготовки кадров [5].

По словам начальника областного управления миграции и демографии Жеткергена Оралмаганбетова, с 2003 года в Актюбинскую область переселилось 141 семья кандасов. На эти цели было выделено 98 миллионов тенге. Для размещения репатриантов в областном центре было приобретено только четыре квартиры, а жилье для остальных семей было куплено в различных районах области. Мугалжарский район предоставил жилье для 30 семей, Алгинский – для 35, Хромтауский – для 15, Мартукский – для 19 семей. Кроме того, семь семей были размещены в Темирском районе, 27 семей – в селе Курайлы, и четыре семьи – в Каргалинском районе.

Оралмаганбетов отметил, что в этом году резкое повышение цен на квартиры осложнило приобретение жилья в областном центре. На каждую семью оралманов выделяется 500–650 тысяч тенге, в то время как средняя стоимость двухкомнатной квартиры в Актобе составляет около 2.325.000 тенге [6].

В 2014 году в Казахстане проживало около 1 миллиона оралманов, вернувшихся на родину своих предков с помощью или без поддержки государства. Эти репатрианты поселились в различных районах Актюбинской области, создавая компактные общины недалеко от городов. Процесс формирования таких поселений начался еще в 1990-х годах, когда местные власти выделяли инициативных людей, способных организовать возвращение большего числа переселенцев.

Одним из ярких примеров истории оралмана является судьба Дамегуль Отеповой, которая в 1997 году отправилась из Каракалпакстана в Казахстан. Несмотря на то, что она никогда не видела родину своих предков, Дамегуль была одной из первых, кто принял решение вернуться. Ее шаг оказал большое влияние на множество семей в Узбекистане, сыграв ключевую роль в их решении переселиться в Казахстан, в том числе в Актюбинскую область.

Дамегуль с детства мечтала вернуться на родину, а ее мать рассказывала, что их семья когда-то жила в Казахстане, однако не уточнила, в каком именно месте. Чтобы узнать больше, Отепова начала искать информацию о своей семье. Оказавшись в Казахстане, она узнала, что семья ее деда занималась торговлей мясом и шкурами в Оренбургской области, прежде чем вынужденно переселилась в Каракалпакстан из-за голода, преодолев множество трудностей на пути через Шалкар, Аральск и Сырдарью. Большинство тех, кто продолжал путь, погибли, и лишь немногие выжили, зарабатывая на жизнь рыболовством. В Актобе Дамегуль основала общественную организацию и открыла собственный пошивочный цех, специализирующийся на традиционных костюмах и постельном белье, который продолжает успешно работать. Также она занималась преподаванием "Теории государства и права" и "Конституционного права" в местном филиале Государственной юридической академии [7].

По информации, предоставленной заместителем начальника областного управления по координации занятости и социальных программ Аманом Жекеевым, с 1992 по 2017 год в область вернулись более 42 000 этнических казахов, получивших гражданство. Однако 36 человек не смогли получить гражданство из-за отсутствия биометрических данных в паспортах Узбекистана. В 2021 году 291 иностранец получил разрешение на постоянное проживание в Казахстане, а 601 человек подал заявление на разрешение на постоянное проживание в других странах. Анализ внутренней миграции показал, что многие граждане переезжают в областной центр, а некоторые живут в городах без регистрации. Начальник отдела развития языков Гулиим Тулебаева представила обновленную информацию об изменениях в нормативных актах, касающихся административно-территориального устройства области [8].

Результаты исследования.

Исходя из результатов исследования и выявленных проблем, были предложены три возможных направления этнической миграционной политики Казахстана. Первый вариант предполагает сохранение действующей политики в ее нынешнем виде, что обусловлено стабильностью и функциональностью существующего подхода. Второй вариант предполагает создание единой государственной структуры для решения вопросов репатриации, ориентируясь на успешный опыт стран, как Израиль. Эта реорганизация поможет устранить проблемы, возникающие из-за разрозненного подхода различных государственных органов, таких как МВД и Министерство труда и социальной защиты. Третий вариант предлагает передать части функций по реализации миграционной политики частным неправительственным организациям через гранты или государственные социальные контракты. Это решение потребует минимальных изменений в текущем процессе репатриации, но потребует создания системной финансовой поддержки НПО. Государство будет финансировать эти организации на договорной основе и обяжет местные органы власти сотрудничать с ними в ходе их работы.

После анализа различных факторов, третий вариант был выбран как предпочтительный. Этот подход позволит минимизировать изменения в существующей структуре и юридических аспектах, что упростит процесс внедрения политики и сократит затраты. Также это повысит качество законодательства и обеспечит более эффективный мониторинг предоставляемых услуг. Вдобавок, такая политика обеспечит большую справедливость в процессе внедрения благодаря увеличению численности персонала и улучшению взаимодействия с местными органами власти.

Заключение.

Кандасы представляют собой преимущественно молодую и трудоспособную часть населения. Их переселение в Казахстан сопровождается высоким уровнем рождаемости и традиционной семейной структурой. Молодежь активно включается в образовательные и трудовые процессы, что формирует основу для долгосрочного экономического роста региона.

Современные кандасы представляют собой не только группу, нуждающуюся в поддержке, но и значительный ресурс для социально-экономического и культурного развития Казахстана. Их интеграция в общество требует комплексного подхода, включающего меры по устранению экономических и социальных барьеров, укреплению культурного взаимодействия и повышению качества жизни. Реализация предложенных рекомендаций позволит создать условия для успешной адаптации кандасов и их активного участия в жизни страны, что в долгосрочной перспективе будет способствовать устойчивому развитию Казахстана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ::

- 1 Актюбинская область. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qazalem/activities/27981?lang=ru&ysclid=lh7chamhwu583941884>
- 2 Tilshi.kz. В Актюбинской области местными силами продолжается реализация проекта «Халықтың қауіпсіздігін қамтамасыз ету». [Электронный ресурс] – URL: <https://tilshi.kz/archives/6755>
- 3 Закон Республики Казахстан № 204-І «О миграции населения». [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477>
- 4 Управление координации занятости и социальных программ Актюбинской области. Присвоение или продление статуса оралмана. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-social/press/article/details/31007?lang=ru&ysclid=lgxncjgpix503520453>
- 5 Баян Сариева. Как живешь, оралман? [Электронный ресурс] – URL: <https://avestnik.kz/kak-zhivesh-oralman-2/?ysclid=lgz6x59eic900968248>
- 6 Актюбинских оралманов расселяют в районах области. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.caravan.kz/news/aktyubinskikh-oralmanov-rasselyayut-v-rajonakh-oblasti-191287/?ysclid=lgxncw1pai456361152>

7 Актлеуов А. Возвращенцы. Великое переселение. [Электронный ресурс] – URL: https://vlast.kz/obsshestvo/vozvrasshency_velikoe_pereselenie8532.html?ysclid=lgxn6guv5u618822
93

8 Санат Раш. Об оралманах и нелегалах. [Электронный ресурс] – URL: <https://avestnik.kz/ob-oralmanah-i-nelegalah/>

ҰЛТТЫҚ МЕНТАЛИТЕТІМІЗДЕГІ ӘДЕТ-ҒҰРЫП, САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІМІЗДІҢ МАҢЫЗДЫ РӨЛІ

Сарсенбаева С.,
Әл-Фараби атындағы №21
мамандандырылған гимназия,
тарих пәні мұғалімі
Ақтөбе қаласы, Қазақстан

Ұлттық менталитетіміздегі әдет-ғұрып, салт-дәстүрлеріміздің маңызды ролі, оның қалыптасуындағы атқаратын қызметіне тікелей байланысында. Халқымыздың рухани құндылықтары - мәдениет, дәстүрдің негізі, халықтың тарихи дамуымен тығыз байланыста, ол халқтың өмір салтын, наным-сенімін, өнерін және моральдық-этикалық нормаларын қалыптастырады.

Рухани құндылықтар мәдениетте, тілде, дәстүрде және әдет-ғұрыптарда көрініс табады. Олардың ішінде отбасылық қатынастар, өзгеге ілтипат пен құрмет, батыл іс-әрекеттер мен батырлық, адалдықты, табиғатпен үйлесімділікті және дүниетаным мен діни сенімдерді ерекше атап өтуге болады. Бұл халықтың өмірі мен дүниетанымына әсер етіп, ұрпақтан - ұрпаққа мұра болып беріліп отырады. Сонымен қатар менталдық нормаларымызды да қалыптастырушы болып табылады.

Халқымыздың рухани құндылықтары - ұлттық мәдениет пен дәстүрдің негізі, халықтың тарихи дамуымен тығыз байланыста, ол халқтың өмір салтын, наным-сенімін, өнерін және моральдық-этикалық нормаларын қалыптастырады.

Рухани құндылықтар мәдениетте, тілде, дәстүрлерде және әдет-ғұрыптарда көрініс табады. Олардың ішінде отбасылық, өзгеге ілтипат пен құрмет, батыл іс-әрекеттер, адалдықты, табиғатпен үйлесімділікті және діни сенімдерді ерекше атап өтуге болады. Бұл халықтың өмір салты мен дүниетанымына әсер етіп, ұрпақтан - ұрпаққа мұра болып беріліп отырады. Сонымен қатар менталдық нормаларымызды да қалыптастырушы болып табылады.

Менталитет - бұл этникалық топтың ұжымдық немесе жеке тұлға санасының терең деңгейі, әлемге ерекше өзіндік (*қалыптан тыс*) спецификалық көзқарасты білдіретін, яғни, этникалық топ мәдениетінің негізін анықтайтын көзқарастар және көзқарастар жүйесі. Этностар бір-бірінен менталитетімен

ерекшеленеді, бұл олардың өкілдерінің сыртқы дүниені өзінше түсіну, өзін-өзі бағалау қабілетін алдын ала анықтайды.

Бүгінгі қазақ халқы алдында ата дәстүріндегі салт-сананы қайта жаңғыртып, қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани даму бағыттарында ұлттық болмысымызды қайта жаңғырту, оны ұрпақ бойына сіңіріліп, өркендеуін қамтамасыз ету, негізгі мақсат алдыңғы қатарлы іс болып отыр. Әлемдік жаһандану үрдісінің нәтижесі қазіргі жас жеткіншектердің ұлттық ерекшеліктерді (тіл, діл, салт-дәстүрлік және т.б) жоғалтуы қауіпін туындатады.

Қазақ қоғамы ұлт болмысын қайта қалыптаудан бергі кезеңде тіл мен әдет-ғұрыпқа аса мұқият қарап, оның маңызды дүние танымдық және ұлттық мәнге ие құндылық екендігін айқындайды, сонымен қатар бұл құндылықтарды дәйектеушілердің пікірлері де бұған дәлел [1].

Ұлтың менталдық ерекшелігін сол ұлтқа ғана тән мінез-құлқы, тұрмыс-тіршілігі, тарихи-мәдени дүниетанымынан айқындауға болады. Менталитет ұғымының анықтамасы (*тепс-латынша, ойлау тәртібі, ақылдың ерекше рухани қыртысы*) бір тұлғаға емес, тұтас бір ұлыстың өзіндік ойлау санасына тән психологиялық, аксиологиялық құрылымы болып табылады. Халықтың ықылым заманнан қалыптастырған салт-дәстүрі, дүниетанымы, ой-санасы, белгіленген немесе заман талабына сәйкес қалыптастырылған (*ереже, заңдар және басқада қоғамдық тәртіп, іс-әрекет нормалары*) тәртіпке бағындырумен шектелмей мақсатты түрде болашақ ұрпақтың кепілді игілігіне айналуы тиіс.

Ұлтың менталитетіміздің тарихи-мәдени қыры оның сан мыңдаған жылдар бойы арғы қазақтар дәуірінен бері жағасын тауып, ұлттық болмысымыз, тұрмыс-тіршілігімізбен біте қайнасқан атрибут болуымен айқындалады. Дәстүр халықтардың тіршілік кәсібіне, наным-сеніміне, өмірге деген көзқарасына байланысты туып, қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, өзгеріп, жаңарып отырады. Әр халықтың ұлттық ерекшелігін анықтайтын салт-дәстүрі мынадай ретте жасалып, қалыптасады. Қоршаған ортада тіршілік ету мүмкіндіктеріне байланысты адамдар тобында әуелі белгілі бір әрекетті жасау әдеті құралып, қалыптасады. Әдет ғұрыпқа айналып, белгілі бір әрекеттің тұрақты ережесіне айналады. Ғұрып белгілі бір адамдар тобының ұстанымы, қоғамдық пікірі болыпта қарастырылады. Ғұрып қоғамда тұрақтана келе салтқа, салт дәстүрге айналады. Дәстүр сол халықтың қоғамдық құрылымы, мәдениеті, әлеуметтік-экономикалық нормасы болып табылып, ұлттық мәні мен ерекшелігі деп танылады. Әр халықтың ұрпақ тәрбиесінде өзіндік рухани тарихы, ой-пікірі, қорытынды түйіні болып саналады. Бүгінгі күні халқымыздың дәстүрлі мәдени, рухани құндылықтарына (*руханият*), оларды қайнар бастауларынан танып, ұрпақ игілігіне жаратуға деген ұмтылыс өсіп келеді.

Қозғалып отырған мәселеміз бойынша, алдымен, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың құрылымдық, функционалдық негіздерін сараптап, одан соң ұлттық руханиятты қалыптастырудағы ролі мен маңызына тоқталмақшымыз. Бұл құрылымды сараптау оның ұлт руханиятын құрудағы маңызы мен тетіктерін анықтауға септігін тигізетін қадам болмақ.

Әдет - қоғамдық қатынастарда күнделікті тіршілік пен салттарды атқарудағы жөн-жоралғыларды бір іздендіретін және ұлттық таным ауқымында атқарылатын нормалардың, талаптардың, шарттардың практикалық құрылымы мен мазмұнының бірлігіндегі үрдістері бола отырып, орындалу бағдарымен үндесетін ғұрыппен тіркестіріліп, әдет-ғұрып деп те күрделенген ұғымдық формада айтылады. Әдет, белгілі бір іс-әрекеттің күнделікті өмірде қайталанып, жетілдіріліп атқарылатын, тұрмыста қалыптасқан жағдай ретінде қабылданып, танылатын әлеуметтік-экономикалық әрекет. Ықылым заманнан формасы өзгерсе де, мазмұны өзгермеген белгілі бір ұлыстың имманентті әдетнен тыс, сырттан, өзгелерден алынып, өзіндікке айналған құбылыстар да бірте-бірте әдетке айналып, төл әрекетке формасына енеді. Әдеттердің белгісі бір кезеңдерде қолданылып, қоғамдық өзгерістер мен талаптарға сәйкес қолданыстан түсіп қалатындары да болады.

Әдеттің әбден қалыптасып, ұлттық мәдениетке айналуы ғұрыптық формаға енеді. Ғұрып - көбіне әдет ұғымымен тіркесте қолданылатындықтан сол ұғымда танылып, таратылып жатады. Ұлттың тұрмысына нақты бекіген ұлттық ерекшеліктердің белгісі көрінісі ретінде қалыптасқан құбылыс немесе амал-әрекеті ғұрып ретінде ұрпақтан ұрпаққа жалғасады. Формасы өзгергенмен мәні мен мағынасы орыны мен атқаратын қызметі ол күйінде қалып, қалыпты амал ретінде тұрмыста жалғаса береді.

Әдет-ғұрыптың заңды жалғасы, ұлттық ерекшеліктің ауқымды да нақты көрінісі формасындағы қоғамдық норма белгісі бір ұлттың салты. Салт - әдет пен ғұрыптың әлеуметтік-экономикалық, мәдени өмірге тұрмыстық нормалардың өзгермес құбылысы ретінде қабылданған формасы. Салт - белгісі бір нормалардың жеке-жеке көрінісі бола отырып, тұрмыста үш-төрт буынды ұрпақта қолданыста болып, ұлттық талғам мен таным үндесе келе, белгісі бір деңгейде мәдени-әлеуметтік тұрғыда иеленіп, жалпылама ұғым дәстүр ауқымына еніп, орнығып, ұлттың шанайы рухани-мәдени, әлеуметтік-экономикалық имманентті болмысына сәйкестеніп жатады. Салт туралы «Әр елдің салты басқа, иті қасқа» деген тұжырымды ұғым оның белгісі бір аумақта өзгешеленген, формасы сол аумақтың талабына сай өзгертілген әртүрлі ғұрыптар бойынша қалыптасып, түп тамырымен мән-мағынасы бір арнаға тоғысатындығымен анықталады. Бұл шартты түрде әдет-ғұрыпты субстраттар, салт-дәстүрлерді суперстраттар деп ажыратып алуымызға мүмкіндік береді. Бірақ бұл тұста керісінше, инверсия пайда болады, әдет-дәстүр барынша абсолютті, ғұрып-салт салыстырмалы болып айқындалып тұрады. Олардың қай-қайсысының да генетикалық, эволюциялық тарихи, құрылымдық негіздері таразыланбағандықтан, яғни, қай салттың, не дәстүрдің қай кезде пайда болғандығы, қабылданбағандығы, өзгертілгендігі белгісіз болғандықтан, уақыт пен кеңістік аясы бойынша оларды горизонтальді-вертикальді түрде иерархияға орналастырудың өзі қиын. Ал, ырым - белгісі бір ұлтың дүниетанымдық ішкі рухтың ниеттері аясында, өмірлік амал-әрекеттермен, мақсаттармен сыртқы тұрқы жағынан *(мүмкін ішкі шынайы себептері бойынша)* психологиялық

ассоциация туғызатын немесе осы байланыстары көмескі логикалық қатынас өресі түсініксіз болып, сақталған өмірмәнділік ишаралар [2].

Рухани құндылықтарға адамзаттың дүние танымындағы білімін, дүниетаным қағидасы, танымдық (*философиялық*) тұжырымын, адамгершілік (*моралдық-этикалық*) нормалары мен саяси білімін, яғни жалпы рухани жетістіктердің барлығын жатқызуға болады. Рухани құндылықтың маңыздылығын әр адам (*әлеуметтік субъект*) өз бойында дамыту арқылы сезіне алады. Руханилықтың өзі - адам бойындағы ізгілік пен адамгершілікті (*адамға ғана тән іс-әрекеттер мен амалдар жиынтығы*), қайырымдылық пен мейірімділікті айқындаудың мөлшер, жеке болмыстың ұғым, түсінігінің көрінісі. Басқаша айтқанда әр адамның, тұрғаның өзіндік қалыптасуы, өсіп-жетілуі, дүниедегі алдына қойған мақсаты және өмір сүруінің тәсілі мен сара жолдары [3].

Әдет-ғұрып пен салт-дәстүрлер ғасырлар бойы қалыптасқан әрбір тарихи дәуірдің талаптарына сәйкес толықтырылған, заманауи талаптар мен шарттардың қажеттіліктері мен сұраныстарына орай, үстемеленген күрделі түбірлестік құрылым. «Бұл жерде дөп басып айту қиын, аңыздардың бізге жеткендерінің қайсысы ертеден, қандай діннің ұғымынан пайда болды, қандай сенімнің әсеріне ұшырады деген мәселенің төңірегінде қарама-қайшы, әртүрлі пікірлер бар» деген Ш.Уәлихановтың тұжырымы осы салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың эволюциялық қалыптасу құрылымын анықтауға да қатысты соншалықты күрделі мәселе болып табылады [4].

Қазақтың өз ұлтының дүниетанымдық, рухани, мәдени, әлеуметтік жетістіктерімен шектеліп қалмай, басқаны да басқадан үйрену қажеттілігін ескеруі ұлттық тәрбиенің өркениеттілік жолдағы қадамдары болып саналады. Әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер жалпы халықтық дүниетаным тұрғысынан байыптап, тұжырымды (*концептуалды*) түсінік бере келіп, қалыптасуы мен дамуын эволюциялық, хронологиялық, бірізділік бойынша болмағанымен, құрылымдық-функционалдық тұрғыдан таразылап алуымыз қажет.

Салт-дәстүріміздің күрделілігі мен көп түрлілігін қарастыра келе, оның көп мәнділігін және күнделікті тұрмыстығы қажеттілігін айқындай келе былай топтауымызға болады:

- руханилықтың адамға ғана тән фактор екенін ескеріп, әр түрлі психологиялық талаптарға сай нәтежеге қол жеткізуді айта аламыз;

- өмірдің маңыздылығын ескере отырып халықтың талғамы эстетикалық рухани рахат, лаззат алу адамның ішкі әлемін кеңейту, қарапайымдылықтан күрделенген әсемдіктің идеалын іздеу;

- қоғамдағы тәртіп, әлеуметтік қатынастар, адамдар қарым-қатынасының реттеушілік құралы болып табылады, бұл халықтың моральдық құндылығын ескере отырып қалыптасатын тәртіп немесе конституция;

- адамның қоршаған ортаға, дүниеге деген кеңпейілділік, барына қанағат етушілігі, өзі ғана емес өзгенінде (*елдің*) қамын ойлай отырып бірігуі немесе синкретизм ұғымын айтқан болар едік;

- ұлтжандылық, отансүйгіштік (*патриотизім*) осы сөздердің астарында көп мағына жатыр, еліне (*өз жұрты, ұлысы, халқы*) деген махаббат, сүйіспеншілік дала адамының көзқарасы, табиғатты, барлығы да адамға, жеріне, еліне деген құрметті, сол халықтың төлі екендігін білдіреді;

- қазақ дүниетанымының ұлттық, дәстүрлі онтологиясына келсек тарихи руханиятқа бай тұтас этностың дүниетанымдық (*философиялық*) көзқарасын айтамыз. Көшпелілер қалыптастырған мәдениеттің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан сабақтастығы бүгінгі жаңарған мәдениетке де өз септігін тигізіп отыр. Себебі ұлттық ерекшелікті анықтау атрибуттары өз жалғасын тауып, қолданыстағы мәнін жоғалтқан жоқ. Қазақ руханиятының тамыры тереңнен орын алғандықтан өміршендігіде белгілі бір шексіздікке ұласады.

Ұлттық руханият қазақ дүниетанымы тарихында қалыптасқан немесе қазіргі кезеңде туындаған құрылым, саяси-идеологиялық қондырма емес, ұлт қанына сіңген ұрпақтар сабақтастығы арқылы ұлт рухының тарихи-мәдени түп тамырларынан жалғасып келе жатырған ата тегімізден беріле отырып, бүгінгі күнгі ел руханияты мен өмір дәстүрінің біріктірілген құндылығы. Ұлттық руханият белгілі бір этностың рухани мәдени болмысы, тіршілік салттары, өмірлік құндылықтар жүйесімен, ішкі дүниесімен етене жақындасқан тұрақты, қағидалардың, даналық бастаулардың жиынтығынан құралады.

Қазақ менталитеті тарихи сабақтастықпен ұласа келе заман ағымына сай өз құндылығын байыта түсуде. Салт-дәстүріде халықтың біте қайнасқан ішкі әлемін бейнелей отырып, өміршендігін жаңартқандай. Тарихи руханияттың құрамдас бөліктері бүгінгі қазақ дәстүрлерінің маңызды факторларының бірі. Сондықтанда бүгінгі күнде қарастырылып жатқан қазақ баласының дала өркениетіне тән ойлау тәсілі, психологиясы, тілдік қоры, мінез-құлқы танданарлық дүние емес.

Ұлттық руханият - қазақ менталитетінің өзегі. Адам баласы жаратылысынан-ақ дүниені ақиқат тұрғысынан қабылдауға құштар екені белгілі. Қазақ дүниетанымынан қазіргі ғылыми танымүрдісі қалыптаспас бұрын диалектикалық әдіс пен онтологиялық қарым-қатынастың халық санасында орын алғаны анық байқауымызға болады. Халықтың дүниетанымдық болмысы күнделікті өмір сүру мен тіршілік салтына тығыз байланысты. Адам өмір сүруінің табиғи - биологиялық жағы әлеуметтік-мәдени факторлармен «адамиланады» және сол ортаға түсіріледі. Ұлттық сана - тарихи жәдігерге бай, дүниетанымы кең етек жайған этномәдениеті өркендеп белгілі бір жетістіктерге қол жеткізген елде ғана өз мақсатына жете алады.

Бір қауымдастықтың түрлі әлеуметтік, табиғи қасиеттерге байланысы ішкі бірлігін білдірсе, ұлтжанды кісі осы ұлттық біртұтастықты нығайту үшін еңбектенген жан болып табылады. Ал ұлтшылдық осы мақсаттың кейбір тұстарын абсолюттеуден туындайтын пайымдаулар мен әрекеттер жүйесі ретінде көрініс береді. Ұлттық рух белгілі бір халық өкілдерінің ғасырлар бойы қордаланған дүниеге қатынасының өзіндік қаймағы (*квинтэссенциясы*) ретінде көрініс берсе, ұлтжандылық оның әрбір мүшесінің дүниетанымында

қалыптасқан өз жұртына деген қатынасының деңгейі болып табылады [5].

Халқымыздың ұлттық дүниесінің жалпы адамзаттық дүниеге қарай тасқыны оның адамгершілік ұстанымдарынан басталады. Халқымыздың өткен тарихы - бүгінгі ұрпақтың рухани, мәдени қазынасы, мұрасы, сусындап, бастау алар қайнары. Бұл мұраларымыз имандылық, ғибраттылық, әдет-ғұрптар мен салт-дәстүрлерімізбен қымбат. Ұрпақ тәрбиесінің қазынасын мұралыққа алған біздер оның тереңіне үңіліп, одан бүгінгі ұрпаққа қажетті дүниелерді жеткізе білуіміз керек. Жастары рухани-мәдени жәдігерлер мен мұралардан хабардар хабардар болып қана қоймай, бүгінгі күн талабына сай өз болмысында түсіну қажет.

Өзін қазақтың ұрпағымын деп санайтын әрбір жас сол ұлттың өкілі екендігін дәлелдей алатын амалдар, іс-әрекет, әдет-ғұрптарымен өзгеге өнеге болып, қазақ атын мақтаныш, беделмен алып жүруі керек. Халқымыздың рухани құндылықтары - ұлттық ерекшелігі, мәдениеттің және тарихтың негізі. Тіл, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, дүниетаным, өнер, білім және заманауи құндылықтар - халқының рухани әлемін қалыптастырады. Бұл құндылықтарды сақтау мен дамыту - қоғамның болашағы, ұлттық бірліктің кепілі.

Рухани құндылықтарды жастарға жеткізу арқылы, ұлттық мәдениетімізді жаңғыртып, елдің дамуына өз үлесімізді қосамыз. Рухани құндылықтарымызды қарастыра келе қазақ дүниетанымының (*философиясының*), мәдениетінің келешек ұрпаққа берері мол. Ұлттық менталитет жайынан сөз қозғағанымызда дүниетаным, дін, тіл, әдет-ғұрып, салт-дәстүр мен әлеуметтік, философиялық, психологиялық дүние талдамына да тоқталып өттік. Тарихи бір тұтастыққа ие болған ұлт руханияты халқымыздың басынан небір зұлматар мен қиын-қыстау күндер, аумалы-төкпелі замандар өтсе де өз құндылығын жоймай бүгінгі күні белсенді таным мен қолданыста, қайта жаңғыру мен заман талабына сәйкестендірілген түрде пайдаланылуда. Ата мұрасы ұрпақ мирасына айналуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жүнісов А. Бабалар дәстүрі. - Алматы, 1992.
2. Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномедени негіздері. - Алматы, 2013.
3. Абдрашева Б.Ж. Халық дәстүріндегі ұлттық құндылықтар // Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы, 2007.
4. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы // Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2 бас. – Алматы: Жазушы, 1985.
5. Нұрмұратов С.Е., Сағиқызы А. Ұлттық рух мәселесі хақында // Халықаралық ғылыми конференция материалдары. - Алматы, 2006.

РОЛЬ КОРЕЙСКОЙ ОБЩИНЫ В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Пак А.,

Ученица 9 класса КГУ «ОШ №20»

Казахстан, город Уральск

Тастаева Ж.К.,

Учитель КГУ «ОШ №20»

Казахстан, город Уральск

Аннотация. В статье написано об успешной интеграции корейской общины в казахстанское общество, что обусловлено ее активным включением в экономическую жизнь, культурное развитие, образовательную сферу, а также толерантностью казахстанского общества.

В статье представлена аналитическая работа с документальными источниками, статистическими материалами, фотографиями из семейного архива Пак Слава, которые вводятся в общий научный оборот впервые; проводилось анкетирование, интервью.

Ключевые слова: корейцы, этнос, депортация, интеграция, АНК.

История корейской общины в Западно-Казахстанской области начинается с черного периода насильственных депортаций советского периода. Именно корейцы «открыли» трагическую череду народов, вынужденно покинувших обжитые жизненные пространства. 1937 год в исторической памяти корейцев совершенно не случайно приравнивается к самым страшным по древним народным поверьям восьми напастям: потопу, пожарам, войнам, междоусобицам, иссяканию источников питьевой воды, мору, холоду, жаре.

Шпиономания, тотально охватившая СССР в 30-е годы XX века, имела особенно тяжелые последствия для населения приграничных зон. Популярной темой в печати того времени были описания враждебных акций немецкой, японской и прочей агентуры. Постановление № 1428-326 сс Совета Народных Комиссаров Союза ССР и ЦК ВКП (б) от 21 августа 1937 г. «О выселении корейского населения приграничных районов Дальне-Восточного края», подписанное И.Сталиным и В.Молотовым, стало вполне естественным для того времени актом [1].

Через 2 месяца после принятия августовского Постановления СНК СССР и ЦК ВКП (б) нарком внутренних дел Н.И.Ежов, на основании сведений УНКВД по Дальневосточному краю, докладывал об итогах этой крупномасштабной политической акции председателю Совнаркома СССР В.М.Молотову: «25 октября 1937 г. выселение корейцев из ДВК закончено. Всего выселено корейцев 124 эшелона, в составе 36 442 семьи – 171 781 человек... Корейцы распределены в Узбекской ССР – 16 272 семьи, 76 525 человек, в Казахской ССР – 20170 семей

– 95 256 человек». Если учесть, что в среднем эшелон шел к месту назначения не менее 25 дней, то темпы выполнения «ответственного задания» не могут не поражать [1].

Так, в Актюбинск направлялось 974 семьи численностью 3767 человек, в Уральск – 601 семья (3015 чел.), в Гурьев – 1233 семей (5971 чел.). Однако в реальности число переселенцев оказывалось выше, например, Западно-Казахстанская область должна была принять на 9 октября 1937 года уже 1800 семей [1].

По ряду свидетельств корейцы прибыли в Западно-Казахстанскую область в ноябре 1937 года. Они попали сюда с последними эшелонами депортированных корейцев.

Депортацию пережили родители дедушки Пак Арины, Пак Слава, которые были родом из Кореи.

Далее приводится материал из стенограммы интервью с Пак Слава [2]:

«Моя мать, Ким София Михайловна, родилась в 1931 году. Отец, Пак Пётр Семенович, родился в 1925 году. Они, спасаясь от войны, уехали из Кореи на Дальний Восток, где проживали в селе Сучан. Но в период депортации, им дали сутки, чтобы собрать вещи, и всё, что они смогли взять в руках они увезли. В связи со Сталинскими репрессиями они были репрессированы в Казахскую ССР в Гурьевскую область, где они проживали со своими семьями. Мой прадедушка учился в Гурьевском техникуме с 1944 по 1948 годы. В Гурьеве они создали лесоводческий колхоз и там работали, выращивая рис во время Великой Отечественной войны.

После войны они переехали в Уральскую область, поселок Круглозерное, где мой отец устроился в геологическую разведку, и по распределению они попали в Актюбинск. Мой отец в последующем обучал буровиков. С 1963 по 1968 год моя мать, следуя за моим отцом, в составе в Уральско-Волжской экспедиции работала в поселке Маштыксай, Жангалинского района, где была работником столовой. В это же время, решив получить высшее образование, мой отец поступил в Московский университет имени Губкина. После окончания университета в 1969 году, устраивается в УНГГ (Уральскнефтегазгеология) и, получив от этой организации квартиру, окончательно решает обосноваться в Уральске. В то время моя мать работает кладовщиком в Уральском водоканале, отделе распределения средств. В 1990 году в результате решения суда Республики Казахстан были подняты и изучены архивы репрессированных граждан и в результате судебного решения моим родителям были выданы удостоверения как жертв политических репрессий и были начислены соответствующие выплаты».

И это классический пример представителей корейской общины в Казахстане, которые пережили трагическую страницу в истории нашей страны – депортацию.

И мы считаем, что люди не должны забывать трагические страницы из истории депортации корейского народа.

ОО «Корейский этнический центр» – один из старейших в Западно-Казахстанской области. Был открыт в 1989 году [3]. Корейцы, проживающие в Западно-Казахстанской области принимают самое активное участие в деятельности общественного объединения «Корейское этнокультурное объединение», направленного на осуществление просветительской деятельности в деле сохранения истории, обычаев, традиций, развития культуры и изучения родного языка корейского народа.

Хотелось бы отметить активное участие в работе Ассамблеи народа Казахстана матери Пак Слава, Ким Софии Михайловны, которая получила медаль в 2017 году медаль «За вклад в развитие корейцев Казахстана» от ассоциации корейцев Казахстана [4].

Ежегодно корейское этнокультурное объединение Ассамблеи народа Казахстана Западно-Казахстанской области проводит отчетные встречи руководителя ЭКО перед членами правления.

Кроме корейского этнического центра в Уральске есть ОО «Корейское этнокультурное объединение «Тонг-Иль» в Бурлинском районе ЗКО.

Цель и задачи ЭКО:

- во взаимодействии с Ассамблей народа Казахстана координация деятельности, представительство и защита общих интересов корейской диаспоры, не предусматривающие вмешательство в деятельность государственных органов;

- обеспечение межэтнического согласия и общественной стабильности, развитие корейского языка и корейской культуры, проведение образовательной, культурно-просветительной, спортивно-оздоровительной работы, охрана памятников истории и культуры, патриотическое и гуманное воспитание, участие в благотворительной деятельности, охрана окружающей среды.

Сейчас председатель ОО «Корейское этнокультурное объединение Западно-Казахстанской области» – Тю Бэла Владимировна, заместитель директора областного филиала АО «Народный Банк Казахстана» по вопросам малого и среднего бизнеса ЗКО. Заместитель председателя ОО «Корейское этнокультурное объединение Западно-Казахстанской области» в г.Уральске – Хегай Сергей Русланович. Численность фиксированных членов и актива – 700 человек, актив – 40 человек [5].

Председатель ОО «Корейское этнокультурное объединение «Тонг-Иль» Бурлинского района – Шек Владимир Юрьевич, председатель регионального штаба Республиканского молодежного движения Ассамблеи Народа Казахстана «Жаңғыру жолы» Западно-Казахстанской области, активист областного корейского этнокультурного объединения, благотворитель. Численность фиксированных членов и актива – 10 человек [6].

У объединения есть свой личный аккаунт в социальных сетях. На своей странице в Инстаграм Koreans_zko, ЭКО пишет статьи о жизни, традициях, обычаях корейских семей по ЗКО. Публикуются об истоках и жизни корейцев в Казахстане, а также рассказ о культуре, быте, обычаях и традициях корейского народа.

При корейском ЭКО АНК ЗКО действуют совет старейшин, совет матерей, молодежное крыло и ансамбли способствующие демократическим преобразованиям в обществе, развитию разнообразного творчества и воспитанию подрастающего поколения в духе казахстанского патриотизма.

Этнокультурное объединение тесно сотрудничает с другими этнокультурными объединениями, проводит с ними совместные мероприятия, национальные праздники. Принимает участие во всех значимых социально – политических, культурно – массовых мероприятиях, а также проводит большую работу по укреплению общественного согласия и межнационального единства в обществе. Молодежное крыло принимает активное участие в волонтерской деятельности АНК ЗКО.

Корейское этнокультурное объединение реализует мероприятия разного уровня такие как, круглые столы, встречи, конференции, форумы, диалоговые площадки, презентации, беседы, выставки, флэш-мобы, акции, семинары, конкурсы, концерты, субботники и др.

В целях активного вовлечения этнокультурных объединений в решении комплекса общегосударственных задач в области ежегодно в рамках проекта «День культуры корейского этноса» проводится корейский праздник Чхусок.

На постоянной основе проводится взаимодействие с государственными органами (школами, библиотеками и др.), что является одним из приоритетных направлений работы общественного объединения. Объединение также принимает активное участие в культурных мероприятиях города, такие как День Республики Казахстан, День языков Республики Казахстан, День Единства народа Казахстана и др.

ОО «Корейское этнокультурное объединение «Тонг-Иль» Бурлинского района ЗКО так же тесно взаимодействует с государственными органами и организациями Республики Казахстан в рамках решения уставных задач, не противоречащих Конституции Республики Казахстан.

12 октября 2012 года в городе Уральске состоялось торжественное открытие памятника «Благодарности казахскому народу». Монумент был открыт в честь 75-летия проживания корейцев в Казахстане. Памятник расположен на аллее перед центральным парком областного центра, он является единственным в ЗКО и вторым подобным в Казахстане [6].

Таким образом, корейская община в Западно-Казахстанской области является важным фактором укрепления межэтнических отношений, способствуя созданию гармоничного и толерантного общества. Дальнейшее развитие межкультурного диалога и сотрудничества позволит усилить взаимное понимание и создать прочный фундамент для общего процветания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ким Г.Н. «Хронология истории корейцев Казахстана». - Алматы: Print Express. Издательство и полиграфия, 2017. – 118 с.
2. Стенограммы интервьюирования со старейшиной корейской общины в Западно-Казахстанской области Пак С.
3. Стенограммы интервьюирования со старейшиной корейской общины в Западно-Казахстанской области Хон В.Н.
4. Документы, фотографии из семейного архива Пак Слава
5. Материалы сайта Koreans_zko
6. Стенограммы интервьюирования с экспертом отдела анализа этноконфессиональных отношений и совершенствования идеологических подходов КДО АНК ЗКО, координатором работы Совета матерей, Габдуллиной Г.С.

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ: ЖАҢА МІНДЕТТЕР МЕН БАСЫМДЫҚТАР

Төребаев О.А.,
ф.ғ.к, доц.м.а.

Сұлтанбек Е.,
ФӨТҚБ-01-24

*ОҚМА, Шымкент,
Қазақстан Республикасы*

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан халқы Ассамблеясының қазіргі міндеттері мен басымдықтары қарастырылады. Институттың қоғамдағы рөлі және болашақтағы даму перспективалары талқыланады. Ассамблеяның бейбітшілік пен бірлікті нығайтудағы маңызы көрсетіледі.

Негізгі сөздер: Қазақстан халқы Ассамблеясы, этносаралық келісім, бірлік, қоғамдық тұрақтылық.

Қазақстан халқы Ассамблеясы – этносаралық келісімді нығайтуға бағытталған маңызды қоғамдық институт. Ол Қазақстанның тұрақты дамуы мен қоғамдық келісімнің негізгі тірегі болып табылады. Ассамблея 1995 жылы құрылып, осы уақыт ішінде еліміздегі барлық этностардың құқықтары мен мүдделерін қорғауда үлкен рөл атқарып келеді.

Ассамблеяның басты міндеттерінің бірі – Қазақстандағы барлық этностардың мәдениетін, тілін және дәстүрлерін сақтауға жағдай жасау. Сонымен қатар, ол елдегі тұрақтылықты қамтамасыз етіп, азаматтық бірегейлікті қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Қазақстандағы этносаралық келісім мен толеранттылық қағидаттары әлем елдеріне үлгі болуда. Бұл еліміздің ішкі

тұрақтылығын нығайтуға және әлеуметтік-экономикалық дамуына септігін тигізеді.

Бүгінде Ассамблеяның алдында жаңа міндеттер тұр. Жаһандану жағдайында этносаралық келісімді сақтау мен нығайту басты мақсаттардың бірі болып отыр. Қазақстан халқының бірлігі және ортақ құндылықтарды насихаттау арқылы қоғамдық тұрақтылықты сақтау аса маңызды. Қазіргі уақытта әлеуметтік желілер мен цифрлық технологиялар қоғамның маңызды құралдарына айналды. Сондықтан Ассамблея цифрлық кеңістікте де белсенді жұмыс жүргізуі қажет [2].

Ассамблеяның басымдықтарының бірі – қоғамдық сананы жаңғырту және толеранттылық мәдениетін арттыру. Бұл бағытта түрлі этномәдени орталықтар жұмыс істеп, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдармен тығыз қарым-қатынас орнатуда. Сонымен қатар, жастар арасындағы этносаралық келісімді нығайту және білім беру саласында осы құндылықтарды дәріптеу басты назарда. Ассамблея жастар саясатының маңызды бөлігі ретінде этносаралық диалогты дамытуды қамтамасыз етуі керек.

Қазіргі таңда Қазақстан халқы Ассамблеясының алдында бірнеше маңызды бағыттар тұр. Олардың бірі – этностық әртүрлілікті сақтай отырып, ұлттық бірегейлікті нығайту. Қазақстан халқының ортақ құндылықтары мен тарихи мұрасын сақтау және насихаттау қоғамдағы тұрақтылықтың кепілі болып табылады. Бұл ретте, мәдениетаралық диалогты нығайту маңызды рөл атқарады. Әрбір этностың өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, ортақ ұлттық сана қалыптастыру қажет [4].

Ассамблеяның қызметі аясында этномәдени бірлестіктер белсенді жұмыс істеуде. Олар өз қауымдастықтарының мәдениеті мен дәстүрлерін сақтап қана қоймай, қазақстандық қоғамның дамуына үлес қосып келеді. Этномәдени орталықтар арқылы ұлттық мерекелерді бірге атап өту, мәдени фестивальдер ұйымдастыру – халықтар арасындағы достықты нығайтуға бағытталған маңызды шаралар.

Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметінде құқықтық база, ғылыми зерттеулер және жастармен жұмыс жасау басты орын алады. Еліміздің Конституциясы мен ұлттық заңдары көпұлтты қоғамдағы әрбір азаматтың құқықтарын қорғауды, сондай-ақ этностық әртүрліліктің, тілдердің және дәстүрлердің сақталуын қамтамасыз етеді. Бұл құқықтық негіздер Ассамблеяға мемлекеттік органдар мен халықаралық ұйымдармен тығыз ынтымақтастықта жұмыс жүргізуге, адам құқықтарын қорғаудың халықаралық нормаларын, конвенцияларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Осылайша, құқықтық кепілдіктер этносаралық келісім мен бейбітшілікті нығайтуда айрықша рөл атқарады.

Сонымен қатар, қоғамдағы этносаралық қатынастардың қазіргі жағдайын анықтау және талдау мақсатында ғылыми зерттеулер мен қоғамдық пікірді жинау жұмыстары белсенді түрде жүргізілуде. Заманауи ақпараттық технологиялар, онлайн сауалнамалар мен аналитикалық әдістер арқылы алынған деректер этностық өзара әрекеттестіктің күшті және әлсіз жақтарын айқындап,

толеранттылықты арттыруға бағытталған нақты ұсыныстарды қалыптастыруға септігін тигізеді. Ғылыми зерттеу орталықтары мен университеттердің ынтымақтастығы, сондай-ақ халықаралық тәжірибе алмасу арқылы Ассамблея қоғамдағы мәдени диалогты одан әрі тереңдетіп, жаңа стратегияларды әзірлеуге мүмкіндік алады. Ең басты назар аударылатын бағыттардың бірі – жастар мен болашақ ұрпаққа арналған ағартушылық және білім беру бағдарламалары. Мектептер мен жоғары оқу орындарында, сондай-ақ жастар ұйымдарында өткізілетін семинарлар, тренингтер мен интерактивті іс-шаралар ұлттық бірегейлікті, өзара түсіністік пен мәдени сананы қалыптастыруға бағытталған. Цифрлық платформалар мен заманауи коммуникация құралдарын пайдалану арқылы жастар арасында этносаралық диалогты ынталандырып, олардың өз мәдени мұрасын бағалау мен дамытуына жағдай жасалады. Бұл шаралар болашақта қоғамның бейбіт және тұрақты дамуына, өзара құрмет пен ынтымақтастыққа негіз бола отырып, әрбір этностың мәдени құндылықтарын сақтап қалуға мүмкіндік береді.

Осылайша, құқықтық негіздер, ғылыми зерттеулер мен қоғамдық пікірді ескере отырып, жастарға бағытталған ағартушылық бағдарламаларды үйлестіру арқылы Қазақстан халқы Ассамблеясы этносаралық келісімнің нығаюына, ұлттық бірліктің сақталуына және бейбітшілік пен тұрақтылықтың қамтамасыз етілуіне зор үлес қосады. Бұл кешенді тәсіл еліміздің көпұлтты құрылымын одан әрі нығайтып, әрбір этностың өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, ортақ ұлттық сана қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазақстан халқы Ассамблеясы жастар мен болашақ ұрпаққа бағытталған бағдарламалар арқылы елдің болашағын жарқын етуге ерекше көңіл бөледі. Жастар – қоғамның рухани және әлеуметтік дамуының негізі екендігін ескере отырып, Ассамблея жас буынның мәдени санасын көтеріп, этносаралық келісім мен өзара түсіністікке ықпал ететін ағартушылық жобаларды жүзеге асырады. Мектептер мен жоғары оқу орындарында ұлттық тарих пен мәдени мұраны зерттеуге, өзара сыйластық пен ынтымақтастықты дамытуға арналған сабақтар, семинарлар мен тренингтер өткізіледі. Бұл іс-шаралар жастардың өз мәдениетін тереңірек түсініп, басқа этностардың дәстүрлері мен құндылықтарымен танысуына жағдай жасайды.

Сондай-ақ, заманауи цифрлық технологиялар мен инновациялық коммуникация құралдарын пайдалану арқылы жастар арасында виртуалды платформада этносаралық диалог пен мәдени айырбасты ынталандыру маңызды орын алады. Әлеуметтік желілер, онлайн форумдар және мобильді қосымшалар арқылы жас ұрпақ өзара тәжірибе алмасып, ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, ортақ болашаққа ұмтылуға мүмкіндік алады. Бұл бағыттағы бағдарламалар жастардың шығармашылық қабілетін дамытуға, азаматтық жауапкершілікті арттыруға және қоғамның бейбіт, тұрақты дамуына өз үлесін қосуға бағытталған.

Қазақстан халқы Ассамблеясының жастарға арналған ағартушылық және мәдени бағдарламалары болашақ ұрпақтың өз мәдени мұрасын бағалауын, ұлттық дәстүрлерді сақтап қалуды және өзара мәдени диалогты нығайтуды

қамтамасыз етеді. Нәтижесінде, жастар әртүрлі этностық топтар арасындағы өзара сыйластық пен ынтымақтастықты нығайтып, елдің тұрақтылығы мен бірлігін қамтамасыз ететін негізгі күшке айналады. Осы кешенді тәсіл арқылы Ассамблея ұлттық бірегейлікті сақтап, еліміздің көпұлтты құрылымында бейбітшілік пен өзара түсіністікті қалыптастыруға зор үлес қосады.

Жаңа технологиялар мен цифрлық платформалардың дамуы Ассамблеяның жұмысын жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Цифрлық форматтағы іс-шаралар, әлеуметтік желілердегі ақпараттық жұмыстар Ассамблея қызметінің тиімділігін арттырады. Сонымен қатар, медиа және коммуникация құралдарын кеңінен пайдалану арқылы халық арасында бейбітшілік пен келісім идеяларын тарату маңызды. Бұл әсіресе жастар үшін тиімді, өйткені олар ақпаратты негізінен интернет арқылы алады.

Қазіргі әлемде көші-қон мәселесі өзекті болып отыр. Қазақстан – көпұлтты мемлекет ретінде әртүрлі ұлт өкілдерін біріктіретін ел. Осы тұрғыда, Ассамблея көші-қон саясатына да белсенді атсалысып, этносаралық келісімнің сақталуын қамтамасыз етуі тиіс. Жаңа қоныстанушылардың жергілікті қоғамға бейімделуі, олардың мәдениет пен дәстүрлерді қабылдауы – тұрақтылықты сақтаудың маңызды факторы.

Қазақстан халқы Ассамблеясы қоғамдағы бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Оның қызметі этносаралық келісімді нығайтуға және ұлттық бірлікті сақтауға бағытталған. Болашақта Ассамблея жаңа міндеттер мен басымдықтар арқылы өзінің қоғамдағы маңызын одан әрі арттыра бермек.

Қазақстан халқы Ассамблеясының болашақтағы даму бағыттары бірнеше маңызды аспектілерді қамтиды. Біріншіден, білім беру және ағартушылық іс-шараларды кеңейту қажет. Этносаралық келісім мен бірлікті нығайту үшін мектептер мен жоғары оқу орындарында арнайы бағдарламалар енгізу маңызды. Бұл жас ұрпақтың толеранттылық пен өзара сыйластық қағидаларын түсінуіне көмектеседі [3].

Екіншіден, этносаралық қатынастарды зерттеу және талдау орталықтарын дамыту қажет. Бұл ғылыми мекемелер этностар арасындағы қарым-қатынасты зерттеп, олардың ынтымақтастығын арттыру жолдарын ұсынуы тиіс. Ассамблея осы салада белсенді жұмыс жүргізе алады.

Үшіншіден, медиа және цифрлық платформалар арқылы Ассамблеяның қызметін насихаттау маңызды. Бейбітшілік пен келісім идеяларын кеңінен тарату үшін әлеуметтік желілер мен заманауи ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану қажет.

Қорытындылай келе, Қазақстан халқы Ассамблеясы еліміздегі тұрақтылық пен бірліктің кепілі болып қала береді. Оның қызметі этносаралық келісімді нығайтуға, халықтар арасындағы достықты арттыруға және Қазақстанның болашағын жарқын етуге бағытталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сәбетқазы Ақатай. Ұлттық идея және қазақ философиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 240 б.
2. Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. – Алматы: Жазушы, 2006. - 352 б.
3. Нысанбаев Ә. Қазақ философиясының тарихы. - Алматы: Ғылым, 1999. - 280 б.
4. Қазақстан халқы Ассамблеясы. Қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің қазақстандық үлгісі. – Нұр-Сұлтан: Елорда, 2020. - 300 б.

БІР ТУ – БІР ХАЛЫҚ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӘМІЗДЕРДІҢ РӨЛІ

Орынбасаров А.О.,

«Тарихшы-педагог» білім бағдарламасының

2-курс магистранты

Қайыргалиева Г.Қ.,

Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,

Атырау қ, Қазақстан Республикасы

Қазақстан Республикасының көпэтносты қоғамындағы азаматтық бірегейлікті қалыптастыру үдерісіндегі мемлекеттік рәміздердің, атап айтқанда Қазақстан Республикасының туының, сондай-ақ Қазақстан халқы Ассамблеясының елтаңбасының рөліне тоқталады. Бұл мәселе визуалды бейнелер мен символдық мағыналардың азаматтардың өзін-өзі тануына және олардың мемлекетке деген көзқарасына қалай әсер ететінін түсіну үшін өте маңызды. Зерттеудің маңызды аспектісі – Қазақстан қоғамының, өмірінің әртүрлі салаларында мемлекеттік рәміздердің іс жүзінде қолданылуын зерттеу болып табылады. Автор Қазақстандағы бейбітшілікті, келісімді және ұлттық бірлікті сақтауға ықпал ететін маңызды факторлар ретінде Ту мен Елтаңбаның әсерін бағалауды көздеп отыр. Мемлекеттік рәміздер – мемлекеттің принциптері мен мақсаттарының көрінісі, сонымен қатар оның тарихы мен мәдениетін көрсетеді. Сондықтан бұл рәміздерді азаматтардың қалай қабылдайтынын және олардың азаматтық ұстанымы мен ел өміріне қатысуына қалай әсер ететінін түсіну маңызды. Осы аспектілерді егжей-тегжейлі талдау – қазақстандық қоғамды топтастыру және оның азаматтық бірегейлігін нығайту үдерісіндегі мемлекеттік рәміздердің рөлі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі көпұлтты мемлекеттерде күшті азаматтық бірегейлікті қалыптастыру ерекше маңызға ие болуда. Қазақстан егеменді және көпмәдениетті ел ретінде қоғамдық келісім мен ұлтаралық бірлікке қол жеткізудің бірегей тәсілін қалыптастырды. Мемлекеттік рәміздер, әсіресе

Қазақстан Республикасының туы бұл үлгіні көрнекі және символдық бейнелеуде маңызды рөл атқарады.

Еліміздегі сан алуан этностарды біріктіруде мемлекеттік тумен қатар Қазақстан халқы Ассамблеясының (әрі қарай ҚХА) елтаңбасы да маңызды рөл атқаруда. ҚХА мәдениетаралық диалогты ілгерілететін және Қазақстанда тұратын халықтар арасындағы өзара түсіністікті нығайтатын мекеме ретінде әрекет етеді. Оның елтаңбасында мемлекеттік ту сияқты, бірліктің қазақстандық үлгісінің негізінде жатқан құндылықтар мен қағидаттарды көрсететін белгілі бір көрнекі элементтер бар.

Мақалада мемлекеттік рәміздердің, сондай-ақ ҚХА таңбасының көрнекі құрамдас бөліктеріне тереңірек тоқталып, олардың жалпы «қазақстандық» болмыстың қалыптасуына қалай ықпал ететінін түсінуге тырысамыз. Сондай-ақ мемлекеттік рәміздердің қазақстандық қоғамда патриотизмді, азаматтық жауапкершілікті және мәдени әртүрлілікті құрметтеуді қалыптастыруға әсері қарастырылады. Автордың мақсаты – көпұлтты мемлекет жағдайында визуалды бейнелердің күшті және біртұтас ұлт құру құралы ретінде қалай қызмет ететінін анықтау.

Мемлекеттік Ту – бірлік символы ретінде. Қазақстан Республикасының туы еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін бірден дерлік 1992 жылы бекітілді. Оны жасаған суретші Шәкен Ниязбеков оның элементтерін терең мағынаға толтырып, қазақ халқының тарихы мен мәдениетін көрсете білген [1].

*Шәкен Оңласынұлы
Ниязбеков –
Қазақстанның
Мемлекеттік туы
дизайнының авторы.*

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы

Көк кенеп – ашық аспан, бейбітшілік пен ашықтық символы. Тарихи тұрғыдан бұл түс көптеген түркі халықтары үшін маңызды. 32 сәулесі бар алтын күн өмірді, жарықты, энергияны, сонымен қатар жақсылық пен жақсылыққа үмітті білдіреді. Күн астында қалықтаған қыран – еркіндіктің, тәуелсіздіктің, биік мақсаттарға ұмтылудың белгісі.

Көк түсті пайдалану ежелгі түркі әдет-ғұрыптарымен байланысты, онда ол мәңгілік пен жоғары күштерді қорғауды білдіреді. Орталық Азиядағы көшпенділер бұл түсті аспан қорғаушысы Тәңір құдайымен байланыстырады деп есептеген. Сондықтан, тудағы көк түс әдемілік қана емес, рухани жағынан да өте маңызды.

Қазақстанның қазіргі туы ата-баба дәстүрі мен бүгінгі мемлекеттік құрылысты үйлестіре отырып, өткенмен байланысын көрсетеді. Ту тек мәдени мұраны бейнелеп қана қоймай, бейбітшілік, еркіндік пен даму бағаланатын елдің болашағын көрсетеді. Бұл қазақ болмысы мен оның тарихына деген мақтаныштың айқын көрінісі. Ту ұлттық құндылықтарды сақтау және оларды болашақ ұрпаққа жеткізу, Қазақстанның өткені, бүгіні және болашағы арасындағы байланысты нығайтудың маңыздылығын еске салады.

Қазақстан халқы Ассамблеясының таңбасы: көрнекі сәйкестік. Қазақстан Халқы Ассамблеясының таңбасы – Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін бейнелейтін көгілдір-алтын түсті схемада жасалған дөңгелек геральдикалық белгі [2].

Қазақстан халқы Ассамблеясының эмблемасы

Таңбаның композициялық орталығында Қазақстан территориясының географиялық контурының бейнесі орналасқан, ол елді мекендейтін барлық этностар үшін біртұтас және бөлінбейтін Отанды бейнелейді.

Қазақстанның контурынан бірнеше алтын сәулелер жоғары қарай сәулеленіп, күннің шығуына ұқсас сәуле шығарады. Бұл элемент жарықты, үмітті, жаңаруды және Ассамблеяның үйлесімділік пен прогресске деген адалдығын білдіреді [3].

Таңбаның төменгі бөлігінде Қазақстан халқының басты мәдени және ұлттық эмблемаларының бірі – қалықтап ұшқан қыранның сұлбасы бейнеленген. Бүркіт еркіндікті, күшті, биік ұмтылыстар мен әділдікті бейнелейді, сонымен қатар бейбітшілік пен тұрақтылықты қорғаушы үшін метафора қызметін атқарады.

Таңбаның айналасына екі ресми тілде жазба орналастырылған. Жоғарыдан шеңбер бойымен қазақ тілінде: «Қазақстан Халқы Ассамблеясы», төменде орыс тілінде: «Ассамблея народа Казахстана». Жазудың шрифті қатаң, ақ түсті, бұл

ұйымның формальдылығы мен инклюзивтілігін баса көрсетеді. Шеңбердің сыртқы контуры бойынша алтын жиек композицияны қоршап, эмблемаға салтанат пен толықтық береді.

Символизм және қазақстандық азаматтық болмыс. Қазақстанның ресми саясаты этностық емес, барлық азаматтар үшін ортақ құқықтық және азаматтық платформа болып табылатын «қазақстандық» ұлтының идеясын алға тартады. Бұл азаматтық қауымдастық құндылықтар, құқықтар мен міндеттер жүйесіне, сондай-ақ ту, елтаңба және әнұран секілді мемлекеттік рәміздерге негізделген.

2015 жылдан бастап мектептерде оқушылардың бойында қазақстандық патриотизм сезімін тәрбиелеуге арналған пәндер енгізілді. Мемлекеттік рәміздерге қатысты мәселелер өзін-өзі тану, Қазақстан тарихы және қоғамтану сияқты пәндерге енгізілген.

Жоғары оқу орындарында ҚХА басшылығымен ұйымдастырылған іс-шаралар өткізіледі, олардың мақсаты – студенттер арасында этносаралық келісім мен қазақстандық бірегейлікті нығайту болып табылады. Бұл іс-шаралар студенттерге қазақстандық қоғамға қатыстылық сезімін және оның мәдени әртүрлілігін құрметтеуді дамытуға көмектеседі.

Ұйымның 30-жылдығына орайластырылған ҚХА-ның XXXIV сессиясы кезінде ҚР және ҚХА тулары

Қазақстандық ұлтының қалыптасуы – мемлекет пен қоғам тарапынан тұрақты күш-жігерді талап ететін ұзақ процесс. Қазақстанның әрбір азаматы теңдік, әділдік және адам құқықтарын құрметтеу қағидаттарына негізделген күшті және біртұтас мемлекет құру үшін өз жауапкершілігін сезінуі маңызды. Осы мақсатқа жету үшін мектептер мен жоғары оқу орындарында тиісті пәндерді оқыту ғана емес, сонымен қатар қазақстандық бірегейлікті нығайтуға бағытталған мәдени бастамаларды қолдау, сондай-ақ азаматтардың елдің қоғамдық өміріне белсенді қатысуы қажет.

Практикалық қолдану және қоғамдық қабылдау. Қазақстан Республикасының және ҚХА рәміздері ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда және қоғамды топтастыруда шешуші рөл атқаратын мемлекеттік идеологияның аса маңызды элементі болып табылады. Қазақстандық қоғамның көпұлттылығы жағдайында тұрақты көрнекі және ауызша нышандардың болуы мемлекеттің

негізгі құндылықтарын – бірлік, тұрақтылық, бейбітшілік пен келісімді этникалық немесе діни көзқарасына қарамастан халықтың барлық топтарына түсінікті және жақын бейнелер арқылы жеткізуге мүмкіндік береді.

Мемлекеттік рәміздер – Ту, Елтаңба және Өнұран ресми және қоғамдық өмірде кеңінен қолданылады. Бұл рәміздер мемлекеттік органдарда, білім беру жүйесінде, әскерде, спорттық және мәдени шараларда жүйелі түрде қолданылады. Олардың көрнекі және салттық болуы мемлекеттің біртұтас, тұрақты және егеменді тұлға ретіндегі бейнесін күнделікті жаңғыртуға ықпал етеді, онымен азамат өзінің жеке басын байланыстырады. Алтын күн мен қалықтаған қыран бейнеленген көк ту, ортақ шаңырақ пен отбасы бірлігінің символы ретінде шаңырақ бейнеленген Елтаңба, Отанды мақтан етуге шақыратын Өнұран – осы элементтердің барлығы қазақ мемлекетіне эмоционалды-танымдық ілтипат қалыптастырады [4]. Олар «ұлт» деген абстрактілі ұғымға нақты контурлар мен эмоционалдық байлықты береді, бұл әсіресе жаңа мәдени шындық жағдайында қалыптасып келе жатқан жастар үшін маңызды.

Ұлтаралық келісімді нығайтуда және азаматтық бірегейлікті қалыптастыруда Қазақстан халқы Ассамблеясының рәміздерінің маңызы ерекше. Қазақстан халқы ассамблеясының елтаңбасында нұр шашатын елдің картасы, қалықтаған қыран бейнесі – осының бәрі аумақтық тұтастықты, үмітті, дамуды, бейбітшілік пен тұрақтылықты бейнелейді. Жазбаның екі мемлекеттік тілде болуы тілдік теңдік пен мәдени әртүрлілік қағидасын көрсетеді. Бұл рәміздер форумдарды, съездерді, этномәдени шараларды ұйымдастыруда, сондай-ақ толеранттылық мәдениетін нығайтуға бағытталған ақпараттық-ағарту жұмыстарында қолданылады. Ол тегіне қарамастан әрбір азамат қоғамдық өмірдің тең құқылы қатысушысы болып табылатын көпэтносты және көпконфессиялы қоғам ретінде Қазақстанның идеясын көрсетуге арналған [5].

Мемлекеттік және ассамблея рәміздері туралы қоғамда жалпы оң көзқарас қалыптасқан. Азаматтардың көпшілігі Туды, Елтаңбаны және Өнұранды ұлттық бірегейліктің құрамдас бөлігі ретінде, ал ҚХА рәміздерін этносаяси тұрақтылық пен мәдени диалогтың көрінісі ретінде қабылдайды. Дегенмен, қабылдау жасына, білім деңгейіне және азаматтық белсенділік дәрежесіне байланысты өзгеруі мүмкін екенін атап өткен жөн. Жастар арасында рәміздерге формалды қатынас кейде тіркеледі, бұл оның мағыналарын мәдени-ағартушылық жобалар арқылы үнемі семантикалық жаңарту қажеттілігін көрсетеді.

Рәміздердің қазақстандық бірегейлікті қалыптастыруға әсері оның ұлттық қауымдастыққа «қосу» шеңберін белгілей алуында. Көрнекі бейнелер мен ғұрыптық тәжірибелер арқылы рәміздер бар болмысты бейнелеп қана қоймайды, сонымен қатар оны «біздер» идеясын қалыптастырып, шығу тегі бойынша емес, ортақ құндылықтармен, кеңістік пен тарихи тағдырмен біріктірілген азаматтар қауымдастығы ретінде қалыптастырады. Бұл тұрғыда рәміздер этносаралық қатынастарды үйлестіруге, қоғамдық келісімді нығайтуға және патриотизмді тәрбиелеуге бағытталған мемлекеттік бірегейлік саясатының құрамдас бөлігіне

айналады [6].

Осылайша, Қазақстан Республикасының және Қазақстан халқы Ассамблеясының рәміздері тек өкілдік қана емес, тәрбиелік, интеграциялық және жұмылдыру қызметтерін де атқарады. Бұл азаматтық, этномәдени әртүрлілік және ортақ болашаққа ұмтылу идеяларына негізделген қазақстандық бірегейлікті қалыптастырудың тиімді тетігі.

Қорытынды. Қазақстан Республикасының туы мен Қазақстан халқы Ассамблеясының Елтаңбасы қазақстандық бірегейлікті қалыптастыруда аса маңызды қызметтерді атқарады. Олар жай ғана көрнекі бейнелер емес, қоғамдық келісімнің, азаматтық келісім мен ұлттық бірліктің нышандары. Мемлекеттік рәміздерді белсенді қолдану және қолдау арқылы біртұтас қазақ халқына деген тұрақты сезім қалыптасады.

Рәміздер қоғамның негізгі құндылықтарын – бейбітшілікті, тұрақтылықты, теңдікті, тарихи сабақтастықты және ел болашағы үшін ұжымдық жауапкершілікті жеткізетін таңба-мәдени код қызметін атқарады. Көгілдір фон мен алтын күн бейнеленген ту ашықтықты, тәуелсіздікті және дамуға ұмтылысты бейнелесе, қалықтаған қыран күш-қуатты, еркіндік пен биік мұраттарды бейнелейді. Бұл элементтер бірге қазақстандық мемлекеттіліктің көрнекі баяндауын құрайды, патриоттық сезімдерді интериоризациялауға және ұлттың символдық кеңістігін нығайтуға ықпал етеді.

Қазақстан халқы Ассамблеясының елтаңбасы өз кезегінде ұлтаралық келісім, инклюзивтілік және мәдени әртүрлілік қағидаттарына баса назар аудара отырып, мемлекеттік рәміздерді толықтырады. Оның композициялық элементтері – еліміздің картасы, жарық сәулелері, қос тілдегі жазу және қыран бейнесі азаматтық теңдік пен рухани бірлік идеологиясының көрнекі метафорасы қызметін атқарады. Қазақстан халқы Ассамблеясының елтаңбасы түрлі этнос өкілдерінің біртұтас мемлекеттік жобаға қатыстылық сезімін тудыратын интеграциялық қызмет атқарады.

Осылайша, ұлтаралық келісімді сақтаушы мемлекет пен институттардың рәміздері этникалық емес, азаматтық ынтымақтастығы, тарихи жады мен болашаққа ортақ көзқарас негізіндегі қазақстандық бірегейлікті қалыптастыруда ажырамас рөл атқарады. Оларды қоғамдық кеңістікте, оның ішінде білім беруде, бұқаралық ақпарат құралдарында, салт-дәстүрлер мен мәдени саясатта жүйелі түрде пайдалану азаматтар арасында аумақтық жағынан ғана емес, жалпы мағыналарымен де біріктірілген тұтас қауымдастық ретіндегі ұлт туралы тұрақты символдық қабылдауды қалыптастыруға ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңы (2012 жылғы 28 маусымдағы өзгертулер мен толықтырулармен) // Казахстанская правда. – 2007. – 5 маусым. – №84 (25329).

2. «Қазақстан халқы Ассамблеясының стратегиясы туралы» Қазақстан Республикасының Президентінің 2002 жылғы 26 сәуірдегі №856 Жарлығы // Казахстанская правда. – 2002. – 26 сәуір. – 1 б.

3. Сүлейменова М.Ж., Мақалаков Т.Ж., Кәрібаев А.Е. Қазақстан Республикасындағы бірлік пен толеранттылықты қалыптастырудағы Қазақстан халқы Ассамблеясының рөлі // Халықаралық қолданба және фундаменттық зерттеу журналы. – 2017. – №5. – 150-153 б.

4. Загоруйко М.В., Загоруйко Е.Н., Андреева Т.М. Қазақстанның рәміздері // Экономикалық кеңесші. – 2015. – №3. – 46 б.

5. Жетпісбаев С.Қ. Қазақстан халқы Ассамблеясы ұлттық бірлік институты ретінде // Сібірдегі гуманитарлық ғылымдар. – 2016. – № 2. – 109-112 б.

6. Малиновский В.А. Қоғамдық келісім және ұлттық бірлік – Қазақстандық тұрғындарды қалыптастырудың негізі // Дағыстан мемлекеттік университетінің құқықтық хабаршысы. – 2018. – №2. – 56-60 б.

1 МАМЫР - ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ БІРЛІГІ КҮНІ ТУРАЛЫ НЕМЕСЕ ҚАЛАЙ ҚАЗАҚСТАНДА 34 ЖЫЛ БОЙЫ ҰЛТАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ МЕН ТҮСІНІСТІК ӨЗ ПРАКТИКАЛЫҚ ОРЫН ТАПТЫ!

Жұбатқанов К.,

тарих ғылымдарының кандидаты,

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық

зерттеу университетінің доценті

Андатпа. Қазіргі Қазақстандағы ұлтаралық келісім мен түсіністікті нығайтуда 1 мамыр мерекесі – Қазақстан халқының бірлігі күні үлкен рөл атқарады. Біз бүгінде қуатты, гүлденген және бай мемлекетте өмір сүріп жатырмыз, сондықтан бірлігіміз мызғымастығына, еліміздің және балаларымыздың табысты болашағына сенімдіміз.

Негізгі сөздер. Ұлтаралық келісім мен түсіністік, 1 мамыр мерекесі – Қазақстан халқының бірлігі күні, Қазақстан көпұлтты мемлекет, ұлты мен дініне қарамастан халқымыздың берік достығы мен бірлігінің символы, ұлттық мәдениеттердің жаңғыру процесі, біртұтас қазақстандық ұлтқа біріктіру.

Қазақстан Республикасы ұлан-байтақ аумақты алып жатыр. Еліміздің қай жерінде болмасын қазақтар, орыстар, ұйғырлар, корейлер, украиндар, немістер, татарлар, өзбектер және т.б. ұлттар мен ұлыстар біртұтас туысқан отбасында бірлікте өмір сүріп, еңбек етеді. Тәуелсіздік алуымен ол жаңа терең мазмұнмен толығып, ұлты мен дініне қарамастан халқымыздың берік достығы мен бірлігінің символына айналды.

Қазіргі Қазақстандағы ұлтаралық келісім мен түсіністікті нығайтуда 1 мамыр мерекесі – Қазақстан халқының бірлігі күні үлкен рөл атқарады. Біз

бүгінде қуатты, гүлденген және бай мемлекетте өмір сүріп жатырмыз, сондықтан бірлігіміз мызғымастығына, еліміздің және балаларымыздың табысты болашағына сенімдіміз.

1995 жылы 18 қазанда Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев 1 мамырды Қазақстан халқының бірлігі күні деп жариялау туралы жарлыққа қол қойды. 1 мамыр мейрамы Кеңес Одағынан бері өзгерістерге ұшырап, қазір Қазақстан халықтарының бірлігі күні ретінде белгілі. Бұрынғы Кеңес Одағы елдерінде бұл мереке «саяси мәнге» ие болды және демонстрациялармен, жаппай мерекелік шаралармен атап өтілді, саяси қайраткерлердің, озық өнеркәсіп қызметкерлерінің портреттерімен, ұрандармен, үндеулермен, плакаттармен және сызбалармен безендірілді. халық шаруашылығының, ғылым мен мәдениеттің сол немесе басқа саласы.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен көктемнің бұл мерекесі сақталып, «Қазақстан халқының бірлігі мерекесі» деп аталды. Бұл күні Қазақстан Республикасында тұратын барлық халықтарды біріктіретін мерекелік іс-шаралар әрқашан өткізіліп тұрады, өйткені Қазақстан көпұлтты мемлекет. Көп ұлтты Қазақстан халқын біріктіру үшін республика үкіметі түрлі іс-шаралар өткізуде.

Бұл көктемнің жарқын мерекесі Қазақстанның әр қаласында өтеді, онда қалалардың орталық көшелерінде шерулер мен шерулер өтеді, сонымен қатар көптеген мерекелік іс-шаралар өтеді. Қазақстан халқын оның барлық этностарының дәстүрлерімен таныстыру үшін іс-шараларға түрлі ұлттық мәдени орталықтардың қатысуы өте маңызды.

Көңілді билер, спорттық жарыстар – осының барлығы шараны көп ұлтты Қазақстан халқы үшін ең жарқын және ең сүйікті мерекелердің біріне айналдырады. Сонымен қатар, бұл күні Қазақстанның мұражайлары мен кітапханаларында Қазақстанда тұратын этностарға арналған көрмелер өтеді.

Бұл мереке көпұлтты Қазақстан халқын елімізде тұратын барлық этностар мен ұлттардың салт-дәстүрлерімен және мәдениетімен таныстырып қана қоймайды, оларды біртұтас, біртұтас қазақстандық ұлтқа біріктіруді көздейді.

Біздің барлығымыз, Қазақстан Республикасының азаматтары үшін еліміздің Негізгі Заңы – Қазақстан Республикасының Конституциясында ұлты мен діни сеніміне қарамастан, 19-ші бапта мынадай норма нақты белгіленген: «Әркімнің ана тілі мен мәдениетін пайдалануға, қарым-қатынас, білім және шығармашылық тілін еркін таңдауға құқығы бар».

Сонымен қатар, елімізде тұратын түрлі ұлттар мен ұлыстардың өкілдері өздерін біртұтас Қазақстан халқының ажырамас бөлігі ретінде сезінеді. Көп ұлтты Қазақстан халқының әрбір этносының бай тарихы мен мәдениеті бар.

Ертегілер, аңыздар, дәстүрлер ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді. Әр ұлт өз ертегісін әртүрлі айтады, бесіктегі балаға әр түрлі ән айтылады, бірақ олардың барлығын бақыт, әділдік, татулық, достық үшін күресу ниеті біріктіреді.

Қазақстан – біздің Отанымыз, 130-дан астам ұлт өкілдері тату-тәтті өмір сүріп жатқан ортақ үйіміз, білім алып, еңбек етіп, балаларын тәрбиелеп, аға ұрпаққа қамқорлық жасап, туған жерінің гүлденуіне өз үлестерін қосып жатқан

жандар Отан. Ұлттық мәдениеттердің жаңғыру процесі 470 облыстық, қалалық және аудандық ұйымдарды біріктіретін 22 республикалық және облыстық ұлттық мәдени орталықтардың құрылуына әкелді.

Бүгінгі таңда республикада мынадай ұлттар бар: немістер – 49, қазақтар – 40, корейлер – 36, татарлар – 29, славяндар – 27, шешендер мен ингуштар – 26, әзірбайжандар – 23, ұйғырлар – 21, орыстар – 20, украиндар – 19, еврейлер – 18, поляктар – 16, түріктер – 14, гректер – 12, армяндар – 11, белорустар – 10, дүнгендер – 10, күрдтер, өзбектер – 8, казактар – 6, түрікмендер, болгарлар, дағыстандықтар – 4 адам, қырғыздар, тәжіктер – 3-тен, қарашайлар мен балқарлар, қытайлар, чуваштар, қарақалпақтар (2-ден), ассириялықтар, чехтер, балтық елдері, грузиндер, осетиндер, лезгиндер, ирандықтар, буряттар, венгрлер, румындар 1-ден.

Елде 100-ден астам ұлттық мектептер бар, 23 ана тілі оқытылатын 170 жексенбілік мектеп жұмыс істейді. Ұлттық жаңғырудың үш мектебінде 12 ана тілін оқытатын 29 кафедра бар. Қазақстан үкіметі бұл мектептерді қаржылық қолдауға жыл сайын 12 миллион теңге бөледі. Сонымен қатар, оларға жергілікті бюджеттен көмек көрсетіледі.

Қазақстанда 88 этникалық жалпы білім беретін мектеп бар, оларда оқыту өзбек, тәжік, ұйғыр және украин тілдерінде жүргізіледі. 108 мектепте 22 этностың тілі дербес пән ретінде оқытылады. 190 мамандандырылған лингвистикалық орталықтарда 30 этностың тілдері оқытылады.

Қазақстанда 4 республикалық, 15 облыстық республикалық газеттер шығады, 6 ұлттық театр (қазақ, орыс, неміс, ұйғыр, корей және өзбек) жұмыс істейді. Жыл сайын этникалық топтардың тілінде бірнеше ондаған жаңа кітаптар шығады. Наурыз, Масленица, Рождество және т.б. сияқты жыл сайынғы жаппай халықтық мерекелер дәстүрге айналды.

Қазақстан этникалық қақтығыстардан азат аумаққа айналды. Экономикалық және қоғамдық-саяси реформалар ұлтаралық татулық пен келісімнің арқасында сәтті жүзеге асырылды. Әр үйге тыныштық пен тыныштық орнады.

Еске салайық, КСРО ыдырағаннан кейін, бұрынғы одақтас республикалар тәуелсіз мемлекет болған кезде, бұрынғы көптеген құндылықтарды қайта бағалау жүргізіліп, бұл мемлекеттерде орыс тіліне деген қызығушылықтың айтарлықтай төмендеуіне әкелді. Тәуелсіз Қазақстанда орыс тіліне байсалды көзқарас, оның ТМД мемлекеттері халықтары үшін, олардың мәдениетін, экономикасын, сауда-өнеркәсіптік қарым-қатынастарын дамыту үшін маңыздылығын түсіну басым болды.

Бұл Қазақстандағы тіл саясатын айқындап берді. Бірқатар басқа ТМД елдерінен айырмашылығы Қазақстанда қазақ мемлекетінің ұлтаралық саясатының арқасында мүмкін болған күрделі ұлтаралық қақтығыстар ешқашан болған емес.

Кейбір ресейлік бұқаралық ақпарат құралдары орыс және орыстілді халықтың Қазақстаннан кетуі жалғасып жатқаны туралы ақпаратты үнемі

таратады, дегенмен бұл үрдіс жаңалық емес. Бірақ бұл кету мәжбүрлі емес, кез келген басқа елдердегі сияқты бірқатар факторлармен шартталған.

Көші-қонның негізгі себебі, көптеген сарапшылар мойындағандай, экономикалық құрамдас болды және болып қала береді. Жасыратыны жоқ, кетіп бара жатқандар Қазақстанды Ресейдің жалғасы, уақытша мекені санайтын, сондықтан оған рухани байланбағандар.

Бұл адамдар КСРО ыдырағаннан кейін әлеуетті эмигрант болды. Ал Қазақстанмен етене араласып, оны өз Отаным деп санайтын орыстар қалды. Олардың менталитеті орыс менталитетінен айтарлықтай ерекшеленеді, сондықтан мұндай адамдар кетсе, олар жиі оралады.

Қазақстандық орыстардың арасында балаларын қазақ тіліне үйретуге қарсылық білдіретіндер іс жүзінде жоқ. Орыстар тіл саласындағы саясаттануға, бар мәселелерді шешуге мүмкіндік бермейтін кәсіпқойлыққа қарсы, ең бастысы, тіл мәселесінің үнемі ұлтаралық қарым-қатынастар деңгейіне көшуіне қарсы.

Тәуелсіз Қазақстанда мемлекеттік тілдердің – қазақ және орыс тілдерінің, сондай-ақ КСРО кезінде болмаған Қазақстан халқының барлық басқа тілдерінің болуы мен дамуы үшін толық және тең жағдайлар жасалды! Тәуелсіз Қазақстанда «халықтар достығы» ұғымы мантра немесе ұран емес, Қазақстан Республикасының 34 жыл бойы өмір сүру тәжірибесімен сыналған және іс жүзінде жүзеге асырылған нақты теория нақты практикаға айналды!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Праздник единства народа // <https://ehistory.kz/ru/news/show/339150>

ЖЫРАУЛАР МҰРАСЫНДА ҚАЗАҚ-ҚЫТАЙ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ ЖАЙЛЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Беккулова А.А.,

Оңтүстік Қазақстан медицина академиясының

аға оқытушысы

Қазақстан, Шымкент қаласы

Аңдатпа. Бұл мақалада ХҮІІІ ғасырдағы қазақ әдебиетінің жыраулар мұрасындағы қазақ-қытай қарым-қатынастары жайлы баяндалған. Сонымен қатар қазақ-қытай қарым қатынастарының тарихи маңызы туралы мәліметтер қарастырылған.

Негізгі сөздер: ойраттар, жоңғарлар, генерал, жылнама, империя

XVIII ғасырдағы Қазақ хандығы мен Цин патшалығы қарым-қатынасы, екі ел арасындағы саяси-әлеуметтік мәселелерді жыраулар шығармашылығы арқылы тану және оны салыстырып, зерделеу тың әрі маңызды болып табылады.

Қазіргі барлық қытай танушылар секілді қазақ-қытай қатынасын зерттеушілер үшін екі басты деректер көзі анықталған. Оның алғашқысы қысқаша «Чианлұң деп аталатын Қытай императорларының жылнамасы» болса, екіншісі – «Жоңғарларды тыныштандырудың стратегиялық жобасын» (Циндин Пиндин Чжунгээр Фанлюе) немесе қысқаша ПЧФ деп аталатын маңызды тарихи құжат болып саналады [1].

Осы құжаттардың деректері жыраулар шығармашылығында да көрініс табады. Тәтіқара, әсіресе 1756 жылы қазақ жерінің шегіне кірген Цин басқыншыларына қарсы күндерінде туған өлеңдері арқылы мәшһүр болды [2].

1745 жылы жоңғар қонтайшысы Қалдан Церен қайтыс болғаннан кейін, жоңғар үстем таптары арасында хан тағына таласқан ішкі қақтығыстар туды.

1754 жылы Жоңғар тағына үміткерлердің бірі Әмірсана билік үшін күресте Цин үкіметінен көмек сұрайды. Бұл маньчжурлықтардың жоңғар хандығына соққы беруін түпкілікті өршітті. 1755 жылы мамыр айының ортасында Цин әскерінің алдыңғы қатарлы отрядтары Әмірсана басшылығымен Текес (Жоңғария) алқабына келіп кірді. Көп кешікпей Жоңғар хандығының негізгі күші талқандалып, толығымен жойылды. Жоңғар хандығының қайта қалпына келіп дамуына жол бермеу үшін жаулаушылар Әмірсананы бүкілойраттық басшы етіп қоямын деген өз уәделерін орындамай, бұрынғы хандықты төрт бөлікке бөліп тастады, оның құрамын ойрат тайпалары құрады [3].

1755 жылы жоңғарлардың ішкі қақтығысы тынышталды. Әмірсана енді Цин өктемдігіне қарсы бағытталған күрестің жетекшісінің біріне айналды.

Бірақ Цин әскерінен жеңіліп қалған Әмірсана Абылай иелігіне көшуге мәжбүр болады. Бірақ, Абылай хан оған әскер беріп, көмек көрсетпеген.

Осыдан кейін 1756 жылы Цин императорының Абылай ханға: ...Әмірсананы ұстап берсеңіз, менің мәңгілік жарылқауымда боласыз....- деп

ескерте келе, тағы былай: ...Егер сіздер Әмірсананың қулығына әліде сеніп ойларыңыздан қайтпасаңыздар, онда қосындарымыздың қатарын тіпті көбейтіп, сіздерді тып-типыл етіп жоятын боламыз. Қазір біздің екі қосынның қолбасшылары бір түмен қолды бастап, жерлеріңізге ішкерілеп барады... Алда үлкен өкінішке қалмай, пайда мен зиянды мұқият салмақтағаныңыз жөн болар,- деп хат жолдайды [4].

Алайда Абылай Цин империясының талабы бойынша Амурсананы тұтқындауға келіспейді. Бұл жердегі Қазақтар мен Цин империясының мақсаты мынадай еді:

Қазақтар жағы: 1. Жоңғарларды бөлшектеп, олардың әскери-саяси күшін әлсіретуге тырысты. 2. Қазақ-Жоңғар соғыстары кезінде Жоңғар хандығына өтіп кеткен территорияларын қайтаруды мақсат етті. 3. Екі жақты кезек қолдаған Абылай қомақты пайда түсіріп отырды. Мысалы: Сыйлық, территория. 4. Жоңғар хандығының және оның тарапынан қауыптың әлсіреуі қазақ қоғамы ішінде ішкі тартыстарды күшейтіп жіберді. Сол себепті, Қазақ ханы Абылай «Жоңғар жанжалын» ішкі саяси күштерді біріктіру мақсатында пайдаланғысы келді.

Ал қытайлықтардың ұстанғаны:

Империя ішінде пайда болған көтерілісшілердің назарын осы жорықтарға аудару, мүмкіндігінше Орта Азия хандықтарымен Жоңғарияны әлсірету, жер көлемін кеңейту т.б. болды.

Мемлекеттің ішкі-сыртқы саясатынан хабардар болып отыратын, әрі ел тағдыры мәселесінде шешімдер қабылдауда өз кеңесін асқан көрегендікпен айтып, ханға демеуші болған, қытайлықтар тарапынан төнген қауіпті, қытай әскерінің қолы қазақ жеріне қарай бет алыпты деген хабарды Бұқар жырау былай жырға қосып:

Шүршіт келеді деген сөз бар-ды.

Көктен түскен төрт кітап

«Енжіл» атты кәләмда,

Егер шүршіт келмесін,

Егер шүршіт қаптаса,

Алып бір жейді ақтарып

Көмулі көрден дененді, - деп, сипаттаса, ал:

Шүршіт келсе Сырға көш,

Ішетұғын суы бар, -деп жан сақтаудың жолын көрсетеді. Бұл өлеңіндегі кеңесі орындалғанға саяды. Меселен, оны шекараны орнықтырушы қосынның сол қол кіші генералы Хадаханың қазақ тұтқындарды қыса отырып алған 1756 жылғы мәлімдемесінен аңғарамыз:

... «Қосындарыңыз таяп келіп қалды» деген хабарды естісімен Абылай ел-жұртын алдын-ала алыс жерлерге көшірген....[5]. Сонымен қатар, Бұқар жырау:

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,

Бұл үйректей болыңыз.

Судан суға шүйгумен

Көлден көлге қоныңыз.
Айнала алмай ат өлсін,
Айыра алмай жат өлсін.
Жат бойынан түңілсін,

Бәріңіз бір енеден туылғандай болыңыз – деп, суық хабарды естіп сасқан халықты сабырға шақырып, бірлікке үндейді.[6].

1756 және 1757 жылдардағы дипломатиялық жолмен қазақтар мен жоңғарлардың одақтасуын тежеуге тырысқан Цин елшіліктерінің Қазақстандағы қимылдары сәтсіз аяқталды. Қытай деректеріне қарағанда, Амурсана осы кезде 8 мың қазақ және 8 мың ойрат әскеріне сүйенген. Абылай да сөз-бұйдаға салып, Әмірсананы тұтқындауға әрекет жасамайды. Дипломатиялық жолмен түсіндіру нәтиже бермесін түсінген Цянь Лунь 1756 жылы мамырда Цин әскерінің Қазақстанға, Орта жүзге шабуылды бастауына бұйрық берді. Тағыда шекараны орнықтырушы қосынның сол қол кіші генералы Хадаханың мәлімдемесінде:

... Жүздей адамын жер жастандырып, жылқыларын және басқа заттарын олжа еттік. Бес адамын қолға түсірдік. Тұтқындарды тергеген кезде олар қазіргі әскер бастап соғыс салған Абылайдың өзі... Абылай жүрегі шайылып, беті қайтты ...-делінген [7].

Ал Тәтіқара жырау осы қақатығысты сипаттаған болуы керек, оны мынадай өлеңімен:

Кебеже қарын, кең құрсақ,
Артық туған Абылай,
Көтере көр бұл істі.
Көп қытайдың жылқысы
Тұрымтайдай құнысты.
Жау жағадан алғанда,
Ит етекпен алғанда,
Ер Абылай қорыққан жоқ,
Өншейін еңкейе бере жылысты, -деп, жырға қосады.

Бұл өлеңі 1756 жылы шұршіттермен соғыс кезінде айтылған [8]. Тағы бір қақтығыста қытайдың бір семіз, икемсіз, қорқақ жауынгерін Тәтіқара жырау жырына арқау етіп, ұнжырғасы түсіп шаршаған қазақ сарбаздарының көңілін көтеріп мына өлеңін шығарады:

Жуан қарны іркілдеп
Қытай қашып келеді.
Өзірейілдей зіркілдеп
Жабай қуып береді.
О заман да бұ заман
Мұндай қызық кім көрген
Сан бәйгеден жұлде алған
Шабыс соққан желмен тең,
Аты шулы Кертөбел,
Қалды кейін жете алмай,

Жуан құрсақ, май басқан
Сыпай кетті құтылып,
Қашқан кезде, жігіттер,
Бұл шүршіттен кім асқан! [9].

Бұл екі жырдан қазақтар қытайлықтардың санының көптігіне байланысты тиіп-қашып соғысып, қытай әскерін әбден әсіреткенін аңғаруға болады.

Тәтіқара сонымен қатар, аңыз бойынша осындай бір қақтығыстың бірінде қытайдан санының көптігіне байланысты шегініп, қашуға бет алған қазақ қолы арнасы үлкен өзенге кеп тірелген кезде шығарған «Қамыстың басы майда, түбі сайда...» - жырында, 1756 жылы, Қытай богдыханының әскерімен қақтығыс кезінде туған. Қазақтың сол жорықтарға қатысқан батырларының бірсыпырасын жырына қосып, оларды өздері басқарған қолдарын суға бастауына қайрап, ерлікке үндейді:

Қамыстың басы майда, түбі сайда,
Жәнібек Шақшақұлы болат найза,
Алдыңнан су, артыңнан жау қысқанда,
Ер жігіттің ерлігі осындайда!
Бөкейді айт Сағыр менен Дулаттағы,
Деріпсәлі, Маңдайды айт Дулаттағы,
Өзге батыр қайтса да бір қайтпайтын
Сары менен Баянды айт Уақтағы.
Ағашта биікті айтсаң қарағайды айт,
Жігіттік, ерлікті айтсаң Бөгенбайды айт,
Найзасының ұшына жау мінгізген
Еменәлі Керейде ер Жабайды айт.

Тек ХҮІІІ ғасыр жырауларының жырынан ғана емес екі ел арасындағы байланысты «Тарихат» жырының «Абылайдың Қытайға елші жібергені» бөлімінен аңғарамыз:

...Қамданды жібермекке Қытайға адам.
Келтіріп бір молданы хат жаздырды,
Алдына әзір етіп қағаз-қалам.
... Шәуешек шекарамыз болса деймін,
Екі жақ сауда етпекке келіп-кетіп,
Қытайдан Шәуешекке келсе керуен,
Есептеп өзінің алғың бажыны сен .
Мен жақтан саудагерлер барар болса
Баж пұлын адам қойып алайын мен [10].

Қорыта айтқанда еліміздің тарихын яғни ХVІІІ ғасырдағы қазақ-қытай қарым-қатынастарын жаңа қырынан тануға, басқа да тарихи деректермен салыстырмалы түрде тарихтың ашылмаған тұстарын ашуға жыраулар мұрасы таптырмас дерек болып табылады. Сондай-ақ Қазақстан Республикасының сыртқы - Қытай бағытында ұстанатын саясатында да бабалар жолы іспеттес бізге жеткен жыраулар жыры үлгі болары анық. Мәселен: Бұқар жырау Қытай елімен

арадағы саяси байланыста өте сақ болу ұстанымын атап айтса, ал Тәтіқара жырау рухани жағынан Қытай елінен төмен болмауға үндейді. Жыраулар шығармашылығын тереңнен тани білу, оны жас ұрпаққа таныту тарихшының парызы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Йүгінеки Ахмед. Ақиқат сыйы. – Алматы: Ғылым, 1985. – 152 б.
2. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. – 1-том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 436 б.
3. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құраст. З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
4. Пайғамбарлар қиссасы /Құраст. А. Қыдыров, Ж. Жакипов, Қ. Қыдырқожаұлы. – Алматы: «Қабылан» ЖШС, 2007. – 262 б.
5. Көпейұлы М.Ж. Шығармалар. – 3-т. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003– 382 б.
6. Ізтілеуұлы Т. Шығармалары / Жауапты шығарушы Б. Жүсіпов. – Дешті Қыпшақ, 2007. – 588 б.
7. Ақсұңқарұлы С. Адам Ата – Һауа Ана. Рух кітабы. – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2000. – 432 б.
8. Энциклопедия «Ислам» / Бас редактор Р. Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 1995. – 288 б.
9. Ньюби Г. Краткая энциклопедия ислама / Гордон Ньюби. – Пер. с англ. – М.: ФАИР-Пресс, 2007. – 384 с.
10. Әділбаев А. Саңлақ сахабалар. – Алматы: Алтын қалам, 2004. – 264 б.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ МОСТ ДРУЖБЫ: РОЛЬ ОБЪЕДИНЕНИЙ В УКРЕПЛЕНИИ ЕДИНСТВА КАЗАХСТАНА

Толаметов А.О.,

*магистрант II курса Южно-Казахстанского
университета имени У.Жанибекова, Казахстан, г.Шымкент*

Рамазанова С.А.,

*к.ф-м.н., доц. курса Южно-Казахстанского
университета имени У.Жанибекова, Казахстан, г.Шымкент*

Аннотация. В статье рассматривается значимость этнокультурных объединений в процессе формирования межэтнического согласия и толерантности в казахском обществе. Особое внимание уделено роли таких объединений в сохранении культурного наследия, развитии диалога между этносами и укреплении общественного единства. На основе анализа опыта Казахстана приводятся примеры успешного взаимодействия этнических групп, направленного на обеспечение стабильности и гармонии в обществе.

Ключевые слова: этнокультурные объединения, межэтническое согласие, толерантность, культурное наследие, единство общества, диалог культур, Казахстан.

Казахстан занимает особое место на карте мира, где политика миролюбия и согласия позволила создать уникальную модель многонационального государства. На территории страны проживают представители более 130 этносов, что создает благодатную почву для диалога культур и взаимного обогащения традиций. Одним из ключевых факторов укрепления межэтнического согласия стали этнокультурные объединения, деятельность которых направлена на развитие толерантности, взаимопонимания и сохранение культурного многообразия.

С момента обретения независимости в 1991 году Казахстан разработал уникальную политику, ориентированную на поддержку этнокультурных сообществ. Важным шагом стало создание Ассамблеи народа Казахстана (АНК) в 1995 году, которая стала площадкой для диалога и взаимодействия этносов. Этот подход позволил Казахстану сохранить стабильность и гармонию в условиях многообразия [1].

Корни современной политики толерантности Казахстана уходят в советский период, когда на территории республики происходили массовые миграции этносов. Эти исторические процессы заложили основу для формирования мультикультурного общества. После обретения независимости руководство страны сосредоточилось на поддержке этнокультурного диалога, что нашло отражение в конституции Казахстана и ряде законодательных актов.

На сегодняшний день в Казахстане действует более 1000 этнокультурных объединений, включая такие организации, как Русский культурный центр,

Ассоциация корейцев Казахстана и Украинский культурный центр. Например, Ассоциация корейцев проводит ежегодные культурные мероприятия, такие как «Дни корейской культуры», привлекая тысячи участников и зрителей [2]. Украинский культурный центр активно реализует образовательные проекты, включая бесплатные курсы украинского языка, где за последние три года обучилось более 500 человек. Все эти объединения способствуют укреплению связей между этносами через фестивали, конференции и благотворительные акции. Создание подобных структур стало возможным благодаря государственной политике, которая обеспечивает равные возможности для самовыражения культур и поддержки этнической идентичности.

Успешные примеры взаимодействия.

1. *Ассамблея народа Казахстана:* АНК играет ключевую роль в реализации государственной политики в области межэтнического согласия. Например, ежегодный Форум АНК собирает тысячи представителей разных этносов для обсуждения актуальных вопросов развития общества. Это не только платформа для обмена мнениями, но и возможность находить совместные решения в условиях растущих вызовов глобализации.

2. *Фестивали дружбы народов:* Такие мероприятия, как Фестиваль национальной кухни или Дни культуры разных этносов, способствуют укреплению дружбы и взаимного уважения. Например, в 2023 году в Нур-Султане прошел фестиваль, на котором более 40 этнических групп представили свои традиции, включая уникальные национальные танцы, музыку и гастрономию. Украинская община организовала мастер-классы по изготовлению вышиванок, а узбекская община предложила продегустировать плов, приготовленный по традиционным рецептам. Эти события не только способствуют укреплению дружбы, но и формируют у молодёжи уважение к культурному разнообразию, помогая лучше понять и принять традиции других народов.

3. *Образовательные проекты:* Этнокультурные объединения активно поддерживают двуязычное образование и программы по изучению национальных языков. Украинский культурный центр, например, организует бесплатные курсы украинского языка, что способствует сохранению этнической идентичности. В свою очередь, государственные школы включают в образовательные программы элементы истории и культуры всех этносов, проживающих в Казахстане [3].

4. *Благотворительные инициативы:* В 2022 году Ассоциация корейцев Казахстана запустила проект по оказанию гуманитарной помощи малоимущим семьям, вне зависимости от их этнической принадлежности. В рамках этой инициативы было организовано распределение продуктовых наборов и предметов первой необходимости для более чем 1 500 семей из разных регионов страны. Эти действия не только демонстрируют ценности солидарности и единства, но и укрепляют доверие между этносами, создавая основу для формирования общей социальной ответственности. Важно отметить, что

подобные инициативы вдохновляют и другие этнокультурные объединения на реализацию схожих проектов, усиливая их вклад в социальное развитие [4].

Этнокультурные объединения способствуют воспитанию толерантности и уважения к многообразию культур через реализацию следующих инициатив. Например, программа «Толерантность в действии» в 2024 году охватила более 5 000 студентов из вузов Казахстана. Молодёжь участвовала в интерактивных сессиях, где изучались основы межкультурной коммуникации, конфликтологии и практики предотвращения стереотипов. Эти занятия показали высокий уровень эффективности, так как 90% участников отметили улучшение понимания других культур. Проект также получил поддержку от Ассамблеи народа Казахстана, что позволило масштабировать его на региональный уровень.

Организация диалоговых площадок для обсуждения вопросов интеграции и взаимодействия этносов также играет важную роль. Например, круглые столы в рамках Ассамблеи народа Казахстана в 2023 году собрали представителей более 50 этнических сообществ, которые обсуждали актуальные вызовы, такие как языковая интеграция и сохранение этнокультурной идентичности. Такие мероприятия способствуют укреплению взаимного уважения и поиску совместных решений [5].

Создание медийных проектов, таких как документальные фильмы и телепередачи, направленных на популяризацию идей мира и согласия, также имеет большое значение. Проект «Единство в разнообразии», запущенный в 2022 году, охватывает истории людей разных национальностей, проживающих в Казахстане, и их вклад в развитие общества. Например, один из эпизодов показал совместную инициативу русской и уйгурской общин по созданию культурного центра, что стало символом дружбы и взаимодействия [6].

Опыт Казахстана в области межэтнического согласия получил признание на международной арене. Например, Организация Объединенных Наций отметила вклад Казахстана в укрепление толерантности в рамках международных конференций. Казахстан активно делится своими наработками с другими многонациональными государствами, такими как Канада и Швейцария, которые также сталкиваются с вызовами мультикультурного общества [7]. Важным достижением является инициатива Казахстана по проведению Съездов лидеров мировых и традиционных религий, которые способствуют не только укреплению толерантности внутри страны, но и продвижению идей мирного сосуществования на глобальном уровне.

Заключение. Этнокультурные объединения играют ключевую роль в укреплении единства казахстанского общества. Они не только сохраняют культурное наследие, но и формируют платформу для диалога, способствующего решению социальных и экономических задач. Казахстан демонстрирует, что многообразие — это не угроза, а источник силы и развития. Успешные примеры взаимодействия этносов в стране показывают, что толерантность и взаимоуважение могут стать основой для устойчивого развития и гармонии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Жаркынбаева Р. С. Социальная политика новых независимых государств Центральной Азии: сравнительный анализ.
2. Жуманова Ж. К. Совершенствование сферы межэтнических отношений в Республике Казахстан. – 2024.
3. Кабазиев М. Ш. Формирование национальной идентичности Республики Казахстан: особенности и противоречия //Современная Европа. – 2022. – №. 7 (114). – С. 221-231.
4. Бородкина О. И. и др. Актуальные вопросы развития социального государства в странах центральной Азии: Казахстан //Кыргызстан, Узбекистан. – 2023.
5. www.Assembly.kz – интернет ресурс
6. www.cronos.asia - интернет ресурс
7. Алимов А. А., Андреев П. В. ББК 88.5 С69.

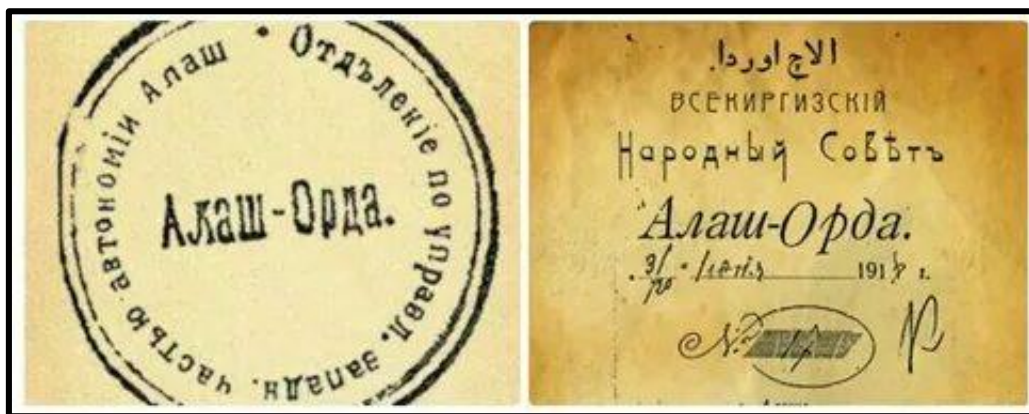
«АЗАТТЫҚТЫ АҢСАҒАН - АЛАШ ЖОЛЫ»

Кабдолдина И.М.,
«Бөбек» ҰҒПББСО РМҚК
директорының оқу-әдістемелік
бірлестік жөніндегі орынбасары, педагогика
ғылымдарының магистрі

XX ғасырдың басында Ресей империясындағы отаршылдық саясат қазақ халқының ұлттық болмысы мен тәуелсіздігіне қатты қауіп төндірді. Қазақ жері отаршылдық езгінің құрбанына айналып, ұлттық мүддені қорғау қажеттілігі туындады. Осыған орай, қазақ зиялылары арасында жаңа қоғамдық-саяси қозғалыс пайда болды, ол кейіннен «Алаш» атауымен танылды. Алаш қозғалысы қазақ халқының өзін-өзі басқару құқығын, тәуелсіз мемлекет құру идеясын насихаттады. Бұл қозғалыстың негізінде демократиялық және зайырлы мемлекет құру, ұлттық мәдениетті, білім мен ғылымды дамыту секілді маңызды мақсаттар тұрды.

1917 жылы ақпанда Ресейде патша билігі құлап, Уақытша үкімет орнағаннан кейін, қазақ зиялылары саяси күреске белсене араласты. Сол жылы желтоқсанда Орынборда өткен Екінші жалпы қазақ съезінде Алаш автономиясы жарияланып, оның басқарушы органы ретінде «Алашорда» үкіметі құрылды.

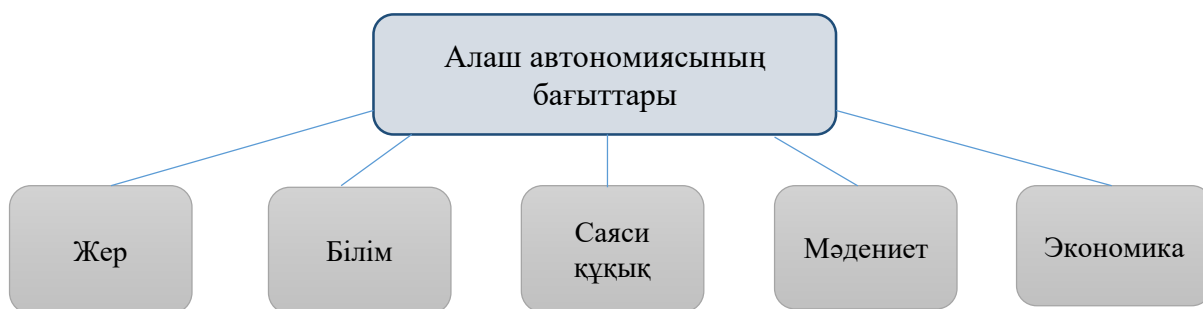
Алаш қозғалысы тек саяси әрекет қана емес, сонымен қатар қазақ халқының рухани жаңғыруының символы болды. Алаш қайраткерлері өз ұлтының азаттығы мен өркендеуін басты мақсат етіп қойып, осы жолда жан аямай еңбек етті. Бұл қозғалыс қазақ халқының ұлттық санасын оятуда, тәуелсіздікке ұмтылуда және қазіргі Қазақстан қоғамын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды.

Алаш автономиясының саяси және әлеуметтік негіздері. Алаш автономиясы – қазақ халқының XX ғасырдағы ең алғашқы саяси тәуелсіздік ұмтылысының нақты көрінісі. Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Мұстафа Шоқай және басқа қайраткерлер сол кездегі ұлттық қозғалыстың басында тұрды. Олар отаршылдыққа қарсы күресіп, қазақ қоғамын жаңа, тәуелсіз мемлекет ретінде қайта құруға тырысты.

Алаш автономиясының бағдарламасы 1917 жылы жарияланған «Алаш» партиясының негізгі құжаты болып табылады.

Жер:

- Қазақ жерін жеке меншікке бермей, халық меншігінде сақтау
- Білім: Қазақ тілінде оқыту, ұлттық мектептер ашу
- Саяси құқық: Қазақтардың өзін-өзі басқару құқығын мойындату
- Мәдениет: Ұлттық мәдениет пен дінді сақтау
- Экономика: Табиғи байлықтарды халық игілігіне пайдалану

Алаш автономиясы 1917 жылдың желтоқсанында Орынбор қаласында өткен Екінші жалпы қазақ съезінде жарияланды. Бұл съезде «Алашорда» атты уақытша ұлттық үкімет құрылды. Оның төрағасы болып Әлихан Бөкейхан сайланды.

Алаш автономиясының қазақ қоғамына ықпалы. Алаш автономиясы қазақ халқының ұлттық санасының қалыптасуына зор ықпал етті. Оның басты жетістіктерінің бірі – ұлттың біртұтастығын сақтау және тәуелсіздік идеяларын нығайту болды. Алаш қайраткерлері қазақ халқының тек шаруашылық және тұрмыстық мәселелерін шешіп қана қоймай, оның рухани жаңғыруын көздеді. Олар қазақ халқын бірлікке, білімге және мәдениетке шақырды. Бұл бастамалар қазақ қоғамының тәуелсіздікке деген ұмтылысын күшейтті. Алаш идеялары 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қайта жанданды. Кеңес дәуірінде қысым көрген бұл қозғалыстың мұрасы жаңа мемлекеттің ұлттық саясатына негіз болды. Қазақ қоғамы үшін Алаш қозғалысы тек тарихи кезең емес, бүгінгі тәуелсіздікке апарған жолдың маңызды сатысы болды.

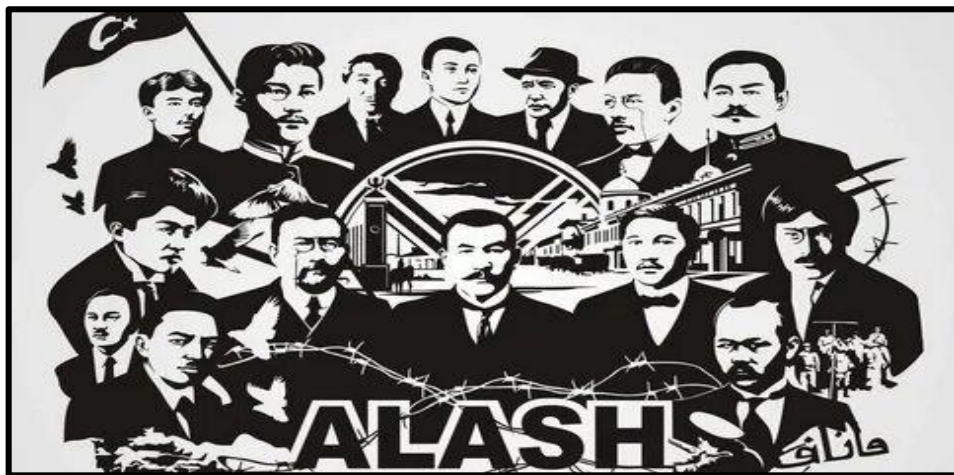
Қазіргі қазақ қоғамы және Алаш идеялар. Қазіргі таңда Алаш идеяларының көптеген аспектілері мемлекеттік дамудың негізгі принциптеріне айналып отыр. Әсіресе:

- Ұлттық бірлік және тәуелсіздік құндылығы.
- Мемлекеттік тіл мен ұлттық мәдениетті дамыту.
- Білім мен ғылымды қолдау.

Мемлекеттік саясаттағы Алаш принциптері.

Алаш қайраткерлері ұсынған жер, тіл және ұлттық рух мәселелері бүгінгі таңда да өзекті. Қазақстанның жаңа экономикалық және саяси бағыты осы құндылықтарды сақтауға негізделуі керек.

Алаш автономиясы – қазақ халқының тәуелсіздікке ұмтылысының символы. Оның қайраткерлері ұлттық сананы қалыптастыруда және қазақ қоғамының саяси, рухани дамуына зор үлес қосты. Бүгінгі таңда Алаш идеялары тәуелсіз Қазақстанның рухани жаңғыруы мен ұлттық бірлігінің негізі ретінде маңызды рөл атқарады. Алаш қайраткерлері қазақ халқының жері, тілі, мәдениеті мен болашағын сақтап қалу үшін күресіп, отаршылдық саясатқа қарсы тұрудың жарқын үлгісін көрсетті. Қазіргі қазақ қоғамында Алаш идеяларының өзектілігі ерекше. Олар ұлттық құндылықтарды сақтау, мемлекеттік тіл мәртебесін нығайту, демократиялық принциптерді дамыту сияқты мәселелерде айқын көрініс табуда. Алаш қайраткерлерінің армандары тәуелсіз Қазақстанның саяси және рухани негізі. Алаш қозғалысы бізге тек тарихи сабақ емес, сонымен қатар болашаққа жол көрсететін рухани бағдар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1994.
2. Қойгелдиев М. «Алаш қозғалысы». – Алматы: Санат, 1995.
3. Нұрпейісов К. «Алаш һәм Алашорда». – Алматы: Атамұра, 1996.
4. «Қазақ» газеті. 1913-1918 жж. архивтік деректер.
5. Жұмабаев С. «Алаш идеясы және тәуелсіз Қазақстан». – Қазақстан тарихы журналы, 2019.

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН, ТІЛДЕРІ МЕН ДӘСТҮРЛЕРІН САҚТАУ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Олжабаева А.Н.,

*Атырау облысы Құрманғазы ауданы,
М.Әуезов атындағы жалпы орта мектеп
тарих пәні мұғалімі*

Әр халық өзінің тілімен, дінімен, атауымен және де салт-дәстүрімен ерекшеленеді. Бүгінгі менің қозғайтын тақырыбым салт-дәстүр болмақ. Қазақ халқы ежелден салт-дәстүрлерін заңда жазылған ережедей сақтаған. Әр қадамында жасалу керек ырым-жоралғыларын өз ретімен орындап отырған.

Қазақстандағы тіл саясаты мен мәдениет мәселелері маңызды. Тілді сақтау арқылы мәдениетіміз бен тарихымызды сақтаймыз. Ол тек қарым-қатынас құралы емес, сонымен қатар идентификацияның символы.

Қазақстан Республикасының Конституциясында мемлекеттік тіл – қазақ тілі деп белгіленген. Елде тілдің қолдану аясын кеңейту, қолдау күшейту бойынша бірұқатар бағдарламалар жүзеге асырылуда.

Қазақстан – көпұлтты мемлекет, сондықтан тіл саясаты елдің тұрақтылығы мен мәдени әртүрлілігін сақтауда маңызды рөл атқарады. Мемлекеттік деңгейде тілдерді дамыту бірнеше бағытта жүзеге асырылады.

Тілді тек мемлекеттік құжаттарға ғана емес, күнделікті өмірде, қоғамда кеңінен қолдану өте маңызды. Тіл мен мәдениеттің сабақтастығы ұлттық рухты нығайтады.

Қазақстанның мәдениеті мен тілінің байланысы әрқашан жоғары деңгейде болды. Тіл-мәдениеттің негізі, ал мәдениет тілдің дамуына үлкен әсер тигізеді. Мәдениет – бұл халықтың өмір салтын, дәстүрлері мен наным-сенімдері. Тіл – мәдениеттің негізгі құралы, оның көмегімен жеке тұлғалар өз ойларын, сезімдерін тәжірибелерін жеткізеді. Қазақстан халқының ұлттық мәдениетін, тілдері мен дәстүрлерін сақтау және дамыту – елдің бірлігі мен тұрақтылығын нығайтудың маңызды бағыты. Бұл үдеріс бірнеше негізгі аспектілерді қамтиды:

1. Мемлекеттік саясат және заңнамалық негіз. Қазақстанда мәдениет пен тілдерді қолдау бойынша мемлекеттік бағдарламалар жүзеге асырылуда. «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» заң, «Мәдени мұра» бағдарламасы, «Рухани жаңғыру» жобасы сынды бастамалар ұлттық құндылықтарды жаңғыртуға бағытталған.

2. Қазақ тілінің дамуы

- Мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінің қолдану аясын кеңейту
- Үштілділік саясаты (қазақ, орыс, ағылшын тілдерін меңгеру)
- Қазақ тілін оқытуға арналған бағдарламалар мен курстарды қолдау

3. Этномәдени әртүрлілікті сақтау.

Қазақстан – көпұлтты мемлекет. Қазақстан халқы Ассамблеясы этномәдени орталықтар арқылы әр ұлттың тілін, мәдениетін және дәстүрлерін дамытуға көмектеседі.

4. Ұлттық мәдени мұраны жаңғырту

- Тарихи ескерткіштер мен киелі жерлерді қорғау
- Қолөнер мен дәстүрлі өнерді қолдау
- Ұлттық спорт түрлерін (қазақ күресі, көкпар, асық ату) дамыту

5. Халықаралық ынтымақтастық

Қазақстан БҰҰ, ЮНЕСКО секілді ұйымдармен бірлесе отырып, ұлттық мәдениетті әлемдік деңгейде насихаттауда.

6. Жастар арасында ұлттық сана-сезімді арттыру

- Мектептер мен ЖОО-ларда ұлттық тәрбиеге басымдық беру
- Ұлттық әдебиет пен өнерді дәріптеу
- Мәдени шаралар мен фестивальдер ұйымдастыру

Осы бағыттар бойынша жүйелі жұмыс жүргізу арқылы Қазақстан халқының бай мәдени мұрасы сақталып, келер ұрпаққа лайықты түрде жеткізіледі.

Айтқандай, салт-дәстүр арқылы ұрпақ тәлім-тәрбие алып отырған. Оны қазіргі таңда да үйінде әжесі бар немесе әжелерінің тәрбиесін көрген саликалы отбасылардан көре аламыз. Қарапайым күнде әкеміздің «Қой!» дегені,

анамыздың «Қыз бала емессің бе» деген сөздері де терең мағынамен айтылады. Оны тыңдай білетін құлақ болса, әрбір сөз тәрбиеге келіп тиеді. Үлкендер бүгін мұны бізге үйретіп жатса, болашақта оны келер ұрпаққа насихаттау – біздің мойнымызда! Дәстүріміз болса, халық оң болады, дәстүр бұзылса, қоғамның тарихи даму сабақтастығы да бұзылады! Сондықтан да салт-дәстүрлерімізді құрметтеп, есте сақтап, дұрыс жеткізе білу әрбір адамның қолында!

Тіл мәдениеттің айнасы. Қазақ тілінде сөйлейтін адамдар тарих, дәстүрлер мен құндылықтар жайында ақпарат алады. Тіл арқылы мәдени құндылықтарды сақтау мен жалғастыру мүмкін болады. Тіл арқылы халық өз тарихын, салт-дәстүрін, аңызжароын, жырларын жеткізе алады.

Қазақ тілі – мемлекеттік тіл, сондықтан оның қолдану аясын кеңейту басты міндеттердің бірі.

Негізгі шаралар:

- Қазақ тілін оқыту бағдарламалары: мемлекеттік қызметкерлер мен азаматтарға арналған тегін курстар.
- Цифрлық жобалар: “Абай институты”, “Tilqural”, “Qazaqsha sóileiik” мобильді қосымшалары.
- Мемлекеттік тілде БАҚ үлесін арттыру: қазақ тіліндегі телеарналар, газеттер, кітаптар санын көбейту.
- Латын әліпбиіне көшу: қазақ тілінің жаңғыруына ықпал ету.

2. Орыс тілін және басқа этностардың тілдерін қолдау

Орыс тілі – ресми қарым-қатынас тілі, сондықтан оның қолданылуы сақталуда. Сонымен қатар, Қазақстанда 100-ден астам этностың тілдерін дамыту шаралары жүзеге асырылады.

Негізгі бағыттар:

- Этномәдени орталықтар: әр ұлт өз тілін үйреніп, мәдениетін дамытуға мүмкіндік алады.
- Қостілділік: қазақ және орыс тілдерін қатар меңгеру тәжірибесін қолдау.
- Қазақстан халқы Ассамблеясы аясында тілдерді сақтау: ұлттық мектептер мен жексенбілік мектептер арқылы оқыту.

3. Үштілділік саясаты

Қазақстанда үштілділік саясаты жүзеге асырылуда:

- Қазақ тілі – мемлекеттік тіл
- Орыс тілі – ресми қарым-қатынас тілі
- Ағылшын тілі – халықаралық байланыс және білім тілі

Үштілді білім беру бағдарламасы аясында мектептер мен ЖОО-ларда үш тілде оқыту жүйесі енгізілуде.

4. Жастар мен болашақ ұрпақ үшін тіл саясаты

- Мектептер мен балабақшаларда қазақ тілін үйрету сапасын арттыру
- Қазақ әдебиеті мен мәдениетін насихаттау
- Жастар арасында тілдік мәдениетті дамытуға арналған іс-шаралар өткізу

5. Тіл саясатын құқықтық қамтамасыз ету

Қазақстанда “Тіл туралы” заң жұмыс істейді, сонымен қатар “Тілдерді

дамыту мен қолданудың 2023-2029 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы” қабылданды. Бұл құжаттар тілдердің дамуын реттеп, олардың сақталуын қамтамасыз етеді.

Қорытынды.

Тілдерді сақтау және дамыту – Қазақстанның басты басымдықтарының бірі. Мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру, этносаралық қарым-қатынасты нығайту және үштілділікті енгізу арқылы еліміз мәдени әртүрлілікті сақтап, болашаққа нық қадам басады. Қазақстанның мәдениеті мен тілінің байланысы терең әрі көпқырлы. Тілді сақтау, дамыту мен мәдени дәстүрлерді жалғастыру – бұл әрбір қазақстандықтың жауапкершілігі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан тарихы (XVIII ғасыр — 1914 жыл). Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. Қабылдинов З.Е., Қайыпбаева А.Т. Алматы: Атамұра, 2008. - 352 бет, суретті, карталы. ISBN 9965-34-816-2.
2. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007. ISBN 9965-32-491-3.
3. Қазақстан Республикасы Президентінің жолдауы.

ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРА: ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН САҚТАУ ЖОЛДАРЫ

Каримов М.Қ.,

*Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің оқытушысы,
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор*

Қазақстан, Семей

Иманқұлова Н.Т.,

*Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің
6B01512 География-Тарих білім беру
бағдарламасының 3-курс студенті*

Қазақстан, Семей

Аңдатпа: Бұл мақалада Қазақстан халықтарының ұлттық мәдени мұрасы мен рухани құндылықтарын сақтау және дамыту жолдары талқыланады. Мәдени әртүрлілікті сақтау үшін жүргізілетін мемлекеттік саясат, ұлттық дәстүрлерді жаңғырту, білім беру жүйесіндегі рөлі және цифрлық технологияларды пайдалану мәселелері қарастырылады. Сондай-ақ, ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ету және мәдени мұраны әлемдік деңгейде насихаттау тетіктеріне назар аударылады. Этностар арасындағы рухани байланыстар мен мәдени үйлесімділік тақырыптары да қамтылады. Ұлттық бірегейлікті нығайтудағы мәдени мұраның маңызы жан-жақты сарапталады.

Негізгі сөздер: Ұлттық мәдени мұра, рухани құндылықтар, тарихи дәстүрлер, мәдени әртүрлілік, мұраны сақтау, қазақ халқының мәдениеті, этносаралық келісім.

Қазақстанның тарихи мұрасы мен мәдениеті — оның әлемдік мәдениетте өзіндік орны бар, аса бай және әртүрлілікті құрайтын құндылықтары. Қазақстан аумағында ғасырлар бойы қалыптасқан көптеген мәдениеттер мен өркениеттердің ізі жатыр. Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан Қазақстан жері арқылы ерте дәуірлерде түрлі халықтар мен мәдениеттер өткен. Бұл мәдениеттер өзара ықпалдасып, бір-бірін байыта отырып, ұлттық мінез-құлқы мен дәстүрлерін қалыптастырған. Бүгінгі таңда еліміз үшін өз тарихын сақтау, ұлттық мәдениет пен мұраны қорғау — ең маңызды міндеттердің бірі.

Тарихи мұрамыз бен мәдениетіміз, өз кезегінде, ұлттың бірлігі мен тәуелсіздігін, ұлттық санасын нығайтуда зор маңызға ие. Бұл мұраның сақталуы, насихатталуы және келешек ұрпаққа жеткізілуі — біздің болашағымыз үшін аса маңызды міндет. Халқымыздың өткен тарихы мен мәдени құндылықтарын сақтап, қорғау, жаңғырту, және олардың тәрбиелік мәнін жас ұрпаққа жеткізу арқылы біз ұлттық бірлікті, патриотизмді және рухани байлықты нығайта аламыз.

Қазақстанның аумағында сан мыңдаған жылдар бойы өркениеттер өмір сүрді. Әрбір кезең өз ізін қалдырды, оның ішінде ерте тас дәуірі, қола дәуірі, сақ, ғұн, түркі және басқа да халықтардың мәдениеттері бар. Бұл кезеңдердің әрқайсысы Қазақстанның бай тарихи мұрасын қалдырды, оның ішінде археологиялық ескерткіштер, архитектуралық құрылыс объектілері, жазба мұралар, көркем өнер туындылары және халық ауыз әдебиеті.

Мысалы, Қазақстан жерінде орналасқан көне қалалар мен кешендер, археологиялық ескерткіштер мен кесенелер — еліміздің тарихын танып-білу үшін маңызды деректер мен мәліметтер көзі. Алтын Орда кезеңіне жататын мәдени ескерткіштер мен қалашықтар, көне түркі ескерткіштері, сақ тайпаларының тұрмыс-тіршілігіне қатысты табылған артефактілер мен зерттеулер – Қазақстанның мәдени мұрасын әлемге танытатын құндылықтар. Талғар, Сарыарқа, Батыс Қазақстан, Шығыс Қазақстан аймақтарында орын алған көне қалашықтар мен қорымдар, жазба ескерткіштер мен қорғандар — Қазақстанның тарихы мен мәдениетінің ажырамас бөлігі. Мұндай ескерткіштерді зерттеу, оларды сақтау және қорғау арқылы біз өткенімізді тануға және келешек ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік аламыз.

Тарихи ескерткіштердің сақталуы, оларды зерттеу және қорғау — тек ұлттық маңызы бар шара ғана емес, әлемдік мәдени мұраны сақтауға да қосқан үлес. Қазақстанның археологиялық және тарихи зерттеулері қазірдің өзінде халықаралық деңгейде үлкен қызығушылық тудырып отыр.

Тарихи және мәдени мұра — тек ересектерге ғана емес, сонымен бірге жас ұрпақ үшін де ерекше тәрбиелік маңызға ие. Ұлттық құндылықтарды сақтау мен қорғау, оларды жастарға насихаттау — ұлттың болашағы үшін аса маңызды.

Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, қолөнері мен әдебиеті, музыкасы мен бейнелеу өнері ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, халықтың мәдени санасын қалыптастырудың негізгі құралы.

Бүгінгі жас ұрпақтың бойында ұлттық рухты тәрбиелеу, оларды ата-бабаларымыздың салт-дәстүрлері мен мәдени мұраларын құрметтеуге, оны жаңғыртуға бағыттау — Қазақстанның тарихи және мәдени мұрасының сақталуы үшін өте маңызды. Әрбір жас адам өз халқының тарихы мен мәдениетін терең түсініп, құрметтегенде ғана ұлттық бірлік, патриотизм мен мәдени тұтастық қалыптасады.

Ұлттық құндылықтарды қорғау шаралары тек мұражайлар мен мәдениет орталықтарында ғана емес, білім беру жүйесінде де жүргізілуі тиіс. Мектептер мен жоғары оқу орындарында қазақ тарихы мен мәдениетіне арналған арнайы пәндер мен курстар енгізу, балалар мен жастар үшін мәдени іс-шаралар мен экспедициялар ұйымдастыру — ұлттық мәдениетті сақтау мен жаңғырту жолындағы негізгі қадамдар.

Жас ұрпақтың тарихи сана-сезімін қалыптастыруда қазақтың әдебиеті мен өнері де маңызды рөл атқарады. Қазақтың ұлттық әдебиеті, фольклоры, музыкасы мен өнері арқылы жас буынға халқымыздың бай тарихын, мәдениеті мен өнерін үйрету, оларды ұлттық рухта тәрбиелеу аса қажет. Сонымен бірге жастарға ұлттық құндылықтарды қорғаудың маңызды аспектілері мен оның халықаралық деңгейде таныстырылуын, ұлттық бейнесін қалыптастыруды түсіндіру де маңызды.

Ұлттық құндылықтарды сақтау — бұл тек өткеннің мұрасын ғана емес, қазіргі уақыттың да маңызды міндеті. Ол өз халқымызды қадірлеп, құрметтеуге үйретеді, тарихи білімнің тереңдігін сезінуге мүмкіндік береді. Мұның бәрі қоғамның мәдени бірлігін нығайтып, болашақ ұрпаққа жауапкершілік сезімін береді [1].

Халықтың тарихи естелігі — ғасырлар бойы мәдени мұраға салынатын, барлық адамзат өркениетінің мәдени топтарын, халықтың, ұлттың, этностың өзін сақтап қалудың негізі болып қалу факторы болып табылады.

Халықтың тарихи естелігі — ғасырлар бойы мәдени мұраға салынатын, барлық адамзат өркениетінің мәдени топтарын, халықтың, ұлттың, этностың өзін сақтап қалудың негізі болып қалу факторы болып табылады. Мәдени мұра өркениетті қоғамның ең маңызды себебі болып табылады, ол өзіндік рухани — өнегелілік пен материалдық құндылықтардан тұрып, ол бір ұрпақтан келесі ұрпаққа жай өтіп ғана қоймай, оларды жоғалтып алмас үшін, ұлттық, мемлекеттік масштабтағы үлкен күш пен құралдарды салуды талап етеді.

Жақында өткен жылдары біз дара биліктер айырылу тұңғышында тұрдық. Біздің бәріміз қол жеткізген тәуелсіздігіміз бізді осыдан құтқарып және біздің қайнар көзімізге іздеуге қайтарды. Қазіргі компьютерлік технологиялар, жаһандық үдерістер ғасырындағы жағдайда мәдени мұраны сақтау әрбір халық үшін маңызды мағынаға ие болып, әлем халықтары ұқсастығының жоғалуына әкеліп соғады. Сондықтан бүгінгі күні мәдени мұраны сақтау барлығы үшін

өзекті мәселе болып отыр.

2004 жылдан бастап Елбасы президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасы бойынша «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы іске кірісті.

Оның ең бірінші аспекті халықтың бай мәдени мұрасы арқылы қазақстандықтардың ұлттық сана сезімін дамыту мен бекітуге бағыттылған.

«Мәдени мұраның» екінші маңызды аспектісі - әлемге бай ұлттық рухани қазынасын ашу.

Бағдарламаның үшінші аспектісі – тарих, философия, этнография, тіл, әдебиет, көркем өнер, музыка және т.б ұлттық мәдени мұраны зерттеу жүйесін құру.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылады: тарих және археология ескерткіштерін жүйелендіру, сақтау және қалпына келтіру.

Елімізде 25 мыңнан астам ескерткіш, 2 миллионнан астам құнды мәдени заттар бар деп есептелуде, Қожа Ахмет Яссауи мавзолейі мен Тамғалы шатқалының петроглифтер кешені Дүниежүзілік мәдени мұра тізіміне енгізілген, ендігі кезекте ЮНЕСКО тізіміне ескі Отырар қалашығын қосу болып табылады.

Тәуелсіздік жылдары ішінде еліміздегі ескерткіштерді толық түгендеу бойынша жұмыстар жүргізілді. Осы жұмыстардың қорытындысы бойынша республикада тарихи және мәдени ескерткіштердің мемлекеттік тізімі құрастырылып, оған республикалық маңыздағы 218 объект және жергілікті маңыздағы 11,5 мың объект кірді.

«Мәдени мұра» бағдарламасын орындау барысында 2004 бастап бүгінгі күнге дейін 73 аса археологиялық және сәулет ескерткіштеріне қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді, 40 аса археологиялық, 26 ғылыми қолданбалы зерттемелері жүргізілді [2].

Қазақстанның кеңінен танымал ескерткіштерінің арасында – Сайрам, Отырар, Тараз, Қаялық Сығанақ, Жанкент, Жент ескі қалалары, Есік, Берел зираттары, Тамғалы пероглифі, Айша- бибі, Бабажы-Қатын кесенесі, Яссауи кешені.

«Біздің елімізде Мысыр пирамидалары және Римдік Колизейлер жоқ, бірақ Қазақстан аумағында көне дәуірде өмір сүрген көшпелілердің рөлі Еуразия үшін ғана емес, сондай ақ әлемдік тарих үшін бағасыз». Біз дала өркениетінің ұлылығын әлемдік деңгейде көрсетуіміз керек - бұл «Мәдени мұра» бағдарламасының басты тапсырмаларының бірі – деп Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев ерекше атап өтті.

Бағдарламаның екінші үлкен бағыты – Қазақстан тарихына қатысты, кітаптардың, құжаттардың, қолжазбалардың көшірмелерін алу. «Мәдени мұра» бағдарламасының арқасында 10 мыңнан аса мұрағаттық материалдар, құжаттар, қолжазбалар және жасанды заттар анықталды. Шетелдік мұражайлардағы ең көптеген мәлімет – 3 мың құжат – Қытайда болды. Бұл құжаттар ғылымға бүгінгі күнге дейін белгісіз, олар Қазақстан тарихын жүйелендіруге көмектеседі. Сондай ақ Шығыс Еуропадан, АҚШ, Түркия, Қытай, Ресей, Жапония және Арениядан

республикаға 5 мың бірегей тарихи құжаттары қайтарылды.

Бағдарламаның үшінші бағыты: ұлттық әдебиеттің бай мұрасын зерттеу, оны жүйелендіру және көптомдылық шығару. Ғылыми-танымал. әдебиет жұмыстарының тұтас сериясы өңделді, тарих, этнография, археология бойынша 400 аса кітап атаулары, сондай ақ жаңа энциклопедиялық сөздіктер шығарылды. «Бабалар сөзі» (Слово предков) жүзтомдық басылымының 66 томы басып шығарылды. Онда ежелгі қазақ ертегілерінен заманауи әдебиет әңгімелеріне дейін бар. 200 томдық «Жүз қазақ романын» шығару жалғасуда. Оған соңғы 100-150 жылдардағы қазақстандық жазушылардың ірі әдеби туындылары енгізілген. Қазақстанның 10 томдық энциклопедиясы, бес том орыс тілінде және анықтама ағылшын тілінде шығарылды. Сондай-ақ ежелгі заманнан қазіргі күнге дейінгі қазақ ойшылдарының мұрасын қамтитын жиырма томдықты шығару бойынша ғылыми жобалар жүзеге асырылуда, басқа жобаға дүниежүзілік философиялық мұраны басып шығару кірсе, ал үшіншісі Әл Фараби шығармаларының жиырма томдығын шығаруға арналған.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру шеңберінде өткен жүзжылдықтың танымал орындаушыларының аудио, фоножазбаларын іздестіру және қалпына келтіру және еліміздегі мұражай және кітапханаларының ақпараттық және телекоммуникационды технологиясына енгізу. Қазақ музыкасын зерттеу бойынша жұмыстар жалғасып, бестомдық музыкалық антология әзірленді.

Бағдарламаның ең маңызды бағыттарының бірі оны жүзеге асыру барысында алынған, мәліметтерді жүйелендіру және оқу бағдарламасына және орта және жоғарғы оқу орындарының бағдарламасына енгізу болып табылады.

Мәдени мұраны қорғаудың ұлттық және халықаралық деңгейдегі шаралары. Қазақстанның мәдени мұрасын қорғау мәселесі бүгінгі таңда мемлекет тарапынан жоғары деңгейде қарастырылуда. Бұл бағыттағы жұмыстарды ұйымдастыру үшін арнайы мемлекеттік бағдарламалар мен жобалар қабылданған. Мәдени мұраларды қорғау және қалпына келтіру жөніндегі жұмыстардың барлығы Қазақстанның мәдени саясаты негізгі бағыттарының бірі.

ЮНЕСКО аясында Қазақстанның мәдени мұрасын қорғау бойынша халықаралық форумдар мен конференциялар жиі ұйымдастырылады. Бұл шаралар ұлттық мәдениетті қорғау жөніндегі халықаралық тәжірибемен танысуға, оны еліміздің ерекшеліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, халықаралық ынтымақтастықтың арқасында Қазақстан түрлі елдермен мәдени жобалар мен көрмелер өткізіп, өз мәдениетін әлемге таныту мүмкіндігіне ие болуда [3].

Елімізде музейлер мен мәдени орталықтар санының артуы, сондай-ақ дәстүрлі және заманауи өнердің синтезін ұсынатын көрмелердің көбейуі, Қазақстан мәдениетін әлемге танытуға және оның халықаралық деңгейде бағалануы мен танылуына ықпал етеді. Әлемдік мәдениетпен интеграцияланып жатқан жағдайда, ұлттық мәдениетті сақтап қалу өзекті болып тұр.

Қазақстанның мәдени мұрасын сақтау мен қорғау жөніндегі жұмыстар тек мемлекет тарапынан ғана емес, сондай-ақ қоғамдық ұйымдар мен жеке тұлғалардың да қатысуымен жүзеге асырылуда. Мәдениет және тарих саласындағы мамандар мен зерттеушілер, археологтар мен реставраторлар, сондай-ақ мәдениет саласында жұмыс істейтін белсенді азаматтар Қазақстанның тарихи мұрасының сақталуына үлкен үлес қосуда.

Мәдени мұраларды сақтау мәселесі тек тарихи ескерткіштермен шектелмейді, сонымен қатар мәдениет, тіл, дәстүр мен әдет-ғұрыптарды сақтау мен жаңғыртуға бағытталған жұмыстарды қамтиды.

Мәдени мұраларды сақтау барысында ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерді қорғау мәселесі ерекше орын алады. Қазақ халқының мәдени мұрасы тек материалдық емес, сонымен қатар рухани құндылықтардан да тұрады. Ұлттық өнер мен музыка, қазақ әдебиеті мен фольклоры, қолөнер мен бейнелеу өнері — халқымыздың мәдениетінің ажырамас бөлігі. Оларды сақтау мен қорғау арқылы біз халықтың рухани байлығын сақтап қаламыз.

Қазақстанның тарихи және мәдени мұрасын сақтау, қорғау және насихаттау — ұлттың болашағын қалыптастырудағы маңызды қадамдардың бірі. Бұл жұмыстар тек мемлекет тарапынан ғана емес, әрбір азаматтың да қатысуын талап етеді. Тарихи ескерткіштерді қорғау, ұлттық өнер мен мәдениетті сақтау, жастарға ұлттық құндылықтарды ұқтыру — бұл барлық шаралар еліміздің мәдени бірлігін нығайтып, оның дүниежүзілік мәдениеттегі орнын арттыруға ықпал етеді. Ұлттық құндылықтарды қорғау мен оларды ұрпақтан ұрпаққа жеткізу арқылы біз өз тарихымызды сақтап, болашақ ұрпаққа рухани бай мұра қалдыра аламыз [4].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аяжан Қабылқанова Мақала. Қазақстандағы тарихи мұра мен мәдениеттің сақталуы: ұлттық құндылықтарды қорғау жолдары. 26.11.2024
2. М.С. Қараманова (Қорқыт Ата атындағы ҚГУ) Қазақстанның «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы: оның жүзеге асыру кезеңдері мен мағынасы
3. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы – Астана 2006-2011 жылдар
4. Н.А. Назарбаев Президенттің Қазақстан халқына жылсайынғы жолдауы – Астана, 2003-2011 жылдар.

ВАЖНАЯ РОЛЬ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА

**Кобесова А.С.,
Рахымжанова А.С.,**

*Таразский университет имени М.Х. Дулати
г. Тараз, Казакстан*

Аннотация: Ассамблея народа Казахстана объединяет представителей различных этносов, проживающих в Казахстане, и играет важную роль в развитии национальной политики. Историческое развитие Ассамблеи существуют с древних времен.

Ассамблеи способствуют развитию демократии, так как позволяют учитывать разные точки зрения и приходиться к компромиссным решениям. Они также формируют общественное мнение, повышают уровень гражданской ответственности и укрепляют принципы свободы слова.

Ключевые слова: Ассамблея, народ, дружба, межэтнические отношения, политика.

Основная цель Ассамблеи-реализация национальной политики, обеспечение социальной и политической стабильности в Казахстане и повышение эффективности сотрудничества между государственными институтами и гражданским обществом в сфере межэтнических отношений.

Ассамблея народа Казахстана — это консультативно-совещательный орган при первом Президенте Республики Казахстан, созданный в 1995 году для обеспечения общественного согласия, межэтнического и межконфессионального единства в стране. Ассамблея народа Казахстана объединяет представителей различных этносов, проживающих в Казахстане, и играет важную роль в развитии национальной политики.

Основные задачи Ассамблеи:

- Содействие укреплению межэтнического согласия и толерантности.
- Представительство интересов этнокультурных объединений.
- Развитие государственной политики в области межнациональных отношений.
- Проведение культурных и образовательных мероприятий.

У Ассамблеи есть своя квота в Парламенте (Мажилисе), что подчеркивает ее значимость в политической системе Казахстана.

Значение и влияние на общество Ассамблеи народа Казахстана. Ассамблея-это собрание людей, объединенных общей целью, будь то политическая, культурная, экономическая или общественная сфера. Само слово происходит от французского *assemblée*, что означает «собрание». Ассамблеи играли важную роль в истории человечества, будучи инструментом принятия решений, выражения общественного мнения и формирования социальных норм.

Историческое развитие Ассамблеи существуют с древних времен. В

античной Греции, например, народные собрания (экклесии) в Афинах определяли государственную политику. В средневековой Европе парламенты и советы знати также выполняли функцию коллективного обсуждения вопросов управления. В Новое время парламентаризм и конституционные собрания стали важными элементами демократических обществ.

В современном мире ассамблеи принимают различные формы от официальных парламентских заседаний до неформальных общественных движений. Они позволяют гражданам участвовать в политической жизни, выражать свою позицию и влиять на решения, касающиеся их будущего.

Древние ассамблеи в истории, например, Древняя Греция - Народное собрание (Экклесия) в Афинах, где граждане голосовали за законы. Древний Рим - Комиции и Сенат, где решались вопросы управления. Скандинавские тинги - собрания свободных людей для принятия решений [1].

В средневековье Феодальные ассамблеи - вассальные советы при королях и князьях. Парламенты и Генеральные штаты - в Англии, Франции, Испании начали развиваться как органы сословного представительства.

В новое время учредительные собрания - например, Французская революция 1789 года. Конституционные конвенты - например, создание Конституции США. Государственные думы и парламенты - парламентаризм в Европе и России.

В современность национальные ассамблеи - парламенты во многих странах мира. Международные организации - Генеральная Ассамблея ООН, Европарламент. Гражданские и цифровые ассамблеи - форумы, общественные инициативы.

В истории были несколько видов ассамблей, например, политические ассамблеи - парламенты, конгрессы, городские советы, международные организации, такие как Генеральная Ассамблея ООН. Они определяют законы и политику государств. Общественные и гражданские ассамблеи - собрания активистов, профсоюзов, общественных движений. Они направлены на защиту прав граждан и решение социальных проблем. Культурные и научные ассамблеи - конференции, симпозиумы, фестивали. Они служат площадками для обмена знаниями и опытом.

Ассамблеи способствуют развитию демократии, так как позволяют учитывать разные точки зрения и приходиться к компромиссным решениям. Они также формируют общественное мнение, повышают уровень гражданской ответственности и укрепляют принципы свободы слова.

Вместе с тем, существуют вызовы: ассамблеи могут превращаться в инструмент манипуляции, сталкиваться с проблемой поляризации мнений и неэффективности в принятии решений. Однако при правильной организации они остаются важным механизмом общественного развития.

Также роль Ассамблеи очень важна ведь именно она защищает права человека и нации, а также проводятся множество мероприятий в которой демонстрируются обычаи и традиции каждого народа Ассамблея — это не

просто организация, а защита и продвижение, а также путеводитель для нашей молодёжи смотря на это наша молодежь поймут, что уважение дружба и труд — это залог счастливого государство

Если простыми словами Ассамблея - это защита прав и культуры каждого народа, который нуждается в этом защита и восстановление этноса и культуры народов.

Как мы знаем Казахстан - это многонациональная страна в котором живут более чем 124 нации и это доказательство и прогресс работы Ассамблеи народа Казахстана само идея ассамблей заключается в объединении людей для обсуждения, принятия решений и координации действий. Это может быть политическое, социальное, научное или культурное собрание [2].

Ключевые принципы ассамблеи — это коллективное обсуждение - участники могут свободно выражать мнения, предлагать идеи и обсуждать важные вопросы. Принятие решений - в зависимости от типа ассамблей, решения могут быть обязательными (в парламентах) или рекомендательными (например, в Генеральной Ассамблее ООН). Представительность - ассамблеи обычно включают делегатов или представителей различных групп, стран или сообществ. Организованность - существуют регламенты, процедуры голосования и системы.

Ассамблея народа Казахстана (АНК) полезна в нескольких ключевых аспектах:

1. Укрепление межэтнического согласия. Казахстан - многонациональная страна, и Ассамблея народа Казахстана помогает поддерживать мир и дружбу между разными этносами, предотвращая конфликты.

2. Представление интересов этнокультурных объединений. Ассамблея народа Казахстана дает возможность различным этническим группам сохранять свою культуру, традиции и язык, участвуя в жизни страны.

3. Поддержка государственной политики. Ассамблея помогает вырабатывать предложения по вопросам межэтнических отношений и вносит вклад в совершенствование законодательства.

4. Образовательные и культурные инициативы. Ассамблея народа Казахстана организует фестивали, конференции, конкурсы, способствующие распространению знаний о культуре и традициях разных народов Казахстана.

5. Участие в политической жизни. Ассамблея имеет свою квоту в Парламенте, что позволяет представителям разных этносов участвовать в законотворчестве и влиять на развитие страны.

6. Гуманитарные и социальные проекты. Ассамблея народа Казахстана поддерживает благотворительные и волонтерские инициативы, направленные на помощь нуждающимся.

Таким образом, Ассамблея играет важную роль в сохранении стабильности, единства и культурного разнообразия Казахстана [3].

В Казахстане работает более чем 1000 этнокультурных объединений (ЭКО) из них 29 республиканских и ещё 160 молодёжных организации более 6,7 тысяч, а ещё имеются ПО всему Казахстану 40 домов дружбы все информации

были взяты из источников такие как assembly.kz

И ещё хочу отметить. Что Казахстан - это дружная страна в которой живут счастливые люди. И мы часть этой страны мы должны уважать каждого человека его культуру и нацию будущее в наших руках!

Ассамблея - это неотъемлемая часть жизни общества. Они позволяют людям коллективно решать важные вопросы, развивать культуру диалога и формировать будущее. В условиях глобализации и цифровых технологий формы ассамблей меняются, но их суть остается неизменной: объединять людей для достижения общих целей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ассамблея народа Казахстана <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D>
2. Деятельность Ассамблеи народа Казахстана ASSEMBLY.KZ
<https://assembly.kz/ru/ank/deyatelnost-assamblei-naroda-kazakhstan>
<https://assembly.kz/ru/ank/deyatelnost-assamblei-naroda-kazakhstan>
3. Роль Ассамблеи народа Казахстана в общественно-политической и культурной жизни Казахстана https://atamuraweb.kz/?page_id=20059

ҚАЗАҚСТАН ҰЛТАРАЛЫҚ БІРЛІК ПЕН ДОСТЫҚТЫҢ ОТАНЫ

Кобесова А.С.,

*М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің
аға оқытушысы
Тараз қаласы, Қазақстан*

Андатпа. Қазақстан өзінің этносаяси кеңістігінде «ұлтаралық бірлік» ұлттық идеясын өзара қарым-қатынастардың үндестігі деңгейінде тәжірибе жүзінде қалыптастыруға кіріскен мемлекет. Бүгінгі мемлекеттердің басым көпшілігінің халқы көп ұлтты сипатқа ие.

Ұлтаралық татулық пен мемлекеттік тұрақтылық елдегі экономиканы, білім мен ғылым, және мәдениеттің дамуында өте маңызды орын алатын факторлардың бірі.

Негізгі сөздер: Ассамблея, халық, этнос, бірлік, достық.

Қазақстан – Еуропалық және Азиялық қасиеттері тоғысқан, әлемдегі әртүрлі мәдени және саяси үлгілерді біржерде қордалаған ерекше сипаты бар, Орта Азиядағы бірегей мемлекеттердің бірі. Мұнда қазіргі таңда әртүрлі халық өкілдері бірге өмір сүруде, сондықтан елдегі ұлт саясаты «көп түрліліктің бірлігі» тұжырымдамасын ұстанады. Әрине, түрлі мәдениеттер мен дәстүрлердің үндесуі кездейсоқ болған жоқ, оның астарында көптеген тарихи себептер бар. Дегенмен біздерге қазіргі заманауи кезеңде Еуразиялық және Азиялық

мәдениеттің үздік жетістіктерін игеруге мүмкіндіктер ашылып отыр. Осылайша, Қазақстан өзінің этносаяси кеңістігінде «ұлтаралық бірлік» ұлттық идеясын өзара қарым-қатынастардың үндестігі деңгейінде тәжірибе жүзінде қалыптастыруға кіріскен мемлекет. Бұл мәселе Қазақстан Халқы Ассамблеясының құрылуынан, оның пәрменді іс-әрекетінен байқалып келеді.

Еліміз көпұлтты мемлекеттердің бірі. Мұнда 124 ұлт өкілі өмір сүріп келеді. Елде өткізілген халық санағының соңғы мәліметтеріне сүйенсек яғни 2022 жылғы 1 қыркүйекте жарияланған 2021 жылғы санақтың қысқаша қорытындысына сәйкес негізгі этностардың саны: қазақтар - 13 497 891 адам (халықтың 70,4%), орыстар - 2 981 946 (15,5 %), өзбектер - 614 047 (3,2 %), украиндар - 387 327 (2,0 %), ұйғырлар - 290 337 (1,5 %), немістер - 226 092 (1,2) %, татарлар - 218 653 (1,1 %) және тағыда басқа этностар және ұлтын көрсетпеген азаматтар - 969 722 (5,1 %) құрайды. Елімізде тұратын 5 негізгі ұлттар көшін қазақтар, одан кейін орыстар, өзбектер, украиндар мен ұйғырлар алады деп көрсетілген. 2023 жылдың 30 қазанында Ұлттық статистика бюросы 12 жылда – 2009-2021 жылдар аралығында Қазақстан халқы 20%-ға өскенін хабарлайды [1].

Бүгінгі мемлекеттердің басым көпшілігінің халқы көп ұлтты сипатқа ие. Қазақ елінің Ресей империясының құрамында болуы және Қазақстанда жүргізген саяси-әкімшілік реформалар барысында алғаш рет қазақ халқының құрамында үлкен өзгерістер бастау алды. Қазақ халқының ұлттық құрамы моноэтникалық тұтастықтан полиэтникалық сипатқа ие болғанын тарихтан білеміз. Халық саны жайлы мәліметтер салық мөлшерін, жер иелігі мен жерді пайдалану жүйесін айқындау мақсатынан туындап отырғанын тарихтан білеміз. Қазақстан халқы құрамының көп ұлтты болып қалыптасу үдерісі одан әрі Кеңестік дәуірде күшейе түсті. Оған алғышарт болған тарихи оқиғаларға мыналар жатады. Индустрияландыру кезінде жаппай сипат алған миграциялық үдерістер, күштеп ұжымдастыру мен саяси қуғын-сүргін науқандары, тұтас халықтарды күштеп қоныс аударуы, Ұлы Отан соғысы кезіндегі бейбіт халықты эвакуациялау, тың және тыңайған жерлерді игеру және соғыстан кейін шикізаттық бағытта өндіріс орындарының дамуы.

Тарихтағы аласапыран жылдары елімізге мыңдаған саяси тұтқындар келіп, қоныстанды. Бүгінде қазақ жерін мекен етіп отырған ұлттардың қай-қайсысы да кезінде елімізге өздігінен келмеген. Оларды сол кездегі саясат еркіне қарамай қоныс аудартқан. Дегенмен қонақжай халқымыз жарты нанды бөліп жегені туралы деректерде көрсетілген.

Қазақстан халықтарының Ассамблеясы Тұңғыш Елбасының бастамасы мен бағыттарының бірі болды. Еліміз тәуелсіздігін алғаннан бері этносаралық келісімді сақтау тәжірибесі еліміздің халықаралық беделінің өсуіне, шетелдерде беделінің арта түсуіне ықпал етті. Ұлтаралық татулық пен мемлекеттік тұрақтылық елдегі экономиканы, білім мен ғылым, және мәдениеттің дамуында өте маңызды орын алатын факторлардың бірі.

1992 жылы еліміздің тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың тәуелсіздіктің бір жылдығына арналған Қазақстан халқының бірінші форумындығы алға

тартқан Қазақстан халқының Ассамблеясын құру туралы идеясы алғаш рет шыққан. Қазақстан халқының Ассамблеясы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті қарамағындағы консультативті-кеңестік ұйым ретінде құрылды. Оның 1995 жылы 1-наурызда Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті жарлығы мен бекітілген болатын.

Ассамблеяның 1995 жылы 24 наурыздағы 1-сессиясы және Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың осы жиында сөйлеген сөзі халық арасында кең қолдау тапқан. Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы 2002 жылы ереже қабылданды. Ассамблея Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті жанындағы кеңесші орган болып табылады. Ассамблея шешімі кепілдеме сипатқа ие. Ассамблея басшысы- Ассамблея Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті болып Ассамблея мүшелерінің ұсынысымен сайланды. Ассамблея төрағасының екі кеңесшісі тағайындалған болатын.

Кіші халқы ассамблеясы басты облыстық әкімшілік жанындағы кеңесші орган болып табылады. Әр облыстарда ұлттық-мәдени орталықтардың өкілдіктерінен құралып, Ардагерлер кеңесі, облыс әкімшілігі және мәслихаттар жеке құрамын бекіте отырып облыс әкімшілігі мен басқарылады.

Ассамблея Республика Президентінің жарлығы мен немесе үш өкілінің өтініші бойынша шақырылады. Осы жұмыстарды жүргізу үшін мәжіліс аралығында Ассамблеяның ұлттық-мәдени орталығы, Ардагерлер кеңесі, Кіші ассамблея басшылары және оның ішкі құрамдары шақырылады. Ассамблея кеңесі Ассамблея өкілділігінің орынбасары қызметін атқарады. Ассамблея қызметі Республикалық бюджет және облыстық, соны мен қатар өз еркімен қолдау көрсететіндер есебінен қамтамасыз етіледі.

Ассамблеяның ұйымдастырылуы және қызметінің тоқтатылуы Республика Президентінің жарлығы мен немесе Ассамблеяның үштен екі мүшелерінің ұсынысы мен жүзеге асырылады.

Қазақстан халықтары арасынан Ассамблея туралы идея белсенді қолдау тауып, күрделі дайындық жұмыстарының нәтижесінде құрылды. Қоғамның қолдауымен оны Елбасы басқарады. Ассамблея ережесіне сәйкес оның құрамын Қазақстан Республикасының Президенті анықтайды, ал кандидаттарды Астана және Алматы қалалары және облыстары құрамындағы кіші халықтар ассамблеясының пропорционалды қағидалары негізінде ұсынылады [2].

Сонымен қатар, дүниежүзіне этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық моделін жария ету, мемлекет пен саяси элитаны біріктірген Ассамблея құру, халық бірлігі үшін ең қажетті құндылықтарды қалыптастыру еліміздің дамуының негізі болып табылады. Ұлтаралық келісім де үнемі мемлекеттік саясатымыздың негізі болып келеді. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Қазақстан халқы Ассамблеясының «Бірлік. Жасампаздық. Өрлеу» атты сессиясында барша халқымыздың стратегиялық бағдарының түпкі мәнін осы үш ұғым дәл әрі нақты білдіретінін, бірлік пен ынтымақ басты құндылығымыз және мемлекеттік саясаттың бұлжымас бағдары

болып қала беретінін атап өтті. Бүгінде елімізде ұлттардың тұтастығы мен халықтар достығының арқасында экономикамыз өркендеп, ілгері басып келеді. Дана халқымыз «Бірлігі мықты елдің рухы биік болады» деп айтқандай, барша Қазақстандық халқымыз осыны ұғынып бір шаңырақ астында жасап келеді [3].

Осы орайда атап өтер жайт, еліміздегі барлық этностардың өздерінің ұлттық тілі мен әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, мәдениетін дамытуға деген ұмтылысы мен ынтасына еліміз барлық қажетті жағдайлармен қамтамасыз етіп қана қоймай, ұдайы қолдап отырады. Елбасының елімізде нәсілдік, этникалық, тілдік, діни және өзге де белгілеріне байланысты кемсітуге жол бермеу туралы нақты ұстанымын да айта кеткен жөн. Бұл бағытта елімізде адам құқығын кемсітетін бірде бір заң жоқ. Яғни, еліміздегі барша ұлттың баласы теңдікте өмір сүруде деуге болады.

Қазақстан Халқы Ассамблеясының құрылуы саяси тарихымызда маңызды орын алады. Қазақстандағы ұлтаралық және дінаралық татулықты нығайту ісінде Тұңғыш Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен құрылып, бүгінде конституциялық мәртебеге ие болып, елдің ішкі саясатында теңдессіз рөл атқарып отырған Қазақстан Халқы Ассамблеясы. Осы Қазақстан Халқы Ассамблеясының құрылғанына биыл 30 жыл толып отыр.

Атап кетер жайт, еліміздің этносаясатын күшейту, ел бірлігін нығайту бағытындағы елеулі қадам 2008 жылы жасалды деуге болады. Осы жылы қабылданған Қазақстанның ел бірлігі доктринасы көп мәселелердің шешілуіне түрткі болды. Аталмыш маңызды құжатта еліміздегі барлық этнос өкілдерін біріктірудің маңызды негізгі мақсаттары мен ұлттық бірлікке жету міндеті қойылған. Тұтастай алғанда, этносаралық қатынастар мен қоғамдық келісімге қатысты мемлекеттік саясатты жүргізудің нәтижесінде бұл салада саяси-құқықтық үлгі қалыптасты. Бұл үлгіде жергілікті халықтар, яғни, қазақтар мәдени-тарихи өркениетті өзек ретінде көрініп, мемлекет құраушы негізгі ұлт ретінде танылған [4].

Қазақстанда Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшылары съезінің бірнеше рет өткізілуі кездейсоқтық емес. Атап айтар болсақ, 2008 жылдың қазан айында Астанада «Ортақ әлем: әралуандылық арқылы прогреске» атты ислам елдерінің Сыртқы істер министрлерінің форумы өтсе, 2010 жылы маңызы жоғары ЕҚЫҰ саммиті өткізілді. Ал, 2011 жылы Ислам ынтымақтастық ұйымы елдерінің Сыртқы істер министрлерінің кеңесі болып өтті.

Қазақстан Республикасында жасап жатқан ұлттар әртүрлі, әр түрлі ұлттың әртүрлі сенімде болатыны айтпаса да түсінікті. Сондықтан, ел бірлігіне қоса діни көзқарастары да тұтастықты қажет ететінін мемлекет басшылары түсініп, бұл мәселені де қолға алған. Соңғы жылдары еліміз дін саласында біршама мәселелерді шешіп, діни жаңғыруды бастан өткізіп жатқанын айта кету керек. Шын мәнінде, солақай саясаттың кесірінен бір кездері атеистік көзқарасқа ие болған еліміздің елеулі бөлігі дінге сенушілердің қатарына өте бастады. Уақыт өте «Ұлтаралық және дінаралық келісімнің Қазақстандық моделін жаңғырту жөніндегі 2006-2008-жылдарға арналған бағдарлама» қабылданып, ол табысты

жүзеге асырылды. Күрмеуі түйінделген талай мәселені осы бағдарлама айқындап берді. Ал, 2011 жылы елімізде Дін істері агенттігі құрылды. Өмірге жаңадан келген агенттік осы саладағы түйткілдердің шешілуіне мұрындық болды. Және сол жылы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» жаңа заң қабылданды, жаңа заңның талабына сәйкес діни ұйымдарды қайта тіркеу жүзеге асты. Бұл елімізде сол жылдары қаптап кеткен түрлі діни бірлестіктерді сүзгіден өткізіп, олардың жауапкершілігін көтерді. Аталмыш Заңды қабылдар алдында елімізде 50-ге жуық конфессия мен деноминацияларды білдіретін 4500-ден астам діни қауымдастық бар болатын. Қайта тіркеу нәтижесінде он жеті конфессияны білдіретін 3100-ден аса діни бірлестіктер қалғаны белгілі болып отыр. Бұл да болса дер кезінде ушыққан мәселені қолға алып, шешілуіне түрткі болған жайт. Өйткені, осынау статистикаға қарап-ақ заңның қоғам жауапкершілігін қалай көтергенін байқаймыз. Шын мәнінде бір республиканың астында он жеті конфессияны насихаттайтын үш мыңнан астам діни бірлестік пен жүзден астам ұлт пен ұлыс өкілін тату-тәтті ұстап тұру үлкен күш-жігерді қажет етері сөзсіз. Алайда, елімізде тиімді жүргізілген саясаттың арқасында бұл мүмкін болып отыр [5].

Бүгінде Қазақстан дінаралық үнқатысу орталығы ретінде әлемге танылып отырған елдердің қатарында. Оның айқын дәлелі үздіксіз, Астанада араға үш жыл салып, 2003, 2006 жылдары және 2009, 2012, 2015 жылдары тұрақты түрде өтіп келе жатқан Әлемдік және дәстүрлі діндер өкілдерінің съездері дәлел бола алады. Бұл айтулы шаралардың әрқайсысы бір-біріне ұқсамайтын, өзіндік маңызымен ерекшеленеді. Өйткені, барлығында әртүрлі әлемдік мәселелер қамтылды. Бұл шараларға сол жылдары әлем елдері жоғары баға беріп, Қазақстанның жағымды бет-бейнесін қалыптастыруға себеп болды.

Ең бастысы, біз Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары елімізді мекен еткен барлық халықтың арасындағы этника аралық келісімді, дінаралық ауыз біршілікті сақтай алдық. Елімізде мұндай деңгейде тұрақтылықты сақтау мемлекетіміздің негізгі бағыттарының біріне айналды десек те болады. Соның ішінде елімізде Ассамблеяның құрылуы ұлтаралық жағдайдың дұрысталуына айтарлықтай үлес қосты. Бұл консультативтік кеңесші органның арқасында этносаралық және конфессияаралық келісімнің стратегиялық бағдарламасы жүзеге асты. Бұл осындай мәселелерге ықпал ететін бірден бір орган болып саналды. Осының арқасында Қазақстан әлемнің басқа мемлекеттері үшін ұлтаралық келісімнің, тұрақты дамудың үлгісі бола алды. Осынау береке-бірлігімізді мақтанышпен айтып, ұлттар мен диаспоралары осындай келісімде, түсіністікте өмір сүріп жатқан бірде бір ел жоқ деп айта аламыз.

Тәуелсіздік алғалы бері жоққа шығара алмайтын қайбір жылдары еліміздің кейбір аймақтарында бірқатар ұлтаралық шиеленісті жағдайлар туындағаны рас. Ұлтаралық сипатта өрбіген қайшылықты сол кездегі ішкі саяси жағдайға қауіп төндірген бірлі-жарым оқиға десек те, дер кезінде мемлекет тарапынан қажетті іс-шаралар қабылдамағанда, оның соңы неге апарып соғатыны белгісіз болар еді дегенмен дер кезінде ұлтаралық қақтығыстарға апарып соқпай, мұның барлығы

дер кезінде ауыздықталып үлгерді. Себебі ел бірлігіне ылаң салғысы келгендер ол оқиғаларды өз мүдделеріне пайдаланғысы келгені де жасырын жайт емес.

Еліміздің аумағындағы түрлі ұлт пен ұлыстардың ұзақ уақыт бойы түсіністікте өмір сүруі, үлкен қақтығыстарға бармауы, қоян-қолтық тіршілік кешіп, достық қарым-қатынаста өмір сүруі, бұл мемлекеттің түпкі иесі-қазақ халқының қанында бар кеңпейілділігі мен сабырлы-салиқалы саясаты себеп болып отырғанын жоққа шығара алмаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан халқы <https://kk.wikipedia.org/wiki>
2. Қалыш А.Б. Қазіргі қазақстандағы этникалық және этномәдени процестер: -Алматы: Қазақ университеті, 2015.-254 б. [147-148 б.]
3. Қазақстан халқы Ассамблеясы ASSEMBLY.KZ белсенді сілтемені пайдаланыңыз <https://assembly.kz/analitika/aza-stanny-berik-stanymy-ltaraly-tatuly-ren-konfessiyaaraly-kelisim/>
4. Серік Әбдібек /Egemen Qazaqstan/ Ұлтаралық араздық береке әкелмейді 08 Ақпан, 2019 <https://egemen.kz/article/182178-ultaralyq-arazdyq-bereke-akelmeydi>
5. Аймбетова Ұ.Ө. Қазақстандағы этносаралық қатынастарды дамыту мәселелері http://www.rusnauka.com/8_NMIW_2012/Politologia/3_104067.doc.htm

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ: ТҰРАҚТЫЛЫҚ ПЕН ДАМУДЫҢ КЕПІЛІ

Ботабекова А.Р.,

*Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің оқытушысы,
тарих ғылымдарының магистрі*

Қазақстан, Семей

Иманқұлова Н.Т.,

*Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің
География-тарих білім беру бағдарламасының 3-курс студенті*

Қазақстан, Семей

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстандағы этносаралық келісімнің қоғам тұрақтылығы мен елдің дамуына әсері қарастырылады. Мемлекеттің көпэтносты қоғамдағы бейбітшілік пен татулықты сақтау тәжірибесі талданып, Қазақстан халқы Ассамблеясының рөлі ерекше назарға алынады. Сондай-ақ, этносаралық келісімді нығайтуға бағытталған заңнамалық негіздер мен мемлекеттік саясаттың тиімділігі зерттеледі. Ұлтаралық татулықтың әлеуметтік-экономикалық өркендеуге және халықаралық аренадағы беделді нығайтуға ықпалы сарапталады. Қазақстан үлгісі жаһандық деңгейде бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз етудің тиімді механизмі ретінде қарастырылады.

Негізгі сөздер: Этносаралық келісім, тұрақтылық, Қазақстан халқы Ассамблеясы, ұлтаралық татулық, мемлекеттік саясат, қоғамдық бірлік, әлеуметтік-экономикалық даму.

Кіріспе. «Қазақстандағы бейбітшілік пен келісімнен артық ешқандай баға жоқ», - деген Елбасымыздың сөзі әрбір қазақстандық азаматтың жүрегінде еліміздегі тұрақтылық, болашаққа деген сенімділік пен көркейіп келе жатқан мемлекеті үшін мақтаныш сезімін тудырады.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев еліміз тәуелсіздікке қол жеткізген алғашқы жылдарынан бастап, этносаралық татулық пен келісімді сақтауға, дамытуға, олардың қауіпсіздігі мен бейбіт тұрмысын қорғауға бар күш-жігерін салды.

Мемлекеттегі бейбітшілік және келісім, оның қауіпсіздігі және тұрақтылығы этносаралық қарым-қатынастың орнықтылығына, төзімділікке және оң бағытталғандығына көбіне көп байланысты. Жастарда патриотизмді, азаматтықты, дінге төзімділікті және халықтар достастығы сезімін қалыптастыруда көп ұлтты мемлекет шеңберінде дамып жатқан ұлттық қатынастар мәнді әсер етеді.

Этносаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудағы теориялық негізінің және тұжырымдамалық алғы шартының айқындаушы компоненттерінің бірі – санына қарамай әрбір этнос бүкіл адамзат үшін орасан құндылық, оның баға жетпейтін игілігі және бірегей бөлігі деген қағида болады.

Қазақстан Республикасы бабалардан қалған және жалпыадамзаттық

дәстүрлерді сақтай отырып, тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді сақтауға мүмкіндік беретін өз дамуының сарабал саясатын таңдады.

Қазақстан халқының бірлігі мен ынтымағын нығайту мақсатында, Қазақстан Президенті Жарлығымен 1997 жыл — «Ұлттық татулық және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы», ал келесі 1998 жыл «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» болып жарияланды. Алайда, тарихи сананы қайта жаңғырту белсенді жүзеге аса бастаған уақытта алдыңғы буын ұрпақтың еңбегі мен жетістіктері объективті бағалануы үшін және негізсіз сындарға жол бермеу мақсатында, Қазақстан Президентінің Жарлығымен 1999 жыл елімізде «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы» деп белгіленді. Сондықтан да, Қазақстан халқы құрамының полиэтностық болып қалыптасу тарихы дәл осы қағидаларды негізге ала отырып зерделенеді.

1992 жылы Қазақстан халқының кезекті форумдарының бірінде жасаған баяндамасында Елбасы: «...халықтар достығын қазақстандықтардың бірнеше ұрпағы қалыптастырды. Бүгінгі таңда, тарихымызды қайта таразылау кезінде, бұл байлықты жоғалтуға, интернационализмнің игі дәстүрлерін жоққа шығаруға хақылы емеспіз. Олар соңғы он жыл бойында және партиялық нұсқаумен қалыптасқан жоқ. Қазақстанға бұл халықтар барлық жағдайда өз еркімен қоныстанбаған. Біздің жеріміз барлығын жылы қабылдап, мыңдаған адамдардың туған үйіне айналды. Бұл жағдайда қазақ ұлты, оның ашықтығы, ғасырлардан келе жатқан қонақжайлық және бейбіт көршілестік дәстүрлері ең шешуші рөл атқарды.

Бірлескен еңбек, аға ұрпақтың басына түскен ауыртпашылықты еңсеру, күнделікті тұрмыстық тіршілік пен мерекелер арқылы республика халықтарының қазіргі келбетін таныстыратын өзіндік ортақ дүниесі қалыптасты» деп, тарих пен тағдыр ортақтығы жағдайында қазақстандық ортақ мәдениет пен бауырластық ұстаным қалыптасқандығын айтып, ел бірлігінің тұғырнамасын анықтап берді. Барлық этностарды бодандықтан енді арылған қазақ халқының ұлттық санасының жаңғыру үрдісіне түсіністікпен қарауға да шақырды. Мәселенің өз деңгейінде шешімін табуы үшін билік пен азаматтық қоғамның өзара іс-әрекетін қалыптастырудың тиімді тетіктерін қарастырды. Форумдардың бірінде мұндай шешімді Елбасы былай ұсынады: «Біз күнделікті әр адамның, әр халықтың және әр ұлттың дауысын естиміз бе? Өкінішке қарай, әрдайым олай емес. Біз жаңа қоғамдық институт – Қазақстан халықтарының келісімі және бірлігі Ассамблеясын құра аламыз. Ол жалпыхалықтық ұлтаралық келісімді бекіту міндетін шешетін саяси емес, үкіметтік емес ұйым болар еді». Осылайша, көп ұзамай 1995 жылы наурызда Елбасы Жарлығымен «Қазақстан халқы ассамблеясы» институты құрылып, іске қосылды. Мемлекеттік этносаясатты жүзеге асырудың басты буыны болып табылатын Ассамблея бүгінгі таңда 800-ден аса этномәдени бірлестіктердің басын қосқан ірі азаматтық қоғамдық құрылым ретінде орнықты.

Ел ішіндегі татулық пен ұлттар арасындағы достықты насихаттау, оны халыққа түсіндіру, соның негізінде қоғамдық пікірді қалыптастыру Қазақстан

дамуының негізгі кепілі бола алады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «100 нақты қадам: баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет» ұлт жоспарының болашағы біртұтас ұлтты қалыптастыру жөніндегі міндеттерінің Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту тұжырымдамасы әзірленді.

«Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына 2014 жылғы Жолдауында «Мәңгілік Ел» жалпұлттық патриоттық идеясы ұсынылған болатын. Бүгінде «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясы – қазақстандық бірегейлік пен бірлікті, қоғамдық келісімді қалыптастыратын құндылықтар жүйесіне айналды.

Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев қазақстандықтарды біріктіруші басты фактор болып табылатын қазақ тілі одан әрі дамытуға барлық күш – жігерді жұмсау қажеттігін бірнеше рет атап өтті. Сонымен қатар, елімізде тұратын барлық этнос өкілдерінің өз ана тілінде еркін сөйлеуіне, оқуына және тілдерін дамытуына қолайлы жағдай жасау қажет [1].

Бүгінде Қазақстан 130-дан астам этнос өкілінен тұратын 20 миллионнан аса халқы бар беделді мемлекетке айналды. Қазақ халқымен тарихи сын сағаттарда этностар өзара ымыраға келіп, тіпті өзара келісім орната білді.

Қазақстан Республикасының тәуел-сіздігін қалыптастыруда елдің ішкі саясатының басты ұстанымы болды, ол - бірлік пен келісім құндылықтары. Әсіресе, Қазақстанның ұлттық саясатын жүзеге асыру бірнеше кезеңді қамтиды. Алғашқы кезеңде еліміздегі тіл саясатына қатысты мәселелер қарастырылды. Одан кейін ұлттық-мәдени бірлестіктер құрыла бастады. Нәтижесінде, Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылды. 1992 жылы Қазақстан халқының I форумында Мемлекет басшысы алғаш рет республика халқын біріктіретін қоғамдық (саяси және үкіметтік емес) ұйым құру туралы идеясын жариялады. Қазақстан халқының келісім және бірігу ассамблеясын құру мәселесін талқылауға ұсынды.

1995 жылы наурыз айында Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы кеңесші орган ретінде, ұлтаралық қатынастар бойынша ауқымды құқықтық мәртебеге ие Қазақстан халқы Ассамблеясы (ҚХА) құрылды. Оның құрылуы қоғамдағы үйлесімділікті, ұлттық және дінаралық келісімді сақтау мен одан әрі нығайту ниетінен туындады. Бұл идеяға халық сенім білдірді және ол ақталып, халық игілігі үшін мазмұнды қызмет атқаруда.

Қазақстан халқының бірлігі мен ынтымағын нығайту мақсатында, Қазақстан Президенті Жарлығымен 1997 жыл - «Ұлттық татулық және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы», ал келесі 1998 жыл «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» болып жарияланды. Алайда, тарихи сананы қайта жаңғырту белсенді жүзеге аса бастаған уақытта алдыңғы буын ұрпақтың еңбегі мен жетістіктері объективті бағалануы үшін және негізсіз сындарға жол бермеу мақсатында, Қазақстан Президентінің Жарлығымен 1999 жыл елімізде «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы» деп белгіленді. Сондықтан да, Қазақстан халқы құрамының полиэтностық болып қалыптасу тарихы дәл осы

қағидаларды негізге ала отырып зерделенеді.

Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымы-на мүше мемлекет ретінде 1995 жыл-ғы 16 қарашадағы ЮНЕСКО Бас кон-ференциясы қарарымен бекітілген Тағат-тылық (толеранттылық) қағидат-тары декларациясын қолдайтын-дықтан, діни төзімділік пен бей-бітшілік қағидалары еліміздің саяса-тында басты орын алды. Сондай-ақ, елдегі түрлі конфессиялардың келі-сімі мен ынтымағын нығайтудың оңтайлы әдісі Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съездерін атап өтсек болады. Идея авторы - Президент Н.Ә.Назарбаев. Әртүрлі дін өкілдерінің арасындағы келісімге бағытталған Қазақстанның саясаты мен тәжірибесі, әлемдік қоғамдастыққа түрлі конфессияаралық өзара сенім негізінде бірлесе ғұмыр кешуінің нақтылы мүмкіндіктері барлығын және оның қажеттілігін көрсете алды. Нәтижесінде, Қазақстан дінаралық үнқатысу орталығы ретінде танылды. Оған, Астанада 2003, 2006, 2009, 2012 және 2015 жылдары өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері дәлел. Осы айтулы шаралардың әрқайсысы өзіндік маңызымен ерекшеленеді.

Ел тыныштығына мән беру - міндет. Қазақстанда жыл сайын ха-лық-тық Наурыз, Масленица мейрам-дарын көпшілік болып атап өту дәстүрге айналды. 2006 жылы Аста-нада Қазақстан халқы Ассамблеясы-ның кезекті сессиясында Елбасы Құр-бан айт пен Рождествоның алғаш-қы күндерін мерекелік демалыс күн-дері етіп жариялауды ұсынып, ол қолдау тапты. 2006 жылдың 28 мау-сы-мында «Қазақстандық этнос-аралық және конфессияаралық келі-сім үлгісін жетілдіру бойынша» арнайы бағдарлама қабылданды. Әрине, бұл еліміздегі этносаралық қарым-қатынасты нығайтуды ұйымдас-тырушы және үйлестіруші басты құжатқа айналды [2].

Этносаралық қатынастардың қазақстандық моделі дегеніміз-мемлекет құрушы халық қазақтар, шоғырландырушы, үлестіруші ұлт-қазақтар. Басқа этностар қазақ халқының тілі мен мәдениетін, салт-дәстүрін сыйлай отырып, өз халқының дамуына үлес қосып, ортақ мемлекетіміздің кемел келешегі үшін бірлесіп, еңбек етуге мүмкіндік беру. Әрине мемлекет құрушы қазақтардың елдегі үлес салмағы 40 пайыздан аспай тұрған кезде жаппай қазақ тілін дамытып, барша мемлекетте өмір сүретін өзге ұлттарды қазақыландырып жібереміз деген ұранның дұрыс емес екенін бәрі түсінді. Тоқсаныншы жылдардан бастап елге оралған миллионнан астам қандастардың арқасында және қазақ халқының экономикалық, әлеуметтік жағдайдың тұрақталуына байланысты өсімі ұлғайып, бүгінгі таңда жетпіс пайыздық межеге жақындадық.

Бүгінгі таңда қазақтармен бірге көптеген ұлттық диаспоралардың (қауымдардың) өкілдері тұрады. Осыған байланысты этносаралық келісім мен дамудың оңтайлы моделі, былайша тұжырымдалады: Қазақстан – жаңа этникалық қауымдастық емес, әртүрлі ұлт азаматтарының бірлігі. Біздің халқымыздың интеграциясы еліміздің этникалық бірегейлігін сақтауға негізделген. Қоғамның этносоциалдық құрылымының түбегейлі жаңа моделін қалыптастыру өмірге және республиканың полиэтникалық қоғамының барлық спектрінің сұраныстарына жауап бере алатын жаңа әлеуметтік институттар

қажет. Бұл этникалық модернизацияның бір бөлігі болып табылатындығымен түсіндіріледі. Ұлтаралық бірліктің негізінде саяси және әлеуметтік құрылымдарды демократияландыру процестеріне әкеледі. Ұлтаралық және конфессияаралық келісімнің қазақстандық моделі бүгінгі күннің шындығына айналды. Қоғамдық келісімді дамыту арқылы, Қазақстан халық күткен «Жаңа Қазақстанды» бірлесіп құра аламыз [3].

Қазақстандағы этносаралық келісім – елдің тұрақтылығы мен дамуының басты негіздерінің бірі. Мемлекет жүргізіп отырған тиімді саясаттың нәтижесінде этностар мен конфессиялар арасында бейбітшілік пен өзара құрмет орнап, ұлттық бірлік қалыптасты. Қазақстан халқы Ассамблеясы сияқты институттардың жұмысы қоғамдағы татулықты нығайтуға ықпал етіп, этносаралық қатынастарды реттеудің тиімді механизмін ұсынуда. Ұлтаралық келісімнің сақталуы елдің әлеуметтік-экономикалық өркендеуіне, халықаралық аренадағы беделінің артуына және қоғамдағы тұрақтылықтың қамтамасыз етілуіне ықпал етеді. Осылайша, Қазақстанның этносаралық келісім үлгісі бейбітшілік пен дамуға ұмтылған мемлекеттер үшін маңызды тәжірибе бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Этносаралық келісім - ел тұрақтылығының кепілі. Бүркітбай АЯҒАН, Мемлекет тарихы институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор https://kaz.inform.kz/news/etnosaralyk-kelisim-el-turaktylygynyn-kepili_a2946872/.
2. Этносаралық келісім - ел тұрақтылығының кепілі <https://martebe.kz/jetnosaraly-kelisim-el-t-ra-tyly-yny-kepili/>
3. Этносаралық келісім – қазақстандық құндылықтың негізі https://el.kz/etnosaralyq-kelisim-qazaqstandyq-qundylyqtyn-negizi_82770/

СЕКЦИЯ 2
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚХА: ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР МЕН
ТӘЖІРИБЕ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТТЫҢ ҚАЗІРГІ АХУАЛЫ: 2025
ЖЫЛҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ САЯСИ БЕЛСЕНДІЛІГІ

Нығметолла А.Е.,
Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 1 курс магистранты
(Тарих және құқық факультеті)
Орынбеков Н.А.,
ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы, PhD доктор

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстандағы гендерлік саясаттың қазіргі жағдайы, әйелдердің саяси белсенділігі және 2025 жылға дейінгі жетістіктері мен өзекті мәселелері талданады. Мақалада 2009 жылы қабылданған заңнамалық негіздерден бастап, соңғы жылдарда жүргізілген реформалар мен бастамаларға шолу жасалып, гендерлік теңдікке жету жолындағы негізгі кедергілер мен оларды шешу жолдары қарастырылады. Сонымен қатар, әйелдердің саяси және экономикалық белсенділігін арттыру бағытындағы шаралар мен келешекке арналған ұсыныстар ұсынылады.

Негізгі сөздер: гендерлік саясат, әйелдердің құқықтары, саяси белсенділік, гендерлік теңдік, Қазақстан, гендерлік заңнама, әлеуметтік әділеттік, гендерлік зорлық-зомбылық, әйелдер квотасы, гендерлік реформалар.

Бүгінгі таңда гендерлік саясат қоғам үшін маңызды және өзекті мәселелердің бірі. Оның мақсаты – әйелдер мен ерлердің қоғам өмірінің барлық салаларында тең мүмкіндіктерге ие болуын қамтамасыз ету. Бұл саясат бүгінгі таңда мемлекеттік қана емес, сонымен қатар қоғамдық сипатқа да ие. Қазақстанда гендерлік саясат саласындағы негізгі құқықтық құжат – 2009 жылы қабылданған «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» заң [1,5]. Осы заңнан бастап, бұл бағытта түрлі нормативтік құжаттар қабылданып, арнайы құрылымдар жұмыс істей бастады. Дегенмен, гендерлік саясат тек соңғы жылдары ғана нақты ілгерілеу мен тиімді жүзеге асу сатысына көтерілді. Қазақстанда бұл бағыттағы жұмысты үйлестіретін негізгі орган – ҚР Президентінің жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссия. Оның басты міндеті – «Қазақстан Республикасындағы отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасын» іске асыру арқылы отбасын нығайту, әйелдердің құқығын қорғау, ерлер мен әйелдер арасындағы теңдікті қамтамасыз ету [2,1]. Соңғы бес жыл ішінде гендерлік тәсілдерді мемлекеттік саясатқа енгізу және заңнаманы жетілдіру айтарлықтай белсенді түрде жүзеге асты. Бұл ерлер мен әйелдердің тең мүмкіндіктерін қамтамасыз етудегі маңызды қадамдарға жол ашты. Соңғы

жылдарда елімізде гендерлік теңдіктің күшейе түскенін бірқатар нақты өзгерістерден байқауға болады. Олар:

- Әйелдерге тыйым салынған кәсіптердің тізімі жойылды;
- Жалғызбасты әкелерге қашықтан жұмыс істеуге мүмкіндік берілді;
- Парламентте әйелдерге, жастарға және мүмкіндігі шектеулі азаматтарға арналған 30 пайыздық квота енгізілді;
- Әйелдердің саяси және экономикалық белсенділігін арттыруға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар іске қосылды;
- Тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күрес және әйелдер мен қыздарды кемсітуге қарсы заңнамалар күшейтілді.

2025 жылы бұл бағытта бірқатар жұмыстар атқарылды. Алайда әлі де шешімін таппаған мәселелер де бар. Сондай-ақ бүгінгі таңда Қазақстанда әйелдердің саяси белсенділігі артып келеді. 2020 жылы енгізілген 30 пайыздық квота әйелдер мен жастардың Парламент пен мәслихаттарға кандидатурасын ұсынудағы үлесін арттыруға бағытталған. Бұл бастама әйелдердің саяси өкілдігін арттыруға ықпал етті. Ал 2025 жылы Парламенттің төменгі палатасында әйелдер саны 25,2 пайызды құрады [3,62]. Бұл көрсеткіш 2017 жылғы 27 пайыздық деңгеймен салыстырғанда сәл төмендегенімен, жалпы алғанда, әйелдердің саяси қатысуы тұрақты түрде өсіп келеді. Әйелдердің саяси қатысуының артуына қарамастан, гендерлік теңдік мәселелері әлі де өзекті болмақ. Себебі 2023 жылғы Дүниежүзілік банктің «Women, Business and the Law» есебіне сәйкес, Қазақстанда әйелдер ерлердің құқықтарының 75,6 пайызын ғана иеленеді, бұл әлемдік орташа көрсеткіштен төмен. Сондықтан мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам ұйымдары әйелдердің құқықтарын қорғау және олардың саяси қатысуын арттыру бағытында бірлесіп жұмыс істеуі қажет. Сол себептен де алдағы жылдары да бұл бағыттағы жұмыстар жүйелі жалғасын табуы тиіс. Ал қоғамда гендерлік теңдікті толық орнату үшін келешекте төмендегі бағыттарға ерекше назар аудару маңызды:

Білім беру және ағарту жұмыстары. Гендерлік мәдениет пен құқықтық сауаттылықты мектеп пен жоғары оқу орындарынан бастап енгізу маңызды. Жастарға әйел мен ер адам арасындағы теңдіктің маңызын түсіндіру арқылы болашақ қоғамның көзқарасын қалыптастыруға болады.

Әйелдердің шешім қабылдау деңгейіндегі үлесін арттыру. Мемлекеттік басқару құрылымдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарында әйелдердің үлесін көбейту мақсатында нақты шаралар қабылдануы керек. Бұл – қоғамда тең өкілдік пен әділеттілікті қамтамасыз етудің бірден-бір жолы.

Экономикалық мүмкіндіктерді кеңейту. Әйелдер үшін кәсіпкерлікке, цифрлық білімге және жаңа технологияларға қолжетімділікті арттыру – экономикалық дербестіктің негізі. Мемлекеттік қолдау бағдарламалары әйелдердің іскерлік бастамаларын дамытуға бағытталуы тиіс.

Гендерлік зорлық-зомбылықпен күрес жүргізу. Бұл – шешімін күтіп тұрған маңызды мәселе. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу үшін заңнамалық, құқықтық және психологиялық көмек жүйесін күшейту қажет.

Сонымен қатар, жәбірленушілерге арналған дағдарыс орталықтарының саны мен сапасын арттыру да өзекті.

Ақпараттық саясатты күшейту. Бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілерде әйелдердің табысты бейнесін қалыптастыратын мазмұнды насихаттау – қоғамдағы стереотиптерді жоюға сеп болады.

Қорытындылай келе, бүгін де Қазақстандағы гендерлік саясат даму үстінде. Соңғы жылдары жасалған реформалар мен қабылданған шаралар оң нәтижелер беріп, әйелдердің қоғамдағы рөлі арта түсті. Әйелдер саяси, экономикалық, әлеуметтік салада белсенділік танытып, ел дамуына өз үлесін қосуда. Алайда толыққанды гендерлік теңдікке қол жеткізу үшін кешенді әрі ұзақ мерзімді саясат қажет. Мемлекет пен қоғамның бірлескен күші арқылы ғана тең құқықтар мен мүмкіндіктерге қол жеткізуге болады. Бұл тек әйелдердің ғана емес, бүкіл қоғамның әл-ауқатын арттыруға жол ашады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 8 желтоқсандағы №223-IV Заңы.

2. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000384>

3. Н.А. Коноплева Гендерные стереотипы // Словарь гендерных терминов / Под ред. А.А. Денисовой / Региональная общественная организация «Восток-Запад. Женские инновационные проекты». - М.: Информация - XXI век, 2002. - 62- 65 б.

«КАСПИЙСКИЙ РЕГИОН В СИСТЕМЕ НОВЫХ РЕАЛИЙ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ»

Имандосов А.Х.,

*руководитель методического объединения
«История» школы-гимназии № 30 для одаренных детей
с тремя языками обучения, магистр гуманитарных наук,
педагог-модератор*

Мурзагалиев А.Д.,

*магистр истории,
педагог-модератор, школы-лицей №17*

Аннотация. В этой статье рассматривается международное положение Прикаспийского региона в современных геополитических условиях. Дается краткая характеристика нынешних международных отношений в новых геополитических реалиях в условиях напряженности как в Европе, так и на Ближнем Востоке. Также автор делает акцент на положение прикаспийских государств Центральной Азии и их роль в современных международных отношениях. Анализируется общее политическое и экономическое состояние государств Прикаспийского региона. Дается оценка роли региональных акторов в политико-экономических реалиях.

Ключевые слова: геополитика, Прикаспийский регион, прикаспийские страны, международные отношения, сотрудничество, политические интересы.

В последнее время мир претерпевает грандиозные изменения практически во всех сферах деятельности. Система международных отношений, которая была выстроена после окончания Второй Мировой войны и так называемой «холодной войны» окончательно развалилась. Правила международно-правовых норм перестают реально, что-либо регулировать. Это безусловно связано с изменившиеся в последнее время структуры международных отношений. Принцип заключался в том, что государства в условиях глобализации достигли такого уровня взаимозависимости, что любое даже небольшое препятствие сразу же влечет за собой резко негативные последствия. Уже с 2020 года весь мир столкнулся с пандемией невиданных масштабов, которое нанесло мировой экономике огромный ущерб. И только мир начал потихоньку приходить в себя как тут произошли известные события на постсоветском пространстве. Не стоит забывать о том, что в мире насчитывается 27 очагов напряженности, каждый из которых или уже разгорелся, или на грани. И что действительно беспокоит международное сообщество, так это в списке международных конфликтов наличие государств с ядерным оружием. И не трудно догадаться, что может последовать за таким конфликтом. Также привычно стало применение в так называемых «торговых войнах» различные ограничительные барьеры или санкции. Понятно, что на протяжении всей истории идет бесконечная борьба за

ресурсы и влиянием. Несмотря на наличие известного крупного игрока на международной арене, не стоит не считаться с другими крупными странами, причем в каждом регионе, которые с развитием становятся также активными и в международных отношениях. Уже давно стали свидетелями нового уровня борьбы великих держав, с использованием рычагов как экономического, так и политического сдерживания. Эта тенденция, которая становится все чаще и чаще применяемой в международных отношениях, понятно, что это влечет за собой лишь новые обострения и противоречия.

Таким образом, трансформация глобальных геополитических процессов сказывается и на наш Прикаспийский регион. Как известно, Каспийский регион всегда играл и играет важную стратегическую роль. Этот регион представляет собой арену столкновения интересов крупных игроков таких как Россия, США, Китай, но и также с некоторыми влиятельными азиатскими странами как Япония и Южная Корея, а также из исламского мира- Ираном и Пакистаном. Не стоит забывать, что Каспийский регион чрезвычайно богат углеводородным сырьем. По мнению экспертов, на сегодняшний день «доказанные и частично разведанные потенциальные запасы нефти Каспия составляют 48 млрд. баррелей, а природного газа-8, 2 трлн кубометров». Поэтому Каспий становится таким центром притяжения интересов многих стран, тем более с учетом перманентных проблем, связанных с острой нехваткой природных и энергоресурсов. Значимость Каспийского региона обусловлена еще и тем фактом, не только наличием большого объема нефти и газа, но и ожидаемого дефицита этих ресурсов в среднесрочной перспективе.

Также не стоит забывать и о уникальных биоресурсах Каспийского региона. Особенно рыбные ресурсы, которые оцениваются в 2, 9 млн. тонн и «90% мировых запасов осетровых рыб, дающих не менее важный для потребления и экспорта товар-икру»

Также следует иметь ввиду, что Каспийский регион занимает выгодное географическое положение. По мнению видного эксперта К. Симонова не будет преувеличением назвать бассейн Каспийского моря и государства Центральной Азии регионом, в которой будет решаться судьба мира, они «объективно будут привлекать внимание ведущих игроков». Некоторые эксперты определяют Каспийский регион как «стратегический энергетический эллипс», поскольку он связывает два важнейших углеводородных резервуаров- Каспийское море и Персидский залив. Эта регион, в котором сосредоточено 70% мировых запасов нефти и свыше 40 % природного газа естественно вызывает огромный интерес.

При изучении и понимание геополитических процессов следует осознавать, что каждому государству присущи свои интересы. Надо понимать, что происходящие в данный момент противоречия и обострения между ведущими игроками в том числе и в нашем регионе, заставляет страны Центральной Азии искать выход из сложившиеся непростой геополитической ситуации. В ходе многочисленных встреч как на двухсторонних, так и на многосторонних уровнях главы государств Центральной Азии ищут

возможности для диверсификации советской экономики. В данном случае для экономик Центральной Азии появились в принципе новые возможности для поставок стратегически значимых энергоресурсов и продовольствия на мировые рынки. Более того, Казахстан как крупнейшая экономика региона, к тому же ведущий производитель нефти и поставщик урановой руды, имеет достаточно неплохие возможности, дабы встать во главе данных процессов.

Не стоит забывать о том, что Туркменистан обладает колоссальными запасами газа. По мнению экспертов Ашхабад «занимает 4-е место в мире по запасам природного газа. По итогам 2021 года объем добычи газа в Туркменистане достиг 84 млрд кубометров».

По данным «Капитала» в рейтинге стран по суточной добыче нефти в 2022 году Казахстан «занял 18-е место из 127. В среднем РК добывает 1, 7млрд баррелей нефти в сутки, и эта цифра растет».

По данным старшего научного сотрудника Евразийского центра «Атлантического Совета» Казахстан производит 2% мировой пшеницы

«В Казахстане также есть все элементы периодической таблицы Менделеева, и эта страна имеет самые большие запасы урана в мире», - подчеркнул эксперт. К тому же Казахстан является лидером по производству топливного урана-41% мировых поставок в 2020 году.

Как известно казахстанская нефть поступает в Европу по Каспийскому трубопроводному консорциуму (КТК), проходящему через Россию. По данным старшего научного сотрудника Фонда Джеймстауна Маргариты Асеновой «добывая около 84 миллионов тонн нефти в год, из которых 64 миллиона тонн идет на экспорт, транспортирует 80% этой нефти через Россию». Но учитывая периодические проблемы при транспортировке нефти для Казахстана «должна стать альтернативная газа и нефти-транспортная инфраструктура». Более того нефтяные компании нашей Казахстана уже в шесть раз нарастили экспорт сырья минуя территорию России. Уже поставили на международные рынки 163, 4 тысячи тонн нефти, используя транскаспийский морской маршрут- из Актау в Баку. Понятно, что данные действия влекут за собой вполне понятную реакцию, но надо понимать, что в сложившиеся ситуации в случае попадания стран Центральной Азии под санкции, очевидно, что экономики стран региона вряд ли смогут справиться, что повлечет за собой лишь накопления социальным проблем и могут последовать негативные последствия. Крупным игрокам тоже важно не терять связи и собственно говоря, недавний приезд Государственного Секретаря США Энтони Блинкена в Центральную Азию лишь является тому подтверждением. Официально он принял участие в дипломатическом саммите центральноазиатских стран и США в формате «C5+1». Он провел встречу по вопросам безопасности и другим ключевым темам международных отношений. Тем не менее министр иностранных дел Казахстана Мухтар Тлеуберди отметил тот факт, что «Казахстан является членом Евразийского экономического союза (ЕАЭС), и у нас нет таможенных границ между Казахстаном, Россией и другими членами союза». Он также подчеркнул, что «именно поэтому порой бывает очень

сложно управлять процессами свободной торговли товарами и услугами между нашими границами».

Все это говорит, о том, что борьба интересов ведущих держав в каспийском регионе будет лишь усиливаться по мере дальнейшего развития событий и в том числе, и на Украине. Казахстан всегда с первых дней во внешней политики придерживался многовекторной политики.

За более чем уже 30 лет Независимости Республики Казахстан, получившая благодаря общественному согласию, экономическим успехам и политической стабильности, достигнутым успехам внутри страны и миролюбивой внешней политике всеобщее признание, превратилась на международной арене в очень авторитетного игрока, развивающегося по точно определенным направлениям. За годы Независимости Казахстан поддерживает дипломатические отношения со 186 государствами в том числе Ватикан и Палестину, имеет представительства на всех континентах (62 посольства, 12 генеральных консульств и 10 консульств). На протяжении всего периода Казахстан прилагает максимальные усилия по укреплению глобальной и международной безопасности и устойчивому развитию, являясь полноправным членом более 40 международных организаций. И поэтому недавнее заявление Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева о роли «средних держав» имеет большое значение в таком беспокойном мире. Потому что благодаря взвешенной и продуманной внешней политике нам удастся находить общий язык со всеми странами. Казахстан является активным актором в нашем регионе и проводимые различные международные события являются тому свидетельством.

Поэтому несмотря на все потрясения, которые произошли в последнее время, слом прежней системы международных отношений, в бесконечных «санкционных войнах», а также нарастанием глобальных проблем, такие как изменение климата, международный терроризм и т.д. Казахстан остается на своей позиции- страна, которая умеет находить общие точки соприкосновения со всеми субъектами международных отношений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Зонн И.С., Жильцов С.С. Новый Каспий. География, экономика, политика. Москва, Восток-Запад, 2008. 544 с.
2. Жильцов С.С., Зонн И.С., Рожков И.С. Механизмы решения международно-правового статуса Каспийского моря: история создания и итоги. Каспийский регион: политика, экономика, культура, 2018, №1, С. 44-49.
3. Рожков И.С. Ретроспектива каспийских саммитов: от стабильности к прогрессу. Проблемы постсоветского пространства, 2017, т. 4, № 3, С.210-220.
4. Качалова А.В. Основные этапы переговоров по Конвенции о правовом

статусе Каспийского моря. Вестник Дипломатической академии МИД России. Россия и мир, 2019, №2, С.134-144.

5. Жильцов С.С., Зонн И.С., Костяной А.Г., Семенов А.В. Каспий. Международно-правовые документы. Москва, Международные отношения, 2018. 568 с.

THE LEGAL FRAMEWORK FOR INTERETHNIC STABILITY

Рамазанова Н.Ә.,
І.Жансүгіров атындағы
Жетісу университетінің
оқытушы-ассистенті,
Қазақстан, Талдықорған қ.

Abstract. This article examines issues related to the legal framework for regulating interethnic peace and cooperation. The importance of interethnic peace and harmony for the development of the Republic of Kazakhstan is analyzed. Also discussed the main methods of ensuring interethnic peace and cooperation.

Key words: multinational country, assembly, principle, interethnic stability.

Speaking at the 19th session of the Assembly of People of Kazakhstan in April 2012, the head of state said: “Today, the world is looking for a global unity formula and finds it here in Kazakhstan. It means that our country is on the right way”.

Kazakhstan is the world's largest landlocked country, and the ninth largest in the world which has the deepest history of becoming the Sovereign state. The history of our country left mark for its future. Kazakhstan is a multinational country. A multinational state is a sovereign state that comprises two or more nations [1]. This is in contrast to a nation state, where a single nation accounts for the bulk of the population. Depending on the definition of "nation" (which touches on ethnicity, language, and political identity), a multinational state might also be multicultural or multilingual. Present-day examples of multinational states are Kazakhstan, Afghanistan, Brazil, Canada, China, Ethiopia, India, Iran, Iraq, Madagascar, Montenegro, Nigeria, Pakistan, Russia, South Africa, Spain, Turkey, and the United Kingdom. Some analysts have described the European Union as a multinational state or a potential one [2]. The scholar David Welsh argued in 1993 that fewer than 20 of the 180 sovereign states then in existence were ethnically and nationally homogeneous, if a homogeneous state was defined as one in which minorities made up less than 5 percent of the population. [3] Sujit Choudhry therefore argues that "[t]he age of the ethnoculturally homogeneous state, if ever there was one, is over" The Republic of Kazakhstan is a unitary state with a presidential form of government. According to the constitution, the state proclaims itself a democratic, secular, legal and social state whose highest values are an individual, his life, rights and freedoms [4].

At present representatives of 130 ethnic groups live in the country. A consultative-advisory body on harmonization of interethnic relations - the Assembly of the people of Kazakhstan is successfully functioning.

Kazakhstan's 131 ethnicities include Kazakhs (70,4% of the population), Russians, Uzbeks, Ukrainians, Germans, Tatars, and Uyghurs and etc. Ethnic Kazakhs are 70.4% of the population and ethnic Russians in Kazakhstan are 15.5% [4].

Other groups include Tatars (1.1%), Ukrainians (2.0%), Uzbeks (3.2%), Belarusians, Uyghurs (5%), Azerbaijanis, Poles, and Lithuanians. Some minorities such as Germans (1.2%), Ukrainians, Koreans, Chechens, Meskhetian Turks, and Russian political opponents of the regime had been deported to Kazakhstan in the 1930s and 1940s by Stalin.

Some of the largest Soviet labour camps (Gulag) existed in the country. Significant Russian immigration also connected with Virgin Lands Campaign and Soviet space program during the Khrushchev era. In 1989, ethnic Russians were 37.8% of the population and Kazakhs held a majority in only 7 of the 20 regions of the country. Before 1991 there were about 1 million Germans in Kazakhstan, mostly descendants of the Volga Germans deported to Kazakhstan during World War II. After the break-up of the Soviet Union, most of them emigrated to Germany. Most members of the smaller Pontian Greek minority have emigrated to Greece. In the late 1930s thousands of Koreans in the Soviet Union were deported to Central Asia. These people are now known as Koryo-saram.

The 1st article of constitution proclaims that our republic is democratic, secular, legal and social. State's highest values are: an individual, his life, rights and freedoms. The fundamental principles of the activity of the Republic are: public concord and political stability; economic development for the benefit of all the nation; Kazakhstan patriotism and resolution of the most important issues of the affairs of state by democratic methods including voting at the republican referendum or in the Parliament [5]. This article shows that the main principles of development our state is a stability. The 14th Article of constitution discloses some aspects of interethnic relations. This article, a forbids any discrimination for reasons of human's origin, social, property status, occupation, sex, race, nationality, language, attitude towards religion, convictions, place of residence or any other circumstances. The 19th article of our constitution opens the rights of humans which impacts to interethnic stability. Everyone shall have the right to determine and indicate or not to indicate his national, party and religious affiliation. Everyone shall have the right to use his native language and culture, to freely choose the language of communication, education, instruction and creative activities. In virtue of this article its clear to understand that our country doesn't separate humans by their nationalities. Unit 3 of Article 39 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan: "Any actions that can disturb interethnic concord in the country are proclaimed to be recognized as unconstitutional" Unit 3 of Article 5 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan: "It is restricted to establish and make active public organizations which goals and actions are dedicated to violate changes of

constitution regime, organize disturbance of unity of Kazakhstan, undermine the state security, incite social, racial, nation, religious, class and tribal enmity”.

Also, we know that our state accepted the plan of nation - 100 steps on implementation of five institutional reforms. This plan gives to us big outlooks for developing our state, especially, I tend to think, the fourth institutional reform is substantial. Because these steps of reform regulate interethnic relations. Identity and unity is name of The fourth institutional reform. This reform has 6 steps, between 85-90. The goals of this reform consist of these:

Development of the draft patriotic act “Mangilik El” (Eternal Nation) Development and implementation of the large-scale project of the Assembly of People of Kazakhstan “Big Country – Big Family”, which will strengthen Kazakhstan’s identity and create conditions to form one civil society. All the work will be connected with the implementation of the concept of development of the tourist industry by 2020 and establishment of regional tourist clusters: “Astana - the Heart of Eurasia”, “Almaty - Kazakhstan’s Free Cultural Zone”, “Unity of Nature and Nomadic Culture”, “The Pearl of Altai”, “Restoration of the Great Silk Road”, “the Caspian Gates”.

Development and implementation of the national project on promoting the idea of the Society of Common Labor, which includes plans to implement the infrastructure development program “Nurly Zhol” (Path to the Future), the second five-year period of industrialization and personal success stories of Kazakh citizens (heroes of our time), who achieved success since independence.

Development and implementation of the national project “Nurly Bolashak” (Bright Future). Introducing values of the Mangilik El (Eternal Nation) into the current education programs.

The Assembly of People of Kazakhstan is a tool regulating of interethnic peace and cooperation .[6] The Assembly of People of Kazakhstan (AKP) is a national political body in Kazakhstan consisting of delegates of the Regional Assemblies of the People. Its task is to represent the various ethnic groups that make up the population of the multiethnic Central Asian state of Kazakhstan at national level. Established in 1995, the APK is a presidentially appointed advisory body designed to represent the country's ethnic minorities. The Assembly of people of Kazakhstan is an advisory body to the President of the Republic of Kazakhstan. The purpose of the Assembly is to develop of the political situation in the republic of practical recommendations based on the assessment of events and forecasts, for consolidating society, and to assist the President of the Republic of Kazakhstan in his activities as guarantor of the rights and freedoms of the citizens of Kazakhstan irrespective of their racial, ethnic or social origin, religion and opinion. Activities of the Assembly focused on the following objectives: contribute to the preservation of ethnic harmony and stability in the country; develop proposals for public policies conducive to the development of friendly relations between the nationalities living on the territory of Kazakhstan, promoting their spiritual and cultural revival and development based on respect for the principle of equality; the formation of political culture of citizens, basing on civilized and democratic norms; supporting the integration of varied national interests in the

government's national policy; search for compromises to resolve the emerging social contradictions in society.

The Assembly is formed by the President of the Republic, approved by him in quantitative composition of the number of representatives of national cultural centers, councils of veterans and other persons with regard to their authority among the population, socio-political activity, experience of practice. Candidates for members of the Assembly on the proposals of the national-cultural centers are nominated by the Council or session of small assemblies of regions, Astana and Almaty cities. Candidates from republic associations and government bodies are recommended by the Executive Secretariat of the Assembly. All nominations are considered at a meeting of the Council of Assembly and submitted for approval to the President of the Assembly of People of Kazakhstan. First President of the Republic of Kazakhstan has the right to reject the nominations, enter in the Assembly, at his discretion others [6].

The APK consists of 384 representatives of all ethnic groups living in Kazakhstan drawn from the Regional Assemblies of the People. The law provides that all APK decisions be considered by public authorities and civil society institutions; APK Deputies participate in the legislative process and can propose legislation [7]. APK Deputies elect 9 members to the Majilis (lower house of Parliament) of Kazakhstan and the APK vets all Parliamentary laws to ensure that they are in conformity with Article 39 of the 1995 Constitution's criteria defining ethnic harmony and equality. The agenda of the 22nd session of the Assembly of the People of Kazakhstan held in April 2015 was defined as *mangilik el*: One Country – One Destiny. During the session the Kazakh President proposed to introduce a national day of gratitude among ethnic groups and towards the Kazakhs and to mark it on March 1, the day the APK was established.

On April 26, 2016, the 24th annual session of the Assembly of the People of Kazakhstan took place in Astana. The session was dedicated to the 25th Anniversary of the country's independence. The theme of the 2016 session was "Independence. Consent. Nation united future".

The positive experience of Kazakhstan is recognized at the highest international level. Thus, UN Secretary General Ban Ki Moon at the meeting with the 1st President of the republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev emphasized that the principles of the Assembly of People of Kazakhstan - respect and tolerance – “are the principles of the UN”. The model of interethnic harmony, tolerance and national unity realized in independent Kazakhstan is recognized around the world and is an example to follow for many countries.

The Assembly of People of Kazakhstan. Integrated on the foundation of the Kazakh national core. Uniting representatives of all ethnic groups, has essentially Eurasian character. Obviously, without multi-ethnicity no the Assembly of People of Kazakhstan would exist, nor without Kazakhstan there would be successful Eurasian cooperation.

Established by the 1st President N.A.Nazarbayev at the dawn of independence The Assembly of People of Kazakhstan has become an institution that consolidates

entire society. Over the years, it has grown as an institution, has acquired a constitutional status, the right to represent the interests of all the ethnic groups in the Parliament and became effective institution of civil society. The first session of the Assembly was attended by about 40 ethnic and cultural associations. Today, it has more than 800 organizations. Thousands of activities by call of heart work daily to preserve peace and harmony in the fertile land of Kazakhstan.

The active international cooperation is in special place in the Assembly of People of Kazakhstan. Today, the Kazakhstan's example is demanded in the international community. Proof of this is the fact that the representatives of 15 countries at the level of experts, ambassadors, lawyers, public figures addressed the Assembly of People of Kazakhstan Secretariat to study its positive experience. In turn, Assembly of People of Kazakhstan members presented the achievements of Kazakhstan in the inter-ethnic sphere in 30 countries.

The Kazakhstan's experience of interethnic tolerance is presented at the relevant international forums. So, in December 2012, in Berlin, with the participation of the APK Secretariat, the Fourth Berlin Eurasian Club Meeting on the initiative of President of our republic G-Global took place.

Kazakhstan's model of interethnic tolerance and public harmony in its basis has general democratic principles of regulation of inter-ethnic relations, also it is based on the recommendations of the OSCE and other international organizations, while taking into account the specifics of the contemporary Kazakhstan's field of interethnic interaction.

Kazakhstan's model for interethnic and interconfessional tolerance has prevented violent conflicts and facilitated a peaceful co-existence of various ethnocultural groupings in Kazakhstan for the last 26 years.

The APK Scientific Expert Council and the Center for the study of inter-religious relations of the Academy of Public Administration under the President of Kazakhstan work actively to promote the Kazakhstan model of interethnic tolerance. The Center and SEC actively cooperate with foreign experts in the field of interethnic and interfaith relations, security, counter-terrorism and extremism on educational direction.

Principles of the model of interethnic harmony: I. Ethnic, confessional, cultural, and linguistic diversity. II. Creation of all conditions for the development of culture and languages of Kazakhstani ethnic groups. III. Tolerance and responsibility. IV. Consolidating role of Kazakh people. V. Unity of the people of Kazakhstan. First. Kazakhstani model was originally developed from "down" approach by ethnic groups of non-governmental organizations, constructive and creative interaction of civil society institutions, ethno-cultural associations and the government. Second. All the ethnic groups have very high level of civil and public statuses. Their representatives act not like national minorities, but are considered as citizens of united people of Kazakhstan holding all the provided legal rights. Third. Representation and political realization of the interests of Kazakhstani ethnic groups are performed on the highest state level. The Chairman of the Assembly of people of Kazakhstan is the President of the Republic of Kazakhstan himself as a main guarantee of the Constitution, and mainly

by this fact was defined high status of Assembly. Decisions of the supreme body – annually session – are realized later by the all government agencies. Forth. Interests of ethnic groups are assured through guaranteed Assembly's representation in the Parliament. As a result of that, 9 deputies, which are elected to the Mazhilis, come from Assembly and represent its interests as general interests of all ethnic groups in the country. Fifth. In Kazakhstani model there established consolidated principle «Unity – through diversity». Purposeful government policy oriented to support ethnic languages and cultures encourages preservation and multiplication of cultural diversity. Sixth. Interethnic relations in Kazakhstan are essentially depoliticized.

In October, 2010, at the XVI session of the Assembly of People of Kazakhstan N. Nazarbayev stated: "Having been a guarantor of social consent, the Assembly has turned into a big mediator of integrity, unity, and friendship in the country [8].

New time sets new tasks. If at the beginning of our statehood the main task was consolidation on the basis of interethnic tolerance and a public consent. XXI century requires a new type of consolidation. There is no Nation without unity. There is no state without Nation. There is no future without state. For strengthening and improving the Kazakhstan model of interethnic tolerance and a public consent, as well as for formation of national idea, further democratization of society is definitely necessary.

REFERENCES:

1. <https://en.wikipedia.org/>
2. Kelemen, R. Daniel. (2007). "Built to Last? The Durability of EU Federalism?" (PDF). In Making History: State of the European Union, Vol. 8, edited by Sophie Meunier and Kate McNamara, Oxford University Press, p. 52
3. David Welsh «Ethnic Conflict and International Security» Princeton University Press, 1993, 14 p.
4. Итоги переписи населения Республики Казахстан 2021 года [Results of the population census of the Republic of Kazakhstan 2021
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда қабылданған // «Параграф» ақпараттық жүйесі.
6. «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 20 қазандағы Заңы // «Параграф» ақпараттық жүйесі
7. "Assembly of People of Kazakhstan Seeks to Strengthen Interethnic Harmony". astanatimes.com.
8. N.A.Nazarbayev. Our core value is Independent Kazakhstan. Speech of the President at XVI session of the Assembly of People of Kazakhstan. // Yegemen Kazakhstan, October 21, 2010.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ ТАҒДЫРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК КӨРІНІСІ

Абдыханов У.К.,

*Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан
педагогикалық университетінің профессоры,
Қазақстан, Шымкент қ.*

Аңдатпа. Мақалада қазақ қаламгерлерінің халықтың тарихи тағдыры туралы ой толғаулары, тамырын өткеннен іздеу мәселелері ашылады. Бұл мәселені шешуде автор XX ғасырдағы қазақ жазушыларының шығармаларын зерделеді.

Сонымен қатар зерттеуші XX ғ. Елеуменов Ш.Р., Лизунова Е.В., Гачев Г.Д., Марғұлан Ә., Әлімжанов Ә., Ровенский Н., Тәтімов М. сияқты әдебиеттанушылардың еңбектерін зерттеп, жазушылар Абайдың дәстүрін жалғастыра тұра, белгілі бір дәуір жағдайын, кейіпкерлердің мінезі мен типтерін жасауда табысқа жеткенін белгілейді. Еңбекте жазушылар өз алдына қазірге дейін өзектілігін жоғалтпаған мәселелердің түп-төркінін тауып, тарихын қарастыруды маңызды міндет етіп қойды, деп тұжырымдалады.

Негізгі сөздер: роман, жазушы, тақырып, мәселе, тарих, халық, әдебиет.

XX ғасырдың екінші жартысында қазақ әдебиетінде халықтың тарихи болмысының ақиқат, толыққанды бейнесін жаңғыртуға ұмтылыс күшейіп, сыншы-әдебиеттанушылардың бірауызды пікірі бойынша ол өте жемісті болды. Қазақ елінің өткені І. Есенберлин, Ә.Нұрпейісов, Ә.Әлімжанов, Ә.Кекілбаев, С.Сматаев, М.Мағауин, Д.Әбілев, С.Жүнісов, З.Ақышев, С.Санбаев, О.Бөкеев шығармаларында [1–22] көрініс тапқан, жазушылардың туындыларында «Әуезовтік дәстүрлерінің өмір сүріп, дамып келе жатқанын, одан әрі жаңашыл ізденістерге мызғымас негіз қызметін атқаратынын» көрсетеді» [23, 224-б.], - деп, баса айтады Ш. Елеуменов.

«Ұлттық прозаның құрамында шындықты қуаттайтын Роллан Сейсенбаевтың замануи шығармалары табиғи байланыс түрінде енеді. Оның сыншылары бұл еңбектерде қазақ халқының біртұтас тағдыры идеясының бүгінгі өмір материалында бақыланып, бекітілетінін, мұндағы тарихи жағдайды қазіргі заман ешбір жағдайда жоққа шығармайтынын, оның табиғи түрде бар екенін атап өтті. Осы негіз-синтезден жазушы кейіпкерлерінің дүниетанымына тән болашаққа сене қарау сезімі де өніп шығады. Кейіпкерлер өмірден алшақтамайды, олар оның эпицентрінде және онда болып жатқанның бәрі оларға да қатысты. Олардың тікелей қатысуына байланысты» [24, 504-б.], – деп, бағалайды қазақ жазушының шығармаларын Г. Гачев.

Сейсенбаевтың бұл стилі қазақ прозасының дәстүріне қайшы келмейді. Осы ойды әдебиеттанушы Е. Лизунова да атап көрсетті: «Тарих пен қазіргі заманның арақатынасы өзінің ұлттық-нақтылы өзінше ұйғарылу реализм

негізіндегі роман үшін өте маңызды, ол романистика тәжірибесінде тарихи мәселелерін байытады...» [25, 195-б.]. Е. Лизунова осы ерекшелік С. Сейфуллин, Ғ. Мүсірепов, С. Мұқанов, Ғ. Мұстафин туындыларында көрініс тапқанын атап өтті. Қазақ жазушыларының шығармаларында екі оқиға желісі анықталды, яғни «роман композициясы өткен мен бүгінді бейнелеуде екі идеялық және шарықтау шегінің болуын болжады» [25, 196-б.]. Авторлар халықтың санасында, жан дүниесінде, жырларында, аңыздарында, эпостық жырларында із қалдырған өткенді суреттей отырып, оны қазіргі заманның идеялық ұстанымынан бағалайды.

Сонымен, қалам шеберлері үшін тарих пен заман деген сөздерді бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. «Жазушыларды толғандырған халық тұрмысы емес, халықтың тарихи тағдыры, оның рухани өмірі, кейіпкерінің қаһармандық қасиеттері, ғасырлар бойы халық санасында пісіп-жетілген жаңалықтың ашылуы... Жазушылар ұлттық тарихтың қырлары мен ұлттық мінездің қалыптасу ерекшеліктерін ашты», – деп түйіндейді Е. Лизунова [25, 196-б.].

Ш.Елеуеновтің ойлары Е. Лизунованың тұжырымдарымен үндеседі: «Өткенді зерттеу «пендешілік әбігерлерден» алшақтап, көне заманға оралу үшін жүргізілген жоқ. Мақсат – іздеу және түп тамырын табу болды. Ал қазіргі заманның тамырын іздеу адамға өзін-өзі бекіту үшін қажет, ол әрқашан тарихтан тірек іздейді. Адамдар тарихи тәжірибемен байып, өзінің жасын алдыңғы ұрпақтардың ғасырлар мен мыңжылдықтардағы өмірімен «ұзартуы» арқылы нағыз күшке ие болады. Қазақ романы тақырыптар мен мәселелерінде өткен мен бүгінді жобалай отырып, ұлттық сана-сезімнің өсуіне ықпал ететіндей қорытындыға келді, тарих жолына түстік, ол туралы талай ұрпақ армандаған еді» [23, 160–161-бб.].

Шынайы көркем шығарма өмірдің жаңа материалы мен мәселелерін ғана емес, болмыстың құбылыстарына жаңаша көзқарасты, олардың ерекше көрінуін қамтиды. Тарихи шығармалардың әрқайсысы өзінше ерекше. Бірақ жанрдағы, стильдегі, мәнердегі, авторлық ниет пен оларды шешу жолдарындағы барлық айырмашылықтарға қарамастан, олардың бір маңызды ерекшелігі бар. Жазушыларымыздың өткенді баяндайтын шығармаларының мазмұны қазақ ұлтының тарихи тағдыры туралы ой толғау. Осы тұжырымды Е. Лизунова былай деп баяндайды: «Өмір суреттері қазақ романымен жасалған, қазақ халқының, оның мінезінде, әлеуметтік, тарихи тәжірибесінде көп нәрсені түсінуге көмектеседі. Бұл ретте роман халықтың ұлттық болмысын дамытуда үлкен рөл атқарады. Онда халық өзін көріп, танып, өткені мен бүгінін тереңірек таниды» [25, 182-б.]. Қазақ халқының ұзақ мерзімді дамуының сырттай елеусіздігі мен қозғалмайтын сипатына қарамастан, оның тарихы драмалық оқиғаларға толы болғанымен, ол әрқашанда мемлекеттілік пен рухани жаңғыруды қалыптастыруға ұмтылғанын атап өткен жөн. Қазақтың өмірі мен тұрмысы даламен байланысты. Олардың тарихы, бір қарағанда, дала сияқты. Бірақ ата-бабаларымыздың жер қойнауында ғажайып байлық жасырылғаны сияқты, қазақ халқының өткен дәуірінде де қызық, тағылымды дүниелер көптеп кездеседі.

Әдебиет отан қорғаушы аталарының ауыр тағдыры халық үшін қасиетті болғандықтан ғана емес, осынау қаһармандық өткенге бет бұрады. Осы жағдайда тағы бір шешуші маңызы: қазір қазақ халқы өз болашағына сенген, сондай сенімге ие болған соң өз тарихынан оған тірек іздейтіні сөзсіз.

Сыншылар мен зерттеушілер XX ғ. халықтың өзіндік санасының өсуінде қазақ әдебиетінің белгілі бір рөл атқарғанын атап өтті. Осының бәрін білу бұрын-соңды болмаған шабыт, ынта, өзіне деген сенімділік қосты. Дәл осы негізде І. Есенберлиннің, Ә. Әлімжановтың, Ә. Кекілбаевтың, М. Мағауиннің шығармалары және т. б. тарихи көркем шығармалары пайда болды.

Қазақтың тарихи прозасы өткенді көркем жаңғырта отырып, кімнің мәдениеті ежелгі, кімнің дәстүрі озық болды деген мағынасыз дауларға апармайды. Мақсат, Елеуенов анықтағандай, «ең алдымен халықтың толықтығы мен жұмсалмаған жасампаз күштері мен мүмкіндіктерін сезіну Қазақстанның қазіргі ақиқатына барынша тән» [23, 227–228-бб.].

Қазақ әдебиеті халықаралық дәстүрлерді сақтайды, олар Абай Құнанбаев шығармашылығында барынша айқын көрініс табады. Сейсенбаевтың пікірінше, Абайдың өмірі мен шығармашылығы оның өзі «әмбебап ақын, Пушкиндей, Гёте сияқты жалпыадамзаттық ойшыл адам болғанын дәлелдейді. Сондықтан олар қалады» [26]. Құнанбаев халықаралық өзара әсер ететін, басқа мәдениеттерге, атап айтқанда, орыс тіліне жүгінуді жақтады. Сейсенбаев «Караван» газетіне берген сұхбатында ойшыл Құнанбаевтың тұжырымдамасының ерекшелігіне тоқталып: «Абай бүкіл өмір бойы мәдениеттің әмбебап болуы үшін күресті – бұл енді ұлттық идея» [26], – деп, атап көрсетеді. Ал Гёте мен Дж. Байроннан, А. Пушкиннен, М. Лермонтовтан, Л. Толстойдан алған оқу жемісті болу үшін А. Құнанбаев өз әрекеттерін халықты кері тартып жатқан ұлтшылдықтың менменшілдігіне қарсы бағыттауға шақырды.

Қазақ қаламгерлері де осы дәстүрді есте ұстаған, соны қолданады. Ұлттық қадір-қасиет пафосы олардың ұлттық мақтанышына айналмайды. Елеуенов қазақ әдебиетінің осындай ерекшелігін былайша атап көрсетеді: «Соңғы жылдардағы тарихи прозада ұлттық және интернационалдық мәселе жан-жақты дамытылады... Өз ұлтына, оның тарихына деген сүйіспеншілік дарынды, жауапкершіліктің жоғары дәрежесінде көрініс тапты, әдебиеттің халықаралық пафосына қайшы келмейді. Керісінше, ол ұлттардың өзара түсіністігі мен өзара баюына ықпал етеді, өйткені жазушының айтқаны басқа халықтар үшін де маңызды... Ұлттық проблемаларды дамытудың қазіргі кездегі өте күрделі мәселемен байланыстылығында болса керек, оның адамды ұлттық және интернационалдық рухта тәрбиелеумен тікелей байланысты» [23, 244-б.].

Тарихи баяндаудың мақсаты өткеннің белгілі бір оқиғаларын қайта жаңғырту ғана емес. Осы күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған мәселелердің түп-төркінін тауып, тарихын қарастыру әлдеқайда маңызды міндет болып табылады. Қазақтың тарихи прозасы қазіргі тақырыптағы шығармалар сияқты, күн тақырыбына арналған шығармалар. Ол ұлт мұраттарының орнығуына ықпал етеді.

Қазіргі дәуір таным биіктігінен тарих пен қазіргі заманды тереңірек түсіну үшін өткенге өз көзқарасын белгілейді. Бұл туралы көне дәуірде Римдік шешені және саясаткері М. Цицерон жақсы айтқан. Аттиктің ізашарын «жеті ғасыр естеліктерді бір кітапқа жинап, хронологияны қадағалап, белгілеп, бірде-бір тамашаны жіберіп алмаған...» – деп сипаттағаны, қызыл сөзге берілгендіктен асыра мақтауы емес. – Өзіңнің туылмай тұрып, не болғанды білмеу – әрқашан бала болып қалу» [27, 395-б.],

Адамзат жасаған барлық жақсылықты меңгеру үшін өткенді білу керек. Осыдан тарихты зерттеу қазіргі заман үшін, өткенді білу бүгінгі күн үшін керек деген маңызды талап туындайды. Қазақ тарихи прозасының тәжірибесіне жүгінсек, оның озық үлгілерінде заманымыздың көкейтесті мәселелерінен ешқашан ауытқымаған, оларды шешудің жолын үнемі іздестіре отырып, гуманизмді, адамға деген сенімді бекіткен деген тұжырымға келеміз.

Сын мен әдебиеттануда қазақ халқының өз ісінің дұрыстығын бекітуінің өсуі, өзін біртұтас ұлт ретінде тануы, орамсыздықтан арылуы, өзге мәдениеттермен жақындасуы, қазіргі ұрпақтың тірегі болатын өткен уақыттағы халықтың жақсы жақтарын іздестіруі жазушылардың сіңірген еңбегі ерекше аталды. Алайда кейбір зерттеушілер мен жазушылар қазіргі қоғам дамуындағы белгілі бір келеңсіз үрдістерді, жеке тұлғаның мінез-құлқының көріністерін айқындайтын адам мінезінің қарама-қайшылығына назар аудара бермеді. Бұл құбылыстар Роллан Шәкенұлы Сейсенбаевты алаңдатып, оның шығармаларында көркемдікпен көрініс тапқан.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Есенберлин І. Көшпенділер. – Алматы : Көшпенділер, 2007. – 912 б.
2. Алимжанов А. Ильяс Есенберлин и его трилогия «Кочевники» // Есенберлин И. Кочевники. Историческая трилогия. – А.-А., Жазушы, 1989.
3. Маргулан А. Х. Послесловие // Есенберлин И. Кочевники. Историческая трилогия. – А.-А., Жазушы, 1989.
4. Нурпеисов А. К. Кровь и пот. Роман в трёх книгах. Авторизованный перевод с казахского Ю. Казакова. – А.-А., Жазушы, 1980.
5. Алимжанов А. Избранные произведения. В 2-х тт. – А.-А., Жазушы, 1979. – Т. 1. Повести, рассказы, очерки.
6. Алимжанов А. Избранные произведения. В 2-х тт. – А.-А., Жазушы, 1979. – Т. 2. Стрела Махамбета. Роман. Гонец. Роман.
7. Ровенский Н. Предисловие // Алимжанов А. Избранные произведения. В 2-х тт. – А.-А., Жазушы, 1979. – Т. 1. Повести, рассказы, очерки.
8. Кекілбаев Ә. Үркер. Роман. – Алматы, Жазушы, 1981.
9. Кекілбаев Ә. Елең-алаң. Роман. – Алматы, Жазушы, 1984.
10. Кекильбаев А. Плеяды – созвездие надежды. Роман. Перевод с казахского В. Панкина. – А.-А., Жазушы, 1987.
11. Сматаев С. Елім-ай. Роман. – Алматы, Жазушы, 1978.

12. Магауин М. Вешние снега. Перевод с казахского – М., Советский писатель, 1980.
13. Магауин М. Смутное время. Исторический роман-дилогия. Перевод с казахского. – А.-А., Жалын, 1985. – Кн. 1.
14. Магауин М. Смутное время. Исторический роман-дилогия. Перевод с казахского – А.-А., Жалын, 1989. – Кн. 2.
15. Әбілев А. Сұлтанмахмұт. Роман-трилогия. Бірінші кітап. Ақын арманы. – Алматы, Жазушы, 1980.
16. Әбілев А. Сұлтанмахмұт. Роман-трилогия. Екінші кітап. Арман жолында. – Алматы, Жазушы, 1980.
17. Әбілев А. Сұлтанмахмұт. Роман-трилогия. Үшінші кітап. Баянауыл баурайында. – Алматы, Жазушы, 1980.
18. Жүнісов С. Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. – Алматы, 1981. – Т. 1. Ақан сері. 1-кітап. Роман.
19. Жүнісов С. Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. – Алматы, 1981. – Т. 2. Ақан сері. 2- кітап. Роман. Повестер мен әңгімелер.
20. Акишев З. Жаяу Мұса. – Алматы, Жазушы, 1986.
21. Тәгімов М. Қазақ әлемі. – Алматы, Атамұра-Қазақстан, 1998.
22. Бокеев О. Человек-олень. Повести. Перевод с казахского.– А.-А., Жалын, 1987.
23. Елеукенов Ш. Р. От фольклора – до романа эпопеи. Идеино-эстетическое и жанровое своеобразие казахского романа. – А.-А., Жазушы, 1987.
24. Гачев Г. Д. Джигит и гражданин // Сейсенбаев Р. Трон сатаны. Роман Повести. – М., Художественная литература, 1988.
25. Лизунова Е.В. Современный казахский роман. – А.-А., Издательство АН Казахской ССР, 1964.
26. Танкаева Г. Есть такая земля и на ней человек. Интервью Р. Сейсенбаева // Караван, 1995, 17 ноября.
27. Цицерон М. Т. Три трактата об ораторском искусстве. – М., Наука, 1972.

«АЛТЫН АДАМНЫҢ» ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Аблитов А.,

*Абай атындағы ҚАЗҰПУ, «6B01606-Тарих-география»
мамандығының 1-курс студенті*

Адилова Ф.А.,

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық
университетінің аға оқытушы., т.ғ.к.*

Андатпа. Тарихы терең кең байтақ даламыздың символына айналған - Алтын адамның ұлттық болмысымызға, салт-дәстүріміз бен бойымызға дарыған еркіндіміздің нышаны болып отыр. Алтын Адам тек Есік қорғанынан табылған Сақ дәуірінің ерекше символикалық белгісі ғана емес, ұлт тарихымыздың діңгегі. Алтын Адамдар көшпелі өркениеттің өмір сүру әдебін, Елі мен Жері үшін намысшылдығын, қазіргі қазақ халқының бойындағы түгел дерлік ұлы қасиеттердің негізін қалаған. Олардың барлығы дерлік тоналса да, толықтай зерттелмей, нақты деректер қоры аз болса да, не үшін қазақ тарихындағы орнының зор болғанын мен бүгін дәлелдеймін.

Алтын Адам - алғашқысын 1969 жылы Алматы облысындағы Есік қорғанынан өткенімізді заттай саралайтын атақты археолог Кемел Ақышев тапқан құнды мұра. Адамдар сақ дәуіріндегі көшпенділердің жоғары мәдениетін, зергерлік шеберлігін және әлеуметтік құрылысын бейнелейтін ерекше артефакт. Қазіргі таңда Еліміздің аумағында сақ қоғамының символы болған 11 құнды жәдіргерлер табылып отыр. Қазіргі таңда бұл құнды феномендер әлі де зерттеліп, халық жадында олардың орны мен даңқы берік орнығуда.

Негізгі сөздер: Алтын адам, сақ жауынгері, қазақ тарихы, ұлттық сана, археологиялық мұра, мәдени құндылық, тәуелсіздік, ұлттық рәміздер, рухани жаңғыру, Қазақстан.

Қазақ ұлты тарихының негізі қола дәуір кезеңінде басталса да, дәл қазіргі әлеуметтік бөлініс, орталықтандырылған билік, көшпелі өркениеттің қалыптасып, дамуы - Сақ дәуірінде басталады. Кеңестік кезеңдегі "Қырғыздарда тарих жоқ, оларға тарихты сыйлаған біз" деп жалған тағылған айып сол кездегі атақты тарихшылар мен археологтарды қан жылатты. Шын мәнісінде, көшпелі өркениеттің классикалық үлгісі дәл сақтар заманында басталып, оның атақты символы - Алтын адамдар олардан кейінгі ұрпақтың мінезінің қалыптасуында, әлеуметтік жіктелуінде, ерлер мен әйелдер арасындағы теңдіктің және қазіргі қазақ халқының болмысында, күнделікті айналысатын шаруашылығында ерекше рөл ойнайды.

Алтын Адамды іздестіріп, оны қазудың өзі қиындыққа соқты. Кемел Ақышевтың жазбаларын оқығанымда "Ең уайымдайтын сәт - қазба орны анықталған кезде болады. Жалпы, үлкен қорғандарды қазған кезде шыдамдылық пен әділетті оптимизм қажет екенін айту керек: көбінесе археологтардың үміті

ақталмайды. Сіз белгісіз ежелгі қарақшыларды шын жүректен қарғайсыз, бірақ бұл оны жеңілдетпейді..." - деп жазған екен. Бірақ, археологтер аңсаған арманына - Мысырлық фараондардай кремациялық әдісті жасай алмаса да біз үшін баға жетпес деректер қорын берді. Атап өткенімдей, Қазақстан аумағында 11 алтын адам табылған. Нақтырақ айтсақ, 1969 жылы Есік қорғанынан, Батыс Қазақстан аумағындағы Аралтөбе, жауынгер әйел адамы табылған Тақсай қорғаны, Шығыс Қазақстаннан бірден екі Алтын Адам табылған Шілікті қорғаны, аты шулы Берел мен Қарғалы диадемасы табылған Қарғалы қорғаны, Сырдария бойындағы Жетіарал мен Қарағанды облысы, Талды қорымынан табылған алтын адамдарды айтуымызға болады.

Алтын адам сақ өркениетінің көрнекті үлгісі болып, қазақ жерінде өркендеген мәдениеттің керемет бейнесін көрсетеді. Сақтардың жауынгерлік рухы мен табиғатқа деген құрметі кейінгі тарихи тұлғаларға шабыт бергендей. Мысалы, сақ дәуірінен бері жалғасып келе жатқан еркіндік идеясы Абылай ханның саяси күресінде айқын көрініс тапты. Абылай ханның ұлт-азаттық соғыстарындағы ерлігі мен көшбасшылық қасиеттері ата-бабалар рухымен үндеседі. Оның хандық басқаруындағы саясатында Алтын адамның бейнесі еркіндік пен тәуелсіздікке ұмтылу рухының айғағы ретінде жаңғырды. Ұлы даладағы еркіндік ұранының ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуы, ел қорғаған батырлардың рухын сақтау – осы кезеңдер арасындағы рухани сабақтастықтың дәлелі. Кейінгі тұлғалардың бірі – Кенесары Қасымұлы. Оның ұлт-азаттық көтерілісі де Алтын адам кезеңіндегі сақтардың жауынгерлік рухымен үндеседі. Кенесары ханның ұлтына деген сүйіспеншілігі, тәуелсіздік жолындағы күресі сақтардың ерлік дәстүрімен тікелей байланысты. Сақ жауынгерлерінің батылдығы мен күрескерлік рухы Кенесары дәуіріндегі ұлт азаттығы үшін болған ұлы шайқастарда жаңғыра түсті. Бұл рухани байланыс қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы үздіксіз күресін айқын көрсетеді.

Алтын адам тек тарихи жәдігер ғана емес, ол қазақ халқының мәдениеті мен өнерінің рухани негізіне айналды. Сақтардың өнеріндегі ою-өрнектер мен алтын бұйымдардағы нақыштар бүгінгі қазақ шеберлерінің туындыларында кездеседі. Бұл ою-өрнектерде еркіндікке деген талпыныс, табиғатқа деген құрмет және рухани тереңдік бейнеленген. Қазақтың дәстүрлі қолөнері мен зергерлік бұйымдары Алтын адам бейнесіндегі құндылықтарды қайта жаңғыртып, ұлттық мұраның мәңгілік екендігін дәлелдейді. Мысалы, зергерлік өнердегі қыран бейнесі – тәуелсіздік пен еркіндіктің символы. Бұл бейне сақтардан бастау алып, қазақтың әрбір дәстүрлі бұйымында көрініс табады. Қазақтың музыкалық өнері де Алтын адам кезеңінен басталған рухани сабақтастықтың жалғасы іспеттес. Сақтардың киелі аспаптары мен әуендері халықтың табиғатпен үндестігін, еркін рухын жеткізді. Бұл дәстүр кейін домбыра үні мен халық күйлерінде жалғасты. Құрманғазы, Тәттімбет секілді күйшілердің шығармаларында еркіндікке деген ұмтылыс, ата-бабалар рухына деген құрмет терең сезіледі. Күйлердегі күш-қуат пен тереңдік сақтардан бастау алған рухани мұраның өлмес үлгісі ретінде саналады. Құрманғазының «Сарыарқа» күйі Алтын адамның еркіндік рухын

қайта тірілтіп, қазақтың кең даласындағы азаттық аңсарын әуезді күй тілімен жеткізеді.

Алтын адам – еркіндіктің символы, ал еркіндік қазақ халқының тарихи тағдырының ең басты құндылығы. Ел тәуелсіздігі үшін болған шайқастар мен күрестерде Алтын адам рухы қазақ батырларының жүрегіне күш беріп, намысын қайрады. Тарих беттерінде қазақ халқының бостандығы мен рухани тәуелсіздігі үшін болған ұлы шайқастар мәңгі сақталады. Махамбет Өтемісұлының отты жырлары да осы еркіндік рухын насихаттайды. Оның жырларында ата-бабаларымыздың өр рухы мен азаттық үшін күресі ерекше шабытпен жырланады. Махамбеттің әрбір өлеңі – күрес пен намыстың айнасы. Сонымен қатар, қазақ халқының рухани күші әрдайым табиғатпен үндестікте болды. Сақтардың табиғатқа құрметі қазақ халқының дәстүрінде сақталып, әлі күнге дейін өмір сүрудің ерекше философиясына айналды. Ұлы даладағы кеңістік, шексіздік, табиғаттың ұлылығы – мұның бәрі Алтын адаммен тікелей байланысты. Табиғатпен бірлікті сақтай отырып, еркіндікке ұмтылу – қазақ халқының басты құндылығы. Осы ұмтылыс ұлт тарихында әрдайым ерекше орын алып келеді.

Алтын адам қазақ жеріндегі алғашқы өркениеттің айқын дәлелі ғана емес, сонымен қатар көшпелі халықтың дүниетанымын, әлеуметтік құрылымын және әлемге деген көзқарасын тереңінен ашып көрсететін ерекше артефакт. Оның рөлі мәдениет пен рухани құндылықтармен тығыз байланысты болғандықтан, бұл жәдігер қазақ халқының ғасырлар бойы сақталып келген дәстүрлеріне жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Алтын адам бейнесінде ерекше әшекейленген алтын дулыға, қару-жарақ, зергерлік бұйымдар кездеседі. Бұл заттар сақ қоғамында әскери элитаның беделін көрсетіп қана қоймай, олардың діни нанымдарын, құдайларға құрметін және табиғатпен байланысын да бейнелейді. Дулығаның үстіндегі қыран қанаты еркіндік пен көктегі күштердің қорғауын білдірсе, қылыштар мен қанжарлар әскери дәстүрдің маңызын көрсетеді. Мұнда Алтын адам тек жауынгерлік өнердің символы ғана емес, сонымен бірге көшпелілердің әлемге көзқарасын, олардың космологиялық және мифологиялық түсініктерін бейнелейді. Сақтар кезеңінде көшпелі қоғам табиғатпен үндесіп, аспан әлемі мен жердің бірлігіне сенді. Алтын адамның ерекше әшекейлері осы сенімдердің жарқын көрінісі болып табылады. Мысалы, алтыннан жасалған жануарлардың бейнелері ежелгі тотемдік сенімдердің символы болды. Әрбір жануардың бейнесі белгілі бір қасиеттер мен рухани мәндерді білдірген. Бұғы бейнесі – қуат пен рухани тазалықтың, арыстан – күш пен батырлықтың, ал қыран – еркіндік пен ұлылықтың символы ретінде қолданылды. Бұл тотемдер көшпелі халықтың табиғатқа жақындығын және оның әлемдік жаратылыс құпияларына деген құрметін айғақтайды.

Қазақ қоғамында әйел затының орны әркез жоғары бағаланған, қастерлі саналған. Сақ дәуірінен бастап ел жадында қалған Тақсай ханшайымы сынды рухани ана бейнелерін халқымыз бек құрметтеп, ол рухты ұрпақтан ұрпаққа дәріптеп отырды. Тақсай ханшайымы — бұқараның ғана емес, бүтін жұрттың

берекесін көздеген, құндылықтарымызды сақтап, ұлттық рухымызды көтерген дара тұлға. Оның алтынмен көмкерілген киімдері мен асыл әшекейлері бұл әйелдің тек сәндік зат емес, тұтас елге ұйытқы болған киелі жан екенін дәлелдейді. Оның тұлғасында сақ халқының қастерлеген қадір-қасиеті мен ұлы мұраты жатыр. Бұл ұлық дәстүрдің қайнар көзі тек Тақсай ханшайымымен шектелмейді. Қазақ даласында даналықтың шамшырағы болған, атақты ғұламалардың бойына өнеге дарытқан нәзік жандар аз болмаған. Міне, осындай қасиетке ие, әулие аналардың бірі — Абай Құнанбайұлының әжесі Зере. Зере әжеміз Абайдың санасына ізгілік пен әділдікті құйып, халқына қызмет ететін азамат етіп тәрбиелеген. Ол тек үйдің, отбасылық өмірдің ғана емес, бүтін бір ұлттың рухани тірегі еді. Оның әрбір сөзі, ұрпаққа деген мейірім мен ілтипаты - қазақ әйелінің даналығы мен айбарын айғақтайды. Осылайша, Тақсай ханшайым мен Зере ананың арасында бір рухани сабақтастық көрінеді: бірі — көне дәуірдің алтын әшекейге малынып, халқына билік құрған ардақтысы болса, бірі — өнер мен ғылымның туын көтерген Абайдай тұлғаның жол бастаушысы, ақыл-ойдың қазынасы. Бұл қазақтың әйел затының қоғамдағы мәңгілік орнының айқын көрінісі. Қазақтың әрбір ұлының артында осындай рухани ұлылықтың үлгісі, соларды қияға жетелеген асыл жандар болған. Алаштың қайраткерлері мұрат тұтқан қасиеттер мен қадірлі мақсаттардың түп-тамыры осындай аналардың өнегелі тәрбиесінде жатыр. Сөйтіп, қазақтың әйел затын қастерлеуі ерте дәуірден басталып, уақыттың талқысына түссе де, әр заманда ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отырды. Бұл сабақтастық — қазақтың жаны мен рухының мәңгілік жалғасы, мәдениетіміздің асыл арқауы.

Сонымен қатар, Алтын адам Қазақстанның дипломатиялық символы ретінде де ерекше рөл атқарады. Мәдени құндылықтарды сақтау мен халықаралық аренада ұлтты таныту мақсатында Алтын адам бейнесі көптеген шетелдік көрмелер мен мәдени іс-шараларда көрсетілді. Осы арқылы Қазақстан өзінің бай тарихи мұрасын әлемге паш етіп, тарихи-мәдени дипломатияның жаңа үлгісін қалыптастырды. Мысалы, Париждегі Лувр музейінде және Ресейдегі Эрмитажда ұйымдастырылған көрмелер Алтын адамды жаһандық мәдени мұра ретінде насихаттады. Бұл көрмелер тек Алтын адамды көрсетіп қана қоймай, қазақ халқының мәдениетін, бай дәстүрлерін және әлемге әйгілі болған тарихын танытты.

Қорытынды. Алтын адам - қазақ тарихындағы ерекше мәдени және рухани ескерткіш. Оның маңызы тек сақ мәдениетінің бірегейлігінен ғана емес, кейінгі ұрпақтарға қалдырған рухани мұрасында жатыр. Алтын адам бейнесі ұлттық сана-сезімнің, тәуелсіздік үшін күрестің және мәдени мұраның символы ретінде ғасырлар бойы өз мәнін жоғалтпады. Қазақ халқының мәдениеті мен өнері осы мұраның мәнін жаңғыртып, ұлттың рухын күшейтуге үлес қосып келеді. Ұлы тұлғалардың ерлік дәстүрлері мен рухани сабақтастығы арқылы қазақ халқының мәдени мұрасы бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Алтын адам – рухтың мәңгі өлмейтін, тарихта өшпес із қалдырған ұлы символ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кемел Ақышев. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана (2015). Алматы: Ғылым баспасы. Бұл еңбекте Алтын адамды зерттеу және сақ мәдениетінің бай мұрасын сипаттау туралы мәліметтер қамтылған. Толық ақпарат: archeo.kz.
2. Әбдеш Төлеубаев. Сақтар және Алтын адам: Археологиялық зерттеулер (2019). Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Бұл жұмыс Алтын адамның табылуы мен зерттеу нәтижелерін егжей-тегжейлі баяндайды. Толық дерек: bugin.kz.
3. Зейнолла Самашев. Археология және Дала өркениеті (2016). Алматы: Мәдениет баспасы. Кітапта Қазақстанның әртүрлі археологиялық олжалары, оның ішінде Аралтөбе қорғанынан табылған Алтын адам туралы айтылады. Қосымша ақпарат: kazlenta.kz.
4. Серік Жақыпов. Алтын адам және Ұлы Дала мұрасы (2020). Алматы: QazaqGeography баспасы. Еңбек Алтын адамның рөлі мен оның Ұлы Дала тарихына әсерін сипаттайды. Толық мәлімет: qazaqgeography.kz.
5. Асылбек Нұржанов. Алтын адамның феномені (2017). Астана: CityPass баспасы. Бұл кітапта Алтын адам табылған орынды сипаттайтын «Сақ қорғандары» мұражайының тарихы қарастырылады. Алынған дерек: citypass.kz.

ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И ЕВРАЗИЙСКОЕ ВИДЕНИЕ ПОСТСОВЕТСКОГО ПРОСТРАНСТВА

Сапанов С.Ж.,

*доктор исторических наук, директор НИИ
«Истории, археологии и этнологии Каспийского региона
имени Х.Б. Табылдиева»,*

Абдулов А.Д.,

*магистр гуманитарных наук, научный сотрудник
НИИ «Истории, археологии и этнологии Каспийского региона
имени Х.Б. Табылдиева»*

Распад бывшего Союза ССР стал крупнейшим событием XX века, не только кардинально изменившим геополитическую картину мира, но и принесявшим резкое падение уровня жизни миллионов людей, в том числе вследствие разрыва традиционных гуманитарных связей и беспрецедентного экономического спада во всех бывших союзных республиках. Это стало главным императивом необходимости налаживания взаимодействия бывших советских республик, приведшей к образованию нового межгосударственного объединения - Содружества Независимых Государств (СНГ), что было зафиксировано Алматинской Декларацией в декабре 1991 г.

Все эти годы, наряду со становлением государственности новых

образований со всеми атрибутами и символикой, происходил поиск оптимальной модели их взаимоотношений. Казахстан с самого начала процесса становления СНГ проявил особую ответственность за его судьбу. Установление и развитие равноправных, взаимовыгодных отношений со странами СНГ является одним из важнейших направлений внешней политики Казахстана. В условиях экономического кризиса, переживаемого всеми постсоветскими государствами, в высшей степени актуальны их согласованные действия, конструктивное сотрудничество, поиск взаимоприемлемых компромиссных решений. Без этого невозможно сохранить стабильность, обеспечить безопасность, реформировать экономику, интегрироваться в мировое сообщество. И уже с учетом только этих обстоятельств можно констатировать, что интеграции нет альтернативы.

Интеграция в постсоветском пространстве уникальна и во многом отличается от тех процессов, которые происходят в Западной Европе. Эти отличия можно очертить следующим образом:

- Интеграцию ЕС осуществляли суверенные государства. Содружество на начальном этапе формировали государства, выделившиеся из единого тоталитарного государства и поставившие своей целью юридическое оформление своего суверенитета;

- Интеграция ЕС осуществлялась как интеграция государств, развитых (хотя и в разной степени) рыночных экономик. В Содружестве осуществляется интеграция экономик государств, находящихся в состоянии перехода к открытой рыночной экономике;

- Интеграция в ЕС развивалась эволюционно в течение нескольких десятилетий, в основном через интенсификацию горизонтальных экономических связей, определяемых политическими решениями государств. Суть интеграции в Содружестве состоит в развитии торгово-экономических связей в новых рыночных условиях доведение их до уровня интеграционных связей суверенных государств.

Кроме того, свою негативную роль играет целый ряд объективных факторов:

- В интеграции в рамках СНГ участвуют страны, которые заметно отличаются друг от друга по экономическому потенциалу, структуре хозяйства, уровню экономического развития. Достаточно сказать, что на долю России приходится 80% совокупного ВВП, тогда как удельный вес Украины составляет 8%, Казахстана - 3,7%, Белоруссии - 2,3%, Узбекистана - 2,6%, других республик - на уровне десятых долей процента. Естественно, такие различия существенно затрудняют задачу согласования их национально-государственных интересов.

- Интеграция в СНГ осуществляется в условиях глубокого экономического кризиса. Он породил дефицит материальных и финансовых ресурсов, увеличил разрыв между странами в уровнях развития и жизни населения.

- В странах СНГ не завершены рыночные преобразования. Имеются расхождения в подходах к темпам и путям их осуществления. Это привело к разнородности национальных экономических моделей, что не может не

препятствовать формированию общего рыночного пространства.

- Нарастает политическое и экономическое влияние мировых держав. Их действия направлены на то, чтобы закрепить за странами СНГ роль поставщика сырьевых товаров, не допустить развитие в них современных технологий.

В этих условиях Содружество Независимых Государств смогло выполнить пока только одну задачу - обеспечить безболезненный переход от единого союзного государства к цивилизованной форме взаимодействия независимых национальных государств, помочь сформировать между ними новые отношения, основанные на принципах полного суверенного равенства и международного права. В этом плане следует признать: Содружество было необходимо. Оно создавалось и формировалось в целях совместного решения политических, экономических и социальных проблем на взаимовыгодных условиях.

Исходя из этого, Казахстан последовательно проводит курс на углубление интеграции стран-участниц СНГ, выступает за последовательную реализацию достигнутых договоренностей. Практика убедительно доказала правомерность и жизнеспособность позиции Казахстана в отношении Содружества.

Предложение Казахстана о формировании обновленного Союза - Союза Суверенных Государств и создании единого экономического пространства впервые было обнародовано в ходе рабочего визита Президента России Б. Ельцина в Казахстан 17-18 августа 1991 г., в форме совместных заявлений «О гарантиях стабильности Союза Суверенных Государств» и «О едином экономическом пространстве».

В этих документах Президенты Казахстана и России обратились к руководителям всех республик с предложением согласовать время и место проведения рабочей встречи с целью обсуждения всего комплекса экономических и социальных проблем, связанных с формированием нового единого рыночного пространства. Руководители государств заявили о важности подписания Договора о Союзе Суверенных Государств, заключения Экономического союза и учреждения межреспубликанского Экономического совета.

Однако последовавшие вслед за этим события, вошедшие в историю как попытка путча, свели, на нет возможность постепенного и, следовательно, более обдуманного обустройства нового сообщества. Подписание Беларусью, Россией и Украиной Беловежских соглашений 8 декабря и вслед за этим встреча 13 декабря 1991 г. руководителей центральноазиатских государств в Ашгабаде потребовали от них максимума усилий для того, чтобы предотвратить опасность формирования обособленных друг от друга славянского и тюркского союзов на территории бывшего СССР. 21 декабря 1991 г. в Алматы прошли переговоры глав одиннадцати независимых государств, итогом которых стало решение о том, что они «на равноправных началах и как Высокие Договаривающиеся Стороны образуют Содружество Независимых Государств». Это решение зафиксировано в Протоколе к Соглашению о создании СНГ, подписанному 8 декабря 1991 г. в г. Минске Республикой Беларусь, Российской Федерацией

(РСФСР), Украиной. Во время встречи была подписана Алматинская Декларация, в которой закреплялись принципы равноправия, уважения территориальной целостности друг друга и нерушимости существующих границ.

Образование новых государств на политической карте мира и их объединение на качественно новой основе в Содружество отнюдь не обеспечивало защиту их независимости. Возникла необходимость создания системы коллективной безопасности, заполнения вакуума, образовавшегося после распада мощной военной державы - СССР.

Важным шагом в этом направлении явилось подписание в Ташкенте 15 мая 1992 г. главами пяти государств СНГ Договора о коллективной безопасности, который был рассмотрен по инициативе Казахстана и России. Государства-участники Договора подтвердили обязательство воздерживаться от применения силы или угрозы силой в межгосударственных отношениях. Они обязались разрешать все разногласия между собой и с другими государствами мирными средствами. Договор подписали 9 стран СНГ из 12, в него не вошли лишь Украина, Молдова, Туркменистан.

Особое значение в условиях становления Содружества имела статья 4 Договора, в которой с предельной ясностью оговорено: «Если одно из государств-участников подвергнется агрессии со стороны какого-либо государства или группы государств, то это будет рассматриваться как агрессия против всех государств-участников настоящего Договора. В случае совершения акта агрессии против любого из государств-участников все остальные государства-участники предоставят ему необходимую помощь, включая военную, а также окажут поддержку находящимся в их распоряжении средствами в порядке осуществления прав на коллективную оборону в соответствии со статьей 51 Устава ООН». Государства-участники образовали Совет коллективной безопасности в составе глав государств-участников и Главнокомандующего Объединенными Вооруженными Силами СНГ, на который, в соответствии с Договором, была возложена координация и обеспечение совместной деятельности государств- участников.

В развитие Договора о коллективной безопасности в декабре 1993 г. в Ашгабаде главами государств СНГ был подписан Меморандум о сотрудничестве по охране внешних границ. В нем стороны, выражая озабоченность тревожной обстановкой, складывающейся на некоторых участках их внешних границ, договорились о том, что охрана внешних границ является их общим делом и должна осуществляться согласованными совместными действиями.

Следует подчеркнуть, что реакция Казахстана, России, Узбекистана, Кыргызстана и Таджикистана на обострение ситуации в Афганистане в сентябре-октябре 1996 г., и возникшую в связи с этим угрозу южным границам Содружества продемонстрировала действенность Договора о коллективной безопасности и других соглашений в этой области, а также жизнеспособность Содружества в целом. 4 октября 1996 г. в Алматы в сжатые сроки состоялась внеочередная встреча глав государств и правительств указанных стран СНГ, в

ходе которой было отмечено, что возобновление боевых действий в ИГА дестабилизирует обстановку в этой стране и может отразиться на стабильности в Центральноазиатском регионе, а также безопасности южных рубежей государств Содружества. По итогам встречи было принято Заявление, в котором выражена необходимость принятия неотложных мер по линии ООН и на региональном уровне в целях прекращения огня, поиска решения внутриафганских проблем политическими средствами.

В последнее время государства-участники Договора сумели выработать качественно новую модель региональной безопасности. 24 мая 2000 г. в Минске Президенты государств, в числе других документов, приняли Меморандум о повышении эффективности Договора и его адаптации к современной геополитической ситуации и Положение о порядке принятия и реализации коллективных решений на применение сил и средств системы коллективной безопасности.

В связи с истечением срока действия данного Договора в мае 1999 г. шесть государств Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Россия, Таджикистан, Армения в апреле 2000г. подписали протокол о продлении Договора на очередной пятилетний срок. Учитывая возрастание угроз со стороны международного терроризма и экстремизма 21 июня 2000 г. в Москве Совет глав государств-участников СНГ принял решение о создании Антитеррористического центра (АТЦ), утвердил Положение о Центре и назначил его руководителя. АТЦ должен стать действенным инструментом стабилизации ситуации на южных рубежах Центральной Азии. СНГ - Таможенный Союз - Евразийское Экономическое сообщество: вклад Казахстана.

Анализ отношений стран СНГ, как в многостороннем, так и в двустороннем форматах показывает, что их основой является экономическое сотрудничество. Это вполне объяснимо. Ведь экономики стран СНГ представляли собой составную часть некогда единого народнохозяйственного комплекса бывшего СССР. Теперь страны СНГ стоят перед альтернативой: или они сообща будут входить в число индустриально развитых стран, или окажутся на задворках мировой экономики в качестве поставщиков нефти, газа, дешевой рабочей силы, места для размещения экологически вредных производств и могильника для ядовитых и радиоактивных отходов.

СЕКЦИЯ 3
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖОҒАРҒЫ МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫ: ДАМУЫ,
ТӘЖІРИБЕ МЕН ПРАКТИКА

ЛИТЕРАТУРА НАРОДА КАЗАХСТАНА В МИРОВОМ ЛИТЕРАТУРНОМ
ПРОЦЕССЕ: ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ И СОЗИДАТЕЛЬНАЯ
НАПРАВЛЕННОСТЬ

Ананьева С.В.,
Институт литературы и искусства
им. М.О. Ауэзова, КН МНВО РК
Казахстан, Алматы

Аннотация. Самобытность и динамика развития национальных литератур Казахстана, кросс-культурный диалог в прозе, поэзии, драматургии, публицистике авторов – представителей разных этносов, проживающих в нашей стране, позволяет позиционировать художественную литературу как важную и яркую составляющую мирового литературного процесса. Произведения отечественных мастеров художественного слова, благодаря активному переводу на иностранные языки, становятся широко известны читателям разных стран мира. Через литературные тексты казахских, русских, уйгурских, немецких, курдских, татарских и других писателей Казахстана зарубежные исследователи расширяют и углубляют свои знания о нашей родине. Художественная литература исследуется современными критиками и литературоведами как путь друг к другу.

Ключевые слова: культурный код, народ Казахстана, художественная литература, традиции, взаимовлияние, взаимообогащение

Культура и литература – это своеобразная визитная карточка народа, представление его нравственных ценностей в мировом сообществе. В своем развитии каждая национальная литература опирается на собственные исторические корни, на национальные традиции. Но литературам этносов Казахстана присущи и общие тенденции, наличие стилевых исканий, духовная общность, что заложено исторически. Особо важны процессы взаимовлияния и взаимообогащения, поскольку литература отражает происходящие в действительности изменения общественно-экономического и политического, социального характера. Ни одна национальная литература не развивается в замкнутом пространстве. Взаимодействие, взаимопроникновение двух и / или нескольких литератур детерминируют гибридизацию идентичности. Бесценный опыт социокультурного и межэтнического взаимодействия, реализуемый Ассамблеей народа Казахстана, презентация которой состоялась в ООН и ряде крупных международных авторитетных организаций, заинтересовал многие страны мира. Год 2025 – юбилейный для АНК, созданной 30 лет назад.

Духовный образ казахского народа и культуры в восприятии инонациональной среды и поликультурного пространства был интересен всегда. Важнейшей особенностью и характерной чертой современного литературного процесса является обогащение национальных культур и литератур традициями казахской культуры и литературы. Впервые феномен национальных литератур рассмотрен авторским коллективом научной монографии «Литература народов Казахстана» (2004) под редакцией академика НАН РК С.А. Каскабасова. Книга «Литература народа Казахстана» (2014), дополненная и доработанная, выдержала второе издание. В коллективных монографиях казахская, русская, уйгурская, немецкая, корейская, курдская, татарская, узбекская литературы изучены в их эволюции на протяжении XX века.

В «Современной литературе народа Казахстана» под редакцией автора этих строк (2014) обобщены важнейшие аспекты диалога национальных литератур, качественно новые идейно-художественные этапы развития и проблематики – тема большой и малой Родины, судьба художника на рубеже эпох, тема политических репрессий и травма депортации, этнический экзистенциализм. Творческая личность в современной литературе Казахстана, как и герои создаваемых ею художественных произведений, находятся на перекрестке культур, в едином духовном пространстве этнического и культурного взаимодействия.

В мировом литературоведении первой четверти XXI века наблюдается переход от поверхностного осмысления литературных взаимосвязей к их глубинной рефлексии, так как «глобальная геопоэтика знаний обусловила характер сравнительных исследований. Сравнительно-сопоставительное изучение и определение концептуальных основ отечественной словесности, как и перспектив развития литературного творчества, происходят в новой социокультурной реальности. В едином пространстве многих текстов, оригинальных и переводных, феноменов разных субкультур широко известна казахская литература, благодаря переводам, новым антологиям на языках народов мира. Важна ее роль в мировом контексте в аспекте современной теории деколонизации гуманитарной мысли и гуманитарного знания, когда историческая память обретает символическую ценность. Художественная модель мира (или авторская стратегия) раскрывают транскультурную идентичность и структурно-семантическую децентрализацию картины мира. Как концептуальная проблема современности обозначен поиск идентичности» [1, с.3-4].

Национальные литературы республики развиваются в уникальной социоисторической, цивилизационной ситуации, органично вбирая в себя традиции казахской культуры, что уходит корнями в XIX-XX века. В национальных литературах Казахстана воссоздается уникальный образ мира, полиэтнического, мультикультурного. Вслед за Н.И. Конрадом академик Д.С. Лихачев утверждал, что при встрече двух культур «именно *другая* культура, встреча двух разных культур обладают наибольшими генетическими

способностями» [2, с.322].

Основные тенденции развития литературного процесса Казахстана протекают в контексте мировых веяний и в то же время имеют свою специфику, что обусловлено исторически. Одним из факторов своеобразия литературного пейзажа республики является евразийская тематика. В многонациональной литературе Казахстана происходит переосмысление прошлого. Писатели пытаются предвидеть будущее в условиях мультикультурного мира, сохранить своеобразие своих национальных литератур.

В художественной литературе сильно автобиографическое начало. Одной из характерных тенденций литературного процесса является имитация очерковости, документальности. Воспоминания хранят личные судьбы. Это часть народной памяти, сохранение и передача которой потомкам позволяет обрести им чувство защищенности.

Беларусь и Казахстан неразрывны в творческой судьбе Л. Шашковой, чья профессиональная деятельность направлена на продолжение взаимного культурного, литературного обмена, на реализацию совместных издательских проектов, чтобы не прерывался диалог культур, литератур и мы слышали друг друга, знакомились с интересными произведениями и имели возможность видеть перспективу дальнейшего развития искусства, культуры и литературы. В стихотворении «Степь», посвященном А. Тарази, поэтесса признается:

И здесь жила моя душа.
В безбрежности носима ветром,
Влекома к дальним миражам,
Не отторгаемая степью... [3, с.172].

Творчество корейских и немецких авторов разворачивается в условиях языкового и литературного трансграничья. Культурная граница в художественных текстах А. Кана, Ю. Серебрянского, Е. Зейферт проходит и через сам текст, и через судьбы героев. В современной корейской литературе Казахстана главным остается глубинное осмысление пути народа, его предназначения на земле.

Проза Ю. Серебрянского перекликается с прозой польского автора Я.Л. Вишневского, герои которого мобильны и открыты миру. «Свое, чужое, универсальное в культуре и литературе, диалектика их соотнесенности исследуются как фактор исторической динамики» [4, с.398].

Казахские реалии: невиданный размах и «соль восточных глаз» родной Караганды, «снег с крупницами угля», «Аргамак – конь-гора, конь-долина, конь-ветер...», «златоподковый скакун» органично входят в ритмику и словесный ряд стиха Е. Зейферт. Стихотворение «Родина» – программное для поэтессы, перед которой «дастарханом раскинулась желтая степь». Герой стихотворения, от лица которого ведется повествование, просит разрешения у степи, одушевляя ее и наделяя качествами живого существа, «кумыс талых вод пригубить и воспеть».

В стихотворении «Ruslanddeutsche» / «Российские немцы» Е. Зейферт подняты важнейшие вопросы:

Рот, вмещающий два языка.

Vater, Отче, скажи, чья дочь я?

Точит кирху на дне река...

«Твой удел – терпеть, Ruslanddeutsche...».

В стихотворении – боль по отчему дому. У поэтессы возникает пронзительная строка: «В отчем доме хочу домой...».

Два языка, две культуры навсегда с лирической героиней:

Две культуры, два духа ... Вдвойне

Нам достанет родительской речи... [5, с.455].

Ведущей категорией современного сравнительного литературоведения стал литературный диалог. Разные типы диалогических отношений между национальными литературами критики и литературоведы рассматривают как формы межлитературного процесса. В новейшей истории казахская литература и национальные литературы нашей страны обогатили контакты с тюркоязычной, арабоязычной, персоязычной, американской, европейскими литературами и литературами стран СНГ новыми формами и современным содержанием. Литература народа Казахстана входит в мировой культурный контекст в качестве субъекта литературно-художественного процесса, определяются векторы ее дальнейшего развития и жанровая динамика, происходит моделирование классического и модернистского дискурса. Поэтизация Родной земли, героизация истории и проблема судьбы этносов выступают в национальных литературах доминирующими, укрепляя идейно-политическое единство полиэтнического и поликонфессионального народа Казахстана, что представляет определенный интерес для зарубежного читателя.

Литература народа Казахстана оказывает реальное воздействие на укрепление национального единства и межэтнических отношений в республике, сохранение межнационального согласия. Художественно состоявшееся произведение становится актом национальной и культурной самоидентификации. Произведения писателей и поэтов, драматургов и публицистов интересны по тематике, проблематике, жанровому своеобразие. Межнациональное содружество не только особенность, но и стимул современного литературного процесса. Творческие индивидуальности и различные принципы подхода к изображению действительности определили разнообразие художественных решений.

Общими для литератур Казахстана продолжают оставаться гуманизм, национальная определенность подлинного искусства, чувство патриотизма, художественное воспроизведение конкретных условий жизни этносов, углубление художественного интереса к национальной действительности и возможностей ее постижения. Многонациональная действительность закономерно пробуждает интерес к национальному своеобразие, национальной специфике.

Художественно-эстетическая культура, таким образом, является основой устойчивого духовного развития общества. Тенденция реконструкции историко-

литературного процесса, восстановления памяти национальных культур и литератур позволяют национальным литературам республики достигать высот в своем развитии, становясь частью мирового литературного процесса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ананьева С. Предисловие // Казахская литература в международных контекстах / Отв. редактор С.В. Ананьева. – Алматы: Evo Press, 2024. – С.3-5
2. Лихачев Д.С. Текстология. На материале русской литературы X-XVII веков. – Л.: Наука, 1983. – 645 с.
3. Шашкова Л. На восход света. – Алматы: ТОО РПИК «Дәуір», 2022. – 196 с.
4. Карлюкевич А., Ананьева С. Современный художественный текст: литературоведческий ракурс // Культура в глобальном мире / Под редакцией С. Ананьевой. – Алматы: Print express, 2020. – С.387-411
5. Зейферт Е. Российские немцы // Казахстан в моей судьбе. Хрестоматия современной литературы. Поэзия / Отв. редактор С. Ананьева. – Алматы: Print express, 2019. – С.454-455

АФФЕКТ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ КІСІ ӨЛТІРУДІҢ СТАТИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Айтимов Б.Ж.,
философия докторы (Ph.D),
қауымдастырылған профессор (доцент),
Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ
Шыныбек С.А.,
Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ

Андатпа. Мақалада аффект жағдайында жасалған қылмыстардың құқықтық, психологиялық және әлеуметтік аспектілері қарастырылған. Зерттеу Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 101-бабының нормаларына негізделіп, аффект жағдайындағы әрекеттерді саралаудың ерекшеліктерін анықтайды.

Негізгі сөздер: қылмыстық жауаптылық, психологиялық сараптама, құқықтық талдау, алдын алу шаралары, халықаралық тәжірибе.

Кіріспе. Аффект жағдайындағы кісі өлтіру қылмыстары – қылмыстық құқықта және психологияда ерекше назар аударуды қажет ететін күрделі құбылыс. Аффект – бұл адам санасының аса қарқынды эмоциялық күйі, ол көбіне күтпеген жағдайларда пайда болып, адамның ерік-жігерін, өзін-өзі бақылауын әлсіретеді. Мұндай күйде жасалған әрекеттер, соның ішінде қылмыстар, ерекше құқықтық және әлеуметтік талдауды қажет етеді. Осыған

орай, аффект жағдайындағы кісі өлтіру оқиғаларын түсіну және оларды заңды бағалау – қылмыстық жауаптылықтың әділеттілігі мен құқық қолдану практикасының тиімділігін қамтамасыз етуде маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Мақаланың мақсаты – аффект жағдайындағы қылмыстардың құқықтық ерекшеліктерін түсіну және статистикалық талдау негізінде осы мәселеге қатысты ғылыми және практикалық ұсыныстар әзірлеу. Зерттеудің міндеттері аффект ұғымын құқықтық және психологиялық тұрғыдан қарастыру, Қазақстандағы қылмыстық статистикаға талдау жасау және аффект жағдайындағы қылмыстардың алдын алу үшін тиімді ұсыныстар беру болып табылады. Бұл зерттеудің нәтижелері тек ғылыми қызығушылық тудырып қана қоймай, құқық қорғау органдары мен заңнаманы жетілдіру үшін практикалық маңызы бар ұсыныстарды әзірлеуге ықпал етеді.

Негізгі бөлім. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 101-бабында аффект жағдайында жасалған адам өлтіру ерекше қылмыс ретінде қарастырылып, оның негізгі құқықтық белгілері нақты сипатталған [1]. Бұл бап жәбірленушінің заңға қайшы немесе бейморальдық әрекеттерінің салдарынан туындаған эмоционалдық күйзеліс жағдайында жасалған әрекеттерді қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін мән-жай ретінде бағалайды.

Аффект жағдайында жасалған қылмыстар көбінесе кенеттен пайда болатын қатты жан күйзелісі нәтижесінде орын алады. Мұндай жағдайларда адамның өзін-өзі бақылауы төмендеп, оның әрекеттері эмоционалдық импульс арқылы анықталады. Құқықтық тұрғыдан мұндай қылмыстарды бағалау барысында сот жәбірленуші мен қылмыскердің әрекеттерін жан-жақты зерттеп, кінәнің дәрежесін дәл анықтауы қажет. Бұл жерде психологиялық сараптаманың рөлі зор, себебі ол айыпталушының аффект жағдайында болғанын немесе болмағанын нақтылау үшін қолданылады.

101-бапта көрсетілгендей, аффект жағдайында адам өлтірген жағдайда жазалау шаралары жеңілдетілген. Бір адамды өлтіргені үшін үш жылға дейін бас бостандығын шектеу немесе сол мерзімге бас бостандығынан айыру жазасы тағайындалса, екі немесе одан да көп адамды өлтіру бес жылға дейін бас бостандығынан айырумен жазаланады. Бұл санкциялар заңнаманың әділеттілік принципін сақтауға және кінә дәрежесін ескеруге бағытталған [1].

Аффект – бұл адамның эмоциялық реакциясының ерекше формасы, ол қысқа мерзімді, бірақ өте қарқынды болып табылады. Оның басты ерекшелігі – адамның өзін-өзі бақылау қабілетінің күрт төмендеуі. Аффект жағдайында адамның санасы эмоциялардың әсерінде болып, шешім қабылдау және әрекет ету қабілеті шектеледі. Бұл мінез-құлықтың негізінде биологиялық және психологиялық триггерлер жатыр.

Аффекттің туындауына көбінесе жәбірленушінің заңсыз немесе моральға қайшы әрекеттері себеп болады. Адамды психологиялық тұрғыдан ұзақ уақыт бойы мазалаған жағдайлар, мысалы, қорлау, зорлық-зомбылық немесе кемсітушілік, аффекттің дамуына әкелуі мүмкін. Бұл жағдайларда адамның

эмоциялық жағдайы бақылаудан шығып, оның әрекеттері толығымен эмоцияның ықпалында болады.

Психологиялық тұрғыдан аффект үш кезеңнен тұрады:

1. Туындау кезеңі, бұл кезде сыртқы жағдайлар эмоциялық реакцияны қоздырады.

2. Шарықтау кезеңі, мұнда адам эмоцияларға толық бағынады және оның әрекеттері импульсивті болады.

3. Бәсеңдеу кезеңі, бұл кезде эмоциялар бәсеңдеп, адам қайтадан өзін-өзі бақылау қабілетін қалпына келтіреді.

Бұл кезеңдер аффект жағдайындағы адамның мінез-құлқын түсінуге және оның әрекеттерін құқықтық тұрғыдан дұрыс бағалауға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы аффект жағдайында жасалған қылмыстардың статистикалық мәліметтерін талдау олардың әлеуметтік және құқықтық аспектілерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. 2015-2023 жылдар аралығында мұндай қылмыстардың саны тұрақты түрде 5-7% деңгейінде сақталған [2]. Бұл қылмыстардың көпшілігі тұрмыстық жанжалдар мен жақын туыстар арасындағы шиеленістердің нәтижесі болып табылады.

Нәтижелер және талқылаулар. Аффект жағдайындағы адам өлтіру қылмыстарының құқықтық және әлеуметтік аспектілерін зерттеу бірнеше маңызды нәтижелерді көрсетті. Бұл қылмыстардың сипаты, статистикасы және алдын алу шаралары талқыланып, заңнамалық және практикалық тұрғыдан бірнеше маңызды тұжырымдар жасалды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 101-бабында аффект жағдайында жасалған қылмыстарды реттейтін нақты нормалар бар. Бұл баптың негізінде мұндай қылмыстар ауыр жағдайларда жасалғанымен, жауаптылық жеңілдетілгені анықталды. Аффект жағдайында жасалған қылмыстардың ерекшелігі ретінде олардың кенеттен және алдын ала ойластырылмай жасалатыны көрсетілген. Сот тәжірибесі мұндай істердің ерекше дәлелдерді қажет ететінін көрсетеді. Психологиялық сараптама арқылы айыпталушының аффект жағдайында болғанын дәлелдеу – негізгі талаптардың бірі. Мысалы, 2024 жылы 13 қыркүйекте Ақтөбе облысында шекара қызметінің әскери қызметшісі әріптесін атып өлтіргені үшін сотталды. Сот барысында оның кенеттен туындаған қатты жан күйзелісі (аффект) жағдайында әрекет еткені анықталды. Нәтижесінде, сот оған 3 жыл бас бостандығынан айыру жазасын [3].

2015-2023 жылдар аралығындағы деректер Қазақстанда аффект жағдайындағы қылмыстардың жалпы саны шамамен тұрақты деңгейде сақталғанын көрсетеді. Жылына орташа есеппен 50-70 осындай іс тіркеледі. Бұл қылмыстардың аймақтық таралуы да әртүрлі. Алматы, Нұр-Сұлтан және Шымкент сияқты ірі қалаларда мұндай істердің көбеюі байқалады, ал ауылдық аудандарда олардың саны салыстырмалы түрде төмен. Мысалы, 2021 жылы Алматы қаласында тіркелген 15 істің ішінде 10-ы отбасылық жанжалдармен байланысты болған. Бұл статистика урбанизация және әлеуметтік шиеленіс факторларының мұндай қылмыстарға ықпал ететінін көрсетеді. Сонымен қатар,

сол жылы Солтүстік Қазақстан облысында тіркелген тек 3 іс мұндай қылмыстардың ауылдық аймақтарда сирек екенін растайды [4].

Кесте 1. Халықаралық тәжірибе мен Қазақстандағы жағдайды салыстыру.

Ел	Аффект жағдайында жасалған қылмыстар үлесі	Сараптама тәсілдері	Алдын алу шаралары
Қазақстан	Кісі өлтіру істерінің 6%-ы	Психологиялық сараптама қолданылады, бірақ халықаралық стандарттарға толық сәйкес келмейді.	Тұрмыстық жанжалдарды ерте анықтау бағдарламалары қажет.
Ресей	Кісі өлтіру істерінің 5%-ы	Айыпталушының эмоционалдық жағдайына міндетті сараптама жүргізіледі.	Отбасылық жанжалдарға қатысты психологиялық кеңес беру кеңінен қолданылмайды.
Германия	Кісі өлтіру істерінің 12%-ы	Психологиялық және психиатриялық сараптама міндетті.	Жанжалдарды ерте анықтау және психологиялық көмек көрсету жүйесі дамыған.
Франция	Кісі өлтіру істерінің 10%-ы	Психологиялық-психиатриялық комиссия құрылады.	Отбасылық жанжалдарды анықтау мен шешуге арналған арнайы заңдар мен бағдарламалар бар.
АҚШ	Кей штаттарда 8%-ға дейін	Айыпталушының мінез-құлқына және жанжалдардың тарихына талдау жасалады.	Жанжалдарды реттеуге және психологиялық қолдау көрсетуге арналған орталықтар жұмыс істейді.
Ұлыбритания	Кісі өлтіру істерінің 9%-ы	Жан-жақты психологиялық зерттеулер жүргізіледі.	Құштарлықпен жасалған қылмыстардың алдын алу үшін әлеуметтік бағдарламалар енгізілген.

Қорытынды. Аффект жағдайында жасалған қылмыстар – қылмыстық құқық пен психологияның тоғысқан күрделі саласы. Зерттеу барысында мұндай қылмыстардың құқықтық, психологиялық және статистикалық аспектілері қарастырылып, аффект жағдайының адамның әрекеттеріне айтарлықтай әсер ететіні анықталды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 101-бабы мұндай жағдайларда әділдік қағидаларын сақтай отырып, қылмыстық жауаптылықты жеңілдетуді көздейді. Бұл заңнамалық норма сот тәжірибесінде

аффект жағдайындағы қылмыстарды дұрыс бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу көрсеткендей, Қазақстандағы аффект жағдайындағы қылмыстардың басым бөлігі тұрмыстық жанжалдардан туындайды. Мұндай қылмыстардың алдын алу үшін отбасылық қатынастарды тұрақтандыруға бағытталған әлеуметтік бағдарламаларды дамыту қажет.

Қорытындылай келе, аффект жағдайындағы қылмыстарды кешенді зерттеу, оның құқықтық және психологиялық аспектілерін түсіну және алдын алу шараларын жетілдіру қылмыстық әділет жүйесінің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Бұл бағыттағы жұмыстарды күшейту қоғамдағы қылмыс деңгейін төмендетіп қана қоймай, әділеттілік пен адам құқықтарын қорғау қағидаларын нығайтуға ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 101-бап. Аффект жағдайында жасалған адам өлтіру. https://kodeksy-kz.com/ugolovnyj_kodeks.html.

2. Ресми статистика. Қазақстанда 2015-2023 жылдары тіркелген қылмыстар туралы есептер. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті. <https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/>.

3. «ҚазАқпарат» Халықаралық ақпарат агенттігі. 2024 жылы Ақтөбе шекарасында әріптесін атып өлтірген әскери қызметшіге сот үкімі шықты. <https://kaz.inform.kz/news/aktobe-shekarasinda-arptesn-atip-oltrgen-askeri-kizmetshge-sot-ukm-shikti-46ac96/>.

4. Сараптамалық зерттеулер. Отбасылық жанжалдардың психологиялық әсері. Психология және құқық журналы, 2020. <https://psychologyandlaw.kz>

5. Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексі. 107-бап. Аффект жағдайында жасалған қылмыстар. <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=482937&pieceId=a107>.

6. Германияның Қылмыстық кодексі. Emotion-driven crimes and legal outcomes. https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/index.html.

7. Франциядағы тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы шаралар. Психологиялық сараптама жүргізу тәжірибесі. <https://www.justice.gouv.fr>.

8. АҚШ-тың штат заңдары. Sudden passion or provocation crimes. <https://www.law.cornell.edu>.

9. Ұлыбританияның құқықтық жүйесі. Manslaughter by reason of diminished responsibility. <https://www.legislation.gov.uk>.

ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІ

Бурамбаева К.М.,

Қазақ-орыс халықаралық университетінің оқытушысы

Ақтөбе қаласы,

Куркбасова Г.С.,

Марат Оспанов атындағы

Батыс Қазақстан медицина университетінің оқытушысы,

Ақтөбе қаласы

Аңдатпа. Мақалада авторлар шетелдік студенттердің әлеуметтік бейімделу ерекшеліктерін, шетелдік студенттердің әлеуметтік бейімделуіндегі негізгі кедергілердің жіктелуін және деңгейін зерттейді. Әлеуметтенудің негізгі кезеңдері мен шетелдік студенттердің бейімделу факторлары көрсетілген. Сондай-ақ, Батыс-Қазақстан медицина университетінде білім алатын шетелдік студенттердің қазіргі таңдағы бейімделу мәселелері талданған.

Негізгі сөздер: студент, адаптация, социально-психологическая адаптация, социокультурная адаптация.

Қазіргі заманғы жоғары мектепті дамытудың басым бағыттары мен талаптарының бірі білім беру бағдарламалары бойынша халықаралық ынтымақтастықты кеңейту болып табылады. Осы орайда, ашық білім беру кеңістігі жағдайында басқа мемлекеттерден қоныс аударатын шетелдік студенттердің саны артып келеді, сондықтан шетелдік студенттердің шетелде және біздің елде жоғары мектепте өмір сүру және оқу жағдайларына әлеуметтік-психологиялық бейімделу мәселелерін зерттеу өзекті болып табылады.

Бастапқыда "бейімделу" терминін ғылыми айналымға неміс физиологы Г.Ауберт 1865 жылы енгізген болатын, ол оны тері анализаторларының сыртқы тітіркендіргіштердің әсеріне бейімделуі ретінде белгіледі [1]. "Бейімделуге" жаратылыстану ғылымдарының көзқарасынан басқа, осы құбылысты түсіндірудің психологиялық, әлеуметтанулық және мәдени негіздері туралы айтуға болады.

Психологиялық бейімделу көрсеткіштері эмоционалды және аффективті факторлармен алдын ала анықталса, ал әлеуметтік-мәдени бейімделу мінез-құлық факторларына байланысты [2].

Жалпы алғанда, қазіргі таңда шетелдік студенттердің әлеуметтік-психологиялық бейімделу проблемасын отандық ғалымдар да зерттеп жатыр. М.А. Иванованың тұлғаға бағытталған көзқарас пен тепе-теңдік теориясына негізделген ғылыми зерттеулері ерекше назар аударуға тұрарлық. Оның бейімделу туралы авторлық тұжырымдамасы адамның өзімен, қоршаған әлеммен және ол кіретін шет тілді ортамен психологиялық тепе-теңдік күйін білдіреді. Бейімделудің бастапқы кезеңінде, автор атап өткендей, шетелдік

студент "шок" күйінде немесе күйзеліс жағдайында: біріншіден, барлық деңгейлердегі ақпараттық қанықтылық (оқу процесінде және одан тыс); екіншіден, эмоционалды шамадан тыс жүктеме (жаңа байланыстар, коммуникациялар, жайлылық, тілдік кедергі және т. б.); үшіншіден, тұрмыстық деңгейде бейімделу.

Ал, Т.А. Баклашова мен А.В. Казаков өз зерттеулерінде шетелдік студенттердің топтарда болуы жергілікті студенттер арасында бәсекелестік сезімін тудыратынын және оларға академиялық қызметте жақсы нәтижелерге қол жеткізуге көмектесетінін анықтады [3].

Шетелдік студенттердің сәтті бейімделу шарттары ең алдымен әлеуметтік байланыс ресурстарын игеру және іске асыру арқылы анықталады. Адаптивті мінез-құлық тұжырымдамасы негізінде (R. Merton) шетелдік студенттердің адаптивті мінез-құлқының түрлері келесі салаларда ерекшеленеді: бейімделудің әлеуметтік саласында – «инновация» (әлеуметтік байланыстарды арттыру жолдарын іздеу), «конформизм» (әлеуметтік байланыстарды қолдау); бейімделудің академиялық саласындағы «конформизм» (оқу жоспарларын орындау, академиялық жетістіктерге жету). «ритуализм» (академиялық ортаның талаптары мен нормаларын ресми түрде сақтау) [4].

Аталған тақырыпты зерттеу әлемдегі қарқынды халықаралық көші-қон жағдайында шиеленіскен этносаралық және мәдениетаралық өзара іс-қимыл мәселелерін жан-жақты қарастыру үшін маңызды. Халықаралық департамент пен әлеуметтанулық зерттеулер орталығының мәліметі бойынша 2024 жылғы 31400 шетелдік студент келтірілген. Халықаралық студенттердің танымал бағыттары инженерлік-техникалық және медициналық мамандықтар болып табылады. Мысалы, статистикалық мәліметтер бойынша медициналық жоғары оқу орындарында 2023 жылы 10000 шетелдік студент, ал 2024 жылы 11000 студент білім алған.

Қазіргі таңда Батыс Қазақстан медицина университетінің стратегиялық даму және халықаралық ынтымақтастық департаментінің соңғы мәліметтері бойынша 2024-2025 оқу жылында Индиядан 739 студент, ал Пакистаннан келген 147 студент қазіргі таңда білім алып жатыр. Олардың 70% университеттің жатақханасында тұрса, 30% жалдамалы пәтерлер мен қонақүйлерде тұрақтанған.

Осы орайда, шетелдік студенттердің жаңа ортада бейімдеу мақсатында аталған университетте білім алушылардың психологиялық ахуалын анықтауға бағытталған сауалнамалар (оқуға мотивациясы, темпераменті, қызығушылықтары, өзін-өзі бағалау деңгейі, т.б.) ұйымдастырылып, талдаулар жасалынады. Сондай-ақ, талдаулар негізінде шетелдік студенттердің бейімделу, ортада өздерін қалыпты сезіну деңгейі жақсы деңгейде екені анықталды. Жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша студенттердің көпшілігі оқу жылының басында бейімделу қиындықтарына тап болса, олардың 65% - ы бірінші семестрден кейінгі қиындықтарды жеңіп, ал шамамен 10% - ы осы уақытқа дейін бейімделу қиындықтарын бастан кешіруде және студенттердің 25% - ы бейімделу мәселесімен мүлдем кездеспеген. Сонымен қатар, жаңа ортада

бейімделуде қиыншылықтармен кездескен білім алушыларға психологтар, волонтерлар, оқытушылар мен тьюторлар тарапынан үздіксіз қолдау көрсетіліп келеді.

Жалпы алғанда, шетелдік және отандық зерттеушілердің теорияларын зерттей отырып, шетелдік студенттердің бейімделуінің жалпы факторларын ажыратуға болады.

Студенттердің үш тілді: ана тілін, қабылдаушы елдің тілін және халықаралық академиялық - ағылшын тілін қолдануына тілдік кедергі бірінші орынға шығады.

Екінші маңызды фактор шетелдік студенттердің академиялық бейімделуі болады. Бұған туған және қабылдаушы елдердің академиялық жүйелерінің айырмашылығымен байланысты қиындықтар; дәріс материалының үлкен көлеміндегі қиындықтар; оқу ортасындағы қолдау (студенттердің өзара әрекеттесуінің бейресми ортасы) кіреді [5].

Шетелдік студенттердің бейімделуінің үшінші факторы – психологиялық бейімделу. Бейтаныс әлеуметтік-мәдени және академиялық ортада оқи отырып, студенттер депрессия, күйзеліс, мазасыздық, ұйқысыздық, мәдени шок сияқты жағдайлармен бірге қиындықтар мен бірқатар мәселелерге тап болады. Студенттер арасындағы мазасыздық олардың физикалық және психологиялық әл-ауқатына әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар мәдени ассимиляция мен академиялық нәтижелерге қатысу мүмкіндігіне кедергі келтіруі мүмкін [6]. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, психологиялық қолдау үшін студенттер 75,8% тьюторлар мен психологқа жүгінеді.

Шетелдік студенттердің зерттеулерге бейімделуінің тағы бір жалпы факторы мәдени бейімделу. Бұл мәселедегі проблемалар мәдени және діни ұқсастықтар немесе қабылдаушы мәдениетке ұқсамау аясында туындайды.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, келесі қорытындылар жасауға болады. Қазіргі жоғары мектептегі трендтердің бірі – шетелдік студенттер санының артуы, халықаралық білім беру кеңістігіне интеграция, академиялық ұтқырлықты дамыту. Осыған байланысты шетелдік студенттердің әлеуметтік-психологиялық бейімделу проблемасы маңызды болып табылады. Шетелдік студенттердің бейімделуіне әсер ететін негізгі жалпы факторларға тілдік кедергі, академиялық және психологиялық бейімделу, мәдениеттің, дәстүрдің айырмашылықтары жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Gahval, J. K. Adaption of international students to university reality in Kazakhstan / J. K. Gahval, A. Urkunova // Jurnal Homepage. – 2021. – P. 31-35.
2. Габдрахманова Г.Ф. Адаптация этнических групп к социально-экономическим преобразованиям как фактор интеграции общества (на материалах Республики Татарстан): автореф. дисс. д.соц.н. // Официальный сайт ИСПАН.-2012 URL:<http://www.isras.ru/publ.html?id=239422.00.04>

3. Baklashova, T. A. Challenges of International Students' Adjustment to a Higher Education Institution / T. A. Baklashova, A. V. Kazakov // International Journal of Environmental and Science Education. – 2016. – Vol. 11, № 11. – P. 1821-1832.

4. Ван, Ю. Социально-психологическая адаптация иностранных студентов: проблемы исследований в англоязычной литературе / Ю. Ван // Интернет- журнал «Мир науки», 2018. – № 2. – Т. 6. – URL: <https://mir-nauki.com/PDF/63PSMN218.pdf>

5. Ромм М. В. Адаптация личности в социуме: теоретико-методологический аспект. – Новосибирск: Наука, 2002 – С. 95–100.

6. Ван, Ю. Взаимосвязь социально-психологической адаптации и эмоционального интеллекта у иностранных студентов / Ю. Ван // Интернет-журнал «Мир науки». – 2020. – № 1. – URL: <https://mir-nauki.com/PDF/08PSMN120.pdf>

ПРОБЛЕМА ИСТОРИКО-ТИПОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ СТРУКТУРЫ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Жубай О.,

*профессор Казахского национального университета
имени аль-Фараби, доктор филологических наук,
ученый - ахметолог, г. Алматы, Республика Казахстан*

Сапанова М.С,

магистр, г. Чимкент, Республика Казахстан

Аннотация. Проблема историко-типологического изучения структуры тюркских языков и системного их анализа привлекает внимание тюркологов одновременно с активизацией разработки той же проблемы в плане общего языкознания.

В статье рассматриваются проблемы историко-типологическая характеристика строя языков родственной группы, Определение общей конечной модели каждой единицы отдельных уровней языка, Многообразие различных направлений типологического изучения языков и обширная литература, историко-типологической характеристики строя тюркских языков.

Ключевые слова: типология тюркских языков, модели, единицы, уровень языка, многообразие.

Первое специальное фундаментальное тюркологическое исследование данной проблемы К. Гренбека [1] появилось одновременно с переизданием труда Т. Финка [1] и появлением исследования Э. Леви [3], посвященных характеристике общей структуры различных типов языков.

Исследование К. Грэнбека обратило внимание тюркологов на

необходимость анализа всех категорий грамматического строя тюркских конкретных языков в определенной системе, с тем чтобы отдельные грамматические категории рассматривались в тесной взаимосвязи с категориями, образующими в совокупности определенные подсистемы, связанные, в свою очередь, между собой в общей структуре языка.

Историко-типологическая характеристика строя языков родственной группы, в данном случае тюркских, тесно связана со сравнительно-историческим их изучением. Специфика сопоставительного типологического изучения, однако, заключается в том, что «направление сравнительно-исторической грамматики-ретроспективное: установление общей исходной модели структурных единиц разных уровней, т. е. реконструкция архетипов. Направление сопоставительной грамматики-перспективное: установление общей конечной модели единиц данного уровня для всей группы языков (общегерманская, общероманская, общеславянская и т. д. модели)» [4].

К этому следует добавить, что сравнительное историко-типологическое исследование оперирует главным образом наличными в данной группе языков моделями, устанавливая их хронологическую стратификацию, в то время как сравнительно-исторический метод допускает реконструкцию архетипов, которые реально не зарегистрированы ни в одном языке данной родственной группы. Определение общей конечной модели каждой единицы отдельных уровней языка допускает установление, таким образом, как бы общего эталона модели для данного типа языков, отклонение от которого является либо иной ступенью развития данной модели, либо влиянием какого-либо адстрата.

Конкретные же модели-эталоны, взаимосвязанные в определенные подсистемы, а подсистемы в общую структуру, образуют таким образом определенный эталон общей структуры данного типа языков со всеми специфическими его особенностями, характеризующими данную группу языков как в отношении общих универсалий, так и в отношении тех специфических особенностей, которые отличают данный тип языков от других типов.

Настоящее исследование не претендует на исчерпывающую историко-типологическую грамматику тюркских языков, оно имеет своей целью дать общую характеристику типологических черт тюркских языков как языков определенного типа, имеющего как общие для всех языков универсальные категории, так и свои специфические черты, и установить на базе изучения хронологической последовательности явлений развитие характерной для всех тюркских языков единой структуры. Вместе с тем автор пытается систематизировать различные уровни и их элементы и осмыслить их строение как единую цельную структуру.

Многообразие различных направлений типологического изучения языков [5] и обширная литература, относящаяся к исследованиям структуры языков, [6] позволяют исследователю избрать то или иное направление и тот или иной метод исследования проблемы и вести это исследование по определенному уже ранее намеченному пути.

Однако автор в большей степени исходил не из установившейся какой-либо предвзятой схемы, а из фактического материала конкретных древних и современных тюркских языков и стремился учесть в первую очередь и главным образом не общие историко-типологические исследования, а уже сложившиеся определенные тюркологические традиции и работы, касающиеся непосредственно типологии тюркских языков.

Вместе с тем, обращаясь к тем или иным конкретным темам, автор учитывал и ближайшие по данной теме исследования, относящиеся к общим вопросам языкознания или к типологии других языков, хотя тот или иной вывод автора исходил прежде всего из обобщения фактического материала, а не из той или иной установившейся в общем языкознании схемы.

Таким образом, предложенный нами статья историко-типологической характеристики строя тюркских языков имеет своей целью определить природу того или иного явления в языке прежде всего опираясь на существующий в конкретных тюркских языках живой фактический материал или зафиксированные в памятниках древнетюркской письменности реальные факты.

По мнению российского ученого, доктора филологических наук, члена-корреспондента РАН Анны Владимировны Дыбы, в настоящее время на территории Российской Федерации исчезают следующие тюркские языки:

Долгандар	Саха Республикасы, Таймыр	4538
Тоджиндер	Тува Республикасы	4406
Сойоттар	Бурятия Республикасы 2623 ж	2623
Тофалар	Иркутск облысы	114
Шорц	Кемерово облысы	5473
Чулумдар	Томск облысы, Краснояр облысы	113
Теленгиттер	Алтай Республикасы	2314
Төлеуттер	Кемерово облысы	1717
Тубалар	Алтай Республикасы	408
Кумандыктар	Алтай Республикасы, Алтай өлкөсү	931
Челкандар	Алтай Республикасы	466
Калмактар	Кемерово облысы	50

Сопоставляя те или иные конструкции, категории или отдельные формы между собой и учитывая основные тенденции развития тюркских языков, автор стремится определить хронологическую их стратификацию и таким образом установить определенную шкалу развития данной конструкции или формы в общей структуре тюркских языков. Исходная же конструкция или форма шкалы рассматривалась как эталонная, характерная в типологическом отношении для общей структуры всех тюркских языков.

Из данной исходной эталонной конструкции или формы автор исходил при рассмотрении других конструкций или форм, которые располагались по

отношению к эталонным либо в ретроспективном плане как наиболее архаичные, либо в перспективном плане как более новые. Так, например, при анализе структуры тюркского предложения было установлено, что исходной по хронологической шкале и характерной для тюркских языков структурой предложения является структура $A_1-S_1-^aA_2-S_2^*$, которая в процессе развития приобрела несколько различных по составу вариантов конструкции, образуя хронологическую шкалу: $A_1-S_1-^aA_2-S_2 > A_1-S_1-^aA_2-(S_2) \sim A_1-S_1-(^aA_2)-S_2 \sim A_1-^a(A_2-S_2)$ и т. д., или характерная для тюркских языков структура притяжательного определительного словосочетания, из встречающегося множества инвариантов которой определялась как исходная конструкция $S^{pp}-S^a$; остальные же варианты этой конструкции рассматривались как позднейшие: $S^{pp}-S^a > S-S^a \sim S^{pp}-S$; в ретроспективном плане она реконструировалась как конструкция, восходящая к предикативной конструкции, т. е. к конструкции предложения $A_1-S_1-^aA_2-S_2$.

Применяя данную методику сопоставления существующих синтаксических конструкций, мы пришли к целому ряду выводов и обобщений, касающихся характера синтаксической структуры тюркских языков. Прежде всего мы стремились поставить основные проблемы и определить основные единицы историко-типологического изучения тюркских языков.

Исходя из фактического материала как памятников древнетюркской и средневековой письменности, так и современных тюркских языков, и диалектов, нами поставлена проблема о соотношении категорий языка и мышления в связи с установлением основных типов мыслительных актов и их выражения в языке, равно как и развития их форм, реализующихся в различных типах словосочетаний и предложений.

* A_1 — атрибут подлежащего; S_1 — подлежащее; A_2 — атрибутивный причастный элемент в составе сказуемого; S_2 — субстантивный элемент сказуемого; ^{a} — атрибут атрибутивного элемента сказуемого.

** S — имена в субстантивном их значении; ^{pp} родительный падеж; ^{a} — аффикс принадлежности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Grönbech K. Der türkische Sprachbau. Kopenhagen, 1936.
2. Fink T. Die Haupttypen des Sprachbaus. Leipzig, 1936.
3. Lewy E. Der Bau der europäischen Sprachen. «Proceedings of the Royal Irish Academy», XLVIII, sec. C, N° 2. Dublin, 1942.
4. Макаев Э.А. Сравнительная, сопоставительная и типологическая грамматика. — ВЯ, 1964, № 1.
5. Звегинцев В.А. Современные направления в типологическом изучении языков, — Сб. «Новое в лингвистике», III. М., 1963; Скаличка В. О современном состоянии типологии. Там же; «Лингвистическая типология и восточные языки».

М., 1965; Панфилов В.З. О задачах типологических исследований и критериях типологической классификации языков. — ВЯ, 1969, № 4; «Члены предложения в языках различных типов». Л., 1972, и пр.

6.«Общее языкознание» (Формы существования, Функции, История языка). М., 1970; «Общее языкознание» (Внутренняя структура языка). М., 1972.

ОҚУШЫЛАРҒА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ДӘРЕЖЕСІ

Қоянғалиев Е.С.,

Педагогика ғылымдарының кандидаты,

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,

Атырау қаласы

Жұмабаева К.С.,

PhD докторанты,

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қаласы

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, еңбек нарығында бәсекелесуге қабілетті білікті жұмысшылар мен мамандар даярлау, олардың біліктілігін арттыру» деп көрсетіледі.

Кәсіп ұғымының педагогикалық және психологиялық сипаттамасын түсінуден бұрын түсініктің кейбір анықтамаларына тоқталсақ. С.И. Ожегов сөздігі бойынша: «Еңбек әрекетіндегі негізгі қызмет түрі» [1] Қазақ Совет Энциклопедиясы мынадай анықтама береді: «... белгілі бір білім және еңбек машықтығына қажет ететін еңбек қызметінің түрі. Бұлар жалпы және арнаулы білім алу, күнделікті тәжірибе арқылы шыңдалады, кәсіптің шеңберінде еңбек қызметінің неғұрлым өзіндік жағымен ажыратылатын мамандықтар қалыптасады, бірқатар кәсіптер бірнеше мамандықтар қамтиды» [2].

Америкалық зерттеуші Э. Гринвуд өз еңбегінде кәсіптің келесі мағыналық құрамдас бөліктерін көрсетеді: кәсіби топ өкілдері иеленетін билік; қоғамдағы ықпалы, бедел; арнайы білімдер жүйесі; өз кәсібіне байланысты ережелер мен нормалар жүйесін бекітетін корпоративті-бюрократиялық құрылымның және кәсіпқой мамандар қауымдастығының болуы; кәсіби мәдениет [3].

Жалпы «profession» ұғымын шетелдік ғалымдар көп зерттегені байқалады.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында «Скопус» библиографиялық және реферативтік базасынан «profession» кілт сөзі арқылы іздеу барысында барлығы 147 850 материал табылды. Жарияланған материалдар базаның 27 саласына қатысы бар және 824 жарияланымның салалары белгісіз.

М. Антеби, К. К. Чан және Дж. Ди Бениньо [4] кәсіпті зерттеудің үш «объективін» атап көрсетеді: қалыптасу, әрекет, қатынастар. Осы әрбір

көрсеткіш кәсіби мәртебеге қалай жететіндігі мен қолдау табуына түрлі түсініктер қалыптастырып, кәсіби сәйкестендірудің эволюциясын көрсетеді. Біздің ойымызша, бұл «объективтер» «кәсіп» ұғымына байланысты көптеген түсініктерді, оның ішінде кәсіби бірегейлікті анықтауға көмектеседі. Негізінен «кәсіп» ұғымы «мансап» және «мамандық» түсініктерімен де тығыз байланысты. «Мансап» ұғымы қоғамдағы кәсіби өзгерістерді білдірсе, «мамандық» түсінігі кәсіби әрекеттің ішкі құрылымдануын айқындайды. Кең мағынада мансап әлеуметтік-экономикалық жағдайдың өзгерістері, мәртебелік-рөлдік сипаттамасы, еңбек әрекетіндегі әлеуметтік белсенділіктің түрін қосушы ретінде адамның негізгі өмір салаларындағы кәсіби дамуының жалпы бірізділік кезеңдерін анықтайды [5].

«Кәсіп» ұғымының педагогикалық және психологиялық мәселелері бойынша отандық ғалымдар да зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Отандық ғалымдар арасында «кәсіп» ұғымын зерттеген ғылыми еңбектер саны аз екенін мойындауымыз қажет. Бұл ахуал шетелдік және ресейлік ғалымдардың еңбегіне сүйенуді талап етіп отыр. Отандық зерттеушілер арасынан Р. Даулеталиева [6.], Р. Жалимбетова [7], Т. Сагнаева [8] Р. Тюлепбергенова [9] Г.К. Накыпова [10] еңбектері маңызды деп ойлаймыз. М.А. Абсатова, Г.Ж. Ешметова және С.Б. Ергалиева [11] өз зерттеу жұмыстарында оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтаудағы педагог маманның мәртебесін анықтайды. Ол үшін авторлар қоғам мүшелерінің осы кәсіп иелерін құрметтеу дәрежесі, ұстаздардың әлеуметтік мәртебесін жақсартудың әлемдік тәжірибесін анықтау арқылы заманауи қоғамдағы мәртебесін ашуға ұмтылады. Зерттеу барысында тоғызыншы сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтаудағы диагностикалық нәтижелер ұсынылады. Берілген диагностиканың анықталған мәселелердің бірі ретінде педагог маманына түрткілерінің қалыптаспағандығы айтылады. Заманауи мектептердегі кәсіби бағдарлау бойынша жұмыс мазмұнын жаңартудың өзекті мәселелерін талдаған еңбекте А.Ш. Досбенбетова мынадай пікір білдіреді [12]

«Тұлғаның кәсіби өзін-өзі тану мәселелерін зерттеушілердің айтуынша, адам өз бейімділігі мен қабілетіне қарай бір емес, бірнеше кәсіпке бейім болады. Ата-аналардың кәсіби ұстанымдары да айтарлықтай маңызды фактор болып табылады: әлеуметтік және материалдық жағдайы, отбасылық династия немесе ата-аналардың балаларының белгілі бір кәсіпті иеленуге ықыласы. Э.А. Аманбаева, Н.Е. Жаксылыкова, Г.К. Кенбаева [13] зерттеу жұмыстарында мамандық таңдау кәсіби бағдар жұмысының негізі екендігін дәйектейді. Авторлардың пайымдауынша, кәсіби бағдар беру мамандық таңдауда көмек беруге бағытталған жеке мүдделер, қабілеттер, тұлға бейімділігі мен еңбек нарығы сұраныстарына сай кәсіп таңдау процесін оңтайландыруды көздейді.

Қазіргі заманымызда оқушыларға сапалы білім мен саналы тәрбие беру әрбір ұстаздардың алдына қойған басты мақсаты деп ойлаймыз. Ал енді білім мен тәрбие беру сонымен қатар оқушыларға кәсіптік білім беру көптен қолға алынып жүр. Оқушылар мектеп бітірісімен белгілі бір кәсіп иесі болу керек. Бірақ оны іске асыру үшін және кәсіптік мамандық игермес бұрын кәсіптік

бағдар жұмыстарына үлкен көңіл бөлу қажет.

Оқушыларға кәсіби бағдар беру және болашақ мамандығын анықтап алуға ықпал жасау мектеп алдында тұрған міндеттердің бірі. Сондықтан психология мен педагогикада осы мәселеге үлкен көңіл аударылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ожегов С.И. (1952) Словарь русского языка / Под общей ред/ С.П. Обнорского. М. – 848 с.1; 574.
2. Қазақ Совет Энциклопедиясы (1973) Бас редакторы М.Қ. Қаратаев. Алматы: Қазақ Совет Энциклопедиясының Бас редакциясы. Т. 5. – 656 б.
3. Greenwood E. (1957) Attributes of a Profession // Social work. №2 (3). - P. 45-553.
4. Anteby M., Chan C.K., DiBenigno J. (2016) Three Lenses on Occupations and Professions in Organizations: Becoming, Doing, and Relating // The Academy of Management Annals. №10 (1). – P. 183-244.
5. Социальное управление (1994) Под ред. В.И. Добренкова, И.М. Слепенкова. М. – 198 с. 67.
6. Даулеталиева Р. (2007) Профессия как частное выражение деятельности // Высшая школа Казахстана. №1. С. 72-76.
7. Жалимбетова Р. (2005) Современные аспекты формирования казахстанского рынка профессий // Труд в Казахстане. №4. С. 25-297.
8. Сагнаева Т. (2009) Психологические аспекты овладения профессией в условиях вуза // Вестник университета «Кайнар». №3/2. С. 113-1168.
9. Тюлюпбергенова Р. (2006) Профессиональная деформация и подходы к ее изучению // Ұлт тағылымы. №3. С. 280-285.
10. Накыпова Г.К. (2019) Кәсіби құзіреттілік: мәні және негізгі қағидалары // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. №1 (77). 205-210 бб.
11. Абсатова М.А., Ешметова Г.Ж., Ергалиева С.Б. (2017) Статус профессии педагога в профессиональном самоопределении учащихся // Педагогика и психология. №2 (31). С. 13-19.
12. Досбенбетова А.Ш. (2019) Актуальные проблемы обновления содержания профориентационной работы в современной школе // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия «Педагогические науки». №1 (61). С. 327-335.
13. Аманбаева Э.А., Жаксылыкова Н.Е., Кенбаева Г.К. (2019) Выбор профессии - основа профориентационной работы // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия «Педагогические науки». - №2 (62). С. 371-375.12; 330.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ САМБО

Кенжекиев М.С.,

старший преподаватель

НАО «Костанайский региональный университет

имени Ахмет Байтұрсынұлы»

г. Костанай,

Христинецкий Д.В.,

студент 2 курса специальности «учитель биологии»

НАО «Костанайский региональный университет

имени Ахмет Байтұрсынұлы

Аннотация. Самбо (сокращение от "самооборона без оружия") – это уникальный вид единоборств, который был создан в Советском Союзе и соединил в себе элементы множества боевых искусств и национальных систем борьбы. История самбо охватывает несколько десятилетий и представляет собой сложный процесс формирования и развития, связанный с культурными, спортивными и политическими изменениями в XX веке.

Ключевые слова: Самбо, История, Спорт, Единоборство, Приемы.

Зарождение самбо датируется в 1920–1930-е годы когда идея создания универсальной системы самообороны, которая подходила бы как для военных, так и для гражданских, появилась в СССР в начале 1920-х годов. В это время советское руководство активно поддерживало развитие спорта, видя в нем средство укрепления здоровья населения и повышения обороноспособности страны.

Главными создателями самбо считаются два выдающихся мастера единоборств – Василий Сергеевич Ощепков и Виктор Афанасьевич Спиридонов.

Василий Ощепков был выпускником Кодокан – школы дзюдо в Японии, основанной Дзигоро Кано. Получив черный пояс и глубокие знания японского боевого искусства, Ощепков начал адаптировать дзюдо к нуждам советских спортсменов, добавляя элементы национальных видов борьбы и упрощая технику.

Виктор Спиридонов, офицер Красной армии и специалист по рукопашному бою, разрабатывал более прикладную и менее травмоопасную систему для использования в военных целях. Он использовал элементы различных восточных единоборств, греко-римской борьбы и традиционной борьбы народов СССР.

К 1930-м годам их подходы начали объединяться, создавая основы будущего самбо. Ощепков акцентировал внимание на спортивной составляющей, в то время как Спиридонов развивал самозащитные аспекты. Эти направления позже слились в единое боевое искусство.

Официальное признание самбо в качестве самостоятельного вида спорта произошло в 1938 году, когда Комитет по делам физкультуры и спорта СССР включил его в государственную спортивную программу. Уже в 1940 году прошел первый чемпионат СССР по самбо. С этого момента началось интенсивное развитие техники, правил соревнований и системы подготовки спортсменов.

На этом этапе важную роль сыграл Анатолий Аркадьевич Харлампиев, которого часто называют "отцом самбо". Он систематизировал технику, разработал учебные программы и активно способствовал популяризации нового вида спорта. Именно благодаря Харлампиеву самбо получило статус официальной дисциплины и начало активно внедряться в армию, полицию и образовательные учреждения.

После Второй мировой войны самбо начало стремительно набирать популярность как в Советском Союзе, так и за его пределами. Советские спортсмены демонстрировали высокие результаты на международной арене, что помогло популяризировать этот вид спорта.

В 1957 году был создан первый Международный союз самбо (ФИАС), который занялся организацией международных турниров и унификацией правил. В 1970-х годах самбо официально признали многие страны, и начали проводиться международные чемпионаты.

Универсальность техники, которая позволяет использовать элементы борьбы в любых условиях.

Эффективность приемов как в спортивных, так и в прикладных ситуациях.

Относительная простота в обучении, что делало самбо доступным для широкой аудитории.

Советские школы самбо стали признанными центрами подготовки лучших бойцов, а спортсмены из СССР завоевывали большинство медалей на международных соревнованиях.

После распада СССР самбо пережило сложный период. Экономический кризис и изменения в структуре спортивной системы привели к снижению финансирования и уменьшению числа профессиональных секций. Тем не менее энтузиасты и тренеры продолжали развивать этот вид спорта, открывая клубы и организуя турниры.

Параллельно началось активное продвижение самбо за пределами бывшего Советского Союза. Страны Европы, Азии, Африки и Америки начали создавать свои федерации самбо, проводились международные соревнования, а спорт становился более популярным на глобальном уровне.

Сегодня самбо продолжает развиваться и укреплять свои позиции как международный вид спорта. В 2018 году самбо было временно признано Международным олимпийским комитетом (МОК), что открыло дорогу к включению в программу Олимпийских игр в будущем.

Соревнования по самбо являются официальным мероприятием, в рамках которого спортсмены соревнуются в технике борьбы, силе, ловкости и

тактическом мастерстве. Правила проведения таких соревнований регламентированы соответствующими нормативными документами, разработанными Международной федерацией самбо (FIAS), а также национальными федерациями. Основная цель правил — обеспечить честность, безопасность участников и равные условия для всех спортсменов.

Самбо остается не только спортивной дисциплиной, но и частью культурного наследия многих народов, связанных с этим видом борьбы. Его философия, основанная на уважении к сопернику и самосовершенствовании, делает самбо популярным среди молодежи и взрослых.

Кроме того, соревнования могут проводиться: Индивидуально и командно;

В личном первенстве с подсчетом очков для общего зачета.

Для обеспечения равных условий спортсмены делятся на возрастные и весовые категории. Основные возрастные группы включают:

Юноши и девушки (до 16 лет); Юниоры и юниорки (до 20 лет); Взрослые (старше 20 лет); Ветераны (старше 35 лет).

Весовые категории варьируются в зависимости от возраста и пола участников. Например, у мужчин взрослой категории весовые классы обычно начинаются с 52 кг и достигают до 100 кг и выше.

Перед началом соревнований проводится жеребьевка для определения пар участников. Поединок длится от 3 до 5 минут (в зависимости от возрастной категории). Победитель определяется по количеству очков, техническому преимуществу или досрочной победе. Судьи присуждают очки за успешные броски, удержания и болевые приемы. Например: Бросок на спину соперника с падением — 4 очка; Частичное удержание — 2 очка; Полное удержание в течение 20 секунд — 4 очка.

Удары, грубые захваты и поведение, создающее угрозу здоровью спортсменов, строго запрещены. За это могут быть назначены предупреждения или дисквалификация.

Судейство в самбо играет ключевую роль в определении победителя. Судьи оценивают технику выполнения приемов, соблюдение правил и фиксируют нарушения. Решения принимаются коллегиально. В сложных ситуациях применяется видеопросмотр.

Победа может быть присуждена следующими способами:

По очкам. Спортсмен набирает больше очков за установленное время.

Досрочная победа. Осуществление болевого приема или явное техническое превосходство (разница в 12 и более очков).

По дисквалификации соперника. В случае нарушения правил.

Победители соревнований награждаются медалями, дипломами и, в некоторых случаях, денежными призами. В командных соревнованиях учитываются результаты всех участников команды.

Организаторы соревнований обязаны обеспечить безопасность участников. Спортсмены должны уважать друг друга и судей, избегать

неспортивного поведения. Медицинская бригада всегда находится на месте для оказания помощи в случае травм.

Для успешного участия в соревнованиях спортсмены проходят регулярные тренировки, включающие отработку техники, физическую подготовку и изучение тактики. Особое внимание уделяется изучению правил, чтобы избежать штрафных очков и дисквалификаций.

Таким образом, соревнования по самбо — это комплексное мероприятие, объединяющее спортивную борьбу, честное соперничество и зрелищность. Соблюдение правил обеспечивает равные возможности для всех участников и повышает общий уровень спортивного мастерства.

Самбо (самооборона без оружия) начало распространяться в Казахстане в середине XX века, следуя общей спортивной политике СССР. Первые секции появились в 1950-х годах, а в последующие десятилетия Казахстанские спортсмены начали добиваться успехов на всесоюзных соревнованиях. После распада СССР самбо в Казахстане продолжило активно развиваться, став одним из приоритетных видов единоборств.

Самбо зародилось в СССР в 1920–1930-х годах как система самообороны и спортивного единоборства. В 1950-х годах этот вид борьбы начал активно внедряться в республиках Советского Союза, включая Казахскую ССР. Первые секции и спортивные школы создавались при обществах «Динамо» и «Трудовые резервы», а также на базах военных и рабочих спортивных клубов.

В 1970–1980-е годы Казахстан начал активно развивать методику подготовки самбистов, что привело к появлению первых мастеров спорта СССР. Самбо получало поддержку государственных структур, что способствовало развитию спортивной инфраструктуры. Казахстанские спортсмены успешно выступали на всесоюзных турнирах, завоёвывая медали и спортивные звания.

После распада СССР Казахстан продолжил развивать самбо как один из ключевых видов единоборств. В 1992 году была создана Федерация самбо Казахстана, а с 1994 года спортсмены начали участвовать в международных чемпионатах под флагом независимого государства. В 2000-е годы Казахстан стал одним из сильнейших центров самбо в Азии.

По данным 2006 года, самбо в Казахстане занимались более 12 000 человек. На сегодня в более 1100 секциях по самбо занимаются свыше 40 000 человек. Сегодня Казахстан остаётся одним из ведущих государств в мире самбо, развивая как профессиональный спорт, так и массовые программы. Ведётся работа по модернизации тренировочного процесса, укреплению международных связей и популяризации самбо среди молодёжи.

Заключение.

История самбо — это пример того, как можно объединить многовековые традиции различных видов борьбы в единую универсальную систему. От зарождения в 1920-х годах до международного признания в XXI веке самбо прошло долгий путь, но сохранило свою уникальность и приверженность принципам самообороны, дисциплины и спортивного духа. Сегодня это не

просто вид спорта, но и символ национальной гордости и стремления к совершенству.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. <https://bigenc.ru/c/sambo-8613f7>. Научно-образовательный портал «Большая российская энциклопедия»
2. <https://www.championat.com/boxing/article-5224681-vidy-sambo-sportivnoe-boevoye-plyazhnoe-otlichiya-i-osobennosti-sorevnovaniya-fyodor-emelyanenko-sbornaya-rossii.html>
3. Статья - Самбо – главное русское единоборство.
4. <https://sambo.sport/ru/fias/about/>
5. <https://sambo.ru/sambo/rules/>
6. <https://sudact.ru/law/pravila-vida-sporta-sambo-utv-prikazom-minsporta/>
7. <https://mma.metaratings.ru/wiki/priyemy-v-sambo/>
8. <https://rsport.ria.ru/20220809/sambo-1808172196.html>

КӨКПАРДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ СПОРТ РЕТІНДЕ ЖАСТАРДЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫНА ЫҚПАЛЫ

Келебаева А.Р.,

*Информатика робототехника және жобалау
білім беру бағдарламасының
2-ші курс студенті.*

*А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай Өңірлік Университеті,
Қостанай қ., Қазақстан.*

Кенжекиев М.С.,

аға оқытушы, с/к «Сұңқар».

Аңдатпа. Бұл мақалада көкпар ойынының жастардың тұлғалық қалыптасуына тигізетін әсері және оның тәрбиелік мәні қарастырылады. Көкпардың ұлттық спорт түрі ретіндегі рөлі мен оның жастарды шыдамдылыққа, батылдыққа, ұйымшылдыққа тәрбиелеудегі маңызы талданады.

Негізгі сөздер: көкпар, ұлттық спорт, тәрбие, тұлғалық даму, жастар, мәдениет.

Кіріспе. Қазақ халқының ұлттық ойындары ішінде көкпар ерекше орын алады. Бұл спорт түрі жастардың физикалық шынығуына ықпал етіп қана қоймай, олардың ептілігі мен шыдамдылығын арттырып, батылдық пен табандылыққа баулиды. Көкпар – көшпенділер өмірінің бір бөлігі болған, олардың жауынгерлік рухын нығайтуға және қауымдастық арасындағы бірлікті сақтауға көмектескен ойын. Көкпар – ат үстіндегі екі топқа бөлінген

шабандоздардың ешкі немесе қой тушасын қазандыққа салу арқылы жеңімпазды анықтайтын сайыс. Оның атауы түркі тіліндегі «көк бөрі» сөзінен шыққан деген болжам бар. Аңыздарға сүйенсек, қасқырлар бөлтіріктеріне азық әкеліп, олар оны бір-бірінен тартып ойнаған. Осы көріністен шабыт алған көшпенділер көкпарды жас жігіттердің күш-жігерін сынайтын ойын ретінде дамытқан. Көшпенді қоғамда көкпар тек спорт қана емес, әскери дайындықтың бір бөлігі ретінде де маңызды рөл атқарған. Көшпенділер жер, су, жайылым үшін жиі шайқасып отырғандықтан, жас жігіттер өздерінің ептілігін, төзімділігін шыңдау үшін көкпарға қатысқан. Бұл ойын тек шабандоздардың ғана емес, аттардың да беріктігі мен шапшаңдығын сынайтын жарыс болды. Сонымен қатар, көкпар ауыл ішіндегі ауызбіршілікті нығайтып, қауымдастықтың бірлігін сақтауға ықпал еткен. XX ғасырдың 70-жылдарына да дейін бұл ойынға мән берілмей, аса қауіпті ойын түрі ретінде қаралды. Көкпар уақыт өте келе ауылдарда кеңінен таралып, мерекелер мен тойлардың ажырамас бөлігіне айналды. 1980-жылдары ұлттық спорт ретінде дами бастады. Қазақстан тәуелсіздік алған соң, көкпарға ерекше көңіл бөлініп, 2001 жылы Бішкекте Халықаралық федерация құрылды. Көкпар – ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени мұра. Ережелері уақытпен бірге өзгергенімен, оның мәні мен маңызы сақталды. Бүгінде көкпар тек Қазақстанда ғана емес, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан секілді елдерде де кең таралған.

Көкпар командалық ойын болғандықтан, шапшаң шешім қабылдау, тактикалық ойлау және өзара үйлесімді әрекет ету қабілеттерін дамытады. Ойыншылардың физикалық дайындығы мен ат үстіндегі шеберлігі маңызды рөл атқарады. Бүгінде көкпар ұлттық бірегейліктің символы ретінде жастардың рухани және физикалық дамуына оң ықпал етуде.

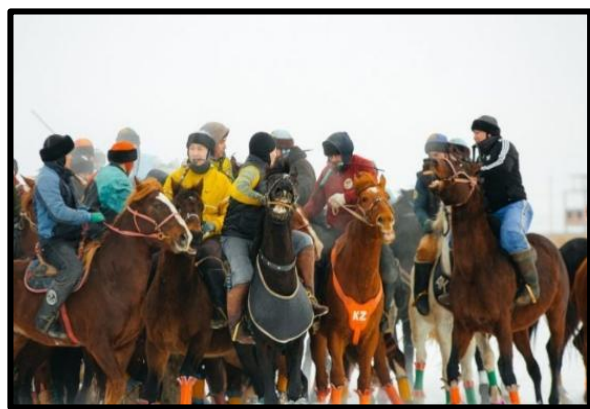
Көкпар мен көкбөрінің айырмашылығы.

Көкпар – қазақтың ұлттық ойыны болса, көкбөрү Қырғызстанда кең таралған ұлттық спорт түрі. Бұл екі ойын өзара ұқсас болғанымен, бірнеше маңызды айырмашылықтары бар. Біріншіден, көкпар ойынында муляж (арнайы жасалған серке) пайдаланылады, ал көкбөрүде әдетте ешкінің немесе серкенің нақты тушасы қолданылады. Алайда, 2024 жылы Астанада өткен Дүниежүзілік көшпенділер ойындарында көкбөрүде алғаш рет муляж қолданылды. Екіншіден, екі ойындағы қақпа (қазандық) ерекшеленеді. Көкпар ойынында шабандоздар

тушаны жерге қойылған 3 метрлік шеңберге тастайды, ал көкбөрүде негізгі нысана – тайқазан. Үшіншіден, ойын уақыты да әртүрлі. Көкпар ойыны екі таймнан (әрқайсысы 20 минуттан) тұрса, көкбөрү дәстүрлі түрде үш таймнан (әрқайсысы 20 минуттан) құралады. 2024 жылы Астанада өткен жарыстарда көкбөрү ережелері өзгеріп, әр тайм 15 минуттан өтті. Тағы бір айырмашылық – ойын алаңының өлшемі. Көкпар 220×75 метрлік алаңда өтсе, көкбөрү алаңы 200×70 метрді құрайды. Сонымен қатар, көкпар ойынында аттардың артқы тұяқтары тағаланбайды, ал көкбөрүде аттардың барлығы толық тағаланған. Бұл айырмашылықтарға қарамастан, екі ойын да көшпенді халықтардың батырлық рухын, ептілігін, командалық үйлесімділігін дамытатын ұлттық спорт түрлері болып саналады.

Көкпардың қазіргі дамуы.

Бүгінде көкпар Қазақстанда ғана емес, бүкіл Орталық Азия аумағында кеңінен дамып келеді. Ойынның дәстүрлі командалық түрімен қатар, жаппай көкпар (бата көкпар) да үлкен танымалдыққа ие. Жаппай көкпардың ерекшелігі – ойыншылардың әрқайсысы өз бетінше жеңіске ұмтылады, яғни командаларға бөлінбей, әр шабандоз жеке ойнайды. Қостанай облысында өткен соңғы жарыстардың бірінде жаппай көкпар ерекше қызығушылық тудырды. Бұл сайыс ипподром "Арғымақ" алаңында ұйымдастырылып, оған Қазақстанның бірнеше өңірінен келген 100-ден астам шабандоз қатысты. Мұндай жарыстар ұлттық спортты дамыту мен жастардың көкпарға деген қызығушылығын арттыруға ықпал етуде. Жаппай көкпар көбіне ірі мерекелерде, тойларда ұйымдастырылады. Ойыншылардың төзімділігі жоғары болуы тиіс, себебі көкпар кейде бірнеше сағатқа созылады. Мысалы, Қостанайда өткен соңғы сайыстардың бірі 5,5 сағатқа жалғасып, үзілістер тек аттарды демалту мен шабандоздардың тынығуы үшін ғана жасалған. Көкпар тек ұлттық ойын ғана емес, спорттық бәсеке ретінде де ерекше маңызға ие. Қостанай облысының көкпар құрамасы Қазақстан чемпионаттарының жүлдегері атанып, еліміздегі ең мықты командалардың бірі саналады. Бұл команда 2024 жылы Астанада өткен Дүниежүзілік көшпенділер ойындарында жеңіске жетті.

Қазақстан құрамасының жетістіктері.

Қазақстан ұлттық құрамасы көкпардан халықаралық жарыстарда жоғары

нәтиже көрсетіп, ұлттық спорттың дамуына үлес қосуда. 2024 жылы Астанада өткен Дүниежүзілік көшпенділер ойындарында Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы финалдық кездесу ерекше тартысты өтті. Бірінші таймда Қырғызстан 3:1 есебімен алда болды, бірақ үзілістен кейін Қазақстан есепті теңестіріп (3:3), 7-минутта алға шықты. Соңғы сәттерде қырғыздар есепті 4:4 қылып теңестіргенімен, қосымша уақытта Қазақстан жеңіске жетіп, 5:4 есебімен чемпион атанды. Қазақстан құрамасы Азия чемпионаттары, Дүниежүзілік көшпенділер ойындары, Ақ бидай сынды халықаралық жарыстарда жүлделі орындарға ие болып келеді. Бұл жетістіктер көкпардың кәсіби спорт түріне айналғанын және оның халықаралық деңгейде танымал бола бастағанын көрсетеді. Қазақстандық шабандоздар халықаралық аренада мықты қарсылас ретінде танылып, ұлттық құрама ел намысын лайықты қорғауда.

Көкпардағы әйелдердің рөлі.

Көкпар ежелден ерлер спорты саналғанымен, бүгінде әйелдер де бұл жарыстарға қатыса бастады. Алматы облысынан шыққан Ева Жигалина – осы стереотипті бұзып, ұлттық спортта өзін дәлелдеген шабандоздардың бірі. Ол бала кезінен жылқыға қызығып, шабандоз болуды армандаған. Әкесі оған тау жылқысын сыйлап, көкпарға деген қызығушылығын оятты. Ева алғашында ауылдық көкпар ойындарына қатысып, біртіндеп үлкен турнирлерге жол ашты. Оның айтуынша, көкпарда ең маңыздысы – мықты ат таңдау және оны дұрыс дайындау. Егер жылқы ойыннан қорықса, оны бірден үлкен жарыстарға қатыстыруға болмайды. Көкпар тек күш пен төзімділікті ғана емес, атпен ерекше байланыс орнатуды талап етеді. Кейбір жылқылар жеңілісті ауыр қабылдайды, ал басқалары ойын барысында эмоциясын ерекше көрсетеді. Әйел шабандоздарға көкпарда жетістікке жету оңай емес, өйткені кейбір қарсыластар олардың қатысуына қарсы шығады. Алайда, Ева өз шеберлігімен бұл көзқарасты өзгертіп, әйелдер де көкпарға лайық екенін дәлелдеді. Қазіргі таңда ол кәсіби түрде көкпармен айналысып, 60-қа жуық жылқысы бар ипподромын басқарады. Оның пікірінше, әйелдер көкпарда белсенді қатысуы керек, және бұл үшін тұрақты жаттығу мен физикалық дайындық қажет. Бұл оқиға көкпардың тек ерлер спорты емес, барлық жылқыны сүйетін жандарға арналған ашық ойын екенін көрсетеді.

Қорытынды.

Көкпар – қазақ халқының рухани мұрасы, ұлттық бірегейлік пен жауынгерлік тәрбиенің көрінісі. Ғасырлар бойы бұл ойын жастардың ептілігі мен батылдығын шыңдап, тұлғалық дамуына ықпал етіп келеді. Бүгінде көкпар Қырғызстан, Өзбекстан, Моңғолия, Түркия секілді елдерде кеңінен таралып, халықаралық деңгейде дамуда. Дүниежүзілік көшпенділер ойындары мен Азия чемпионаттары ұлттық спорттың жаңа сатыға көтерілуіне ықпал етуде. 2024 жылы V Дүниежүзілік көшпенділер ойындарында Қазақстан құрамасы Қырғызстанды 5:4 есебімен жеңіп, чемпион атанды. Сонымен қатар, Өзбекстанды 16:0 есебімен жеңуі – қазақстандық шабандоздардың көшбасшылығын айқындайтын ірі жетістік болды. Көкпар ер азаматтармен

қатар, әйелдер де қатыса алатын спорт түріне айналада. Алматы облысынан шыққан Ева Жигалина – осының айқын дәлелі. Ол көкпардағы әйелдерге деген көзқарасты өзгертіп, әйел шабандоздар да биік жетістіктерге жете алатынын дәлелдеді. Сонымен қатар, жаппай көкпар (бата көкпар) еліміздің түрлі аймақтарында кеңінен ұйымдастырылып, жастардың ұлттық спортқа қызығушылығын арттыруда. Қорыта айтқанда, көкпар – ұлттық болмысымыздың бір бөлігі, қазақ халқының күші мен рухының айқын көрінісі. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бұл ойын мәдениетіміз бен тарихымызды дәріптеудің бірегей құралы. Сондықтан көкпарды дамыту мен насихаттау – ұлттық құндылықтарды сақтаудың маңызды жолдарының бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Көкпардың шығу тарихы қандай»? <https://qazdauiri.kz/news/kokpardyn-sygu-tarixy-qandai>.
2. Названа разница между кокпаром и кок-бору. <https://www.sports.kz/news/nazvana-raznitsa-mejdu-kokparom-i-kok-boru>.
3. В Костанайском районе состоялся матч по жаппай көкпару с призовым фондом более 2 млн тенге. Газета «Наш Костанай». <https://top-news.kz/v-kostanajskom-rajone-sostojalsja-match-po-zhappaj-k-kparu-s-prizovym-fondom-bolee-2-mln-tenge>.
4. Көшпенділер ойыны: «Көкпардан Қазақстан жеңімпаз!» Baq.kz. <https://baq.kz/koshpendiler-oyuny-kokpardan-qazaqstan-zhenimpaz-340381>.
5. «Көкпар – бұл жай ғана ойын емес: Алматы облысынан шыққан шабандоз». <https://kaz.zakon.kz/kogam-tynysy/6050981-kkparbl-zhay-ana-oyyn-emes-almaty-oblysynday-yel-shabandoz-kpshlkt-kzayymyna-aynaldy.html>.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ СПОРТ ОЙЫНДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МӘДЕНИ МӘНІ

Балгумбаева Т.Е.,

*Информатика робототехника және жобалау
білім беру бағдарламасының 2-ші курс студенті.
А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай Өңірлік Университеті,
Қостанай қ., Қазақстан.*

Кенжекеев М.С.,

аға оқытушы, с/к «Сұңқар»

Аңдатпа. Бұл жұмыста қазақтың дәстүрлі ұлттық спорт ойындары және олардың мәдени маңызы қарастырылады. Сондай-ақ, олардың басқа халықтардың ойындарынан ерекшеліктері талданады. Қазақтың көкпар, бәйге, аударыспақ, жамбы ату сынды ойындары көшпелі өмір салтының негізінде қалыптасып, шыдамдылықты, ептілікті және жауынгерлік дағдыларды дамытуға бағытталған. Батыс және шығыс спорттық дәстүрлерінен айырмашылығы – қазақ ойындары жылқы шаруашылығымен, ұжымдық рухпен және әскери дайындықпен тығыз байланысты

Негізгі сөздер: Қазақ ұлттық ойындары, көкпар, бәйге, аударыспақ, жамбы ату, көшпелі мәдениет, жауынгерлік дайындық, ұлттық мұра, ат спорты, командалық рух, дене шынықтыру

Кіріспе. Қазақ халқының ұлттық ойындары – оның мәдени мұрасының ажырамас бөлігі. Бұл ойындар тек көңіл көтеру құралы ғана емес, сонымен қатар көшпелі өмір салтының, ұлттық болмыстың және тарихи дәстүрлердің айқын көрінісі. Көкпар, бәйге, аударыспақ, жамбы ату сияқты спорт түрлері ғасырлар бойы халықтың жауынгерлік дайындығын жетілдіруге, төзімділік пен ептілікті дамытуға бағытталған.

Ұлттық ойындардың ерекшелігі – олардың ат спортымен, ұжымдық рухпен және әскери дайындықпен тығыз байланысында. Басқа халықтардың ойындарымен салыстырғанда, қазақтың дәстүрлі спорт түрлері көшпенді тұрмыс жағдайына бейімделген. Бұл ойындар батырлық пен ерлікке баулып, ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етіп келеді. Сонымен қатар, ұлттық ойындар халықтың тұрмыс-тіршілігімен байланысты болғандықтан, олар ұлттық мәдениеттің, салт-дәстүрлердің, қазақи құндылықтардың сақталуына ықпал етеді.

Бүгінде ұлттық ойындар тек дәстүрлі мерекелер мен жарыстарда ғана емес, сонымен қатар халықаралық деңгейде де танымал бола бастады. Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі мәдени жаңғыруы ұлттық спорт түрлерінің дамуына жана серпін берді. Сондықтан осы зерттеуде қазақтың ұлттық спорт ойындарының мәдени мәні, олардың басқа елдердегі дәстүрлі ойындардан айырмашылықтары және қазіргі заманғы маңызы қарастырылады. Ұлттық

ойындардың сақталуы мен дамуы – қазақ халқының рухани тұтастығын нығайтудың маңызды факторы болып табылады.

Қазақ ұлттық ойындары.

Профессор Айтқожа Оразбаев ұлттық ойындардың тарихи маңызын терең зерттеген ғалым. Ол: *«Ұлттық ойындарымыз халықтың мәдени мұрасы, олар біздің өмір сүру философиямызды айқындайды. Әр ойынның өз тарихы мен мәні бар, олар халықтың өмірінің әртүрлі аспектілерін көрсетеді»,* – деп жазған болатын.

Қазақтың ұлттық ойындары халықтың әлеуметтік өмірінде маңызды рөл атқарады. Олар мерекелік іс-шараларда, жастарды тәрбиелеуде және халықтың мәдени бірлігін нығайтуда кеңінен қолданылады. Бұл ойындар халықтың тарихы мен дәстүрлерін сақтауға көмектеседі, әрі ұлттық құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді.

Көкпар – ұлттық ат спорты, онда шабандоздар серкені (ешкіні) тартып алып, арнайы шеңберге (қазанға) салуы керек. Бұл ойын ерлік пен күш-жігерді талап етеді. Көкпар – бұл тек физикалық күш пен шеберлікті ғана емес, сондай-ақ, командалық жұмысты және стратегиялық ойлауды талап ететін ойын.

Аударыспақ – ат үстіндегі күрес, онда екі шабандоз бір-бірін аттан аударып тастауға тырысады. Бұл ойын батылдық пен ептілікті дамытады. Аударыспақта күш, тепе-теңдік және төзімділік шешуші рөл атқарады.

Бәйге – ат жарысы, онда шабандоздар белгілі бір қашықтықты бірінші болып өтуге тырысады. Бұл ойын қазақтардың жылқыға деген құрметін көрсетеді. Бәйге – тек жылдамдық пен төзімділікке ғана емес, сондай-ақ, атқа мінудің шеберлігіне негізделген.

Теңге ілу – шабандоз атпен шауып келе жатып, жерден тиын немесе арнайы шүберек ілінген затты алуы керек. Бұл көздің қырағылығын және ептілікті дамытады. Теңге ілу ойынының мақсаты – шабандоздардың дәлдікті, шапшаңдықты және реакция жылдамдығын дамыту.

Жамбы ату – садақпен немесе мылтықпен нысананы көздеу ойыны. Бұл ата-бабаларымыздың аңшылық пен әскери машықтарын дамыту дәстүрінен

шыққан. Жамбы ату ойыны садақшылардың дәлдікті, тұрақтылықты және концентрацияны дамытуға бағытталған.

Қыз қуу – ұлттық ойын, онда жігіт атпен қызды қуып жетіп, оны сүйіп үлгеруі керек, ал егер үлгермесе, қыз жігітті қамшымен ұруға құқылы. Бұл ойын көңіл көтеру мақсатында ойналады. Қыз қуу – бұл ұлттық ойынның бір түрі болып табылып, жастарды қуантуға және олардың өзара қарым-қатынасын жақсартуға арналған.

Айқұлақ – жас балаларға арналған жарыс ойыны, олар қоянша секіріп, белгіленген жерге бірінші жетуге тырысады. Айқұлақ ойыны балалардың физикалық дамуын, жылдамдықты және икемділікті жақсартуға бағытталған.

Соңғы жылдары өзге елдердің қазақтың ұлттық ойындарына деген қызығушылығы артып келеді. Халықаралық деңгейде өтіп жатқан шаралар мен фестивальдар, сондай-ақ түрлі мәдени алмасу бағдарламалары қазақ ұлттық ойындарын әлемге танытуда маңызды рөл атқарады. Бұл ойындардың ерекшеліктері мен тартымдылығы халықаралық аудиторияны қызықтырады.

Халықаралық мәдениет сарапшысы Джеймс Харрис «Қазақ ұлттық ойындары өздерінің ерекше тарихы мен дәстүрлерімен әлемді таңғалдырады. Олар тек ойын емес, сонымен қатар халықтың мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Бұл ойындарды халықаралық деңгейде таныстыру арқылы біз әр түрлі мәдениеттер арасында көпір саламыз» деп атап өтті.

Қазақтың ұлттық спорт ойындары мен басқа елдердің ұлттық ойындарының айырмашылықтары.

Қазақстанның ұлттық спорт ойындары көшпелі өмір салтымен, мал шаруашылығымен және жауынгерлік дәстүрлермен байланысты. Мысалы, көкпар мен бәйге ат спорты ойындары көшпелі мәдениеттен туындаған, жылқыны басқару мен батырлықты көрсетуге бағытталған. Басқа елдерде дәстүрлі ойындар ауыл шаруашылығымен немесе басқа табиғи ресурстармен байланысты.

Қазақтың ұлттық ойындары жауынгерлік дайындық пен батырлықты көрсетеді (мысалы, көкпар, аударыспақ, жамбы ату), ал кейбір басқа елдерде жауынгерлік элементтер рухани тұрғыдан дайындыққа бағытталған (мысалы, жапондық сумо).

Қазақтың ұлттық ойындары ұжымдық қатысуды талап етеді (мысалы, көкпар, қыз қуу), командалық рухты қалыптастырып, халықтың әлеуметтік байланыстарын нығайтуға бағытталған. Басқа елдерде де командалық ойындар көп, бірақ қазақтың ойындарында жалпы халықтың қатысуы мен бірлескен ойындар кеңірек таралған.

Негізінде, қазақтың ұлттық ойындары көшпелі өмір салтынан, жылқы шаруашылығынан және жауынгерлік дәстүрлерден туындаған, ал басқа елдерде ойындар ауыл шаруашылығы немесе халықтық мәдениетке бағытталған.

Дене шынықтыруға қосу маңызы.

Қазақтың ұлттық ойындары дене шынықтыруға үлкен маңыз береді. Олар тек көңіл көтеру немесе халықтық мереке емес, денсаулықты сақтау мен

физикалық дамуды қолдайтын маңызды құрал болып табылады. Бұл ойындар дене күшін, төзімділікті, ептілікті, жылдамдықты және икемділікті дамытуға ықпал етеді және жас ұрпақтың әлеуметтік дамуында маңызды рөл атқарады.

Төзімділік пен күшті арттыру: Көкпар мен бәйге сияқты ойындар ұзақ уақыт бойы ат үстінде өткізіледі, бұл жүрек-қан тамырлары жүйесін нығайтады және жалпы денсаулыққа пайдалы.

Ұлттық ойындар арқылы тәрбие беру: Ұжымдық ойындар жастардың сенімін арттырады, ынтымақтастық пен командалық рухты қалыптастырады.

Қозғалыс дағдыларын жетілдіру: Қыз куу немесе жамбы ату моториканы жақсартып, қол мен аяқтың үйлесімділігін дамытуға көмектеседі.

Жауапкершілік пен жігерлілік: Ойындар барысында әрбір қатысушы жауапкершілікті сезініп, команданың табысына үлесін қосады.

Қорытынды.

Қазақтың ұлттық ойындары – бұл тек ойын-сауық қана емес, ол халықтың мәдениеті, тарихы мен дәстүрінің ажырамас бөлігі. Олар қазақ халқының көшпелі өмір салтымен тығыз байланысты және әрбір ойынның өзіндік мәні, мақсат-мазмұны бар. Ұлттық спорт түрлері, мысалы, көкпар, бәйге, аударыспақ және жамбы ату, дене шынықтырудың, шыдамдылықтың, жылдамдық пен ептіліктің дамуына ықпал етеді, әрі олар денсаулықты сақтап, жастарды тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Бұл ойындар ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан халықтық құндылықтарды сақтау мен олардың мәдени мұрасын ұрпақтар арасында жалғастыруға көмектеседі. Сонымен қатар, ұлттық ойындар ұжымдық рухты қалыптастырып, қоғамдық байланыстарды нығайтуға, сондай-ақ дене шынықтыру мен психологиялық тұрғыдан жетілдіруге мүмкіндік береді. Қазақ халқының ұлттық ойындары басқа елдердің спорт түрлерінен бірнеше ерекшеліктерге ие, өйткені олар тарихи тұрғыдан көшпелі өмір салтына бейімделген және жауынгерлік рухты дамытуға бағытталған. Қазақтың ұлттық спорт ойындарының маңызы тек мәдени мұрамен шектелмей, қазіргі қоғамда да дене тәрбиесіне қосар үлесі зор. Бұл ойындар денсаулықты жақсарту, жастардың физикалық және рухани дамуы, командалық рухтың нығаюы сияқты маңызды аспектілерде маңызды рөл атқарады. Ұлттық ойындардың заманауи әлемде жаңғырып, дамуы біздің мәдениетіміздің жалғасуына және ұлттық болмысымыздың сақталуына көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақтың ең танымал ұлттық ойындары. https://el.kz/qazaqtyn-entanyamal-ulttyq-oyyndary_131833/.

2. Названа разница между кокпаром и кок-бору. <https://ru.sputnik.kz/20240910/kokpar-i-kok-boru-v-chem-raznitsa-natsionalnykh-igr-kazakhstana-i-kyrgyzstana-46982658.html>.

3. Қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысы / С. Қ. Қаншеев. - Алматы: Санат, 2011.

4. Қазақтың ұлттық ойындарының зерттелуі. <https://martebe.kz/aza-ty-ltty-ojyndaryny-zerttelui/>.

5. Қазақ халқының ұлттық ойындарының жан-жақты мәні / Р. Ә. Ысқақов. - Қазақстанның ұлттық дәстүрлері мен мәдениеті (журнал), 2018.

САЛТ ПЕН ДӘСТҮРДІҢ ЖАҢАШЫЛДЫҒЫ МЕН ЗАМАНАУИ КӨРІНІСТЕРІ

Батырханова А.С.,

*«БӨБЕК» Ұлттық ғылыми-практикалық
білім беру және сауықтыру орталығы «БӨБЕК»
колледжіндегі қазақ тілі мен әдебиеті
пәнінің оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қаласы*

Аңдатпа. Қоғамның дамуына сәйкес бұрыннан қалыптасқан ұлттық мұралардың өз кезегінде ескіріп, кейде жаңаша мәнге ие болып, тіпті өзге мағыналық жандану арқылы қалыпқа түсіп жатуы заңдылық. Дегенмен, салт пен дәстүр тарихи іздің жалғасы, бабалар жолы мен бүгінгі қоғамды сабақтастырушы мұра екендігін ескеру қажет.

Қазіргі қоғамда адамдарды алаңдататын дүниелер қатары күн сайын артып келе жатыр. Солардың бірі: ажырасушы отбасылар санының артуы, қарттар үйі мен балалар үйінің көбейіп бара жатқаны. Дәл осы өзекті тақырыптардың түпкі тамыры адамдық пен ізгілікке апаратын аталар жолының, яғни бұрынғы салттың қазір жойылып кетуінің себебі. Бұрын өз әкесін немесе шешесін қарттар үйіне өткізбек түгілі, көршісі не ауылындағы мүмкіндігі шектеулі, жасы жеткен қарттарға ыстық тамақ дайындап, үнемі қол ұшын беріп отырған. Ауыл болып жәрдем беріп, ол кісінің құлазып, жалғыз қалуына жеткізбеген. Бұл дәстүр – «бел көтерер» деп аталады. Осындай өнегелі істің өшіп бара жатуы, қазыналарымыздың құнын түсіріп, жәутендетіп, мемлекеттің қарамағына өткізуге алып келді. Әмеңгерлік салт арқылы жесірін жылатпай, жетімін қаңғыртпаған қазақтың келіндері, күйеуінің бауырына емес, өзі таңдап қосылған адал жарларына төзе алмай, екіге бөлінген некеге де куә болып жүрміз.

Негізгі сөздер: салт-дәстүр, ізгілік, халық мәдениеті, ұлттық тәрбие, жоралғы.

Қазақ халқында өзгеден ерекшелейтін, адам ұрпағы дүниеге келген сәтінен бастап, оның өмірден өткен кезіне дейінгі уақытты қамтып, орындалатын арнайы жөн-жоралғылар бар. Оны «салт-дәстүр» деп атаймыз. Яғни, ол атадан балаға мұра болып жалғасып келе жатқан рухани сабақтастық,

тарихи үндестік. Дәл осы салт-дәстүр, әдет-ғұрып қоғамдағы әлеуметтік қатынас түрлерін, адамдардың қоғамдасып өмір сүруінің және ұйымдасуының маңызды формаларын, тәрбие талаптарының негізін құрап, сонымен бірге қоғамның мәдени деңгейін сипаттайтын негізгі халықтық форма болып табылады.

Салт-дәстүрлер – халық мәдениетінің аса мәнді құрамдас бөлігі, рухани байлығы болып саналады. Әрбір халықтың өзіндік ерекшеліктері олардың салт-дәстүрлерінен анық көрінеді. Себебі, ол ұлттық код, ұлттық болмыспен байланысты құндылық. Сонымен қатар, ол жоралғылар өзгермейтін нәрсе емес, ол да қоғам дамуына сәйкес көнеріп, жаңарып, жаңғырып, одан әрі дамып отырады, өркениетті заман қалыптасқан сайын құбылып отырады. Бұл заңдылық. Әдет-ғұрып, дәстүр адамдардың қоғамға, өзін қоршаған әлемге көзқарасына, этикеттік нормаларына әсер етіп, олардың өмірінің құрамдас бөлігіне айналады. Бұл ғұрыптар қандай да бір халықтың мәдени даму дәрежесін, өзіндік психикалық ерекшеліктерін көрсететін қасиетіне байланысты оны басқа халықтан айырып танитын белгілері екені анық. «Әр елдің салты басқа, иті қара қасқа» [1.24] деген мақал салт-дәстүрдің осындай қасиетіне орай қалыптасса керек.

Салт-дәстүр халықтың сапалық қасиетінің, моральдық өмір сүру нормасының, өзгеден ерекшелейтін басты өлшеуіші. Ата салты мен халықтың қасиетті жоралғыларын ардақ тұтқан ел де, ер де ұтады. Ұлттық салт пен дәстүрдің тууы ұлттың ұлт болып қалыптасуына тікелей байланысты. В.И.Белинский салт-дәстүрдің өміршендігі жөнінде: «Әдет-ғұрып замандар бойы сыннан өтеді. Өз дәуірінде ардақталып, ата-бабадан әулетке мұра болып ауысып, рудан-руға, ұрпақтан-ұрпаққа жетеді. Олар халықтың сыртқы бейнесі болып табылады. Онсыз халық бет әлпетсіз бейне, болымсыз тас мүсін тәрізді...[2.36]»-дейді. Яғни, салт пенен дәстүр бүтіндей халықтың бет бейнесі, болмыстық тұтастығы, халықтық үні, тарихи мұрасы.

Әрине, әр халықтың өзіне тән салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы болады. Қазіргі таңдағы қазақтың ұлттық тәрбиесінің алтын қазығы оның салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпын зерттеушілердің алдыңғы қатарында жүрген белсенді жазушы, этнограф Сейіт Кенжеахметұлының зерттеулері осы бір нақышты дүниелерді зерттеуде басшылыққа алар басты еңбек. Ғалым: «Ел есінен шығып бара жатқан «бел көтерер», «немеурін», «құттық», «биеқыстырмақ» тағы басқа көптеген ұлт әдет-ғұрпының 350 түрін тауып, жүйелеп ашып көрсеткен арнайы зерттеулері бар [3.41]. Соған орай ол «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» деген анықтамалық жинақ бастырды. Ол этнограф қазақтың салт-дәстүрлерін өзара топтастыра білді».

- Отау көтеру дәстүрлері: «Той», «Қалың мал», «Киіт», «Өлі-тірі»;
- Тәрбие дәстүрлері: «Шілдехана», «Сүйіндір», «Ат қою», «Бауырына салу»;
- Отбасы, тұрмыс дәстүрлері: «Ауызбастырық», «Ат мінгізіп, шапан жабу»;

- Еңбек дәстүрлері: «Асар» , «Көген той», «Қолкесер»;
- Наурыз дәстүрлері: «Қыдыр ата», «Наурыз бата», «Әз»;
- Ислам тағылымдары: «Айт», «Құрбан шалу»;
- Қаза ғұрыптары: «Жаназа», «Көңіл айту», «Естірту» [4.72];

Жоғарыда аталып өткен дәстүрлеріміздің кейбіреуі қазіргі өмір салтымыздан шығып қалған. Оған бірінші себеп, қазақ халқының басынан өткен тарихи қиындықтары. Яғни, қанша жылдық бодандықтың зардаптары, елдің өз ұлттық жоралғыларын ұмытып, мәңгүрттік күйге түсіруге тырысқандығы тарихтың қатпарларындағы ақиқат.

Қазақ халқының ежелден тудырған салт пен дәстүрі даналық пен көрегенділіктен жасалған іс-шаралар. Олардың астарында адамдықты нығайтып, адалдыққа бағыттайтын, өз туысын жоғалтпай, өзге жанды да құрметтей алатын қауымды қалыптастырды. Бірақ қазіргі уақытта көп жолымыздан адасып, екінші мағына беру арқылы, тамырына балта шабудамыз.

Салт-дәстүр – ұлттық кодымыз, тарихи ізіміз. Ол кешегі қазақтың қанын тазартып, көрегенділік пен даналыққа жетелеген ұлы жолымыз. Тарихтың жолынан адасқан сәтте, ертеңгі болашақтағы ерекшелігіміз бен елдігімізден де қол үзіп қаламыз. Сол себепті де, әрбір салт пенен жоралғыны өз дәрежесінде орындап, ұлттық болмысымыздан ұлттық бедерімізді өшіріп алмайық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аңламасова Г. Жас ұрпақты рухани құндылықтар негізінде әлеуметтендіруде ұлттық мәдениеттің рөлі. //Ұлт тағылымы. N4, 2003 ж. – 156 б.
2. Әлімбекова Г. Салт-дәстүрмен байланыстыра. //Қазақстан мектебі, N4, 2004 ж. - 50-56 бб.
3. Асылбеков С. Қазақ халқының тәрбиелеу дәстүрі , //Мектеп. N9, 2009 ж. – 207 б.
4. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. Алматы, “Санат”, 1995 ж. - 133 б.
5. Қалиұлы С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. -Алматы., «Білім», 2003 ж. – 325 б.
6. С.Ұзақбаев. Халық педагогикасымен сабақтастыру. //Бастауыш мектеп, N8, 2004 ж. - 18б.
7. Әлімбекова Г. Салт-дәстүрмен байланыстыра. //Қазақстан мектебі, N4, 2004 ж. - 50-56 бб.

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ КИІМІНДЕГІ ТҮСТЕРДІҢ МӘДЕНИ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СИМВОЛИКАСЫ

Әбсаттар Н.Ж.,

*Өзбекәлі Жәнібеков атындағы
Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің
I курс магистранты, Қазақстан, Шымкент қаласы,*

Небесаева Ж.О.,

*Өзбекәлі Жәнібеков атындағы
Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің
философия докторы PhD, қауымдастырылған профессор м.а.,
Қазақстан, Шымкент қаласы*

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ ұлттық киіміндегі түстердің терең мәдени және психологиялық символикасы жан-жақты зерттеледі. Түстер қазақтың дүниетанымындағы табиғат пен адам арасындағы терең байланысты бейнелейді. Әрбір түстің қазақ халқының дүниетанымында және рухани құндылықтар жүйесінде атқаратын рөлі мен маңызы айқындалып, оның адамның әлеуметтік мәртебесін, ішкі жан дүниесін және өзін-өзі тануын қалай бейнелейтіні талданады. Түстердің уақыт өте өзгеріп, жаңарып отыруы қоғамдағы мәдени өзгерістермен тығыз байланысты. Зерттеу барысында қазақ ұлттық киіміндегі түстердің өткен және бүгінгі замандағы қолданылуының айырмашылықтары қарастырылады. Сонымен қатар, ұлттық киімдегі түстердің қазіргі сәндегі рөлі мен оның батыстық мәдениетпен араласуы нәтижесінде қалай бейімделгені де көрсетіледі. Қазақ ұлттық киіміндегі түстер тек сыртқы көріністі ғана емес, адамның ішкі әлемін, мінез-құлқын, әлеуметтік орнын да білдіреді. Түстердің әрбірі халқымыздың тарихи тәжірибесі мен рухани көзқарастарының нәтижесінде қалыптасқан. Мысалы, ақ түс тазалық пен адалдықты, көк түс бейбітшілік пен аспанмен байланысуды, қызыл түс күш пен батылдықты білдіреді. Сонымен қатар, ұлттық киімдегі түстердің тарихи өзгерістері мен қазіргі кездегі сәннің әсері де маңызды. Түстердің заманауи сән үрдістерімен үйлесуі, олардың батыс мәдениетімен араласуы ұлттық киімдерге жаңа көрініс пен мән қосуда. Бұл мақала ұлттық бірегейлікті нығайту мен ұлттық мұраны сақтау тұрғысынан түстердің мәдени құндылығын ашып көрсетуді көздейді.

Негізгі сөздер: қазақ ұлттық киімі, түстер символикасы, мәдени және психологиялық мән, сән және дизайн, дәстүрлі және заманауи интерпретация.

Қазақ ұлттық киіміндегі түстердің мәдени және психологиялық символикасын зерттеу қазіргі таңда аса маңызды болып табылады. Ұлттық киімде қолданылатын түстер қазақ халқының рухани және мәдени өмірінде айрықша рөл атқарады. Әрбір түстің өз мағынасы мен терең мәні бар, олар халықтың дүниетанымын, қоршаған ортаға деген көзқарасын, әлеуметтік жағдайын көрсетеді. Бұл символиканы зерттеу қазақ мәдениетін, сонымен қатар

психологиялық аспектілерді терең түсінуге мүмкіндік береді. Түстердің символикасы тек эстетикалық қана емес, сонымен қатар психологиялық әсерге де ие. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық киімде қолданылатын түстердің мәнін білу - мәдениетті сақтауға, ұлттық болмысты ұғынуға және келешек ұрпаққа жеткізуге көмектеседі.

Зерттеудің негізгі мақсаты - қазақ халқының ұлттық киіміндегі түстердің символикалық мәнін ашып көрсету. Сонымен қатар, бұл зерттеудің міндеттері мыналардан тұрады:

1. Қазақ киімдеріндегі түстердің тарихи даму жолын зерттеу;
2. Әрбір түстің символдық мағынасын ашу және оның мәдениеттегі орны мен психологиялық әсерін талдау;
3. Қазақ мәдениетінде түстердің мән-мағынасын салыстырмалы түрде қарастыру;
4. Заманауи қазақ киіміндегі дәстүрлі түстердің қолданылуын және олардың қазіргі қоғамдағы рөлін анықтау.

Бұл зерттеу қазақ мәдениетінің бірегейлігін сақтау мен ұғынуда маңызы зор, себебі ұлттық киімдегі түстерді түсіну қазақ халқының мәдениетіне, әдет-ғұрыптарына, құндылықтарына терең бойлауға мүмкіндік береді.

Қазақ халқының ұлттық киімі - ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениеттің айрықша көрсеткіші. Бұл киімнің өзіне тән мәдени және әлеуметтік мәні бар, әрбір элементі халықтың өмір салты мен дүниетанымына сай келеді. Қазақ ұлттық киімдерінің жасалу тәсілдері, маталары мен ою-өрнектері ғасырлар бойы өзгеріссіз сақталып, бүгінгі күнге дейін жеткен. Маталар ретінде көбінесе жүн, былғары, киіз және жібек сияқты табиғи материалдар қолданылған. Әсіресе, жүннен жасалған киімдер көшпелі өмір салтына бейімделген, ал жібек пен парша маталар әлеуметтік дәрежені көрсету үшін пайдаланылған. Осындай киім элементтерінің әрқайсысында түстің айрықша маңызы болған, әр түс өзінің символикасымен ерекшеленген.

Қазақ ұлттық киімінде қолданылатын түстердің өзіндік мәдени және психологиялық рөлі бар. Мәселен, қызыл түс - өмір мен қуатты, қорғау мен батылдықты білдіреді. Қызыл түсті көбінесе әйелдер киімінде қолданған, бұл түс олардың отбасындағы рөлін және қорғаншылық қасиеттерін айқындаған. Көк түс - аспан мен тыныштықтың символы, сондай-ақ рухани әлеммен байланыс ретінде қабылданған. Көк түсті киімдер қазақтың табиғатпен байланысын көрсетеді, ол ер азаматтардың киімдерінде жиі кездескен. Жасыл түс табиғаттың жаңаруы мен өмірдің белгісі ретінде қабылданып, көбіне жас ұрпақтың киімдерінде қолданылған. Ақ түс - тазалық пен пәктіктің символы, ол көбінесе діни және ерекше салтанатты шараларға арналған киімдерде кездескен. Түстердің бұл символикалық мағыналары қазақтардың психологиясы мен мәдени дүниетанымында терең орын алған, олар тұлғалардың өмірге деген көзқарасын, көңіл-күйін және қоғамдық орнын айқындаған.

Қазақ ұлттық киіміндегі түстердің символикасы басқа көптеген мәдениеттердегі түс ұғымдарына ұқсас, бірақ кейбір ерекшеліктерімен

айрықшаланады. Мысалы, қызыл түс көпшілік мәдениетте күш пен құмарлықтың символы болса, қазақ мәдениетінде бұл түс қорғаныш қасиетімен ерекшеленеді [1]. Көк түс түркі мәдениетінде айрықша маңызға ие, ол еркіндік пен рухани күштің символы болып табылады, ал басқа мәдениеттерде көк түс көбінесе су мен тыныштықтың символы ретінде танылған. Қазақ киіміндегі жасыл түс табиғатқа, жаңаруға жақын болғандықтан, ол ислам мәдениетінде де қасиетті деп саналады. Бұл ерекшеліктер қазақ мәдениетіндегі түс символикасының тек өзіндік рөлге ғана ие емес екенін, сонымен бірге рухани және мәдени құндылықтар жүйесімен терең байланыста екенін көрсетеді [2].

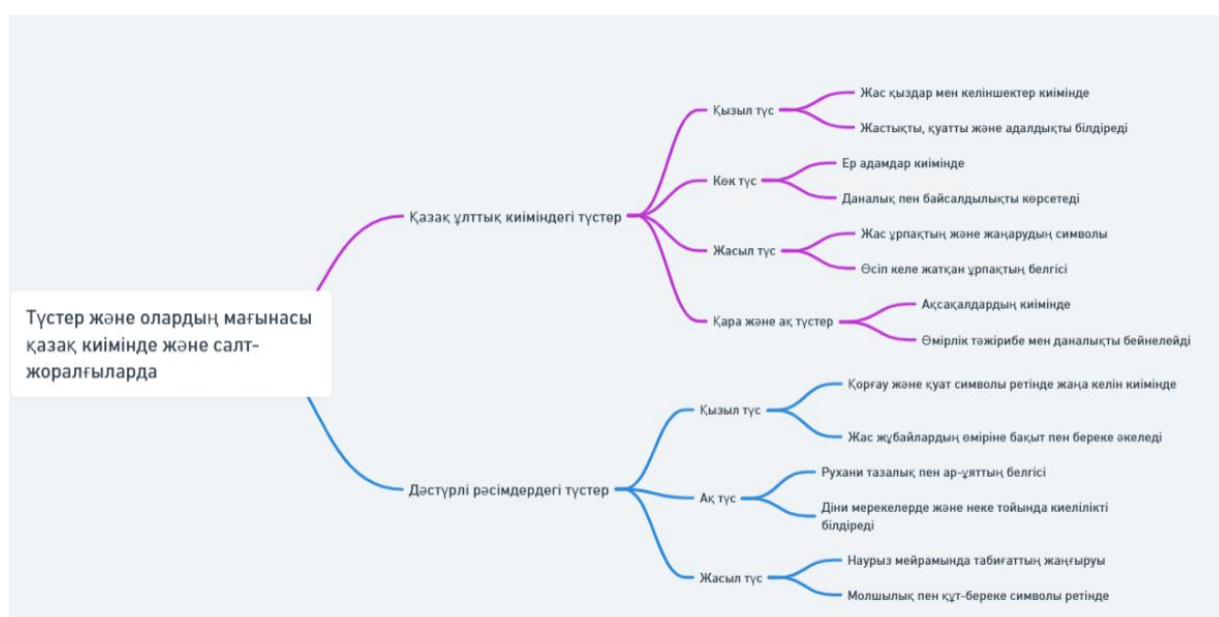
Кесте 1- Қазақ ұлттық киіміндегі түстердің мәдени және рухани символикасы.

Түс	Символика	Қолданылуы
Қызыл	Өмірдің, рухани күштің, энергияның, жамандықтан қорғаудың символы	Киімнің әртүрлі элементтерінде күшті, батылдықты және қорғауды білдіру үшін пайдаланылған. Қазақ мәдениетінде әйелдер мен батырлар киімдерінде жиі кездеседі.
Көк және Жасыл	Табиғаттың, үйлесім мен тыныштықтың, сондай-ақ рухани әлеммен байланыс белгісі	Қазақ халқының табиғатпен үйлесімділігін және аспанға деген құрметін көрсету үшін қолданылған. Көк түс түркі мәдениетінде еркіндік пен бірлікті бейнелейді. Жасыл түс көктем мерекелерінде және табиғатпен байланыс ретіндегі жаңа өмірдің символы ретінде қолданылады.
Ақ	Тазалықтың, пәктіктің және киеліліктің символы	Діни және салтанатты жағдайларда, соның ішінде неке тойларында, киелілікті және тазалықты бейнелеу үшін қолданылған. Ақ түс адамның рухани тазалығын және ар-намысын білдіреді.
Қара және басқа түстер	Өмірдің күрделілігі, даналық және байсалдылықтың белгісі	Күнделікті және салтанатты киімдерде қолданылған. Қара түс халықтық мәдениетте өмірдің сынақтары мен даналықтың символы ретінде қабылданған; байсалдылық пен салмақтылықты көрсетеді.

Әрбір түстің адамның психикасы мен эмоцияларына әсері ерекше, бұл әсерлер нейропсихологияда да кеңінен зерттелген. Қазақ халқы ұлттық киімде қолданылатын түстердің терең психологиялық әсерін ертеден білген және оны күнделікті өмірде пайдаланған. Мысалы, қызыл түс - қанның, өмірлік қуаттың және батылдықтың символы ретінде адамның белсенділігін арттырып, сенімділікті нығайтатын күшке ие. Бұл түс адамның көңіл-күйін көтеріп, оптимизм мен ішкі күшті оятқан [3]. Көк түс - аспанның, тұрақтылықтың символы ретінде психологиялық тыныштықты, ішкі үйлесімділік пен рухани тереңдікті бейнелеген. Көк түс әсіресе көшпелі өмірдің табиғатқа жақын болуына байланысты кеңінен қолданылған, бұл адамның жан тыныштығына әсер еткен. Жасыл түс табиғаттың жаңаруы мен өсудің белгісі ретінде адамдарға тыныштандыратын және сергітетін әсер берген. Ақ түс тазалықты, адалдықты бейнелеп, киелілік пен рухани тазалықты сезіндіру арқылы ішкі ар-ождан

тазалығын көрсеткен. Қара түс байсалдылық пен өмірдің сынақтарын бейнелеп, сабырлық пен даналықты, ауыртпалықты еңсеру сезімін оятқан.

Қазақ ұлттық киіміндегі түс таңдауы адамның әлеуметтік мәртебесін, жас ерекшелігін және жынысын көрсетіп, оның қоғамдағы орны мен жеке даралығын білдірген. Мәселен, қызыл түс жас қыздар мен келіншектердің киімдерінде қолданылып, олардың жастығын, қуаты мен отбасына деген адалдығын білдірсе, көк түс көбінесе ер адамдардың киімінде кездесіп, олардың даналығы мен байсалдылығын бейнелеген. Жасыл түс - жас ұрпақ пен жаңаруды бейнелеп, өсіп келе жатқан ұрпақтың символы ретінде қабылданған. Қара және ақ түстер - үлкендердің, ақсақалдардың өмірлік тәжірибесі мен даналығын көрсеткен [4]. Осылайша, қазақ киіміндегі түстер тек сәндік қана емес, адамның қоғамдағы орны мен ішкі жан дүниесін бейнелейтін психологиялық құрал ретінде маңызды рөл атқарған.

Сурет 1- Түс символикасы және дәстүрлі рәсімдер

Қазақ халқының дәстүрлі рәсімдерінде түстердің мәні ерекше болған. Мәселен, қызыл түс қорғау және қуат символы ретінде жаңа түскен келіннің киімінде кездескен, ол жас жұбайлардың өміріне бақыт пен береке әкелу үшін қолданылған. Ақ түс рухани тазалықтың және ар-ұяттың белгісі ретінде діни мерекелерде және неке тойында жиі кездесіп, киелілікті білдірген. Жасыл түс Наурыз мейрамында табиғаттың жаңғыруын, молшылық пен құт-берекені бейнелеген. Осылайша, әрбір түс белгілі бір салт-жоралғылар мен мерекелерде арнайы рөл атқарған, бұл халықтың мәдениетінде түстердің психологиялық және символдық маңызын тереңдеткен.

Заманауи интерпретациялар және адаптациялар: Қазақ киіміндегі дәстүрлі түстер бүгінгі сән әлемінде жаңғыртылып, ұлттық нақышта қайта қолданыла бастады. Қазақ дизайнерлері ұлттық киімдерде қолданылған түстердің

символикасын сақтай отырып, заманауи стильде киімдер, зергерлік бұйымдар мен аксессуарларда бейнелейді. Мысалы, қазақстандық дизайнер Айгүл Құспанова ұлттық элементтерді заманауи киім үлгілеріне бейімдеп, ұлттық стильдің жаңаша интерпретациясын жасады. Бұл ұлттық ерекшеліктерді сақтай отырып, сән әлемінде ұлттық реңкті айшықтаудың көрінісі болды.

Қазіргі қазақстандық дизайнерлер түстердің психологиялық мәніне ерекше мән беріп, ұлттық нақыштағы киімдерді адамның өзін-өзі тану және жеке даралығын көрсету құралы ретінде қолдануда. Мысалы, қызыл, көк және жасыл түстер қазіргі заманда ұлттық нақыштағы стильдерді ерекше етіп көрсету үшін пайдаланылуда, бұл киімдерді кию арқылы адам өзін ерекше сезініп, ұлттық мәдениетке жақын сезінеді. Қазақ ұлттық киіміндегі түстер тек сәндік қана емес, сонымен қатар адамның ішкі әлемін, ұлттық бірегейлікті сезінуге ықпал етеді.

Батыс сән мәдениетінің әсерінен қазақ киімінде жаңа түстер мен реңктер пайда болды, бұл ұлттық стильдегі киімдерді заманауи талғамға сай етіп көрсетуге мүмкіндік береді. Мысалы, нейтралды сұр немесе пастель түстері қазақ киіміне бейімделіп, батыс элементтерін ұлттық стильмен үйлестіруге көмектеседі. Батыс мәдениетінің ықпалымен қазақ киімі жаңа реңктер мен стильдерге ие болуда, бұл ұлттық мәдениет пен қазіргі сәннің үйлесімділігін көрсетеді.

Қазақ ұлттық киіміндегі түстердің символикасы қазақ халқының мәдениеті мен психологиясында маңызды рөл атқаратыны анықталды. Зерттеу барысында түстердің тек сәндік элемент емес, сонымен қатар тұлғаның ішкі дүниесін, әлеуметтік мәртебесін және рухани мәнін бейнелейтін құрал екендігі анықталды. Қызыл, көк, жасыл, ақ және қара сияқты негізгі түстердің әрқайсысы қазақ халқының дәстүрлі түсініктерінде ерекше рөл атқарып, белгілі бір әлеуметтік және психологиялық мағыналарға ие болды. Бұл түстердің психологиялық әсері арқылы адамның өзін-өзі тану, рухани байлық пен бірегейлік сезімдері айқындалады.

Қазіргі сән әлемінде бұл түстердің символикалық мәні сақталып, заманауи киімдерге үйлестіріле бейімделіп келеді. Қазақ мәдениетіндегі түстердің қазіргі заманғы интерпретациясы ұлттық болмысты сақтап, оны жаңғыртуды көздейді. Бұл ұлттық бірегейлікті күшейтуге және мәдениетті кейінгі ұрпаққа жеткізуге ықпал етеді.

Қазақ ұлттық киіміндегі түстердің жас ұрпақтың өзіндік болмысын қалыптастырудағы рөлін тереңірек зерттеу маңызды. Жастар арасында ұлттық түстердің мағынасын қалай қабылдайтынын, оның ұлттық бірегейлік пен мәдениетке деген көзқарасты қалыптастырудағы әсерін зерттеуге болады. Сонымен қатар, түстердің қазақ мәдениетінің басқа да элементтерінде (мысалы, архитектура, сәндік-қолданбалы өнер) символикалық мәнін зерттеу қазақ мәдениетін толыққанды түсінуге ықпал етеді.

Қорытынды. Қазақтың ұлттық киімдеріндегі түстердің мәдени-психологиялық символикасын зерттеу ұлттық мұраның маңыздылығын тереңірек түсінуге жол ашады. Мақалада ұлттық киімдердегі, халықтың

дүниетанымы мен рухани құндылықтарында қолданылатын түстердің орны мен рөлі жан-жақты талданады. Қызыл - өміршендік пен батылдықтың, көк - аспан мен рухани тереңдіктің белгісі, ал жасыл - табиғаттың жаңаруы мен өсуінің көрінісі. Сондай-ақ ақ түс - тазалық пен киеліліктің, қара түс - даналық пен байсалдылықтың белгісі ретінде қабылданатыны анықталды.

Зерттеу көрсеткендей, түстердің символизмі қазақ халқының психологиялық және мәдени дүниетанымында терең тамыр жайып, адамның ішкі жан дүниесін, әлеуметтік жағдайын, өмірлік ұстанымдарын анықтауда маңызды рөл атқарады. Ұлттық киім бояулары адамның өзін-өзі тану мен рухани байлығын тереңірек сезінуге ықпал етеді.

Қазіргі сән әлемінде бұл түстер маңызды болып қала береді және олардың жаңа стильдермен үйлесуі ұлттық киімдерге жаңа сипат береді. Бұл үдеріс қазақ мәдениетінің жаңғыруына ықпал етіп қана қоймай, оның батыстық сәнге үйлесімді бейімделуіне мүмкіндік береді. Ұлттық киімдердің бояуын жаңғырта отырып, қазіргі ұрпақтың ұлттық санасын қалыптастыруға ықпал ететін мәдени құндылықтар сақталады.

Өскелең ұрпақтың өзіндік болмысын, ұлттық мақтаныш сезімін, рухани байлығын қалыптастыруда қазақтың ұлттық киімдерінің бояуларының алатын орны ерекше. Жастар арасында ұлттық түстердің маңызын насихаттап, тарихи-мәдени маңызын түсіндіру ұлттық бірегейлікті сақтау тұрғысынан өте маңызды.

Қорытындылай келе, қазақтың ұлттық киімдерінің түс гаммасын зерделеу - ұлттық мұраны сақтап, келешек ұрпаққа аманат етіп, мәдениетімізді халықаралық деңгейде танымал ету жолындағы маңызды қадам екенін айта кеткен жөн. Бұл зерттеулер болашақта қазақ мәдениетінің басқа да элементтерін тереңірек зерттеп, оларды заман талабына сай бейімдеуге септігін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тыныбекова, А. К. Казахская национальная одежда в современном искусстве и дизайне. - Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2019. - 128 б.
2. Сәрсенова, Л. Ш. Цветовая символика в казахском этническом костюме. - Астана: Фолиант, 2020. – 152 б.
3. Қуаныш, Ж. А. Казахский национальный стиль в моде XXI века. - Алматы: Нұр-Мүбарак, 2021. - 176 б.
4. Әбдібекова, Г. Т. Цвет и его значение в казахской культуре. - Алматы: Мәдени мұра, 2022. - 134 б.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА LESSON STUDY ӘДІСТЕМЕСІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Шамшатова Ә.,

С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің

2-курс магистранты

Қазақстан, Ақтөбе қаласы

Андатпа. Мақалада білім беру процесінде жиі қолданылатын сабақ зерттеу lesson study әдісін ағылшын сабағында қолданудың маңыздылығы айтылды. Lesson study әдістемесі арқылы оқушылардың тілдік қабілеттерін арттыру және коммуникативтік дағдыларын жетілдіру жолдары қарастырылды.

Lesson study әдістемесін ағылшын тілі сабағында қолдануда заманауи технологиялармен интеграциялау, виртуалды сыныптарды пайдалану және мобильді қосымшалар арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын дамыту жолдары көрсетілді.

Негізгі сөздер: ағылшын тілі, коммуникативтік дағды, сабақ зерттеу, Lesson study.

Білім беру процесінде ағылшын тілін үйретудің тиімді әдіс-тәсілдері жан-жақты зерттеліп, тәжірибеде сыналғып жүр. Соның бірі Lesson study әдістемесі оқушылардың оқу үрдісін жақсартуға, олардың тілдік қабілеттерін дамытуға және сабақ барысында белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл әдістеме оқушылардың ағылшын тілін үйренуге деген қызығушылығын арттырып, сабақ барысында белсенді қатысуға ынталандырады. Оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуда тиімді тәсілдердің бірі болып табылады және мұғалімдерге оқу процесін жақсартуға мүмкіндік береді. Lesson study әдістемесінің тиімділігі оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуда және олардың ағылшын тілін меңгеру деңгейін жоғарылатуда көрінеді. Мәселен, оқушылардың тілдік дағдыларын дамыту үшін топтық жұмыстар мен диалогтық тапсырмаларды қолдану өте тиімді болып табылады. Сонымен қатар, оқушылардың сөйлеу және тыңдау дағдыларын жетілдіру үшін аутентикалық материалдар мен интерактивті жаттығуларды қолдану маңызды.

Lesson study әдістемесін алғаш рет Жапонияда 1870 жылдары мұғалімдер өздерінің кәсіби біліктілігін арттыру мақсатында қолдана бастады. Бұл әдістеме кейіннен әлемнің көптеген елдерінде қолданысқа енгізіліп, мұғалімдердің оқыту тәжірибесін жетілдіруде маңызды құралға айналды. Lesson study әдістемесінің негізгі ерекшелігі - мұғалімдердің бірлесіп жұмыс істеуі және оқушылардың оқу процесін жүйелі түрде бақылап, талдауы болып табылады. Бұл әдістеме мұғалімдердің бір-бірімен тәжірибе алмасуына және оқушылардың қажеттіліктерін терең түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, Lesson study әдістемесі арқылы оқушылардың сыни ойлау қабілеттері мен шығармашылық дағдылары да дамиды.

Lesson study әдістемесінің сабақ барысы бірнеше кезеңнен тұрады: алдымен мұғалімдер тобы сабақты бірлесіп жоспарлайды, содан кейін бір мұғалім сабақ өткізеді, ал қалған мұғалімдер оқушылардың әрекеттерін бақылап, нәтижелерін талдайды. Бұл процестің соңғы кезеңінде мұғалімдер сабақтың тиімділігін талқылап, келесі сабақтарды жақсарту үшін ұсыныстар жасайды. Lesson study әдістемесі оқушылардың коммуникативтік дағдыларын әртүрлі диалогтық тапсырмалар, топтық жобалар және интерактивті жаттығулар арқылы дамытуға мүмкіндік береді. Мәселен, оқушылар топтарға бөлініп, нақты тақырыптар бойынша диалогтар құрастырып, өзара пікір алмасу арқылы тілдік дағдыларын жетілдіре алады [1]. Мысалы, "My Family" тақырыбында оқушылар топтық жұмыс барысында отбасы мүшелері туралы диалог құрастырып, бір-біріне сұрақтар қою арқылы сөйлеу дағдыларын дамытады, ал "Daily Routine" тақырыбында күнделікті іс-әрекеттер туралы рөлдік ойындар арқылы тілдік қарым-қатынас жасауға үйренеді. Сонымен қатар, "Shopping" тақырыбында оқушылар дүкендегі сатушы мен сатып алушы рөлдерін ойнап, бағалар мен тауарлар туралы диалог құру арқылы практикалық тілдік дағдыларын шыңдай алады. Оқушылардың тілдік дағдыларын жетілдіруде қолданылатын тағы бір тиімді тапсырма - "Weather and Seasons" тақырыбында ауа райы болжамын жасау және маусымдық өзгерістер туралы презентация дайындау. Бұл тапсырмалар оқушылардың сөздік қорын кеңейтіп, грамматикалық құрылымдарды практикада қолдануға және ауызекі сөйлеу дағдыларын жетілдіруге көмектеседі.

Lesson study әдістемесінің тиімділігін арттыру үшін оқушыларға "Hobbies and Interests" тақырыбында шағын топтарда өз қызығушылықтары туралы презентация жасауды ұсынуға болады. Lesson study әдістемесінің тиімділігін арттыру үшін "Hobbies and Interests" тақырыбында шағын топтарда жұмыс істеу келесі қадамдарды қамтиды [2]:

Бірінші қадам - оқушыларды 3-4 адамнан тұратын шағын топтарға бөлу және әр топқа өздерінің қызығушылықтары мен хоббиілері туралы презентация дайындау тапсырмасын беру.

Екінші қадам - әр топ мүшелері өздерінің хоббиілері мен қызығушылықтары туралы ақпарат жинап, оны ағылшын тілінде жүйелеп, презентация форматына келтіреді.

Үшінші қадам - әр топ мүшелері презентацияларын дайындап, оны сыныптастарының алдында ұсынады, өз хоббиілері туралы айтып, сұрақтарға жауап береді.

Төртінші қадам - презентациядан кейін топтар бір-біріне сұрақтар қойып, өзара пікір алмасады және бір-бірінің жұмыстарын бағалайды.

Бесінші қадам - мұғалімдер оқушылардың презентацияларын талдап, олардың тілдік дағдыларының даму деңгейін бағалайды және келесі сабақтарға арналған ұсыныстар жасайды.

Бұл процесс оқушылардың тілдік дағдыларын жетілдіріп қана қоймай, олардың өзара қарым-қатынас жасау және командада жұмыс істеу қабілеттерін де дамытады. Бұл әдістеме оқушылардың ағылшын тілін меңгеру деңгейін

жоғарылатып, сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Lesson study әдістемесін шетелдік ғалымдар Catherine Lewis, Peter Dudley және Makoto Yoshida терең зерттеп, оның білім беру жүйесіндегі тиімділігін дәлелдеген. Олар бұл әдістеменің оқушылардың оқу үлгерімін арттырудағы және мұғалімдердің кәсіби дамуындағы маңызды рөлін көрсетті. Ал отандық ғалымдардан Г.К. Нұрғалиева, Ш.Т. Таубаева және Н.Н. Хан сияқты зерттеушілер Lesson study әдістемесінің қазақстандық білім беру жүйесіне бейімделу мүмкіндіктерін қарастырған. Ш.Т.Таубаева өзінің "Қазақстандағы педагогикалық зерттеулер әдіснамасы" атты еңбегінде Lesson study әдістемесінің мұғалімдердің кәсіби дамуындағы рөлі мен оқушылардың білім сапасын арттырудағы маңызын талдап көрсеткен [3]. Біздің ойымызша, автор Lesson study әдістемесінің мұғалімдердің өзара тәжірибе алмасуы мен оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудағы маңыздылығын атап өткен.

Бастауыш сынып оқушылары үшін Lesson study әдістемесі олардың тілдік дағдыларын ойын элементтері мен көрнекі материалдар арқылы қызықты әрі тиімді түрде дамытуға мүмкіндік береді. Мысалы, бастауыш сынып оқушылары ағылшын тілін үйренуде қарапайым әндер, ойындар және суреттер арқылы жаңа сөздерді тез меңгеріп, есте сақтау қабілеттерін арттыра алады. Сонымен қатар, бастауыш сынып оқушылары үшін рөлдік ойындар мен диалогтық тапсырмалар олардың коммуникативтік дағдыларын табиғи түрде дамытуға көмектеседі. Бастауыш сынып оқушылары үшін Lesson study әдістемесі арқылы жүргізілетін сабақтарда қолданылатын тапсырмалар мен жаттығулар олардың жас ерекшеліктеріне сай болуы керек. Мысалы, бастауыш сыныпта "Animals" тақырыбында жануарлардың дыбыстарын қолданып ойын түрінде сөздерді үйрету немесе "Colors and Shapes" тақырыбында түрлі-түсті геометриялық пішіндермен жұмыс істеу арқылы оқушылардың қызығушылығын оятуға болады. Бастауыш сынып оқушыларының ағылшын тілін үйренуде қолданылатын ойын элементтері мен тапсырмалардың түрлері олардың білім деңгейі мен қабылдау мүмкіндіктеріне сәйкес таңдалуы қажет. Сонымен қатар, бастауыш сынып оқушылары үшін тақырыптық ойындар мен жаттығулар олардың сөздік қорын байытып, тілді практикалық тұрғыдан меңгеруге ықпал етеді.

Lesson study әдістемесі бастауыш сынып оқушылары үшін күрделі болмауы үшін мұғалімдер тапсырмаларды оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай қарапайым және түсінікті етіп құрастырып, визуалды материалдар мен ойын элементтерін көбірек қолдануы керек. Сондай-ақ, мұғалімдер оқушылардың психологиялық ерекшеліктерін ескеріп, оларға қолдау көрсетіп, жағымды оқу ортасын қалыптастыруға ерекше назар аударуы маңызды. Бастауыш сынып оқушыларының тілдік дағдыларын дамытуда оқу материалдарын қысқа әрі нұсқа етіп ұсынып, жиі қайталау мен бекіту жаттығуларын қолдану тиімді. Мұғалімдер сонымен қатар бастауыш сынып оқушыларының сабақ барысында шаршап қалмауы үшін әр 15-20 минут сайын қысқа үзілістер мен қозғалыс жаттығуларын ұйымдастыруы қажет. Бастауыш сынып оқушыларының оқу мотивациясын

арттыру үшін мұғалімдер оларды жиі мадақтап, кішкентай жетістіктері үшін де марапаттап отыруы керек. Сонымен қатар, мұғалім оқушылардың жеке оқу қарқынын ескеріп, әр оқушыға жеке көңіл бөлуі маңызды [4].

Lesson study әдістемесін ағылшын тілі сабағында қолдануда заманауи технологиялармен интеграциялау, виртуалды сыныптарды пайдалану және мобильді қосымшалар арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын дамыту сияқты инновациялық тәсілдер енгізілді. Қазақстанда бұл әдістемені қолдану тәжірибесі білім беру жүйесінде оң нәтижелер көрсетіп, мұғалімдердің кәсіби дамуына және оқушылардың тілдік құзыреттіліктерін арттыруға ықпал етуде. Мысалы, Қазақстанда Назарбаев Зияткерлік мектептерінде Lesson study әдістемесін қолдану арқылы оқушылардың ағылшын тілін меңгеру деңгейін айтарлықтай жоғарылатуға қол жеткізілді. Сонымен қатар, бұл мектептерде қолданылған инновациялық тәсілдер мен озық тәжірибелер басқа білім беру мекемелеріне де үлгі болып, кеңінен таралып жатыр.

Қорыта келгенде, Lesson study әдістемесі оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуда, мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыруда және оқу процесінің сапасын жақсартуда өзінің тиімділігін көрсетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Coşkun, a (2017). The Application of Lesson Study in Teaching English as a Foreign Language. In İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (pp. 151–151). Inonu University Journal of the Faculty of Education. <https://doi.org/10.17679/inuefd.297845>.

2. Абдуллаева, А. Г. (2024). Продуктивные виды речевой деятельности на уроках английского языка. In The Actual Problems of study of humanities (Vol. 1, Issue 2024, pp. 337–341). Baku Slavic University. <https://doi.org/10.62021/0026-0028.2024.1.337>.

3. Таубаева Ш.Т., Барсай Б.Т., Жиенбаева С.Н. Педагогикалық зерттеулердің әдіснамасы мен әдістері: оқулық. – Алматы: - 2018 – 300 б.

4. Водопьянова О. В., Лютова Э. М. Lesson Study «Как через использование техник семантизации развить лексические навыки учащихся» // Молодой ученый. – 2021. – №. 38. – С. 45-47.

BLOG TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH TO SENIOR CLASS PUPILS

Турарова Д.,
«Баишев Университеті»
мекемесінің магистранты
Қазақстан, Ақтөбе қаласы

Abstract: This study explores the use of blog technologies as tools for enhancing English language instruction for senior class pupils. It examines various blogging platforms, including Yandex.Zen, Blogger, and WordPress, and considers their potential for fostering learner autonomy and engagement. The study also investigates the integration of augmented and virtual reality (AR/VR) to create immersive learning experiences within the blog environment.

Key words: Blog technologies, English language teaching, digital platforms, senior class pupils.

Digital tools offer exciting ways to boost language learning. Grammar checkers, for example, can instantly highlight mistakes, giving learners immediate feedback and helping them focus on specific areas to improve. It's like having a personal tutor pointing out errors as you write.

Blogs are also a fantastic resource. Teachers can use platforms like Blogger or WordPress to create interactive learning spaces. There's no one-size-fits-all approach; blogs can be tailored to suit different classes and learning styles. A teacher might post short videos explaining tricky grammar points, followed by quizzes to check understanding. Or they could share links to interesting articles or podcasts, encouraging students to engage with authentic content. Students can even create their own blogs! Imagine writing about your hobbies or sharing your thoughts on current events – all in English. It's a fun way to practice writing and build confidence.

Online learning thrives on interaction, and blogs provide plenty of opportunities for this. Teachers can start discussions by asking open-ended questions in their posts. Students can then respond with their ideas, creating a lively online community. It's a bit like a virtual classroom where everyone can share their thoughts and learn from each other. For instance, a teacher could post a picture of a famous landmark and ask students to write a short story about it in the comments section. This encourages creativity and provides a platform for peer-to-peer learning.

Learning a language shouldn't be confined to textbooks. The internet opens up a world of authentic materials, from news websites to music videos to online forums. Students can listen to podcasts, watch films, or even chat with native speakers online. Think about joining an online book club where everyone discusses a novel in English. It's a great way to improve your reading comprehension, expand your vocabulary, and connect with other learners. Teachers can play a key role here, guiding students towards relevant resources and helping them navigate the vast online landscape. They

can curate lists of useful websites, recommend podcasts, or even set up virtual exchanges with students from other countries.

Ultimately, technology can make language learning more engaging, personalized, and accessible. It's about using these tools effectively to create a dynamic and supportive learning environment, where students are motivated to learn and confident in their ability to communicate.

Maintaining a blog demands various skills from educators. Among other things, they must be capable of encouraging their students to engage in independent learning. Many foreign language teachers are currently preoccupied with preparing students to take responsibility for independent learning outside the classroom. Therefore, to develop student motivation and autonomous learning, teachers must possess knowledge of learning strategies and the ability to implement them [3]. They can illustrate these strategies in their blogs. Moreover, they should act as moderators and organizers of the learning process, as well as consultants who can empower students to individualize their work, taking into account their interests, needs, and cognitive abilities.

Contemporary methodological literature emphasizes the role and significance of grammar in foreign language education. The methodology of grammar teaching is often a subject of discussion in pedagogical circles, specialized forums, and academic seminars. Anyone striving for high-level proficiency in a foreign language must possess knowledge of its grammatical structure. Most people begin learning a foreign language in elementary or middle school. This is precisely why we have given significant attention to teaching grammar to students aged 11-12.

Currently, the internet offers a multitude of diverse digital platforms that can be utilized in the educational process. For our research, we have chosen what we consider the most effective online platform for foreign language learning: Yandex. Zen. Yandex. Zen is a Russian platform for creating and viewing content, not only of an entertainment nature but also educational [3].

Yandex. Zen generates a personalized feed of publications, automatically adapting to the user's interests. The selection of publications is based on an analysis of browsing history, user-specified preferences, and other factors. Yandex. Zen exemplifies the implementation of specialized artificial intelligence technology [4].

The teacher, who also functions as the blog moderator, works remotely with students, posting a series of assignments for independent and group work, as well as self-assessment tests, on the page. Utilizing an educational blog in foreign language instruction provides an opportunity to place a set of learning materials for the student in a dedicated section of the blog. These materials include homework assignments, supplementary resources for specific lessons, recommended sources for independent student learning (reading and listening, such as podcasts and essays), links to informational, reference, and educational internet resources, and links to online tests on topics studied within the framework of the student's independent work (for example, after covering certain grammar topics, students can test their knowledge using tests and other digital methods).

Expanded Discussion incorporating Blogger, WordPress, and AR/VR:

Beyond Yandex. Zen, several other platforms offer valuable tools for educators creating online learning resources. Here's a comparison:

Blogger: A free and easy-to-use platform ideal for beginners. It integrates seamlessly with other Google services, making sharing and collaboration straightforward. While customization options are somewhat limited, it's a solid choice for simple text-based blogs and basic multimedia integration.

WordPress: Offers more flexibility and customization than Blogger, with numerous themes and plugins available. The self-hosted version (WordPress.org) provides greater control but requires some technical knowledge. WordPress is suitable for building more complex blogs with interactive elements and advanced features.

AR/VR (Augmented and Virtual Reality): These technologies offer immersive learning experiences. AR can overlay interactive elements onto the real world, enhancing engagement with learning materials. VR can transport students to virtual environments, facilitating language practice in realistic scenarios. Integrating AR/VR elements into a blog could involve linking to external AR/VR apps or embedding 360° photos and videos.

Choosing the right platform depends on the teacher's technical skills, the specific learning objectives, and the available resources. While Yandex. Zen offers a personalized content feed, Blogger and WordPress provide greater control over the learning environment. AR/VR technologies can add an exciting new dimension to online language learning, but they require careful planning and integration. By exploring these different platforms, educators can create dynamic and engaging online resources that empower students to become autonomous learners.

In conclusion, fostering learner autonomy in foreign language acquisition requires a multifaceted approach, and leveraging digital platforms like blogs offers a powerful avenue for achieving this goal. While platforms like Yandex. Zen provide personalized content delivery, the versatility of Blogger and WordPress empowers educators to curate tailored learning experiences, integrating various resources and activities, from grammar exercises to multimedia content. Furthermore, the emergence of AR/VR technologies presents exciting opportunities to create immersive and engaging learning environments, pushing the boundaries of traditional language instruction. By thoughtfully integrating these tools and embracing the role of facilitator, moderator, and consultant, educators can effectively guide students towards greater independence and proficiency in their language learning journey. Ultimately, the key lies in selecting the platform and pedagogical strategies that best align with the specific needs and learning styles of the students, fostering a dynamic and empowering learning experience that extends beyond the confines of the classroom.

REFERENCES:

1. Boud, D., Keogh, R., & Walker, D. (Eds.). (1985). Reflection: Turning experience into learning. London: Kogan Page
2. Furlong, J. (2000). School mentors and university tutors: Lessons from the English experiment. Theory into Practice, 39(1), 12-19, doi: 10.1207/\$15430421tip3901
3. Darling-Hammond, L. (2006). Constructing 21 century teacher education. Journal of Teacher Education, 57(3), 300-314. doi: 10.1177/0022487105285962
4. Ford, N. (1985). Learning styles and strategies of postgraduate students. British Journal of Educational Technology, 16, 65-79, doi:10.1111/j.1467-8535.1985.tb00483.

СПОРТ ПЕН ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС

Ісенбаев Қ.Ж.,

*Математика мұғалімдерін даярлау (МАТ-23-111-10) білім беру
бағдарламасының 2-ші курс студенті,
А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай
Өңірлік Университеті, Қостанай қ., Қазақстан,*

Кенжекиев М.С.,

Аға оқытушы, с/к «Сұңқар»

Аңдатпа. Мақалада спорттың адам денсаулығына әсері жан-жақты қарастырылады. Физикалық белсенділік жүрек-қан тамырлары ауруларының алдын алуға, иммунитетті күшейтуге және психикалық денсаулықты жақсартуға көмектесетіні ғылыми деректермен дәлелденеді. Сонымен қатар, спорттың артықшылықтары мен мүмкін болатын кемшіліктері талданып, олардың алдын алу жолдары ұсынылады. Мақала салауатты өмір салтын ұстану мен ұзақ әрі сапалы өмір сүруге спорттың маңыздылығын көрсетеді.

Спорт дегеніміз адамның физикалық және психикалық денсаулығын жақсартатын маңызды құрал. Ол бұлшықеттерді дамытуға, қан айналымын жақсартуға, артық салмақтан арылуға және де жалпы өмір сапасын жақсартуға да көмектеседі. Қазіргі уақытта спорт тек кәсіби спортшылар үшін ғана емес, қарапайым адамдардың да күнделікті өмірінің бір бөлігі. Спортпен айналысу жүрек жүйесінің жұмысын жақсартады, яғни бұл жүрек ауруларының алдын алуға көмектеседі. Және де, дене белсенділігі бұлшықет пен сүйектерді күшейтеді. Жиі дене шынықтырумен айналысатын адамдардың иммунитеті басқаларға қарағанда күштірек болады. Спорт тек денеге ғана емес, психикалық жағдайға да оң әсер етеді. Физикалық белсенділік кезінде бақыт гормондары бөлініп, стресс пен депрессия деңгейін төмендетеді. Сондай-ақ, спорт өз-өзіне деген сенімділікті арттырады. Қазіргі кезде семіздік – жаһандық мәселелердің

бірі болып табылады. Спорт – тек денені шынықтыру ғана емес, ол тәртіптілік пен мақсатқа жету дағдысын қалыптастырады.

Кіріспе. Қазіргі заманғы өмір салты адамның денсаулығына үлкен әсер етеді. Отырықшы жұмыс, дұрыс тамақтанбау және қозғалыстың аздығы түрлі аурулардың пайда болуына әкеледі. Осындай мәселелердің алдын алудың ең тиімді жолдарының бірі – спортпен айналысу. Спорт тек денені шынықтырып қана қоймай, иммунитетті күшейтіп, психикалық денсаулықты жақсартады. Белсенді өмір салты жүрек-қан тамырлары ауруларының, семіздік пен күйзелістің алдын алып, адамның өмір сапасын арттырады. Сондықтан спорт пен денсаулық арасындағы тығыз байланысты түсіну – әр адамның ұзақ әрі сапалы өмір сүруіне көмектеседі.

Спорттың денсаулыққа тигізетін пайдасы өте көп. Біріншіден, ол жүрек-қан тамырлары жүйесін жақсартады. Тұрақты физикалық белсенділік жүрек бұлшықетін нығайтып, қан айналымын реттейді, нәтижесінде инфаркт пен инсульттің алдын алуға көмектеседі. Екіншіден, спорт иммунитетті күшейтіп, ағзаның әртүрлі инфекцияларға төзімділігін арттырады. Дене белсенділігі зат алмасуды жылдамдатып, жасушалардың жаңаруын қамтамасыз етеді. Үшіншіден, спорт адамның психикалық денсаулығына да оң әсер етеді. Жаттығулар кезінде эндорфиндер бөлініп, күйзеліс пен депрессия деңгейін төмендетеді. Сонымен қатар, спорт адамның өзіне деген сенімділігін арттырып, тәртіп пен мақсатқа жету дағдыларын қалыптастырады.

Спорттың денсаулыққа пайдасы туралы нақты деректер мен статистика келтірейін. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, жеткіліксіз физикалық белсенділік әлемде өлімнің негізгі себептерінің бірі болып табылады. Тұрақты физикалық белсенділік жүрек-қан тамырлары ауруларының, қант диабетінің және қатерлі ісіктің кейбір түрлерінің даму қаупін төмендетеді. Мысалы, күнделікті 30 минуттық орташа қарқынды жаттығулар инфаркт қаупін 20-30%-ға азайтады. Сонымен қатар, физикалық белсенділік психикалық денсаулықты жақсартып, депрессия мен мазасыздық деңгейін төмендетеді. Зерттеулер көрсеткендей, тұрақты жаттығулар өмір сүру ұзақтығын орта есеппен 3-5 жылға ұзартады. Қазақстанда спортпен шұғылданатын адамдардың үлесі артып келеді, бұл халықтың жалпы денсаулығының жақсаруына ықпал етеді.

Спорттың пайдасын түсіну үшін белсенді және белсенді емес өмір салтын ұстанатын адамдарды салыстырып көрейік.

1. Жүрек-қан тамырлары жүйесі: Тұрақты спортпен айналысатын адамдарда жүрек ауруларының қаупі 20-30% төмен болады, ал отырықшы өмір салтын ұстанатындарда гипертония, инфаркт және инсульт қаупі жоғарылайды.

2. Салмақ пен зат алмасу: Белсенді адамдарда зат алмасу жылдамырақ жүреді, бұл семіздік пен 2-ші типті қант диабетінің қаупін 50%-ға азайтады. Ал аз қозғалатын адамдарда артық салмақ жиналып, инсулинге төзімділік дамиды.

3. Психикалық денсаулық: Спортпен айналысатын адамдарда стресс пен депрессия деңгейі 23%-ға төмен болады. Ал физикалық белсенділігі төмен адамдардың арасында психикалық бұзылулар жиі кездеседі.

4. Өмір сүру ұзақтығы: Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметінше, спортпен айналысатын адамдар орта есеппен 3-5 жылға ұзақ өмір сүреді. Ал физикалық белсенділігі төмен адамдарда бұл көрсеткіш айтарлықтай қысқарады.

5. Иммундық жүйе: Белсенді өмір салты иммунитетті күшейтіп, вирустық және жұқпалы аурулардың қаупін төмендетеді. Мысалы, спортпен шұғылданатын адамдарда тұмау немесе суық тию 40%-ға сирек кездеседі. Ал қозғалысы аз адамдарда иммунитет әлсіреп, жиі ауырады.

Спорттың артықшылықтары мен кемшіліктері:

Артықшылықтары:

Дене саулығын жақсартады – жүрек-қан тамырлары жүйесін нығайтып, семіздік пен қант диабетінің алдын алады.

Иммунитетті күшейтеді – спортпен айналысатын адамдар вирустық және жұқпалы ауруларға сирек шалдығады.

Психикалық денсаулыққа оң әсер етеді – стресс пен депрессия деңгейін төмендетеді, өз-өзіне деген сенімділікті арттырады.

Тәртіп пен жауапкершілікті қалыптастырады – спортпен айналысатын адамдар уақытты дұрыс басқаруды, мақсатқа жетуді және өзін-өзі бақылауды үйренеді.

Әлеуметтік дағдыларды дамытады – командалық спорт түрлері адамдармен қарым-қатынасты жақсартып, ұжымдық жұмыс істеуге үйретеді.

Ұзақ өмір сүруге көмектеседі – физикалық белсенділік өмір сүру ұзақтығын орта есеппен 3-5 жылға арттырады.

Кемшіліктері:

Жарақат алу қаупі бар – дұрыс жаттықпау немесе нормадан тыс жүктеме бұлшықеттер мен буындарға зиян келтіруі мүмкін.

Көп уақыт пен күш-жігерді талап етеді – тұрақты түрде спортпен айналысу үшін мотивация, шыдамдылық және жоспарлы жаттығулар қажет.

Материалдық шығындар болуы мүмкін – мысалы кейбір спорт түрлері (фитнес, теннис, жүзу т.б) арнайы жабдықтар мен жаттықтырушының көмегін талап етеді.

Ағзаға шамадан тыс күш түсіруі мүмкін – спортпен шектен тыс айналысу иммунитетті әлсіретіп, созылмалы шаршауға әкелуі мүмкін.

Психологиялық қысым болуы мүмкін – кәсіби спортшылар үшін жоғары нәтиже көрсетудің қажеттілігі адам мен оның ағзасын одан әрі стресске түсіреді.

Спорттың артықшылықтарымен қатар, дұрыс жаттықпау немесе шамадан тыс жүктеме кейбір қиындықтарға әкелуі мүмкін. Қате техникамен жаттығу жарақаттарға себеп болуы мүмкін, сондықтан кәсіби нұсқаушылардың көмегіне жүгіну маңызды. Сондай-ақ, спортпен шектен тыс айналысу ағзаға ауырлық түсіріп, денсаулыққа кері әсерін тигізуі мүмкін. Сол себепті жаттығуларды

жоспарлы түрде, дұрыс тамақтану және демалыспен үйлестіре отырып жасау қажет.

Қорытынды.

Қорыта айтқанда, спорт – денсаулықты нығайтудың, өмір сапасын жақсартудың және ұзақ өмір сүрудің ең тиімді жолдарының бірі. Тұрақты физикалық белсенділік жүрек-қан тамырлары ауруларының, семіздік пен психикалық бұзылулардың алдын алады, иммунитетті күшейтеді және өмірлік тонусты арттырады. Сонымен қатар, спорт тәртіптілік, жауапкершілік және мақсатқа жету дағдыларын қалыптастырады. Дегенмен, шамадан тыс жүктемеден, жарақаттардан және дұрыс емес жаттығудан сақтану маңызды. Әр адам өзіне ыңғайлы спорт түрін таңдап, оны өмір салтына енгізсе, денсаулығын сақтап, бақытты өмір сүре алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы. “Физикалық белсенділік туралы деректер парағы”. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/physical-activity>
2. Қазақстан Республикасының “Дене шынықтыру және спорт туралы” Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000228>
3. American Heart Association. “Ересектерге арналған физикалық белсенділік бойынша ұсыныстар”. <https://www.heart.org/en/healthy-living/fitness/fitness-basics/aha-recs-for-physical-activity-in-adults>
4. Harvard Medical School. “Жаттығулар арқылы босаңсу”. <https://www.health.harvard.edu/staying-healthy/exercising-to-relax>
5. Қазақстан Республикасының “Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы” Кодексі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000360>

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КЕСТЕ ТОҚУ ӨНЕРІНІҢ ТАРИХЫ МЕН АУМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оразов А.О.,
Сапарбек Г.Г.,
Бекмырза Б.Т.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының кесте тоқу өнерінің тарихы мен аумақтық ерекшеліктері жан-жақты талданған. Қазақтың дәстүрлі қолөнерінің маңызды саласы болып табылатын кесте тоқу өнері ғасырлар бойы дамып, қазақ халқының мәдени мұрасының бір бөлігіне айналған. Кесте тоқу тек сәндік мақсатта ғана емес, сондай-ақ тұрмыстық қажеттілікке де қызмет еткен. Бұл өнер түрі киімдер, төсеніштер, ұлттық бас киімдер мен үй жиһаздарын әшекейлеуде кеңінен қолданылған.

Негізгі сөздер: кесте тоқу, қолөнер, тарих, қазақ халқы, дәстүр, материал.

Кесте тоқу – қазақ халқының ежелден келе жатқан ұлттық өнерінің бірі. Бұл өнер түрі қазақ мәдениетінде айрықша орын алады және халықтың тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен тығыз байланысты. Қазақтың кесте тоқу өнері ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, қазіргі күнге дейін өз мән-мағынасын жоғалтқан жоқ.

Қазақ халқының кесте тоқу дәстүрі ерте заманнан бастау алады. Бұл өнер көшпелі өмір салтын ұстанған ата-бабаларымыздың киім-кешектерін, тұрмыстық бұйымдарын безендіру мақсатында кеңінен қолданылған. Кесте тоқу арқылы ою-өрнектермен әрленген киімдер, жастықтар, көрпелер, перделер және басқа да тұрмыстық заттар жасалған. Кесте тоқу өнері ғасырлар бойы қазақ әйелдерінің негізгі қолөнер түрлерінің бірі болып келді. Әрбір өңірдің өзіне тән кесте тоқу әдістері мен ою-өрнектері болған. Мысалы, Оңтүстік Қазақстан өңірінде гүлді, геометриялық өрнектер көп қолданылса, Батыс Қазақстан өңірінде зооморфтық және өсімдік тектес өрнектер жиі кездескен [1].

Кесте тоқу үшін арнайы құралдар мен материалдар қажет. Олардың негізгілері мыналар:

- *Жінтер* – жүн, мақта, жібек, алтын немесе күміс жіптер қолданылады.
- *Ине* – кестелеуге арналған әртүрлі қалыңдықтағы инелер пайдаланылады.
- *Кергіш* – мата созылып, тегіс тігілуі үшін арнайы ағаш немесе пластиктен жасалған кергіштер қолданылады.
- *Мата* – кестелеуге арналған негізгі материал, көбінесе зығыр, мақта, жібек, барқыт қолданылады.

Қазақ кесте өнерінде қолданылатын ою-өрнектер белгілі бір мағынаны білдіреді. Кесте арқылы халықтың дүниетанымы, наным-сенімдері, табиғатқа деген көзқарасы көрініс тапқан.

Кесте тоқуда жиі қолданылатын ою-өрнектер мыналар:

- Қошқар мүйіз – байлық пен молшылықтың белгісі.
- Гүл өрнектері – сұлулық пен нәзіктіктің белгісі.
- Түйетабан – төзімділік пен шыдамдылықты білдіреді.
- Су өрнегі – өмір мен тазалықтың нышаны.

Қазақтың кесте тоқу өнерінде бірнеше әдіс қолданылады. Олардың әрқайсысының өз ерекшелігі бар:

Тізбек тігіс – жіптің үзілмей, шеңбер немесе сызық бойымен жүргізілуі.

Айқас тігіс – жіптердің бір-бірімен айқасып тігілуі.

Баспа кесте – матаның бетіне жіппен өрнек салу [2].

Құрақ кесте – бірнеше түрлі маталарды біріктіріп, сәндік тігіс жүргізу.

Сурет 1. Тоқыма өнері

Кесте тоқу тек тұрмыстық заттарды әшекейлеу үшін ғана емес, киім-кешек, ұлттық бас киімдер, сөмкелер мен түрлі аксессуарларды безендіруде де қолданылады. Қазақ қыз-келіншектері ою-өрнектермен безендірілген көйлек, камзол, сәукеле, тақия киген. Сонымен қатар, үй ішіне арналған сәндік бұйымдар – жастық, көрпе, перде, дастарқан секілді заттар да кестеленген.

Қазақ халқының ұлттық қолөнері тек сәндік мақсатта ғана емес, тәрбиелік мәнге де ие. Қыз балаларға кесте тігуді үйрету олардың шыдамдылығын, ұқыптылығын, әдемілікке деген көзқарасын қалыптастырады. Кесте тоқу өнері арқылы жастар ұлттық мәдениетті, салт-дәстүрді, қолөнерді қадірлеуді үйренеді.

Аймақтық ерекшеліктері Қазақтың әрбір өңірі кестелеу өнерінде өзіндік ерекшеліктерге ие. Мысалы:

Оңтүстік Қазақстанда қызыл және сары түстердің басым болу себебі бірнеше факторға байланысты:

Климаттық ерекшеліктер – Оңтүстік Қазақстанның климаты жылы және шуақты болғандықтан, жергілікті халық күн сәулесін бейнелейтін ашық әрі жылы түстерді жиі қолданған.

Табиғи бояғыштар – Бұл өңірде өсетін өсімдіктер мен минералдар қызыл және сары түстерді алуға мүмкіндік берген. Мысалы, қызыл түсін шегіршін

ағашының қабығынан, ал сары түсті жусан мен қымыздық сияқты өсімдіктерден алған [3].

Көңіл-күй мен символика – Қазақ мәдениетінде қызыл түс қуат пен оттың белгісі, ал сары түс байлық пен молшылықты білдіреді. Бұл өңірдегі халықтың өмір салтына сәйкес, олар осындай мән-мағынасы бар түстерді жиі қолданған.

Өңірлік сәндік дәстүрлер – Оңтүстіктегі кестелерде гүлді өрнектердің көп болуы да табиғатпен тығыз байланысты. Жылы климатта өсімдіктер мол болғандықтан, жергілікті халық олардың бейнесін тұрмыстық бұйымдарда жиі қолданған.

Батыс Қазақстанда геометриялық және зооморфтық элементтердің кең таралуы бірнеше негізгі себептермен түсіндіріледі:

Көшпелі мал шаруашылығының ықпалы – Батыс Қазақстан аймағы көшпелі мал шаруашылығымен тығыз байланысты болғандықтан, кесте өнерінде малға қатысты символдар жиі кездеседі. "Қошқар мүйіз", "түйе табан", "жылқы ізі" сияқты зооморфтық өрнектер қазақтардың тұрмыс-тіршілігінен хабар береді.

Табиғи орта мен мәдени дәстүрлер – Бұл өңірдің табиғаты қатал, далалы аймақ болғандықтан, жергілікті халықтың өнерінде нақты, айқын сызықтар мен қатаң геометриялық пішіндер басым болды. Сонымен қатар, геометриялық өрнектер киіз үйлер мен тұрмыстық заттарды безендіруде кең қолданылған.

Көрші халықтардың әсері – Батыс Қазақстан өңірі Еуразия даласындағы түрлі мәдениеттердің тоғысқан жері болғандықтан, көршілес халықтардың (ноғайлар, башқұрттар, татарлар) әсері байқалады. Бұл аймақтағы кестелерде геометриялық өрнектердің көп кездесуі осы мәдени ықпалдастықпен де байланысты.

Символикалық мәні – Геометриялық өрнектер белгілі бір философиялық мағыналарға ие болған. Үшбұрыштар – жанұя мен ұрпақ жалғастығын, ромбтар – жер мен өркендеуді, ал ирек сызықтар – мәңгілік қозғалысты бейнелеген.

Шығыс Қазақстанда өсімдік тектес өрнектер және күрделі композициялар жиі кездеседі. Бұл ерекшеліктердің қалыптасу себептері:

Табиғаттың әсері – Шығыс Қазақстанның табиғаты алуан түрлі өсімдіктерге бай, сондықтан жергілікті халықтың қолөнерінде гүлдер, жапырақтар, сабақтар, бұтақтар бейнеленген өрнектер кеңінен таралған.

Көркемдік дәстүрлер – Аймақтағы кесте өнері басқа өңірлерге қарағанда нәзік, сәндік бағытта дамыған. Бұл әсіресе киім-кешек пен тұрмыстық заттарды әшекейлеуде көрініс тапқан [4].

Көп қабатты кесте техникасы – Шығыс Қазақстанда күрделі композициялармен қатар, бірнеше қабатты жіппен кестелеу әдістері кеңінен қолданылған. Бұл әдістер өрнектердің көлемді көрінуіне және ерекше әсемдік беруіне мүмкіндік берген.

Тарихи ықпал – Аймақ Жібек жолының бойында орналасқандықтан, қытай және ортаазиялық мәдениеттермен байланыста болған. Бұл әсер әсіресе өсімдік өрнектеріндегі нәзік стильден байқалады.

Солтүстік және Орталық Қазақстанда дәстүрлі қошқар мүйіз, ирек өрнектер көбірек пайдаланылады. Бұл ерекшеліктердің қалыптасу себептері:

Көшпелі мал шаруашылығының әсері – Бұл өңірлерде негізінен мал шаруашылығы басым болғандықтан, қошқар мүйіз, арқар мүйіз, түйетабан секілді малмен байланысты оюлар кең таралған.

Қатаң климаттық жағдайлар – Солтүстік пен Орталық Қазақстанның табиғаты қатал, қыс ұзақ болғандықтан, кесте көбінесе қалың киімдер мен тұрмыстық заттарды әшекейлеуге қолданылды. Бұл өңірде кесте жүннен немесе жуан жіптерден тігілген, ал түстері табиғи, сабырлы реңктерде болған.

Дәстүрлі нақыштардың сақталуы – Бұл аймақтардағы қазақтар ою-өрнектің дәстүрлі түрлерін сақтап, айтарлықтай өзгерістерге ұшыратпай, ғасырлар бойы қолданып келген. Қошқар мүйіз өрнегі байлық пен молшылықты білдіреді, ал ирек өрнектер үздіксіз қозғалыс пен даму символы болып саналған.

Әсемдік пен қарапайымдылық үйлесімі – Солтүстік пен Орталық Қазақстан кестелерінде тым күрделі емес, бірақ айқын мағынасы бар өрнектер кездеседі. Бұл қарапайымдылық көшпелі өмір салтына және тұрмыстық заттардың функционалдығына сай келеді.

Кесте тоқу өнерінің қазіргі заманғы қолданылуы

Бүгінде кесте тоқу өнері қайта жанданып, сән әлемінде кеңінен қолданылуда. Қазақ ою-өрнектерімен кестеленген заманауи киімдер, сөмкелер, аяқ киімдер, интерьерге арналған сәндік бұйымдар сәнге айналған. Кесте тігу өнері сәндік қолданбалы өнердің маңызды саласы ретінде Қазақстанда ғана емес, шетелде де танымал бола бастады. Сондай-ақ, кесте тоқумен айналысатын шеберлер өз жұмыстарын онлайн дүкендер арқылы сатуға мүмкіндік алып отыр.

Сурет 2. Кесте тоқу өнері

Қазіргі кезде ұлттық нақыштағы киімдер мен тұрмыстық бұйымдарға сұраныс артып келеді. Киім дизайнерлері, сән үйлері, интерьер дизайнерлері қазақ кесте өнерін өз жобаларында кеңінен қолдануда. Сонымен қатар, Қазақстанда қолөнерді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламалар аясында

кесте тоқу кәсібімен айналысатын шеберлерге қолдау көрсетілуде [5].

Кесте тоқу - бұл қолөнердің бай тарихы бар, ерекше өнер түрі. Бұл өнер адамзаттың ежелгі дәуірінен бері дамып келе жатқан дәстүр болып табылады. Кесте тоқудың әртүрлі әдістері мен техникасы бар, олар әрбір мәдениетке тән ерекше стильдерді көрсетеді. Бұл өнер түрі тек сәндік емес, сонымен қатар функционалдық мәнге де ие, мысалы, киімдер мен тұрмыстық заттардың әшекейленуі үшін қолданылады. Кесте тоқудың тарихы көптеген мәдениеттерде әртүрлі болуы мүмкін, бірақ оның негізгі принциптері мен мәні барлық жерде бірдей. Бұл өнер өз кезегінде халықтың мәдениетін, оның сенімдерін, өмір салтын, әлеуметтік құрылымын және табиғатпен байланысын бейнелейді. Кесте тоқуды үйрену адамды сабырлы, шыдамды, шығармашылық тұрғыда дамытатын үдеріс болып табылады. кесте тоқу — бұл тек қана қолөнер емес, ол мәдениетіміздің ажырамас бөлігі, оның терең мағынасы мен тарихын білдіреді. Кесте тоқу арқылы әркім өзіне тән өнер туындысын жасап, өз мәдени мұрасын сақтай алады. Кесте тоқу - бұл тек өнер ғана емес, сонымен қатар адамның шығармашылық қабілеттерін дамытатын процесс. Ол ғасырлар бойы халықтар арасында сәндік және практикалық мақсатта қолданылып келеді. Кесте тоқудың әртүрлі тәсілдері мен стильдері бар, олар әрбір мәдениет пен дәстүрге тән. Сонымен қатар, кесте тоқу адамның шыдамдылығын, дәлдігін және еңбекқорлығын арттырады. Кесте тоқу – бұл көп ғасырлық тарихы бар, әртүрлі мәдениеттерде өзіндік ерекшеліктерімен дамыған қолөнер түрі. Бұл өнер дәстүрлі түрде адамдардың тұрмыс-тіршілігін сәндеу, әшекейлеу мақсатында қолданылғанымен, оның терең мәні мен маңызы да бар. Кесте тоқу арқылы тек қана эстетикалық құндылықтар ғана емес, сондай-ақ, қоғамның тарихы, сенімдері, рухани әлемі көрініс табады. Қорытындылай келе, кесте тоқу – бұл қолөнердің айрықша түрі, ол әртүрлі техника мен стильдер арқылы жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетін көрсетеді. Бұл өнер түрі тек сәндеуге ғана емес, сонымен қатар мәдениетіміздің бай мұрасын сақтауға, келер ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: «Өнер», 1987.-128 бет;10-55бет.
2. Әбдуәлиев Ш. Халық қолөнері. — Алматы: «Рауан», 1992. – 150 бет,
3. Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері. – Алматы: ТОО «Дайк – Пресс», 1996.-160 бет; 69-105,153бет
4. Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің анықтамалығы. Алматы. Сөздік — словарь. 1998.
5. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998.

ҰЛТТЫҚ СПОРТТЫҢ ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Кенжекиев М.С.,

аға оқытушы,

Әбеуғали А.Б.,

Қазақ тілі және әдебиет пәні

мұғалім мамандығының 2 курс студенті

«А.Байтұрсынұлы атындағы

Қостанай өңірлік университеті»

Қоғамымыздың іргетасын нығайту үшін бүгінгі жастарға үлгілі, өнегелі тәрбие беру - қазіргі міндеттердің ең өзектісі. Оқушыда жалпы адамзаттық құндылықтар мен адамның айналадағы дүниемен жеке тұлғалық қатынасын (этникалық, эстетикалық, адамгершілік тұрғысынан) тәрбиелеу мақсатын халқымыздың мәдени рухани мұрасының, салт-дәстүрінің озық үлгілерін оның бойына дарыту арқылы жүзеге асыруға болады. Жас ұрпақ өз халқының мәдениетімен, асыл мұраларымен ұлттық әдебиеттер арқылы танысып келеді. Халық ойынды тәрбие құралы деп таныған. Ойынды сабақта қолдану оқушылардың ой-өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралы. Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман-мақсаттарын, орныққан пікірлерін, ұсыныстарын қамтып көрсететін педагогикалық идеялар мен салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді. Ол тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпаратта (білім, білік) т.б. жиналып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады.

Ең алдымен, халық педагогикасы өскелең ұрпақтың еңбек пен өмір сүру бейнесінің негізі болып, оларды келешектегі қызметіне дайындайды. Біздің халықтық педагогикада еңбек тәрбиесі өте ертеден бастау алады. Ертеден келе жатқан еңбек тәрбиесінің әдіс-тәсілдер құралы, сөз жоқ, еңбек болып табылады. Еңбек адамның қалыптасуы мен тәрбиеленуінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өмірлік тәжірибе береді және халықтың даму барысында шешуші роль атқарады. Еңбек ету кезінде адамның дене, ақыл-ой, эстетикалық дамуы мен еңбек тәрбиесі қатар жүреді. Халықтық педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді. Сөйтіп, өзінің өмірден байқағандарын іске асырып қоршаған адамдардың іс-әрекетіне еліктейді. Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» «Қазақ күресі», т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады. Ойын дегеніміз адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе.

Ұлы педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді [1]. Осылайша, шәкірттің ақыл-ойы мен парасаты ұлттық дәстүрлер мен салт-сананы бойына сіңіру арқылы дамып, байиды.

Оқу үдерісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Оқушыларды әсіресе, «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушының ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке, алғырлыққа баулиды. Бабаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Батылдыққа, өжеттікке, адамгершілікке тәрбиелейді. Ендеше еңбекке баулу сабағын ұлттық ойындар арқылы сабақтастырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді. Оқушының сөздік қорын байыта түседі. Халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі, аса көрнекті жазушы М.Әуезов: «Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында өздері қызықтаған алуан өнері бар ғой. Ойын деген менің түсінуімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған», - деп тегіннен тегін айтпаса керек [2].

Кейінгі кезеңдерде қазақ халқының бай этнографиялық мұрасын жинақтап, оның ішінде ұлттық ойындардың тәрбиелік маңызы жөнінде пікір білдірген ғалымдар мен зерттеушілер қатарында К.А.Покровский, А.И.Ивановский, Н.И.Гродеков, Е.А.Алекторов, Ә.Диваев, А.Левшин, Н.Пантусов, Ф.Лазаревский, П.П.Пашин, Г.С.Запрудский, А.Шиле, А.Харунзин, А.Горячкин, П.Ходыров, М.Тәнекеев, Ә.Әлжанов және басқа да тұлғалар болды.

Е.Сағындықов өз еңбегінде: «Қазақтың ұлт ойындары тақырыпқа өте бай және әр алуан болады», - дей келіп, ұлт ойындарын негізінен үш салаға бөліп топтастырған [3]. Кеңес Одағы кезеңінде ұлттық ойындардың мәні мен маңызын терең түсініп, оны жоғары бағалаған ғалым Б.Төтенаев қазақ ойындарын бірнеше топқа бөліп, ойын шарттарын жазып, жастар үшін тәрбиелік мәнін зерделеп, ойын білдірген [4].

Ұлттық ойындарды сабақта, тәрбиеде, сондай-ақ балабақша мен бастауыш мектептерде тиімді пайдалану арқылы, еңбекке баулу және дене шынықтыру пәндерінде оқушылардың өзіндік жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыруға жол ашылады. Егер бұл процесс теориялық тұрғыда дұрыс негізделсе, оқушылардың білімге деген қызығушылығы артып, халықтың құнды мұрасын бойларына сіңіріп, ұлттық сана-сезім қалыптасуы мүмкін. Ұлттық дәстүрлі халық ойындарының қоғамдағы маңызы, оның тарихы мен болашақ ұрпақты тәрбиелеудегі рөлі туралы ғалымдар көп зерттеген. Бұл мәселеге қатысты жүргізілген ғылыми зерттеулерді біз хронологиялық тәртіппен бірнеше топқа

бөліп қарастырамыз:

1. Орыстың отарлау саясаты кезеңіндегі алғашқы орыс әскери шенеуніктері мен миссионерлерінің көшпенділер хақындағы зерттеу жұмыстары;

2. Кеңес заманы кезеңіндегі Орта Азия және Қазақстан халықтарының ұлттық ойындары туралы жазылған ғылыми еңбектер;

3. Мектеп жасына дейінгі балаларды дене шынықтыруға баулу әдістерін педагогикалық сипаттағы бағыт-бағдарлама тұрғысынан зерттелген жинақтар;

4. Тәуелсіз егеменді ел кезіндегі (1992 жылдан бүгінге дейін) аталған тақырыпқа қатысты ізденістер. Алғашқы топтама еңбектің тарихнамалық тізгінін Ө.Диваевтың еңбегін талдаудан бастайық. Ол өзінің «Игры киргизских детей» атты еңбегінде тарихта алғаш рет қазақтың ұлттық ойындарын үш топқа бөліп қарастырады [5].

Ө.Диваев алғашқы топтағы ойын түріне рулық қауымдық құрылыс кезеңінде өмірге келген ойындарды, екінші топтамадағы дәстүрлі ойындарға қозғалыс ойындарын, үшінші топқа спорттық ойын түрлерін жатқызады. Ізденуші этнографтың дәлелдеуінше халық ойындары балалардың іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын дамытумен қатар денсаулығын шыңдауда тездетуші үдеріс әрекетін атқарады. Ө.Диваев: «Как киргизы развлекают детей» деген мақаласында: «бала бас бармағын көтеріп оған пайғамбарымыз не дейді деп көк аспанға қарап, құдай тәңірінен рұқсат сұраған», - дей келіп, «Бес саусақ» ойыны мен саусақ атауларын алға тартады және аталған мақалада саусақ пен қимыл-қозғалыс жасау әрекеті негізінде баланы тәрбиелеп, шынықтырудың үлкен даналық философиялық мағынасы жатқандағы сөз етіледі. Автор бұл еңбегінде көшпенді қазақ халқының өмір сүру салтындағы баланың дүниеге келген сәтінен бастап өсу динамикасына дейін ұлттық ойын мен қимыл-қозғалыс әрекетінің алатын орны және балғындардың денсаулығы мен дене мүшесінің қалыптасып дамуындағы жеке халық ойындарының қажетті жақтарын ашып көрсетеді. Қазақтың белгілі ғалым ағартушылары А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин халық ойындарының балаларға білім берудегі тәрбиелік мәнін жоғары бағалап, өткен ұрпақтың дәстүрі мен салтын құрметтеп, адамдардың ойы мен іс-әрекетін танып түсінуде жастардың эстетикалық, адамгершілік ой талабының өсуіне оның атқаратын қызметін жоғары бағаласа, М.Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінің бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, тілдің, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырымдайды [6].

Ұлттық ойындар халық тәрбиесінің дәстүрлі табиғатының жалғасы. Ежелден дәстүрлі ойындарда халықтың өмір сүру әдісі, тұрмыс-тіршілік еңбегі, ұлттық дәстүрлері, батырлыққа-батылдық туралы түсінігі, адалдыққа, күштілікке ұмтылуы, шыдамдылық, т.б. құндылықтарға мән берілуі халық данышпандығының белгісі. XX ғасырдың басында өмір сүрген этнограф М.Гуннер қазақтың ұлттық ойындарын былайша жіктейді [7]: Жалпы ойындар: Қарсыласу мен күресу сипатындағы ойындар; Ашық алаңқайдағы ойындар; Қыс мезгіліндегі ойындар; Демалыс ойындары; Ат үстіндегі ойындар;

Аттракциондық –көріне ойындар. Қазақтың ұлттық қозғалыс ойындарын спорттық ойындардан ажыратып, алғаш рет бөліп қараған ғалым М.Гуннер қазақ ойындарына топтамалық жіктеу жасай отырып, ұлттық ойындарды оқу үдерісінде пайдалануға ұсыныс жасайды. Бұл жерде айта кететін бір жайт, Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1943 жылғы шешіміне сәйкес 1949 жылы жарық көрген «Краткий сборник казахских народно-национальных видов спорта» атты еңбегі М.Гуннердің толықтырылып, өңделген кітабы. XX ғасырдың басында көшпенді халықтар: қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен, қалмақ, т.б. отар елдері туралы этнографиялық деректер жинақтап, олардың ұлттық мәдениетінің тармағы халық ойындары, оның ішіндегі құрамдас бөлшегі болар ойынын жинап зерттеуді Түркістан генерал-губернаторы арнайы шенеуніктер мен миссионер ғалымдарға жүктеген. Ізденіс барысында автор Ферғана балаларының күнделікті ойнайтын ертеден келе жатқан дәстүрлі «Гимчук тушты бошимга» ойыны Ташкенттегі сарт балаларына таныс емес екендігін айтады. Ал М.Гавриловтың авторлығымен жазылған «Перепелиный спорт у Ташкентских сатров» атты мақаласына өзбек халқының ойын түрлерінің айрықша маңыздысы жыл мезгілдерінің белгілері уақытында «Құстар ойынын» (тауық, қаз, т.б.) ойнаудың ережесі, ойын түрлері, тәртібі зерттеледі [8].

Кеңес дәуірі жылдарында қазақтың ұлттық дәстүрлі халық ойындары күн тәртібіндегі өзекті мәселе болғанына қарамастан , сол тоталитаризм кезінде дәстүрлі ұлттық ойындарды зерттеген авторлар қатарында М.Тәнекеев, Б.Төтенаев, М.Балғымбаев, Ә.Бүркітбаев, т.б. есімдерін атауға болады. Әсіресе М.Тәнекеевтің қазақтың ұлттық және дәстүрлі ойындарын зерттеген деректерінің өзі жеке мәселе. Оның негізгі еңбектері Қазақстандағы спорт пен дене тәрбиесі саласына арналған. Ең бастысы, ол дене тәрбиесінің халықтық педагогикасы сияқты көкейтесті мәселесінің негізін қалаған М.Тәнекеевтің авторлығымен шыққан алғашқы туынды «Казахские национальные виды спорта и игры» (Алматы,1957) [9].

Бұл зерттеуінде автор қазақтың «Тоғызқұмалақ» ойынының ережелерін талдап, ойынның маңызды тұстарын ашып көрсетеді. Сонымен қатар, басқа да ұлттық қозғалмалы және спорттық ойын түрлерін зерттеп, олардың мәнін анықтап, жіктеп, құнды мұрағаттық деректерге сүйене отырып, ғылыми негізделген қорытындылар жасайды. Ғалым негізінен Қазақстандағы Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде тәрбиесі мәдениетінің дамуын талдай отырып, тарихта тұңғыш рет, дене мәдениеті мен спорттың екі дамуын бағытын қара халықтық және ақсүйектік деп көрсетіп, оны формациялық әдістемеге сүйеніп яғни таптық тұрғыдан қарастырады. Сонымен бірге ғалым зерттеуіне әскери қолданбалы маңызы бар кейбір спорт және ойын түрлерінің өрлеуіне отаршыл Ресей патшалық өкіметінің саяси көзқарасын көрсетеді. М.Тәнекеевтің аталған еңбегінде таптық-формациялық идеологиялық көзқарас тұрғысынан сол заманға сай зерттелгеніне қарамастан, бүгінгі күні өз құндылығын жоймаған, ғылыми тұрғыдан аса жоғары еңбек болып табылады. М.Тәнекеевтің басшылығымен бұдан басқа да бірнеше ғылыми монографиялық еңбектер жазылды. Аталған

автор қаламынан халықтың этнопедагогика мен ұлттық ойындар арасындағы байланыс және ойындардың ертеңгі болашаққа керекті қасиеттілігін зерттеген басқа да қомақты ізденістер дүниеге келеді. Е.Сағындықовтың авторлығымен жазылған ғылыми монография «Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие ісінде пайдалану» (Алматы, 1993) деп аталады [10].

Ғылыми еңбекте қазақ мектептерінде I-IV сыныптарда қазақ халық ойындарын жекелеген классификацияларға топтап, оны сабақта және сабақтан тыс тәрбие жұмыстарында қолдану әдістері анықталып, қазақ халық ойындарына педагогикалық талдау жасау оқу үдерісінде пайдалану қажеттілігі негізделеді. Ә.Бүркітбаевтың авторлығымен 1985 жылы жазылған «Спорттық ұлттық ойын түрлері және оның тәрбиелік мәні» [11] жинағында ұлт спорты түрлері мен ұлттық спорт ойындарының балалардың күнделікті өміріндегі алатын орны, тәрбиелік маңызы және ат спорты мен ұлттық ойындарды ережесі қарастырылса, М.Балғынбаевтың «Қазақтың ұлттық спорт ойыны түрлері» (Алматы, 1985) атты еңбегіндегі ат спортына қатысты бәйгеден бастап жорға жарыс, аударыспақ, жамбы ату, аламан бәйге, т.б. жарыс түрлеріне салыстырмалы талдау жасалады [12].

Бала өміріндегі ұлттық және спорттық қимыл-қозғалыстың және ойынның алатын орны, формасы және мазмұны үлкен адамның тұрмыстық күйімен, еңбек түрімен және мазмұнымен салыстырылса, қаладағы қажеттіліктің бір тұсы адамды дағдыға үйрету екендігін байқаймыз. Ғалым А.Усова өз еңбегінде ойынның мәнін баланың дербес іс-әрекет, айналасындағы өзгерістерді танып білуге, белсенді әрекет етуге жол ашуы ретінде түсіндіреді. Автордың айтуынша шынайы өмірде баланың аты бала. Өз бетінше әлі ештеңе тындырып жарытпайтын жан. Қам-қарекетсіз өмір ағысына ілесіп кете барады. Ол ойын үстінде ол бейне бір ересек адам тәрізді өз күшін сынап көреді. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту барысындағы спорттық жаттығулар И.Давыдов, Л.Былеева, Б.Яковлев, Н.Поддьякова, Н.Михаиленко, Д.Куклова және тағы басқалар ерекше назар аударған. И.Давыдов ойын мен ойыншық және дидактикалық құралдарға ғана сүйеніп, мектепке дейінгі балалық кезді заттар жөнінде жекелеген нақты түсініктер, жинақтау кезеңі деп түсіну қателік деп дәлелдейді. Бұл кезде дене шынықтыру ақыл-ой дамуына, жалпы түсінікпен ұғымның қалыптасуында, маңызды ойлау операциялары: талдау, салыстыру, қорыту, қабілетіне қажетті организм деп аударған. Еліміздің егемендік алуы Қазақстандағы дене шынықтыру, ұлттық ойындар мәселесіне басқаша көзбен қарауды талап етеді. Осы орайда соңғы жылдары біздің қарастырып отырған ізденіс тақырыбымызға орай бірнеше ғылыми еңбектер жарық көрді. Е.Мұхиддинов қазақтың ұлттық ойындарын дамыған қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық құрылыммен байланысты қарастырады [13].

Дене шынықтыру пәнінің теориялық дәлелдемесін қазақтың ұлттық ойындарының тәжірибелік жағымен біртұтас алып қарайды. А.Құралбекұлы мен С.Әкімбайұлы жалпы білім беретін қазақ мектептерінің дене шынықтыру жүйесінде қазақ этнопедагогикасы материалдарына, оның ішінде халық

шығармашылығы мен ұлттық ойындарды тиімді пайдаланудың ғылыми теориялық-әдістемелік негіздеріне сүйене отырып талдау жасаса, А.Айтпаеваның ғылыми еңбегінде орыс тілінде оқытатын мектептердің бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеу құралы ретінде қазақ халқының ойындарын пайдаланудың теориялық-әдістемелік негіздері жасалып, олардың тәрбиелік мүмкіндіктері айқындалған [14]. Сонымен түйіндеп айтарымыз, қазақтың ұлттық ойындарының басқа халықтардың ойындарынан айырмашылығы - оның шығу, пайда болу тегінің ерекшелігіне байланысты белгілі бір тәрбиелік мақсат бірлігіне көздейтінінде.

Қорытынды. Қазақтың ұлттық спорт түрлері мен ойындары – тек қана көңіл көтеру мен уақыт өткізу амалы емес, олар халықтың ғасырлар бойғы мәдениетін, дүниетанымын, тәрбиелік ұстанымдарын бойына сіңірген құнды мұра. Ұлттық ойындар мен спорт түрлері арқылы ата-бабаларымыз жас ұрпақты дене тұрғысынан шынықтырып қана қоймай, олардың ой-өрісін кеңейтіп, зеректігін, батылдығы мен адамгершілік қасиеттерін дамытуға бағытталған жүйелі тәрбие берген. Қазақ халқының көшпелі өмір салты мен тұрмыстық ерекшеліктеріне сәйкес қалыптасқан ұлттық ойындар балаға қоршаған ортаны тануға, қоғамдағы өз орнын түсінуге көмектескен. «Тоғызқұмалақ», «Бәйге», «Көкпар», «Қыз қуу» секілді ойындар тек спорттық бәсеке ғана емес, сонымен қатар стратегиялық ойлау, шапшаңдық, шеберлік, бірлік пен ұйымшылдықты талап ететін мәдени құбылыс. Ойындар тек қана балалар үшін емес, ересектер үшін де маңызды болған, олар қоғамдық өмірдің ажырамас бөлігіне айналып, ұлттық болмысты қалыптастыруда үлкен рөл атқарған. Зерттеулер көрсеткендей, ұлттық ойындарды оқу үдерісіне енгізу оқушылардың білім алуға деген қызығушылығын арттырып, олардың тұлғалық дамуына оң әсер етеді. Әсіресе бастауыш сыныптарда ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтарды жандандырып, балалардың ойлау қабілетін, қарым-қатынас жасау дағдыларын, дене белсенділігін дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар ұлттық ойындар арқылы қазақтың салт-дәстүрлері мен мәдениетін жаңғыртып, жас ұрпақтың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға болады. Қазақ этнопедагогикасында ұлттық ойындардың тәрбиелік мәні ерекше бағаланған. Оларды зерттеген ғалымдар, этнографтар мен педагогтар ұлттық ойындардың тәрбиелік мүмкіндіктерін жоғары бағалап, оларды қолдану әдістемелерін ғылыми тұрғыда негіздеген. XX ғасырдан бастап ұлттық ойындарды зерттеу ісі қарқын алып, олардың педагогика, спорт, психология салаларындағы маңызы дәлелденді. Қорыта айтқанда, қазақтың ұлттық ойындары – халықтың өткенін, бүгінін және болашағын жалғастырушы мәдени көпір. Ұлттық ойындарды дәріптеу, жаңғырту, оқу-тәрбие үдерісінде тиімді пайдалану – жас ұрпақты ұлттық құндылықтармен тәрбиелеудің маңызды жолдарының бірі. Бұл ойындар тек спорттық жарыс емес, олар елдің тарихын, салт-дәстүрін, мәдениеті мен дүниетанымын бойына сіңірген баға жетпес қазына.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сухомлинский В.И. Педагогика. - М.: 1975.
2. Өуезов М. Шығармалар, 12-томдық, 11-том. - Алматы, 1969. - 234 б.
3. Сағындықов. Е. Қазақтың ұлттық ойындары. - Алматы: Рауан, 1991.
4. Төтенаев Б.Ө. Қазақтың ұлттық ойындары. - Алматы: Қазақстан, 1978. - 150 б.
5. Диваев Ә. Игры киргизских детей. - Алматы, 1956.
6. Жұмабаев М. Бастауыш мектепте ана тілі. - Ташкент, 1923. - 110 б.
- Гуннер М. Краткий сборник казахских народно-национальных видов спорта. – Алматы, 1949.
8. Гаврилов М. Перепелиный спорт у Ташкентских сатров. - Ташкент, 1982.
- Таникеев М. Казахские национальные виды спорта и игры. - Алматы: КазГосИздат, 1957.
10. Сағындықов Е. Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие ісінде пайдалану. - Алматы, 1993.
11. Бүркітбаев Ә. Спорттың ұлттық ойын түрлерін және оның тәрбиелік мәні. –Алматы: 1985. – 89 б.
12. Балғынбаев М. Қазақтың ұлттық спорт ойыны түрлері. - Алма-Ата: «Қайнар», 1987.
13. Құралбекұлы А., Әкімбайұлы С. Дене шынықтыру жүйесінде қазақ этнопедагогикасы. - Алматы, 1996.
14. Айтпаева А. Қазақтың ұлттық ойындарының теориялық негізі. - Алматы, 1992.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ТАРИХИ-ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сапанова М.С.,

магистр,

Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы

Жалпы тіл білімінің жаңа жетістіктері мен табыстары, тіл білімінде қолданылып жүрген неғұрлым жетілдірілген әдістер түркі тілдері мен олардың грамматикалық құрылымын зерттеуде түркологтардың алдына жаңа өзекті міндеттер қойып отыр.

Дүние жүзіндегі барлық тілдердің типологиясын зерттеудің жалпы мәселесін тұжырымдауға, әртүрлі жүйедегі тілдер типологиясының конвергенциясы мен дивергенциясын зерттеу және барлық тілдерге ортақ әмбебап тұрақтыларды белгілеу міндеттеріне байланысты түркітанушылар алдында түркі тілінің грамматикалық концепциясының спецификалық сипаттағы типологиясын тереңірек зерттеу міндеті тұр.

Қазіргі түркологиядағы түркі тілдері белгілі бір түркі тілінің фактілерін басқа құрылымды тіл фактілерімен салыстыруға негізделген түркі тілдері сипатталған түркі тілінің типологиясының барлық спецификалық белгілерін қамти алмайды және тікелей зерттелетін тілдердің ерекшеліктерінен туындайтын жаңа ұғымдармен ауыстыруды талап етеді. Әрбір нақты тілдің немесе туыстас тілдер тобының типологиялық бірегейлігін дәл көрсету ғана зерттеушіге әр түрлі жүйелердегі тілдердің деректерін әрі қарай типологиялық салыстыруда әрбір тілді немесе туыстас тілдердің әрбір тобын сипаттайтын әмбебап және спецификаны дәл анықтауға мүмкіндік береді.

Құрылымдық жағынан белгілі бір тілді басқа жүйенің кез келген бір тілінің фактілерімен сипаттаудағы типологиялық салыстырулар көбінесе құбылыстың ерекшелігін шынайы көрсетуге кедергі жасайды.

Мысалы, көптеген түркі тілдерінің қазіргі дәстүрлі грамматикасын зерттеушілерге тән септік жалғау мен бағыныңқы сыңар категорияларының шатастырылуын, орыс тіліндегі бағыныңқы сөйлемнің түркі тілдерінің құрылымында көбінесе, мағынасы жағынан, тек мағынасы жағынан бағыныңқы сабақтас, бағыныңқы сыңардың жасалуына сәйкес келуімен салыстырыңыз. Сонымен қатар, белгілі бір тілді немесе туыстас тілдер тобын сипаттаудағы типологияның ерекшеліктерін дәлірек белгілеу лингвистиканың кейбір жалпы мәселелерін, атап айтқанда, тіл мен ойлау категорияларының арақатынасы мәселелерін, тілдің шығу тегі мәселесін, жалпы типологиялық әмбебаптарды белгілеу мәселелерін және т.б.

Сонымен түрколог-грамматиктердің алдында барлық тілдерге ортақ әмбебап категорияларды да, тек түркі тілдеріне ғана тән арнайы категорияларды да дәлірек көрсете отырып, түркі тілдерінің тарихи-типологиялық грамматикасының негіздерін жасау міндеті тұр.

Мамандардың пікірінше, қазіргі тіл білімінде барлық бағыттар, әсіресе құрылым, үлгі, деңгей немесе деңгей, жүйе, грамматикалық және лексикалық категория, форма, формант және т.б. ұғымдарға қатысты қабылданған біртұтас, біртұтас лингвистикалық терминология әлі де жоқ, сондықтан ең алдымен осы зерттеуде қолданылатын ең негізгі ұғымдардың мағынасын және сәйкес терминологияны анықтау қажет.

Құрылым-тіл архитектурасын немесе жеке тілдік бірліктерді (сөйлем, сөз тіркесі, сөздер) сипаттайтын ішкі жүйелердің, жүйелердің немесе жүйелер жиынтығының өзара тарихи шартты бірлігі.

Тілдің құрылымы-белгілі бір және дәйекті тәуелділік пен қатынаста және олардың бір-бірімен байланысында тілдің барлық деңгейлерін сипаттайтын дифференциалдық белгілердің жиынтығында көрінетін тарихи шартты бірлік.

Сөйлем құрылымы дегеніміз - сөйлемнің барлық элементтерін бір-біріне тәуелділігінде, қатынасында және байланысында сипаттайтын дифференциалдық белгілердің жиынтығында көрініс табатын тарихи шартты бірлік.

Сөздің морфологиялық құрылымы – бұл сөздің барлық элементтерін олардың бір-бірімен тәуелділігі, қатынасы және байланысы және т.б. сипаттайтын дифференциалдық белгілердің жиынтығында көрінетін тарихи шартты бірлік.

Модель – тілдің кез келген құрылымын, оның жеке деңгейлерін немесе тілдің белгілі бір деңгейіндегі микроқұрылымдарын іске асырудың әртүрлі дәрежесін (нақтырақтан абстрактіліге қарай) көрсететін типологиялық талдау бірлігі: тілдік модель, тілдің синтаксистік, морфологиялық, фонологиялық, лексикалық құрылымының моделі, сөйлемнің моделі, фразеологиялық, фразалық құрылым моделі. сөз және т.

Тілдің деңгейі немесе деңгейі-негізгі тілдік бірліктердің бірінің дифференциалдық белгілері мен қызмет ету заңдылықтарының жиынтығын білдіретін, белгілі бір тәуелділік пен иерархия арқылы бір-бірімен органикалық байланысқан тіл құрылымын, оның негізгі ішкі құрылымдарының бірін шартты-аналитикалық бөлу саласы; синтагматикалық немесе синтаксистік деңгей; морфемиялық немесе морфологиялық деңгей, семиотикалық немесе семасиологиялық деңгей, фонематикалық немесе фонологиялық деңгей.

Жүйе-тілдің жалпы құрылымынан жасанды түрде оқшауланған, өзара бағынышты және бір-бірімен жалпы заңдылықтар мен мағына мен форманың ортақ қатынастары арқылы байланысқан, басқа тілдік элементтермен органикалық байланыста қызмет ететін ұқсас элементтердің жиынтығы немесе тізбегі.

Түркі тілдерінің грамматикасын тарихи-типологиялық зерттеулер үшін лексика мен синтаксистің, демек, лексикалық және синтаксистік категориялардың мазмұнын білдіретін сол морфологиялық көрсеткіштердің арасындағы қатаң шекараларды белгілеу өте маңызды.

Сөздік құрамдағы сөздердің қарым-қатынастары лексикалық

морфологияға қатысты формалар арқылы өрнектелсе, сөздердің-сөз тіркесінің немесе сөйлем мүшелерінің байланысын білдіретін формалар синтаксистік морфологияға жатады.

Сонымен, морфология бір бөлігінде синтаксистік, ал екінші бөлігінде лексикалық қатынасты білдіру құралы қызметін атқарады.

Осыған байланысты сәйкес терминологияны белгілеу өте маңызды. Осыған байланысты келесі ұғымдар мен терминдердің принципті маңызы бар: категория, синтаксистік категория, лексикалық категория, морфологиялық категория, флексия категориясы, сөзжасамдық категория, сонымен қатар лексикалық және грамматикалық жалпылаудың неғұрлым нақты ұғымдары мен оларға сәйкес келетін терминдер.

Категория-біртұтас, абстрактілі мағынамен біріктірілген нақты лексикалық, синтаксистік немесе морфологиялық қатынастардың жалпыланған ұғымы.

Синтаксистік категория-біртұтас, анағұрлым абстрактілі мағынамен біріктірілген нақты синтаксистік қатынастардың жалпыланған тұжырымдамасын анықтайтын дифференциалдық белгілердің жиынтығы: сөз тіркестерінің, сөйлемдердің, субъект, предикат, объект, үстеу, анықтау категориялары және т.б. Зат есімнің, сын есімнің, үстеудің, сан есімнің, шылаудың, есімдіктің, етістіктің және т.б. категориялары.

Морфологиялық категория-сөз тіркесінің немесе сөйлемнің бір бөлігі ретінде қызмет ететін, бір-біріне қарама-қарсы лексикалық немесе грамматикалық қатынастарды көрсететін сөздің нақты формаларын жүзеге асыратын, бір, анағұрлым абстрактілі мағынамен біріктірілген аффиксті морфемалардың жиынтығы.

Тілдің барлық морфологиялық категорияларының жиынтығы оның морфемалық немесе морфологиялық құрылымын білдіреді, ол барлық морфемалардың түбір морфемалар мен аффиксті морфемаларға, соңғысы флекстік морфемалардың және сөзжасамдық морфемалардың екі жүйесіне, ең соңында, сөзжасамдық субморфемалардың екі жүйесіне бөлінуімен сипатталады. және функционалды-грамматикалық морфемалар.

Сөздердің синтаксистік-грамматикалық қатынасын білдіретін категориялар – сөз тіркесінің немесе сөйлемнің ішіндегі сөз тіркесінің немесе сөйлем мүшелерінің сан, тұлға, шақ, иелік категориялары жататын категориялары флексионды категориялар. Сөйлем құрамындағы субъект-предикаттық қатынастың морфологиялық көрінісін біртұтас мағынамен біріктіретін, бір-біріне қарама-қарсы сан мен тұлғаның нақты формаларын біріктіретін сан және тұлға категориялары.

Сөз тіркесінің немесе сөйлемнің құрамындағы объектілік қатынастарды морфологиялық білдірудің біртұтас мағынасымен біріккен, бір-біріне қарама-қарсы жағдайлардың нақты формаларын біріктіретін іс категориясы.

Сөз тіркесінің немесе сөйлемнің құрамындағы атрибутивтік қатынастардың морфологиялық көрінісін біртұтас мағынамен біріктіретін, бір-

біріне қарама-қарсы шақ қосымшаларының нақты формаларын біріктіретін иелік категориясы.

Сөзжасамдық категориялар-лексика-грамматикалық және функционалды-грамматикалық қатынасты білдіретін категориялар.

Бірінші, лексика-грамматикалық категорияларға, мысалы, бір-біріне қарама-қарсы дауыстардың белгілі бір формаларын біртұтас біріктіретін дауыс категориясы жатады! қимыл субъектісі мен объектісінің іс-әрекеттің өзіне немесе салыстыру дәрежесі категориясына қатынасының етістіктегі морфологиялық өрнектің мағынасы, бір-біріне қарама-қарсы салыстыру дәрежелерінің нақты формаларын морфологиялық өрнектің бір мағынасымен сапа қарқындылығының қатынасы атауында біріктіреді, т.б.

Форма - белгілі бір мағынаға ие белгілі бір белгі немесе сигнал арқылы білдірілетін лексикалық немесе грамматикалық қатынастардың нақты жүзеге асуы.

Формант-белгілі бір форманы білдіру тәсілінің мағыналы бірлігі.

Жоғарыда аталған анықтамалардың барлығы осы зерттеуге ғана қатысты және тек нақты түркі тілдерін білдіреді.

Қазақ тілін тарихи-типологиялық тұрғыдан зерделеуге келетін болсақ, ол оның дамуындағы ортақ және ерекше белгілерін анықтауға, сонымен қатар құрылымы мен тарихы жағынан басқа түркі тілдерімен салыстыруға бағытталған.

Негізгі міндеттерге қазақ тілінің фонетикасының, морфологиясының, синтаксисінің, лексикасы мен семантикасының эволюциясын зерттеу, оның даму заңдылықтарын анықтау, басқа тілдермен және диалектілермен байланысын орнату, түркі тілдері жүйесіндегі орнын анықтау жатады.

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ РӨЛІ

Төлеубаева Б.М.,

«Бөбек» ҰҒПББСО РМҚК

«Бөбек» колледжі директорының

тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары,

тарих ғылымдарының магистрі

Мақалада ұрпақ тәрбиелеуде біліммен қатар ұлттық тәрбие берудің маңызы мен жолдары көрсетілген. Қазіргі таңда өзекті мәселе болғандықтан, еліміздің әрбір азаматы өнегелі ұрпақ тәрбиелеп, ұлы тұлғалар шығаруды мақсат тұтса, еліміздің жаңаруына қосқан үлесі ретінде адамдық борышын адал атқарғаны болар еді.

Жаңа Қазақстанды құру жолында әрбір ар-ұятына сүйенген азамат «Мен қандай үлес қоса аламын, қандай бетбұрыс жасау қолымнан келеді?», -деп толғануы тиіс. Білім беру жолында жүрген біздің-ұстаздардың қолында алтын көпірге байланыстырар ұлы күш-шәкіртті рухани ояту арқылы білімін іліммен ұштастыру тұрғаны мәлім.

Шәкірт-баянды болашағымыздың тізгінін ұстар тұлға деп қарасақ, иығымызға ауыр жүк арқалай отырып рухани майданға төтеп беру бізге парыз.

Рухани жұмыстарды жүргізуге сұраныс неден туып тұр?

Білім беру саласы жаңартылуда, мемлекет әр мектептің материалдық-техникалық, кадрлық әлеуетін жақсартуға барын салып жатыр. Ата-анасы балаларының бар жағдайын жасап қойған. Бірақ балалардың ғылым-білімге, жалпы өмірге деген құлшынысы барған сайын солғын тартып барады. Ештеңеге зауқы жоқ жастардың өмірге құлшынысын қалай арттыруға болады? Балаға білім беру үшін сан түрлі техникалық әдістермен қаруланып, өзің пәнді шебер түсіндіргенің жеткіліксіз екенін түсіндім. Көкейімде «Партада отырған оқушы кім? Жалпы баланың болмысы неден тұрады? Оларды қайтсек дұрыс танимыз?» деген экзистенциялық сұрақтар ояна бастады. Осындай сұрақтардың жауабын табу үшін ізденуге тура келді.

Академиялық алаңда адамның рухани болмысына орын берген ғылымның бір саласы бар. Ол-логотерапия. Бұл ғылымның негізін қалаушы -веналық ғалым Виктор Франкл. Ол XX ғасырдағы ең көрнекті психиатрлардың бірі де, бірегейі. Адамның мәнге талпынысы мен оның психикалық саулығы арасында тығыз байланыс барын алғаш дәлелдеген ғалым. Ал біз осы мән туралы ілімнің педагогикалық қырын ұштағымыз келді. Баланың тәрбиесі мен оқушының біліміне негізгі жауапты тұлға-біз баланың болмысын неғұрлым дұрыс тани алсақ, дұрыс тәрбиелеу соғұрлым оңай болады.

Ата-ананың жіберетін қателігі-балаға дербес болмыс, рухани потенциал, ерікті жаратылыс ретінде қарай алмайды. Интеллектісін ұштай берсек болды, болашақта мол ақша табатын машина деп қарайды. Мұндай кесел көзқарас балаға кері әсер етеді. Рухани болмысы бітелген бала бір күні ата-ананың «бас

ауруына» айналады. Сондықтан көбіне ата-анаға да түсіндіру жұмыстарын қолданамыз. Редукционистік, детерменистік, нигилистік көзқарастарға ұрынған ересектерге балаларының рухани қалауы мен даралығын түсіндіруге мәжбүр боламыз.

Ештеңеге қызығушылығы жоқ оқушыға тарих пәнін үйретпес бұрын өмір туралы сөйлескен жөн шығар. Математиканы, физика, химияны, әдебиет, шет тілін үйретерде бас салып цифр мен формула көрсете бермей, алдымен ол пәннің не үшін керегін түсіндірген абзал. Өмірдегі практикалық қолданысын ғана емес, фундаменталды мәнін ашып берсек қанекей! Ницщенің: «Адамға қалай өмір сүру керегін үйретпе, не үшін сүру керегін түсіндір. Қалай сүру керегін өзі де үйреніп алады», -деуінің сыры осында. Еркіндік, жауапкершілік, ар-ұят, мейірім-махаббат, кешірім, уәдеге берік болу, қайсар рух сияқты феномендердің мәнін түсінсе, олардың өмірге құштарлығы артып, өнер-білімге қызығушылығы оянады.

Алаш қайраткерлерінің өмірбаяндарын оқығанда «алғашқы білімді ауыл молласынан алды» деп келетін елеусіз ғана мәліметті талай рет көзіңіз шалған шығар. Солай болған. Адам әуелі ұлттық тәрбие алуы керек. Алаштың арыстарына бала кездерінде иманның, ұят-аят, ар, кісіліктің әліппесін үйреткен, көбінің аты белгісіз қарапайым ауыл молдалары еді. Осы арқылы ұлттық тәрбие береміз десек шынайы дәстүрлі мәдениетімізді насихаттайтын таза саф ілімді бала бойына құюымыз керек. Осы мақсатта «Рухани интеллект» пәні алғаш рет факультатив сабағы ретінде енгізіліп отыр.

Ұлттық тәрбие — ел қазынасы, халқымыздың білімділігі еліміздің байлығының ең маңызды бөлігі десек, білімнің негізі мектепте, яғни бар ғылымның бастауы – бастауыш мектепте. Өскелең ұрпақты Алаш зиялыларының ізбасарлары етіп тәрбиелеу, ең алдымен білім мен тәрбиенің бастауы болатын – ұстаз қолында, сондықтан да біздің басты мақсатымыз – құндылықпен байыту арқылы білім беру сапасын жақсарту.

Отбасында, мектепте, қоғамдық ортада құндылықтар негізінде балаларды тәрбиелеу – бүгінгі күн талабы десек, бұл бала білім алатын барлық құрылымды қамтуы тиіс. Рухани адамгершілік тәрбие баланың: адамгершілік болмысы мен адамгершілік сана қалыптасуын негізге алады.

Ұлттық тәрбие бере отырып, мынадай құндылық сезімдері мен қасиеттерін қалыптастыруды мақсат етеміз: ізгілік, ар-ождан, намыс, парыз, сенім, жауапкершілік, бауырмалдық, мейірімділік, адалдық, ынтымақтастық, ұлтаралық келісім, толеранттылық. Осы қасиеттер ғана Абай армандаған «толық адамның» үш қасиетін (нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүрек) қалыптастырады.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні рухани құндылыққа келіп тіреледі. Құндылықтың қандай түрін сіңірсе түптің түбінде соған айналып шыға келеді. Кімнің бұл өмірде беделді, құрметті, абыройлы болғысы келмейді дейсің? Бәрі де жетістікке жетсем деп талпынады. Бірақ жетістіктің деңгейі бойына сіңіргісі келетін құндылықтың сапасына тікелей тәуелді. Сапасыз құндылықты сіңіріп алған соң «неге мені ешкім сыйламайды?» деп таңғалудың жөні жоқ. Аса құнды құндылықтар әманда қиындықпен игеріледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалар жинағы – Шәкәрімнің рухани философиясы, өмір мәні туралы ойлары, адамзаттың рухани дамуы туралы тұжырымдары курс үшін құнды ақпарат көзі болып табылады.

2. Данаханс К. Рухани интеллект: Жеке даму жолындағы жаңа модель – Бұл кітапта рухани интеллекттің маңызы мен оның адамның өміріне қалай әсер ететіні, жеке тұлғалық дамудағы орны кеңінен қарастырылады.

3. Зохар Д., Маршал И. Рухани интеллект: Өмірдің терең мәнін іздеу – Рухани интеллекттің теориясы, оның адам санасын дамытудағы рөлі, ішкі үйлесімге жетудегі маңыздылығы зерттеледі.

4. Эммонс Р. А. Рухани интеллект және оның адам өміріндегі рөлі – Эммонс рухани интеллектті интеллекттің бөлек бір түрі ретінде таныстырып, оның моральдық және рухани құндылықтармен байланысын қарастырады.

5. Нұртазин Б. Қазақ халқының рухани құндылықтары – Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен рухани құндылықтары арқылы рухани интеллектті дамыту жолдарын көрсететін еңбек.

6. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы – Қазақтың дәстүрлі дүниетанымы, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан рухани құндылықтар мен даналық ойлар жинағы.

«ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ - ТАЛАЙ ҒАСЫРЛАР ЖЕМІСІ»

Алматова Г.М.,

«Бөбек» колледжі

Арнайы пәндер оқытушысы

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ халқының тарихының, бойындағы тектілік болмыстың қалыптасуына ең алдымен халық ауыз әдебиетінің рөлінің маңызын, халық ауыз әдебиетінің қазіргі қоғамдағы рөлін, қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілері арқылы баланың сөйлеуін дамытудың тиімді әдіс-тәсілдерінің жүйелеп, оны тәжірибеде сынақтан өткізу арқылы ана тілін оқытудың тиімділігін баяндайды.

Ауыз әдебиеті бұл даналардан қалған мұра. Себебі халыққа қажет болмағаны тез ұмытылады. Керегі жоқ дүние, мағынасы жоқ өлең, тақпақ тез ұмытылады. Халық өзіне керегін ғана жадында сақтайды. Дәмдісі, майлысы дегендері ғана ел жадында сақталады. Ауыз әдебиеті туындыларының авторлары өнкей данышпан әрі батыр тұлғалар. Қорқыт ата, Майқы би, Асан Қайғы, Жиренше жырау, Қазтуған, Әйтеке би, Қазыбек би, Төле би, Балпық би, Райымбек батыр, Абылай хан, Махамбет, Сүйінбай, Жамбыл және басқалары ел мен жер үшін аянбай еңбек еткен, күрескен, соғысқан даналар. Халық ауыз әдебиеті — көркем ойдың үздік үлгілері жинақталған ұлт руханиятының асыл қазынасы. Ұлтымыздың мұндай сөз өнері бүгінгі күні тарихшылар ғана емес, сонымен қатар өзге-де мамандық иелерінің қызығушылығын тудыруда. Өн бойында талай ғасырлық тарихы бар халық шығармашылығы ғылымда «халық поэзиясы», «халықтың ауызша сөз өнері» деген атаулармен-де кеңінен қолданылуда. Бұлардың әрқайсысы да бірінің орнына бірі қолданыла береді және-де, ағылшын тілінен алынған «фольклор» (ағылшынша *folk* — халық, *lore* -білім, даналық) сөзі-де осы мағынаны білдіреді.

Халық ауыз әдебиетінде халқымыздың ғасырлар бойғы басынан кешірген тарихи белестері, елінің тәуелсіздігі жолындағы ерлік, батырлық қимылдары, қазақ халқының күрескерлік қасиеттер мен халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, арман-мүддесі, қиялы бейнеленген. Халық ауыз әдебиеті мәселесі М.Әуезов,

С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Е.Смаилов, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, Ә.Қоңыратбаев, Б.Шалабаев, Ә.Мәметова, Н.Смирновалар тарапынан біршама зерттелді. Сонымен қатар, халық ауыз әдебиеті мәселесі әлі күнге дейін ғалымдардың қызығушылығын тудырып, ғылымдағы өзектілігін жоғалтқан жоқ. Адамның табиғаттың дүлей, мылқау күшімен арпалысы да сол ауыз әдебиетінде өрнектелген. Қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық өмірдің ілгерілеуіне, адамның ой-санасының өсуіне, өзін қоршаған табиғаттың сырына терең болауына байланысты ауыз әдебиеті де мазмұны, формасы жағынан байып, дамып отырған. Халықтың тарихи зердесі, философиялық ой-түйіндері, педагогикалық тәжірибесі, адамгершілік нормалары, кәсіптік әдебиетке тән көркемдік сұраныстары, театрлық өнерге тиесілі есесі ауыз әдебиетіне жүктеледі. Міне осындай тамаша жаңалықтар ғылыми жобамыздың тақырыбын *«Халық ауыз әдебиеті- талай ғасырлар жемісі»* деп алуымызға негіз болды.

Халық ауыз әдебиеті үлгілерін оқыту үрдісінде қолдану арқылы баланың сөйлеуін дамыту жолдарын айқындау және оны меңгертудің тиімді әдіс-тәсілдерін жүйелеу, халық ауыз әдебиетінің қоғамдағы орнын жүйелеп талдап, теориялық және практикалық тұрғыда негіздеу.

Ғылыми әдебиеттерге талдау жасау арқылы қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілері арқылы баланың сөйлеуін дамытудың негізгі бағыттарын анықтау;

Халық ауыз әдебиеті үлгілерінің оқушылардың ой-өрісін, тілін дамытуға, тәлім-тәрбиесіне әсер-ықпалын айқындау;

Қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілері арқылы баланың сөйлеуін дамытудың тиімді әдіс-тәсілдерінің жүйесін жасап, оны тәжірибеде сынақтан өткізу арқылы ана тілін оқытудың тиімділігін арттыру.

Ауыз әдебиеті -- халық шығармашылығының айрықша саласы, «Халық ауыз әдебиетінің бізге тигізер пайдасы қандай?» - десеңіз: оның ең басты құндылығы- халықтың салт-дәстүрін, өмір салтын сақтап, сипаттап, оны келесі ұрпаққа асыл мұра ретінде жеткізу. Сонымен қатар біз көркем әдебиетті оқи тұра сөз байлығымыз ұлғаяды, патриоттық сезіміміз оянып, рухани байимыз. Біздің ішкі жан- дүниеміз ләззаттанып, өте құнды "азық" алады. Сана-сезіміміз ұшталып, өзіміз үшін өте қажетті тақырыптарды танимыз, біз үшін жаңа авторлармен танысып, көптеген ақпарат аламыз. Халық ауыз әдебиетінің әр саласы адамға өзіндік тәрбиелілік мән-мағынасын ұғындырады. Ауыз әдебиетінің Шығарушысы да, таратушысы да, тыңдаушысы Да – халық. Сондықтан ол, шын мәнінде, халықтың өз еншісі болып табылады. Ауыз әдебиетінің осы өзгешілігі оның әлеум. Бітімін де айқын сипаттайды. 20 ғасырдың басына дейін көшпелі қоғамда туып, көшпелі қоғамның талап-талғамы мен әлеуметтік қажеттілігіне толық жауап берген ауызша сөз өнері өзіні барлық даму жолдарында айрықша жүк арқалады, көркемдігі мен әлеум.-қоғамдық қызметі бойынша ең биік тұғырға көтерілді. Көшпелі қоғам мәдениетінде табан астында туып, тыңдаушысын тәнті етпеген өлеңді, мәнерін таппаған жырды өнер деп танымаған. Осындай тіршілік аясында қалыптасқан ауыз әдебиеті барлық белгілері бойынша классикалық деңгейге көтерілген. Сондықтан да қазақ

халқының ауызша сөз өнері отырықшы елдердегі көп өнердің бір тармағы ретінде дамыған фольклорлық шығармашылықтан Оқшауланып тұрады.

Ауыз әдебиеті – тәрбие көзі, өнеге-өсиет кені. Халықтық тәрбиенің жас ұрпаққа әсер-ықпалын зерделеп-зерттеу ісімен айналысқан ғалымдардың ауыз әдебиетінің тәрбиелік мәнін жан-жақты ашып көрсеткен еңбектері баршылық. Атап айтқанда, А.Байтұрсыновтың Әдебиет танытқыш, М.Ғабдуллиннің Ата аналарға тәрбие туралы кеңес, Қ.Жарықбаевтың, С.Қалиевтың Қазақ тәлім-тәрбиесі, С.Қалиевтың Халық педагогикасының ауыз әдебиетіндегі көрінісі және т.б. еңбектерде бұл мәселе жан-жақты ашып көрсетілген. Бұл көркем ойлау мен көркем сөздің, озық тәрбиенің үлгісі болатын қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілері негізінде оқушылардың сөйлеуін дамытудың жолдарын айқындай отырып, оның білім мазмұнындағы орнын белгілеудің көкейкестілігін дәйектеуге негіз болады.

Халық ауыз әдебиетінің бүгінгі күнге дейін анықталған түрлері өте көп. Ол - аңыз-әңгіме, миф, ертегі, жыр. Деректанушы-ғалым Қамбар Атабаев өз еңбегінде оларды саралап, қысқаша түсінік берген болатын. Алайда, еліміз егемендікке қол жеткізгенге дейін халық ауыз әдебиеттерін тарихи дерек ретінде қарастыру мәселесі ғалымдар тарапынан кеңінен қолданыс таппады. Дегенмен, оның маңыздылығы мен ғылымдағы ерекшелігіне қатысты жақсы пікірлер-де айтылған. Мысалы, Е.Бекмаханов тарихи мәліметтер алуда фольклордың маңыздылығына былайша баға береді: «Қазақ фольклорын егжей-тегжейлі сипаттап жатпай-ақ айта кететін бір нәрсе: сан алуан оқиғалардың бірін қалдырмай баяндайтындықтан, талайлардың атын атап, түсін түстеп беретіндіктен, ішінде қилы деректерге толы болатындықтан бұл фольклор дегеніңіз тарихшы үшін, әсіресе, қоғамдық қатынастар саласын зерттейтіндер үшін шын мәнінде баға жетпес қазына» [6, 42]. XX ғасырдың орта шенінде айтылған біл пікір халық ауыз әдебиетінің қазақ тарихын түгендеудегі маңыздылығы мен артықшылығын білдірсе керек. Дегенмен, халық ауыз әдебиетінің қазақтың шынайы тарихын қалпына келтірудегі маңыздылығы басым болғанымен, дереккөзі ретінде өзіне тән ерекшеліктер сақтала отырып деректанулық талдаудан өтуі қажет.

Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін бастауыш, жоғарғы сыныптарда және колледж орта білімдерінде қаншалықты қамтып жатқандығына практикалық зерттеу жүргізу.

Бастауыш сыныптарда халық ауыз әдебиеті: 2-сыныпта оқушылар ауыз әдебиеті үлгілерін (ертегі, мақал-мәтел, жұмбақ-жаңылтпаш, аңыз әңгімелер мен шешендік сөздер) оқу арқылы білімдерін кеңейте түседі. Әдеби ертегелерді оқу барысында “тұтас рухани кеңістік” шығады, сонымен қатар әлемнің ұшы-қиырсыз кең, алуан түрлі және тіртұтас екендігін біледі. Әдеби шығармаларды оқу арқылы олардың бойында отансүйгіштік, еңбекқорлық, адалдық пен мейірімділік, батырлық пен азаматтық, сезімталодық пен адалдық сияқты ізгі қасиеттер қалыптаса бастайды.

3-сыныпта оқушылар халық ауыз әдебиеті үлгілері және балалар әдебиетінің әр түрлі жанрларымен таныса отырып, әдебиет әлеміне бастау

алады. Мұнда жанрлық және көркем шығармаларды тиімді үйлестіру ұстанымы іске асырылады.

4-сыныпта оқушылар халық ауыз әдебиеті мен балалар әдебиетінің озық үлгілерімен танысады. Қазақ балалар әдебиетінің қадыптасу тарихынан: шығармалардың жазылған кезеңі мен мазмұны арасындағы байланыс, автордың көзқарасы т.б. беріледі

Ауыз әдебиетінің мынадай үлгелері: балаларға арналған ойын өлеңдері, төрт түлік жырлары, ертегілер мен аңыз әңгімелер, мақал-мәтелдер мен жұмбақтар, шешендік сөздер мен билер сөздері, нақыл сөздер мен мысалдар, барырлар жырларының үлгілері, өтірік өлеңдер мен айтыс өлеңдері кең орын алады. Бастауыш сыныптарда 14%, жоғарғы сыныптарда 66%, колледж студенттері 20%.

Ал жоғары сынып оқушыларына тоқталсақ оларда қазақ әдебиеті пәнінен бөлек және де Абайтану сынды қосымша сабақтар оқытылады бұл балалардың Колледж студенттерінде де ауыз әдебиетінің үлгілерін оқыту басшылыққа алынбаған.

1-сурет

Мектептерде ауыз әдебиетін оқытудың тиімді жақтары, және ауыз әдебиетінің үлгілерін оқытудағы әдістемелік ұсыныстар;

- Мұғалімнің оқытуға жұмсалған барлық күш-жігері, оқушының өзіндік ынтасымен ұштасып, дидактикалық жаңғыртуға жетелейді.
- Көркем шығарманы оқу мен талдау барысында, мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас жақсарады.
- Оқушы азаматтыққа, отансүйгіштікке, зияткерлікке, ұлттық құндылықтарды сыйлауға, өзінің және өзіөмір сүріп отырған ортасының алдындағы жауапкершілігін сезінуге жетелейді.
- Гуманистік дүниетанымды қалыптастыруға бағыттайды.

Қорытынды. Халық ең асыл өнері – бай ауыз әдебиеті арқылы өзінің тарихын, халықтық рухын бейнелеген. Қорыта келгенде, ауыз әдебиетінің толып жатқан түрлерін эпостық, драмалық және лирикалық жанрдың маңына топтауға

болады. Сондықтан, ауыз әдебиетіндегі бұқара өкілдері тек жақХалық ең асыл өнері – бай ауыз әдебиеті арқылы өзінің тарихын, халықтық рухын бейнелеген. Қорыта келгенде, ауыз әдебиетінің толып жатқан түрлерін эпостық, драмалық және лирикалық жанрдың маңына топтауға болады. Адамзат тарихын, философиясын, мемлекет пен құқық мәселелерін зерттеген ойшылдар мен ғалымдардың назарынан ешқашан да фольклор мәселелері түсіп қалмаған. Керісінше, фольклордың бай құндылықтарын, ұлағатты сөздерін саяси-құқықтық, әлеуметтік тәжірибеде өте тиімді пайдаланған. Соның нәтижесінде жазған әдебиет көркемдік жағынан түрленіп, тәжірибеден алынған ұлағатты сөздер мен ғибратты мысалдар кітаптың рухын арттырды. Қоғамдық ғылымдарда фольклордың жетістіктері мен мол идеялары тиімді пайдаланылады. Осы мәселелерге ерекше назар аударған заң ғылымдарының докторы, профессор Н.О.Өсеров мына мағынадағы қарқынды ой-пікір білдіреді: « ... ұзақ дәуірлер бойы келе жатқан қазақ этносы өзіне хас тілінінен, дәстүр-салтынан, әдет ғұрпынан ажыраса немесе әлсіретіп, жоқ етсе, этностың кейпін жоғалтады. Қазақ деген атау тарихтан өшеді. Қазір осындай салдардың кейбірі көрініс беруде. Ол-тілінің, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінің әлсіреуі. Егер дер кезінде оларды жинақтап, түзеп алмаса іс насырға шабары айқын. Құдайға шүкір, тәуелсіздігімізді алғалы қазақ тілі – мемлекеттік тіл аталып, орын алған келеңсіздіктер жойылу үстінде. Әрине, жолында этнология, мәдени, және әлеуметтік антропология, археология, тарих, әлеуметтану, тілтану, өнертану, фольклор, философия, құқық, жантану тәрізді ғылым салаларын бірлесе зерттеп, тұжырымдар жасаған абзал.» Міне, осыған байланысты қазақ зиялылары фольклордың қоғамдық, философиялық, саяси-құқықтық ой-пікірде алатын орнына ерекше мән берген, шығармашылықтарында кеңінен пайдаланған. Соның нәтижесінде шығарманың мазмұны тартымды, ойды тереңдеткен, мәндік мағынасы көркейе түскен.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ фольклористикасының тарихы. Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, Алматы, 1988ж
2. М. Әуезов. Әдебиет тарихы, Қызылорда, 1927
3. Жүсіпов Н. Қазақ фольклортану ғылымы: XX ғасырдың бірінші жартысы. Павлодар, 2007. 381-б.
4. <https://stud.kz/referat/show/72432>
5. Фольклор шындығы, А., 1990;
6. Қазақ фольклорының типологиясы, А., 1981
7. Жұмалиев Қ., Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері, А., 1958
8. https://ust.kz/word/gylymi_joba_folklor_halyq_omirining_ainasy_10_synyp-119817.html

«МЕКТЕП-ЖОО» САБАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ПРОЦЕССУАЛДЫҚ ЖӘНЕ МАЗМҰНДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Кульбаева Б.С.,

*С.Бәйішев университет доценті,
педагогика ғылымдарының кандидаты (Ақтөбе қ, Қазақстан)*

Утегенова А.А.,

*№ 55 орта мектеп – гимназия,
бастауыш класс мұғалімі
(Ақтөбе қ, Қазақстан)*

Аңдатпа. Мақалада «Мектеп-ЖОО» сабақтастығының процессуалдық және мазмұндық аспектілері қарастырылған. Сабақтастық дегеніміз мектеп және жоғары оқу орнындағы оқытуда пайда болып, құраушыларының бірлігі мен жеке тұлғаның өзіндік оқу іс-әрекеті кезеңмен жүретін педагогикалық процесс.

Негізгі сөздер: сабақтастық, заңдылық, құзыреттілік, білім беру, педагогикалық процесс.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің міндеттерінің бірі - жалпы оқытудың, жұмыс орны бойынша оқытудың және еңбек нарығының қажеттері арасындағы өзара байланысты қамтамасыз ететін және әркімге өзінің білімге негізделген жеке әлеуетін қоғамда барынша пайдалануға көмектесетін оқыту жүйесін өмір бойы дамыту [1, 11- бап].

«Мектеп-ЖОО» сабақтастығының процессуалдық және мазмұндық аспектілері В.С.Безрукова, В.А.Гущенко, Р.А.Ильясова сияқты ғалымдардың еңбектерінде зерттелген. Е.А.Ракитина пікірінше «Мектеп-ЖОО» сабақтастығында білім мазмұны ғана орта мектеп курсынан жоғары мектеп курсына өзгермейді, болашақ қызмет сферасындағы ғылым негіздерінің мәні мен рөлін түсіну мен құзыреттілік аясының мән-мағынасы өзгереді. ЖОО-да құзыреттілікті қалыптастыруға көңіл аударылып, зерттеу жұмыстары жүргізілуде, өйткені бұл әлемдік білім беру жүйесіне кіретін елдердің өзекті мәселесі.

Сабақтастық - педагогикада заңдылық, жалпыдидактикалық ұстаным, шарт, тәсіл, құрал, үдеріс ретінде қарастырылатын көпсапалы ұғым. (А.В.Батаршев, С.М.Годник, Ю.А.Кустов, Н.Д.Хмель, С.Смаилов, С.З.Қабақбаев, Қ.Т.Өстеміров және т.б.). Бұл ұғым табиғаттағы, қоғам мен танымдағы даму үдерісінде, құбылыстардың арасындағы байланыстарда жаңаның ескіні ауыстыра отырып, оның кейбір элементтерін өзінде сақтап қалу жағдайы ретінде түсіндіріледі және педагогикалық процестің ерекшеліктеріне байланысты педагогикалық сабақтастықтың өзіне тән мән-мағынасын түсінуге негіз болып табылады.

Сабақтастық, жүйелілік принциптеріне негізделген оқу процесін ұйымдастыру жүйесі ғана жинақталған білім арқылы оңтайлы шешім қабылдай

алатын, бәсекеге қабілетті, кәсіптік деңгейі жоғары жаңа типті білікті мамандар мен жалпы білім беретін мектептер түлектерін дайындауға мүмкіндік береді. Бүгінгі ғаламдық білім беру кеңістігіне сай білім беру, танымды, ойлауды дамыту, өзінше ғылыми тұжырым жасауға, олардың қажетіне қарай ғылым жетістігін сұрыптауға, болашақ маманға өзінің іс-әрекетінің субъектісі болуына мүмкіндік туғызу - көкейкесті мәселе болып табылады. Өйткені, тек жоғары білімді маман ғана қоғамның экономикалық, әлеуметтік және мәдени өркендеуінің көшбасшысы бола алады. Қай уақытта болмасын білім жүйесі және оның дамуы, мемлекеттік бағдарламалардың маңызды бөлігін құрайды.

Білім беру жүйесін модернизациялауда жаңа жолдарды іздестіру оның әрбір басқыштарының және тұтас алғанда өзара байланысының динамикалық дамуын қамтамасыз ететін механизмді енгізу қажеттігін туындатып отыр.

Қазақстанның білім беру саласындағы мемлекеттік саясаты ең алдымен үздіксіз білім беру проблемасын шексіз мақсатында білім беру мазмұнына өзгерістер енгізуге бағытталған, осы орайда ол үздіксіз, жүйелілік, сәйкестік секілді дидактиканың жетекші принциптеріне негізделді. Жоғарыда келтірілген дидактикалық принциптер білім беру жүйесінде іске қосылған, оларды жүзеге асыру кезекпен емес, бір мезгілде, комплексті түрде жүргізілуі керек. Барлық принциптер өзара тығыз байланысты, бірінің талабы екіншісімен астарласып жатыр. Олар бағыттаушылық функцияны атқарады, оқытудың сапалы нәтижелеріне жету жолдарын көрсетеді. Принциптер мүмкіндіктерді, күш жігерді қалыпқа түсіруде, егер олар бұзылмаса алға ілгерілеу болатынын сеніммен айтуға болады. Негізгі дидактикалық принциптердің негізгі жайлары мен оқытуда, тұтастай алғанда «Мектеп-ЖОО» жүйесінде оқытуда сабақтастықты қамтамасыз ету мақсатында білім беру процесін жүзеге асыру ерекшеліктерін қарастырайық.

Қазіргі білім беру жүйесінің маңызды сипаттарының бірі - оның үздіксіздігі. Бұл ғалымдардың пікірі бойынша, адамның білім беру қарқыны мен ынтасын қамтамасыз етуі тиіс сабақтастық принциптігін жүзеге асыруды ұйымдастыру қажеттігімен ерекшеленеді. Жеке адамды, оқушылардың интеллектуалды қабілетін дамытуға, жемісті ойлау жүйесін қалыптастыруға бағытталған мақсат, міндет, жұмыстың формалары мен әдістерінің бірлігі үздіксіз білім беру шарты болып табылады. Бұған мектептердегі білім берудің түрлі кезеңдері мен жоғары беру жүйесінің түрлі басқыштарында білім беру компоненттерінің үйлесімділігі мен сәйкестілігі де кіреді. Оқу танымындағы диалектикалық серпілістер, оқушылар білімін жинақтау жүйесінің қалыптасуы жекелеген оқыту жағдайларының тұтас оқу процесіне бірігуге мүмкіндік беретін оқыту жүйесін құру да жатады. Сонымен қатар, көптеген оқу мекемелерінің жұмыс тәжірибесі мен зерттеулер нәтижелеріне (П.А. Михайлов, Е.А. Маслыков, Л.Н. Мазаева және басқалар) талдау үздіксіз білім беру жүйесіндегі қазіргі оқыту практикасындағы елеулі кемшіліктер оқыту жүйесі элементтері арасындағы сабақтастықтың сақталмайтынын көрсетеді. Мұның барлығы оқу процесін тиімді басқаруды ұйымдастыруға кедергі келтіреді.

Н.М. Гулевская үздіксіз білім беру жүйесінде, оның ішінде «Мектеп-ЖОО» жүйесінде сабақтастық сақталмауының төмендегідей себептерін бөліп көрсетеді:

- жекелеген пәндер бойынша жалпы білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындарында сәйкес бағдарламалар мен сәйкестіктің болмауы;
- білім берудің барлық деңгейлерімен басқыштарында сабақтастықтың болмауы;
- базалық компоненттің (білім беру ядросының) болмауы, бұл оқытудың теңдестірілгенді тежейді;
- жаратылыстану және гуманитарлық білім беру жүйесінде фундаменталды компоненттердің айқындалмауы [2, 6-76].

Автордың пікірінше, оларды болдырмау шарттарының бірі білім беру мазмұнын сұрыптауды мақсаткерлікпен жүргізу, бұл оқытудың сапалық көрсеткішін көтеруге, оның құрылымы мен мазмұнын жетілдіруге мүмкіндік береді. Қоғамдық дамудың тарихи тәжірибесі жүйеден тыс оқыту міндеттерін шешудің мүмкін еместігін көрсетеді. Оқыту сабақтастығы жүйе ретінде оқыту процесінің негізгі компоненттеріне сәйкес өзіне құрылымдық компоненттерді иеленеді. Ю.К.Бабанскийдің пікірінше, оқыту процесінің компоненттеріне төмендегілер жатады. Тұтассыз, ынталандырушы-мотивациялық, бақылау реттеушілік, бағалау нәтижелілік. Оқу процесінің барлық компоненттерін өзара заңдылық байланыста қарастыру керек. Оқыту мақсаты білім беру мен әлеуметтік іс-әрекеттің субъектісі ретіндегі білікті мамандарды қалыптастыруда қоғамдық әлеуметтік сұранымды орындау қажеттігін көрсетуде оқытудың мазмұнын белгілейді. Сондай-ақ, оқыту процесінде бақылауды реттеуді, бағалауды қамтамасыз ете отырып, белгілі бір нәтижелерге қол жеткізуі тиіс. Оқыту процесінің біртұтас компонентті бағдарлама талаптары, білім алушылардың еркешеліктері мен жеке өзгешеліктерінің педагогтардың педагогикалық және әдістемелік шеберліктерінің есебі негізінде айқындалады. Білім беру тиісті оқу орны арқылы ғылыми мағлұмат беріп, адамның танымын, білімін, дағдысын, дүниеге көзқарасын жетілдіру процесі; қоғам мүшелерінің мәдениетін дамытудың негізгі шарты; мақсаты - қоғам мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалды, мәдени дамуында және олардың кәсіптік біліктілігінде жоғары деңгейге қол жеткізу болып табылатын тәрбие мен оқытудың үздіксіз процесі; жүйеге келтірілген білім, іскерлік дағды және ойлау тәсілдері көлемін меңгеру процесі мен нәтижесі. Білімділіктің басты өлшемі - білімнің жүйелілігі, ойлаудың жүйелілігі мен логикалылығы [3, 27- 6]. Білім беру жүйесінің басты міндеттері - ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіпке үйретуге бағытталған біліммен қамтамасыз ету болып табылады. Білім беру оқыту мен өз бетінше іздену негізінде жүзеге асырылады. Өскелең ұрпақты тәрбиелеу мен оқытуда мектептің алатын орны ерекше. Оның қызметі үнемі дамуда. Жаңа заман талаптарына сәйкес мектептің дамуы көптеген қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді шешуді қамтамасыз етуі керек.

Білім саясатының өзекті мәселелері - кәсіптік даярлаудың сапасын жақсарту, біліммен қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік жүйесін түбегейлі жаңарту, оқытудың формалары мен әдістерінің түрлерін өзгерту, ондағы алдыңғы қатарлы оқу-тәрбие тәжірибелері мен қазіргі қоғамның сұраныстарының алшақтығын жою, білімдегі жаңашылдықты саралау, білімді жетілдіру үдерісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз етуде оның ролін арттыру және қазіргі заман техникасы мен технологиясын жоғары деңгейде қолдана білу. Оқу іс-әрекетінің интерактивтілігі берік те тиянақты білім берудің жолдарын қарастыру, оқушылардың шығармашылық ойлауына, ізденуіне мүмкіндік жасау, оларды қызықтыра алу, оқыту процесін ғылыми негізде ұйымдастыру және т.б.

Осы айтылған мәселелерге орай жоғары білімді мамандарға қойылатын талаптар соңғы жылдары күрделенді. Жаңа қоғамның білікті маманы - ол рухани адамгершілігі жоғары азаматтық жауапкершілігі мол, белсенді, шығармашыл тұлға, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі көрсетуге ұмтылысы, әдіснамалық қалыптасуының жоғары деңгейін сипаттайтын әлеуметтік, тұлғалық, коммуникативтік, ақпараттық және біліктіліктің басқа түрлерін меңгерген құзырлығы жоғары маман болуы тиіс. Еліміздің білім беру жүйесінің реформасы, соңғы он жылдағы өзгеріс жағдайына байланысты халықаралық білім беру стандартына жақындастыру мен әлемдік білім беру кеңістігіне кіріктіру мақсатында жүзеге асырылды. Білім беру жүйесін реформалау процесінде бірқатар жағымды сипаттағы тенденциялар байқалды.

Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында мысалы: педагог үшін, педагог кәсібінің тартымдылығы, мансаптық оқу жүйесін қамтамасыз ету, барлық қызмет аясында білім алу, оның ішінде шетелде және кәсіптік құзыреттілікті дамыту сөз болады.

Білім алушылар үшін: баршаға бірдей сапалы білімге қол жеткізу; үздіксіз білім беру ресурстары мен технологияларына қол жеткізу; коммуникативті және кәсіптік құзыреттілікті дамыту мен жаңа формациядағы болашақ педагог мамандарына қойылатын негізгі талаптар қарастырылған.

Мұғалім білімнің өзіндік құндылығын анық саналы түсініп, өзінің пәнін жетік біліп, пәннің оқыту әдістемесін меңгеріп, педагогика мен психологияны, тұлғалық бағдарына педагогикалық технологияны пайдалану және өзінің жеке тұлға ретінде мотивациясын меңгеру қажет. Мамандардың пікірінше, ХХІ ғасырда тиімді білім беру жүйесін жасайтын жас ұрпақтың ақыл-ой және рухани потенциалын барынша дамытуға мүмкіндігі бар «Мектеп - ЖОО» ғана озат болады [4].

Сонымен ойымызды қорыта келе, сабақтастық дегеніміз мектеп және жоғары оқу орнындағы оқытуда пайда болып, дамитын процесс құраушыларының бірлігі мен жеке тұлғаның өзіндік оқу іс-әрекеті кезеңдеп жүретін педагогикалық процесс [5, 12- б]. Тарих дөңгелек тұтастай кері айналып білім беру жүйесіне жүргізіліп жатқан реформалар нарықтық экономика жағдайында әлемдік кеңістік ауқымына бағыттталып отыр. Егеменді елдің

болашағын бүгінгі ұрпақты оқыту процесінде сабақтастық принциптерін жүзеге асырумен байланысты болғандықтан, шәкірттің рухани әлемін ғаламдық біліммен сусындату міндетін қасиетті парыз деп санау керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңы, 2007 жыл.
2. Гулевская Н.М. Дидактические основы преемственности школьных и вузовских учебных программ Улан - удэ 2000 - 30с.
3. Бабанский Ю.К. Педагогика Москва 2003 -257с.
4. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
5. *Селевко Г.К.* Современные образовательные технологии: Учебное пособие. - М.: Народное образование, 1998. - 256 с.

ПІКІРТАЛАС АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН АРТТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Ақырап А.,

С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,

2-курс магистранты

Қазақстан, Ақтөбе қаласы

Аңдатпа. Мақалада жоғары сынып оқушыларының коммуникативтік дағдыларын арттыру мақсатында пікірталас әдісін қолданудың тиімділігі айтылды. Пікірталас (discussion) әдісінің шығу тарихы мен зерттелуі, отандық білім берудегі озық тәжірибелер талқыланды.

Ағылшын тілі сабағында пікірталас әдісін заманауи технологиялармен байланыстыра отырып, жоғары сынып оқушыларының коммуникативтік дағдыларын арттыру тиімділігі айтылды.

Негізгі сөздер: ағылшын тілі, пікірталас, коммуникативтік дағды, оқытудың әдіс-тәсілдері

Оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуда пікірталас әдісі тиімді оқыту тәсілдерінің бірі болып табылады. Оқушылар пікірталас барысында өз ойларын еркін жеткізіп, басқалардың пікірін тыңдап, талқылау арқылы тілдік қарым-қатынас дағдыларын жетілдіреді. Пікірталас барысында оқушылар сыни тұрғыдан ойлау, дәлелдеу және өз көзқарасын қорғау дағдыларын дамытады. Сондай-ақ, пікірталас әдісі арқылы оқушылар өздерінің тілдік білімдерін тәжірибеде қолдануға және шынайы коммуникация жағдайларында қарым-қатынас жасауға мүмкіндік алады. Осы әдістің оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуда тиімді екендігін көрсететін тағы бір маңызды фактор - оның шынайы

өмірлік жағдайларға жақындығы. Пікірталас барысында оқушылар өз пікірлерін дәлелдеу үшін нақты мысалдар келтіріп, тілдік қорын байытады және сөйлеу мәдениетін жетілдіреді. Пікірталас әдісі сонымен қатар оқушылардың өзара ынтымақтастық және топта жұмыс істеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Алғаш рет ежелгі Грекияда философиялық пікірталастар түрінде қолданылып, кейіннен білім беру жүйесінде кеңінен тарала бастады. Бүгінгі таңда пікірталас әдісі әлемнің көптеген елдерінде білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қолданылып келеді. Пікірталас әдісінің тиімділігін арттыру үшін мұғалімдер оқушылардың қызығушылығын тудыратын өзекті тақырыптарды таңдап, нақты мақсаттар қоюы керек. Сонымен қатар, мұғалімдер оқушылардың жас ерекшеліктері мен тілдік деңгейлерін ескеріп, сабақты жоспарлау қажет. Пікірталас әдісін тиімді қолдануда мұғалімдер оқушылардың сөйлеу және тындау дағдыларын дамытуға ерекше назар аударуы тиіс [1].

Ағылшын тілі сабағында пікірталас әдісін қолдану оқушылардың тілдік дағдыларын, сөздік қорын және сөйлеу мәдениетін тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Пікірталас әдісі оқушылардың ағылшын тілінде еркін сөйлеу қабілетін арттырып, тілдік кедергілерді жеңуге көмектеседі. Жоғары сыныптарда пікірталас әдісін тиімді қолдану үшін мұғалім оқушылардың тілдік деңгейін, тақырыптың күрделілігін және сынып ішіндегі топтық динамиканы мұқият ескеруі қажет. Сонымен қатар, мұғалім пікірталас тақырыптарын оқушылардың қызығушылықтары мен өмірлік тәжірибелеріне сәйкес таңдап, оларды белсенді қатысуға ынталандыруы маңызды. Пікірталас әдісін тиімді қолдану үшін мұғалімдер оқушылардың тақырыпқа деген қызығушылығын арттырып, олардың белсенді қатысуын ынталандыратын әдіс-тәсілдерді қолдануы керек [2].

Пікірталас әдісін тиімді жүргізу үшін мұғалімдер алдымен оқушылардың дайындық деңгейін анықтап, нақты мақсаттар мен міндеттерді белгілеуі қажет. Пікірталас барысында қолданылатын әдістемелік тәсілдердің бірінші және маңызды қадамы - оқушылардың тақырып бойынша алдын-ала дайындығын қамтамасыз ету. Оқушылардың пікірталасқа дайындық жұмыстары тақырып бойынша қажетті материалдарды жинау және негізгі аргументтерді құрастырумен басталуы керек. Мәселен, тақырып бойынша пікірталас жүргізу тәртібі мен ережелерін оқушыларға түсіндіріп, оларға нақты мысалдар келтіру қажет. Жоғары сынып оқушылары келесі тақырыптар бойынша пікірталас жүргізе алады:

1. The Impact of Social Media on Youth
2. Environmental Protection Issues
3. Changes in the Education System
4. Career Choices for Young People

Пікірталас әдісін қолданған кезде, "The Impact of Social Media on Youth" тақырыбы бойынша оқушылар екі топқа бөлініп, әлеуметтік желілердің жастарға оң және теріс әсерлерін талқылап, өз көзқарастарын дәлелдермен қорғауы керек. Пікірталас процесін бастау алдында, оқушыларға тақырып бойынша зерттеу

жүргізуге және негізгі аргументтерді дайындауға уақыт беру қажет [3].

Пікірталас әдісін ағылшын тілі сабағында қолдануды алғаш рет америкалық педагог Джон Дьюи өзінің "How We Think" (1910) еңбегінде ұсынып, оның тиімділігін дәлелдеді. Ол өз еңбегінде пікірталас әдісінің тиімділігі мен маңыздылығын атап көрсетіп, оқушылардың сыни ойлау қабілеттерін дамытудағы рөлін талдады. Оның ойынша, пікірталас әдісі оқушылардың өз ойларын еркін білдіруі мен сыни тұрғыдан ойлауын дамытуда маңызды рөл атқарады. Джон Дьюидің пікірталас әдісі туралы идеялары кейіннен көптеген педагогтар мен зерттеушілердің еңбектерінде дамытылып, қазіргі білім беру жүйесінде кеңінен қолданылады. Бұл тұжырымдамалар кейіннен білім беру саласындағы көптеген зерттеушілердің еңбектерінде талданып, практикалық тәжірибе арқылы дәлелденді. Қазақстанда пікірталас әдісін білім беру саласында қолдану тәжірибесі соңғы жылдары белсенді түрде дамып келеді. Пікірталас әдісін білім беру жүйесіне енгізу арқылы оқушылардың сыни ойлау және коммуникативтік дағдыларын жетілдіруге жаңа мүмкіндіктер ашылды. Пікірталас әдісінің білім беру жүйесіндегі тиімділігін зерттеген отандық ғалымдардың еңбектері оның оқушылардың тілдік дағдыларын дамытудағы маңызын көрсетеді.

Ағылшын тілі сабағында пікірталас әдісін қолдануда интерактивті технологияларды, онлайн платформаларды және заманауи медиа ресурстарды пайдалану арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыруға болады. Мысалы, онлайн пікірталас платформаларын қолдану арқылы оқушылар әлемнің түкпір-түкпіріндегі құрдастарымен тақырыптарды талқылап, тәжірибе алмаса алады. Сонымен қатар, пікірталас әдісін жетілдіру үшін виртуалды шындық технологияларын қолданып, оқушыларға нақты өмірлік жағдайларды модельдеуге мүмкіндік беруге болады. Бұл технологиялық жаңашылдықтар пікірталас әдісін қолданудың тиімділігін арттырып, оқушылардың ағылшын тілінде қарым-қатынас жасау дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді [4].

Пікірталас әдісін қолдану кезінде мұғалім бағыттаушы және үйлестіруші рөлін атқарып, оқушылардың өз бетінше ойлауы мен пікір алмасуына жағдай жасауы керек. Мұғалім пікірталас барысында оқушылардың өз ойларын еркін білдіруіне мүмкіндік беріп, қажет болған жағдайда ғана түзетулер мен ұсыныстар енгізуі тиіс. Мұғалім сонымен қатар пікірталас барысында оқушылардың тілдік дағдыларын бақылап, олардың сөйлеу мәдениеті мен дәлелдеу қабілеттерін жетілдіруге көмектесуі маңызды. Қорыта келгенде, ағылшын тілі сабағында жоғары сынып оқушыларының коммуникативтік дағдыларын арттыру үшін пікірталас әдісінің тиімділігі зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бояркина Л. М. Особенности использования метода дискуссии на уроках английского языка [Электронный ресурс] / Л. М. Бояркина, А. А. Нелькина // Научное обозрение: электрон. журн. – 2017. – № 2.
2. Welty, W. M. (1989). Discussion Method Teaching: A Practical Guide [Techreport]. University of Nebraska - Lincoln. <https://digitalcommons.unl.edu/podimproveacad/183>
3. Нелькина А.А. Дискуссия как основа эффективного формирования иноязычной коммуникативной компетенции // Научное Обозрение, 2017.- №3, 1-1.
4. Прахина Н.А. Развитие социокультурной компетенции при обучении диалогической речи на уроке английского языка. Научное Обозрение, 2017, №3, 1-1.

ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Кириленко Т.Г.,
факультет машиностроения, энергетики и
информационных технологий,
Физ.2-23-311-13. А.Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай Өңірлік Университеті,
Қостанай қ., Қазақстан.
Кенжекиев М.С.,
Научный руководитель,
главный преподаватель, с/к «Сұңқар»

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы физического воспитания детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ). Описаны современные методики и технологии, способствующие развитию физических и психоэмоциональных способностей детей с ОВЗ. Акцент сделан на индивидуальном подходе, инклюзивных практиках и роли физической культуры в социальной интеграции.

Введение. Физическое воспитание детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) является важной частью общего процесса их развития и социализации. Оно не только укрепляет физическое здоровье, но и способствует формированию психоэмоциональной устойчивости, развитию когнитивных способностей и социальным навыкам. Основная цель физического воспитания в данном контексте — создание условий для полноценной жизни и интеграции в общество. Физическая активность способствует улучшению работы сердечно-сосудистой и дыхательной систем, развитию мышечной силы и координации

движений. Кроме того, регулярные занятия физической культурой способствуют формированию дисциплины, ответственности и умения работать в команде. Важно отметить, что физическое воспитание также играет значимую роль в профилактике вторичных осложнений, связанных с ограниченными возможностями здоровья. Создание инклюзивной образовательной среды, учитывающей потребности каждого ребёнка, позволяет повысить мотивацию к занятиям и улучшить качество жизни. Таким образом, физическое воспитание детей с ОВЗ требует комплексного подхода, включающего медицинские, педагогические и психологические аспекты для достижения оптимальных результатов.

Особенности физического воспитания детей с ОВЗ. Физическое воспитание детей с ограниченными возможностями здоровья имеет ряд особенностей, которые определяют подходы к организации и проведению занятий. Основным принцип физического воспитания таких детей — это индивидуализация, то есть учет физических, психоэмоциональных и когнитивных особенностей каждого ребенка. Не существует универсальных программ, которые одинаково эффективно подходили бы всем детям с ОВЗ, поэтому важно разрабатывать адаптивные методики, учитывая медицинские показания, уровень физической подготовки и личные интересы ребёнка.

Важным аспектом является создание инклюзивной среды, где дети с ОВЗ могут заниматься физической культурой вместе со сверстниками без ограничений по здоровью. Такая практика способствует не только физическому развитию, но и социальной адаптации, формированию чувства принадлежности к обществу, улучшению коммуникативных навыков и укреплению уверенности в себе. Инклюзивные занятия развивают толерантность и уважение к различиям, как у детей с ОВЗ, так и у их здоровых сверстников.

Контроль за безопасностью во время занятий играет ключевую роль. Специалисты должны строго следить за правильностью выполнения упражнений, учитывать возможные риски и ограничивать нагрузки, чтобы избежать травм. Для этого важно проводить регулярные медицинские осмотры, контролировать физическое состояние детей и корректировать программы тренировок в зависимости от их самочувствия и прогресса.

Психологическая поддержка также является важным компонентом физического воспитания. Дети с ОВЗ часто сталкиваются с трудностями в принятии себя и своих особенностей, что может снижать мотивацию к занятиям. Педагоги и тренеры должны не только обучать физическим упражнениям, но и работать над формированием положительного отношения к физической активности, помогать детям преодолевать внутренние барьеры, поощрять их достижения и поддерживать веру в собственные силы.

Эффективность физического воспитания во многом зависит от комплексного подхода, который включает сотрудничество педагогов, врачей, психологов и родителей. Такая междисциплинарная работа позволяет создавать наиболее благоприятные условия для развития детей с ОВЗ, адаптировать

программы к их индивидуальным потребностям и обеспечивать всестороннюю поддержку

Методы и подходы. Современные методы физического воспитания детей с ОВЗ основаны на комплексном и индивидуализированном подходе, который учитывает физическое, эмоциональное и психическое состояние ребёнка. Адаптивная физическая культура играет ключевую роль, так как направлена на развитие двигательных навыков, улучшение координации и общей выносливости. Такие занятия помогают детям с различными формами ограничений здоровья не только улучшить физическое состояние, но и повысить самооценку, развить мотивацию к активной жизни. Важным элементом является использование терапевтических упражнений, которые направлены на коррекцию нарушений опорно-двигательного аппарата и укрепление мышечного корсета. Игровые методы также широко применяются в работе с детьми с ОВЗ, так как они способствуют не только физическому, но и социальному развитию, формированию коммуникативных навыков и умению работать в команде. Кроме того, методы кинезитерапии помогают восстановить и поддерживать двигательные функции, улучшая гибкость и координацию движений. Современные технологии, такие как интерактивные тренажёры и виртуальная реальность, делают процесс занятий более интересным и увлекательным, что способствует повышению мотивации у детей. Важно отметить, что все методы должны быть адаптированы к индивидуальным потребностям каждого ребёнка, с учётом его физических возможностей и состояния здоровья. Поддержка специалистов, таких как реабилитологи, логопеды, психологи и педагоги, обеспечивает комплексный подход к физическому воспитанию, создавая условия для гармоничного развития и успешной социализации детей с ограниченными возможностями здоровья.

Роль физического воспитания в социальной интеграции. Физическое воспитание играет ключевую роль в социальной интеграции детей с ОВЗ. Регулярные занятия помогают детям преодолевать страхи и неуверенность в своих силах, формируя уверенность в себе. Участие в групповых упражнениях и спортивных мероприятиях способствует развитию коммуникативных навыков, общению и налаживанию дружеских связей. Инклюзивные спортивные мероприятия, такие как параолимпийские игры, помогают детям почувствовать себя частью общества и реализовать свой потенциал.

Заключение. Физическое воспитание детей с ограниченными возможностями — это не просто тренировки для поддержания физической формы. Это комплексная система, направленная на всестороннее развитие личности, улучшение качества жизни и успешную интеграцию в социум. Для достижения наилучших результатов важно использовать индивидуальный подход, современные методики и создавать поддерживающую инклюзивную среду. Особое значение имеет взаимодействие педагогов, медицинских работников и родителей, что позволяет разработать эффективные программы, учитывающие все аспекты здоровья и развития ребёнка. Регулярные занятия

физической культурой помогают детям не только укрепить здоровье, но и развить важные жизненные навыки, такие как самостоятельность, уверенность в себе и способность к сотрудничеству. Важно также учитывать эмоциональную поддержку, которая способствует формированию позитивного отношения к занятиям и улучшению психоэмоционального состояния детей. Таким образом, физическое воспитание является важным фактором в процессе реабилитации и социальной адаптации детей с ОВЗ, создавая условия для их успешного будущего в обществе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Булгакова Н.Ж., Морозов С.Н., Попов О.И., Морозова Т.С. Адаптивная и лечебная физическая культура. Плавание: учебное пособие для вузов. — 3-е изд., перераб. и доп. - Москва: Издательство Юрайт, 2020. - 401 с.
2. Казакова Т.Н. Теория и методика адаптивной физической культуры: учебное пособие. - Новосибирск: Новосибирский государственный технический университет, 2015. - 215 с.
3. Бегидова Т.П. Основы адаптивной физической культуры. — Москва: Издательство Юрайт, 2025. - 320 с.
4. Сидоров В.В. Социальная интеграция детей с ОВЗ через физическую культуру // Современные исследования в области образования. - 2024. - №1. - С. 12–18.
5. Петров Б.Б. Физическое развитие детей с ограниченными возможностями здоровья // Педагогика и психология. - 2022. - №4. - С. 30–35.
6. Иванов А.А. Адаптивная физическая культура: современные подходы и методики // Инновации в образовании. - 2023. - №2. - С. 45–50.
7. Смирнова Е.В. Воспитание двигательных качеств у детей с ограниченными возможностями здоровья // Вестник современной науки. — 2023. - №5. - С. 67–72.
8. Михайлова И.В. Психолого-педагогические основы инклюзивного образования. — Санкт-Петербург: Речь, 2020. - 280 с. Доступно по ссылке
9. Киселёв А.А. Физическая реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья // Современные исследования в области физической культуры. - 2023. - №3. - С. 15–22.
10. Усанкин Д.В. Роль адаптивной физической культуры и спорта в комплексной реабилитации лиц с ограниченными возможностями здоровья // Молодой ученый. - 2023. - №5. - С. 309–311.

КАЗАХСКАЯ СВАДЬБА В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID – 19

Каби А.Т.,

*магистрант 2курс 7М01601- История,
Актюбинский региональный университет
имени К. Жубанова*

Аннотация. В сезон весны и лета народ планирует проведение своих памятных торжественных мероприятий. Все стараются уделить особенное внимание семейным праздникам в богатое солнцем погоду. И проведение свадьбы не является исключением. Так все и проходило в начале 2020 года – народ строил планы и готовился к их осуществлению. Но планам суждено было не сбыться.

На мир обрушилась эпидемия "COVID-2019", которая оказала свое влияние и на нашу страну. После объявления всемирной пандемии в 2020 году наша страна претерпела значительные изменения в развитии экономики, социальных отношениях и даже затронула вопросы в сфере политики.

Ключевые слова: пандемия, «COVID-2019», традиция, «беташар».

Первые случаи регистрации инфекции "COVID-2019" на территории Казахстана было в 13 марта 2020 года. Для предотвращения распространения инфекции с 16 марта до 11 мая 2020 года в государстве был введен режим чрезвычайного положения: были установлены ограничения на въезд и выезд из страны, во всех регионах введен карантин, либо другие ограничительные меры. Приостановлена деятельность крупных непродовольственных объектов торговли, кинотеатров и других мест с массовым скоплением людей. С этого момента привычная жизнь граждан сильно изменилась. С 31 марта 2020 года установлен ряд ограничительных мер в Актюбинской области, включая закрытие въезда и выезда из региона. С 6 апреля город Актобе был закрыт на карантин. [1]

Пандемия коронавируса привела к отмене проведения мероприятий с приглашением гостей. Свадьба была не исключением. Были закрыты рестораны и кафе, а также звать гостей домой было под запретом. Не соблюдение предписаний во время карантина влекло за собой административную ответственность для приглашающих. Помимо наказания штрафом, хозяева и гости рисковали своим здоровьем, так как могли быть зараженными.

Все это не могло не сказаться на проведении памятных и торжественных мероприятий граждан нашего государства в целом. Строгие ограничение и регулирование поведения жителей внесло резонанс в проведении торжеств. Казахи – это народ, который отличается своим размахом проведения празднования знаменательных событий. На свадьбу у народа принято приглашать не менее 150 человек. А тут ограничения, а то и вовсе запрет на проведение мероприятий со скоплением людей. Для казаха это было настоящим

испытанием. В обиход речи вошел термин онлайн. Все мероприятия могли проводить в данном формате. Свадьбы можно было проводить в таком режиме.

Как правило, в Казахстане народ не мог быстро перестроиться на такой формат проведения торжеств, приостановить или вовсе отказаться от этого. Не смотря на все запреты скопления людей и проведения мероприятий, карающими законом государства, рискуя казахский народ не отказывается от проведения свадебного торжества, с приглашением на мероприятие более 100 человек. И мало того, что организаторы рискуют тем, что не выполняют предписания властей, гости не отказываются от приглашения, рискуя здоровьем и быть наказанными.

Конечно, во время пандемии традиции претерпевают трансформацию, но в целом соблюдаются.

Свадебный ритуал традиционно начинается со сватовства невесты – сырға салу. Хотя уже довольно продолжительное время свадьба имеет начало со встречи будущих сватов – құдағи с целью оговаривания процесса мероприятия, подарков и сопутствующих вопросов. Без внимания не остается вопрос о выплате қалын мал стороне невесты и приданного последней. После этого соблюдается народная традиция сырға салу. Сваты в составе 3-4 человек направляются в дом невесты с целью подтверждения своих серьезных намерениях – желание молодых связать свое будущее узами брака. После чего через непродолжительное время играют қыз ұзату, то есть свадьба со стороны невесты. Затем проводят свадьбу жениха – той үйлену. Для казахского народа характерно проведения свадебного мероприятия как со стороны жениха так и со стороны невесты. Итого получается две свадьбы. После окончания свадеб проводится очередное застолье, но уже в честь породнения сторон вступивших в брак. Из всех перечисленных мероприятий самым масштабным является свадьба со стороны жениха – или той үйлену.

Казахская свадьба отличается своими размахом и особенным застольем. Приглашается большое количество гостей, состоящих из приглашенных многочисленных родственников и знакомых и накрывается богатый разнообразием стол для угощения. Пировать казахи умеют.

Во время пандемии стиль свадьбы в нашей стране, как и свадебный стол, сильно изменился. Потому что из-за введенного карантина проведение памятных торжеств было под запретом. Учитывая этот аспект, для нашего народа это явилось стрессом. Во время пандемии 2020-2022 годов многие горожане столкнулись с дилеммой, стоит ли проводить семейные праздники и обеды, так как существовал запрет на проведение мероприятий. Общество разделилось. Одни считали приоритетом соблюдения национальных традиций, не смотря не на что, другие посчитали правильным соблюдение предписания властей. Споров было много. Продолжающаяся пандемия коронавируса привела к отмене многих мероприятий, в том числе свадеб. Перенести торжественную церемонию на неопределенный срок посчитали некоторые семьи, соблюдая предписания. Имелись такие пары, некоторые молодожены, чья свадьба должна была

проходить в период пандемии, были вынуждены вступить в большую жизнь, не устраивая пышную свадьбу, подчиняясь требованиям карантина.

Режим карантина, объявленный в марте 2020 года, негативно повлиял на "той-бизнес" в Казахстане. Рестораны и кафе официально были закрыты. Именно это привело к проблемам в сфере частного бизнеса, который терпел огромные убытки.

Произошли большие изменения в проведении масштаба торжества. Организаторы свадеб тайно проводили свои мероприятия во время карантина, но при этом очень рискуя. Количество гостей уменьшилось. Народ стал делать обряд беташар в маленьком кругу близких родственников. Да и продолжительность мероприятия была сокращена. Заведения, для проведения мероприятий официально были закрыты, но организаторы свадеб под уговорами просили владельцев разрешения провести семейное торжество. Риск существовал с обеих сторон. Наказания было бы не избежать, если власти узнают о работе заведения. Но тем не менее такие заведения находились в которых проводились памятные семейные торжества. Запуск гостей был через служебный вход. Время прохождения свадьбы было ограниченным. Проходящие мимо ресторанов и кафе граждане даже не подразумевали о таком. Официально заведение было закрытым.

Во время пандемии мы поняли, что проведение семейных торжеств, свадеб является доходным бизнесом для предпринимательства и является экономически важной отраслью для населения. Ведь после закрытия всех ресторанов и кафе работники остались без дохода. Свадебный бизнес терпел не лучшие времена. Тамада или ведущий торжества с уменьшением количества мероприятий испытывал финансовые затруднения. Потому что многие остались без работы, а соответственно и без дохода. А в этом бизнесе кроме тамады, работают музыканты, танцоры, певцы. Магазины свадебных товаров также терпят убытки.

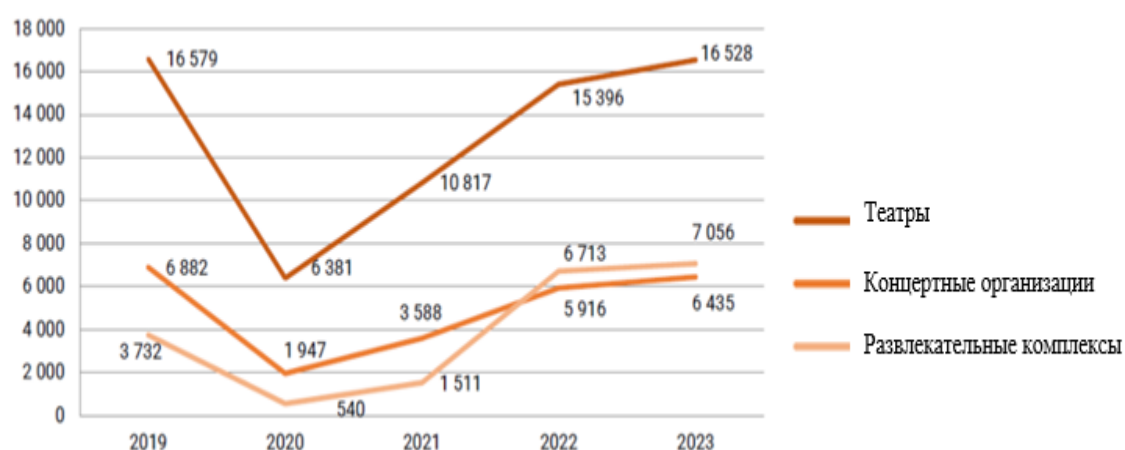

Рис.1. Количество проведенных культурно-массовых мероприятий в стране за 2019-2023 гг. (данные с сайта <https://stat.gov.kz>).

Тем не менее, в период карантина в нашем городе молодые играли свадьбу в ресторанах и кафе. Да, казалось необъяснимо такое поведение граждан, но факт остается фактом. Многие отказывались верить и принимать все требования властей в условиях карантина. Рисковали и играли свадьбы. Приглашенные гости также рисковали своим здоровьем, но национальные традиции брали верх. Ведь хозяева свадьбы могли обидеться на отказ о посещения их мероприятия приглашенными гостями. И родственники старались не подводить организаторов торжества. Количество приглашенных на свадьбу изменилось. Теперь в списке приглашенных были лишь самые близкие родственники и друзья. Цифра количества гостей с 350 человек сократилась до 100-150.

Трансформация традиционной свадьбы была на лицо: уже не тот размах, не тот привычный ритм. Свадьба проходила как бы «в тихую». Но наш народ приспособился и к этому. Но тем не менее свадебные традиции соблюдались. Приветствие сватов традиционно открывало мероприятие. Проведение обряда беташар или знакомство с невестой, а также представление ее с будущими родственниками супруга. Обычай поедания құйрық бауыр не остается в стороне и символизирует породнение будущих родственников. Именно породнение, так как сват или құда для казаха очень дорогой и почитаемый родственник. Это национальная традиция, которая не терпит трансформации на протяжении многих веков. Традиция разрезания торта и угощение родственников, которая вплотную вошла в процесс свадебной церемонии не была забыта. Тосты и дарение подарков новоиспеченным родственникам тоже соблюдаются и во время карантина. Что же касается танцев, песен и конкурсов, то они проводятся уже с меньшим размахом. Нежели до наступления пандемии. Да и время на свадьбу сокращается. Максимум до полуночи.

Как показано на рисунке 1, во время карантина резко сократилось скопление населения на культурных праздничных мероприятиях и торжественных праздниках. И это находит объяснение. Автор выше излагает причину происходящего.

Традиции и обычаи народа соблюдаются и это радует. Это отличает нас от представителей других национальностей.

Современные казахские свадьбы - это показатель попытки сохранения этнической культуры, передаваемый из поколения в поколение. Наш традиционный ұят является порой и двигателем в соблюдении обычаев и традиций казахского народа.

Можно остановиться на особенностях организации свадьбы во время пандемии Covid-19 (для граждан, которые планировали проведение свадьбы в 2020-2022 годах):

1. При выборе места проведения торжества предпочтение отдавалось хорошо проветриваемым помещениям, где гости могли держаться на расстоянии. Рассматривались открытые участки, если позволяла погода.

2. С организатором свадьбы заранее обговаривали о возможности отсрочки мероприятия. В нестабильные времена все больше внимания уделялось

действиям в форс-мажорных ситуациях. Предложено было потребовать заключения письменного договора.

3. Всем участникам вместе с приглашением на свадьбу были даны рекомендации по соблюдению правил безопасности. Упоминались предупреждения о регулярном мытье рук и ношении масок.

4. Санитайзеры были расставлены по всем углам, при входе в комнату и вешали их на видных местах.

5. Особое внимание уделялось количеству приглашенных гостей. На свадьбу приглашены только самые близкие друзья и родственники. Шли на уступки проведения мероприятия только в том случае, если число приглашенных будет умеренным. Таким образом, существует меньший риск распространения вируса и заражения. Было принято решение, что безопасно организовать мероприятие среди участников в возрасте от 20 до 40 лет.

6. Защитные маски, перчатки превратились в интересные элементы вечеринки. Всем гостям были предоставлены индивидуальные печатные маски или одинаковые перчатки. Все эти необходимые предметы личной гигиены не портили праздничную одежду.

7. Фотографии и видео были сделаны в ограниченном количестве и только для своих родственников (не для публикации в соцсетях). Фото и видеосъемка давала возможность просмотра свадьбы для тех, кто не смог присутствовать по разным причинам.

8. Соревнования, которые включали тесную связь между гостями, были отменены по разумным причинам.

9. Многих посторонних гостей на праздник не приглашали. Например, вместо ансамбля приглашали только одного талантливого музыканта.

10. Перед проведением мероприятия тщательно взвешивали все плюсы и минусы, за и против, следили за ситуацией во время карантина. Если в последние дни число заболевших коронавирусом начинало расти, то это было поводом отложить свадьбу [3].

Пандемия коронавируса показала народу то, что свадьбу можно играть скромнее и сделать праздник личным. Присутствие на торжестве только близких родственников было тому подтверждением.

Если взять за основу показатели браков по республике за 2018 - 2020 годы, то можно увидеть сокращение количества заключения браков в период пандемии. Согласно официальным данным НИС СЗР РК, за первые пять месяцев 2020 года было зарегистрировано 45 036 браков, что на 25% ниже показателя за аналогичный период 2019 года, когда было зарегистрировано 59 555 браков (рис.2). Пандемия COVID-19 радикально изменила образ жизни и планы многих людей. Можно с уверенностью говорить, что после окончания пандемии жизнь социума начала восстанавливаться [4].

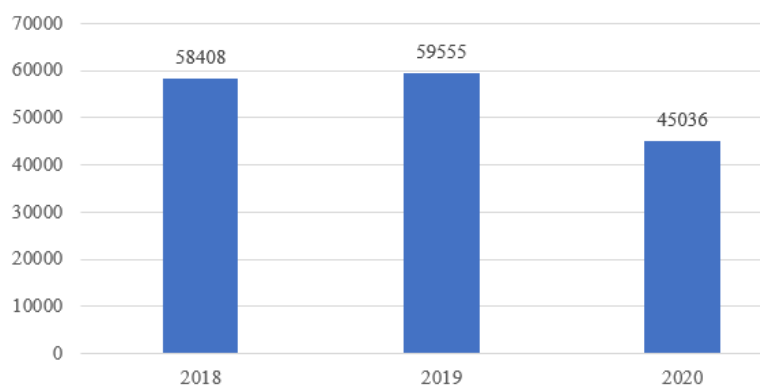

Рисунок 2. Зарегистрированные браки (динамика показателей с 2018 по 2020 год) *Источник: НИС РК*

Число казахстанцев, вступивших в брак в 2021 году, увеличилось на 8,9% по сравнению с 2020 годом (рис.3). В 2021 году официально зарегистрировано 140,3 тыс. браков.

Рисунок 3. Количество зарегистрированных браков в Республике Казахстан, распределение по типу населенного пункта, 1000 человек (с 2017 по 2021 гг.)

По рисункам 2 и 3 видно, что в 2020 году наблюдается спад количества заключения браков. Но также хочется отметить, что от проведения торжества совсем отказаться казахский народ не смог. Изменился лишь формат торжества и его размах.

Согласно статистики отдела РАГС по городу Актобе в 2020 году на период январь – июль было зарегистрировано 2090 браков. Это на 14% меньше, чем в 2019 году (январь-июль 2019 года – 3437 браков). [2]

Как показало время пандемии для счастья и создания брачного союза не обязательно делать свадьбу с большим количеством приглашенных гостей и ломящимся застольем от разнообразия угощений. Отказ от этого всего не помешало многим молодым парам создать счастливую семью.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Интернет ресурс. www.coronavirus2020.kz.
2. Актюбинский вестник. 09.02.2025
3. Tengri News (29 марта 2020).
4. Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Бюро национальной статистики

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ ПЕН БІЛІМ БЕРУ

Аманбек Ж.О.,

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
аға оқытушы, Қарағанды қаласы*

Ахыбай К.Д.

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
оқытушы, Қарағанды қаласы*

Андатпа. Ұлттық мәдениет пен білім беру жүйесі – болашақ ұрпақ үшін маңызды мұра. Олар жастарға рухани құндылықтарды жеткізуге, ұлттық бірегейлікті сақтауға және жандандыруға үлкен мүмкіндіктер береді. Сондықтан ұлттық мәдениетті сақтау және білім беруді интеграциялау қоғамның дамуы мен тұрақтылығы үшін маңызды қадам болып табылады. Қазақстанның білім беру жүйесі осы бағытта тиімді және заманауи әдістерді қолдана отырып, ұлттың мәдени байлығын сақтау және дамыту міндетін қояды.

Негізгі сөздер: Ұлттық мәдениет, білім, тәрбие, ұлт, ұрпақ.

Қазақ халқының ұлттық мәдениеті дегенде қазақ ұлты өкілдерінің қолымен, ойымен, ақылымен жасалған барлық рухани көркем, ғылыми, білімділік, материалдық игіліктердің жиынтығы ойымызға түседі. Мейлі ол Түркістандағы Қожа Ахмет Йасауидің кесенесі болсын немесе Есік қорғанынан табылған сақ жауынгерінің алтын киімі болсын, немесе М.Әуезовтің романдары, Мағжанның өлеңдері болсын - барлығы да қазақ ұлтының мәдениеті болып табылады. Бұл айқындаманың ерекшелігі оның мәдениетті ұлттық шеңберде алып, тұтас қоғам мәдениетінен бөлек қарастыруында болып табылады. Мұны Қазақстанда тұратын өзге ұлттық диаспораларға қатысты қолданғанда орыс, украин, татар, өзбек, ұйғыр халықтарының өкілдерінің күшімен жасалған мәдени туындылардың жиынтығы болып шығады. Бұдан Қазақстанда өзара сұхбаттасатын көптеген ұлттық мәдениеттер қатар өмір сүреді деген байлам келіп шығады.

Шыр етіп дүниеге келген періште сәбиге адамдық асыл қасиеттер ең алдымен ана сүтімен, берісі бесіктегі тәрбиемен дариды. Демек ұлттық тәрбиенің алғашқы мектебі педагогикалық мәдениет отбасынан бастау алады. Кез-келген

халықтың өсіп, өркендеуі мен жас ұрпағының дүниеге келуі шаңырақ көтеріп, отбасын құрудан басталатындығы табиғи шындық, әрі заңдылық.

Ұлттық тәрбиеден салт - дәстүр ауыз әдебиетінен нәр алып өскен ұрпақ қай кезде де аталар аманатына адал боларына кәміл сенеміз. Ұлттық салт-дәстүрді мәдениетпен өнерді насихаттау - тәрбиенің төресі. Бала көкпар, бәйге, қыз куу, теңге алу, аударыспақ т.б ойындарымыз арқылы қазақи қайнардан тәлім алса ұлттық құндылықтарды бойына сіңіріп өседі. Балабақшадағы сәбилерге жоғары деңгейдегі ұлттық сана сезімді, рухани мұраларға және ұлттық мәдениетке деген құндылықтарды, отансүйгіштік, ұлттық намыс сезімдерін қалыптастырады. Балабақшадағы ұлттық тәрбие берудің мақсаты: Ұлтжандыққа отансүйгіштікке, тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін терең меңгеруге, ана тілін қадірлеуге үйрету. Балабақшадағы ұлттық тәрбиенің міндеті ата бабамыз қолданған үрдіс пен бүгінгі жаймен саралап, халықтық педагогиканың асыл мұралары негізінде саналы тәрбие беруді қиылыстыру. Балабақшадағы ұлттық тәрбиенің өзектілігі тәрбиеленуші сәбилерді рухани ізгі қасиеттерге баулып, тәрбиенің көздері ана тілі мен әдебиетін, тарихы мен өнерін қастерлеуге халықтың салт - дәстүрлерін аялай білуге ұлттық құндылықтарымызды дәріптеу болып табылады. Сәбилердің жас ерекшелігін ескере отырып елін жерін қорғауда атадан балаға мирас болып қалған тарихын салт-дәстүрін, ана тілін қастерлеу, үлкенге - құрмет кішіге - ізет көрсетуін мұра етіп, тәуелсіз еліміздің парасатты адамгершілігі биік білімді азаматтарын тәрбиелеуде адами қасиеттерді қамтып білімді ұлттық қасиетті түсінетін тұлға тәрбиелеу[1, 34 - 40].

Қазақ халқы ерте заманнан-ақ білімді де сауатты болуға ұмтылған, надандық пен топастықты әжуа етіп, күлкіге айналдырған. Әрбір ата-ана баласына әдептілікті үйреткен, сауатты да білімді болуға баулыған. Бұған мысал ретінде қазақтар арасында «Қара күш бірді жығар, білімді мыңды жығар» деген мақал кеңінен тараған.

Қазақстанның ұлттық мәдениетін сақтау және дамыту мәселесі білім беру жүйесінде ерекше орын алады. Елдің мәдени мұрасы, дәстүрлері мен тілі ұрпақтан - ұрпаққа білім арқылы беріледі. Ұлттық мәдениет пен білім беру - бұл екі ұғым тығыз байланысты, әрі бір-бірін толықтыратын аспектілері. Ұлттық мәдениет пен білім беру жүйесі - елдің рухани, әлеуметтік және экономикалық дамуына үлкен ықпал ететін маңызды сала. Әрбір ұлттың мәдениеті оның тарихы мен дәстүрлеріне негізделген, әрі бұл мәдениет білім беру процесіне тікелей әсер етеді. Білім беру жүйесінде ұлттық мәдениетті сақтау және дамыту ұлттық болмыстың ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Қазақстан үшін бұл мәселе өте өзекті, себебі елдің көп ұлтты құрылымы мен көп мәдениетті қоғамы бар. Осы тұрғыда, ұлттық мәдениеттің сақталуы мен білім беру жүйесінің өзара байланысын қарастыру маңызды. Қазақстанның білім беру жүйесі мәдени мұраны жаңғырту, ұлттың рухани құндылықтарын сақтау және дамыту жолында үлкен рөл атқарады. Ұлттық мәдениет білім беру жүйесіне енгенде, ол оқу процесінің мазмұнын байытып, оқушылардың әлемге деген көзқарасын қалыптастырады.

Ұлттық мәдениеттің негізгі құндылықтары, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары білім беру процесінде маңызды орын алады. Бұл процесс тек қана білімнің берілуімен шектелмей, ұлттың рухани, моральдық және эстетикалық құндылықтарын оқушыларға ұсыну болып табылады. Мектептер мен жоғары оқу орындарында ұлттық мәдениеттің элементтерін оқыту арқылы жас ұрпаққа өз халқының тарихы, тілі, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері туралы терең білім беріледі. Бұл білім ұлттық сананың қалыптасуына, ұлттың болашағына оң әсер етеді. Білім беру бағдарламаларына ұлттық мәдениетке қатысты пәндерді енгізу, дәстүрлі өнер мен қолөнерді үйрету, тіл мен әдебиетті дамыту - барлығы мәдениеттің сақталуына ықпал етеді. Сонымен қатар, мәдениетаралық коммуникацияны оқыту арқылы, басқа ұлттармен мәдени байланысты нығайтып, толеранттылықты қалыптастыруға болады.

Ұлттық тіл - ұлттық мәдениеттің басты элементі. Қазақ тілін оқыту мен насихаттау арқылы ғана халықтың мәдениеті мен тарихы толық сақталады. Қазақстанда мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінің дамуы мен қолданылуын арттыру - маңызды мәселе. Білім беру жүйесінде қазақ тілін үйрену тек тілдік дағдыларды дамыту ғана емес, сонымен қатар, қазақ халқының мәдениетін, әдебиетін, тарихын меңгеруге мүмкіндік береді. Осылайша, тіл білім мен мәдениет арасында көпір ретінде қызмет етеді. Тілді дамыту мәселесі мектептерде, жоғары оқу орындарында, сондай-ақ мемлекеттік және қоғамдық шараларда да басты назарда болуы тиіс. Қазақ тіліне деген қызығушылықты арттыру мақсатында түрлі мәдени іс-шаралар мен тілдік жобалар ұйымдастырылуы қажет [2,58- 64].

Ұлттық мәдениет білім беру жүйесіне кірігу үшін келесі бірнеше жолды қамтиды:

1. Мектеп бағдарламаларын ұлттық құндылықтарға негіздеу: Білім беру бағдарламаларында қазақ халқының тарихы, мәдениеті, әдебиеті мен өнері тереңінен зерттелуі керек. Оқушыларға қазақ халқының тарихы мен мәдениетін білудің маңыздылығы түсіндірілуі тиіс.

2. Тіл саясатының рөлі: Ұлттық тіл, әсіресе қазақ тілі, білім беру жүйесінде басты рөл атқарады. Тілді оқыту арқылы ұлттық мәдениетті насихаттап, оның маңызды аспектілерін жастарға жеткізу қажет.

3. Дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды сақтау: Мектептерде ұлттық салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды үйрету, оларды мерекелерде және түрлі іс-шараларда көрсету жастардың ұлттық санасының қалыптасуына ықпал етеді.

4. Мәдениетаралық диалог: Қазақстанда тұратын түрлі ұлттар мен этникалық топтар арасындағы өзара түсіністік пен келісімді нығайту үшін мәдениетаралық диалогты дамыту өте маңызды. Бұл мәдениеттердің алмасуына, ұлттық құндылықтардың байытуына мүмкіндік береді [3, 3 б].

Ұлттық мәдениетті білім беру саласында дамыту оның қоғамдық өмірдегі мәнін арттырады. Жастар ұлттық мәдениетке құрметпен қарап, оны жаңғыртуға бағытталған шаралар жүзеге асырылса, олар қоғамның белсенді мүшелері болып қалыптасады. Бұл өз кезегінде елдің саяси, әлеуметтік және мәдени салаларының

тұрақты дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, ұлттық мәдениетті оқу процесінде көрсету еліміздің көпұлтты қоғамында үйлесімділік пен бейбітшілікті сақтауға көмектеседі. Қазақ халқының ұлттық дәстүрлері мен мәдениеті, басқа да этникалық топтардың мәдениетімен бірлікте бола отырып, еліміздің барлық азаматтарының өзара құрметін қалыптастыруға қызмет етеді. Ұлтымызды дәріптеп, рухымызды биіктетіп, ұлттық сенімімізді жігерлендіретін ұрпақтың болашағы - бізге, яғни ұстаздарға үлкен міндет. Ол үшін мұғалім кәсіби біліктілігін жаңа бағытта арттырып, білім мазмұнын жаңартып, тиісті әдіс-тәсілдерді қолданып, әдістемелік негіздерді қалыптастыруы керек. Өйткені білім әр адамға өмір бойы қажет екенін өмір тәжірибесі дәлелдеп отыр. Сонымен қатар, алдыңғы қатарлы технологияларды пайдалану білім беруді жаңарту ісіндегі маңызды буын болып табылады. «Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы, келешекте оның өміріне опат әкеледі, адамға ең бірінші керегі тәрбие»-деп әл-Фараби айтқандай, тәрбие - жеке тұлғаның қалыптасуының ең басты факторы. Тәрбие мәселесі тұлғаның қалыптасу барысын сипаттайтын педагогика ғылымдарының көкейкесті мәселесінің бірі. Қазіргі тәрбие мазмұны ғасырлар бойы қалыптасып, белгілі бір тарихи кезеңде қоғамдық сананың даму ерекшеліктеріне, идеялық және құндылық ұстанымдарға байланысты жетіліп отырады. Қазіргі уақытта жастардың өз ата-бабаларының халықтық салт-дәстүрлеріне, шынайы ұлттық музыкалық-поэтикалық, хореографиялық, бейнелеу шығармашылығына, қазақтың ұлттық киімдеріне, баспанасына, халықтық дүниетанымына қызығуы және ұмтылуы байқалады.

Егеменді ел жастарының санасына ұлттық ұлағатты қасиеттерді сіңіре білудің мәні зор. Ақынжанды, ақжарқын, шешен, өнерпаз, өнегелі халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан тәлім-тәрбиелік әдеттері мен ережелері, салт-саналық дәстүрлері жас ұрпақтың жан дүниесіне әсер етіп, санасына сіңсе, ұлттық мәдениетті игерген иман жүзді, инабатты ұрпақ жалпы адамзаттық асыл қасиеттерге ие болады. Халқымыздың әдептілік, имандылық, мейірімділік, қайырымдылық, ізеттілік, ілтипаттылық, қонақжайлылық сияқты абыройлы қасиеттерін жас ұрпақтың ақыл парасатына азық ете білу үшін, әрбір ұстаз халық педагогикасын: сан ғасырларда қалыптасқан салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды жан-жақты терең біліп, тебірене іс-қимыл жасауға тиіс. Ұстаз ұлттық мәдениет үрдістерін өркениетті өмірмен байланыстырып, тәлім-тәрбиеге пайдалана білуге міндетті [4,65 - 68].

Бүгінде елімізде Қазақстандық патриотизмнің, азаматтықтың, руханилықтың саяси және адамгершілік мәнін түсіну, адамгершілік бағдарлы, әлеуметтік белсенді, үйлесімді дамыған тұлға қалыптастыру процесі жүріп жатыр. Жастарға бүгінгі күн талабына сай ұлттық тәлім-тәрбие беруде халқымыздың бай мәдени мұраларын, педагогикалық ой-пікірлерін, жинақталған ұлттық құндылықтарды зерттеп, жүйелеп, оқу-тәрбие процесіне пайдаланудың маңызы зор.

Бүгінгі таңда жастарға ұлттық тәрбие беру өзекті мәселелерге айналуда. Себебі, еліміздің өркениеті мен экономикасын тұрақтандыру, патриоттық

сезімін арттыру жолында ұлттық тәрбие көздерімен сусындата білім беру қажеттігі туындап отыр [5, 40 б].

Қорытындылай келе, халқымыз «Баланды өз тәрбиенмен тәрбиелеме, өз ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле» деген екен. Осы жерде қазақ халқының ұлы ақыны, ғалым М.Жұмабаевтың мына сөзі ойға оралады: «Ұлт тәрбиесі – баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс. Және әр ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесі мен тәрбие қылуға міндетті» деген сөзі де соның дәлелі. Сондықтан да сан ғасырлар бойы сұрыпталған ұлттық құндылықтарымызды оқу-тәрбие процесіне енгізу арқылы болашақ ұрпақтардың бойына дарыту керек. Мәселен мақал-мәтелдерде адамгершілік, имандылық тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптар насихатталса, жұмбақтар мен айтыстарда ақыл – ой тәрбиесі, өлең, жыр-дастандарда әсемдік тәрбиесінің негізгі принциптері, ал ертегілер халықтық тәрбиенің сан алуан мәселелерін қозғайтын тәсілдік материал ретінде пайдалансақ деймін. Демек, халықтың педагогика–тәлім-тәрбиелік ой-пікірдің ілкі бастауы, халықтың рухани мұрасы. Бұл жердегі еске алатын негізгі жайт осындай халықтың мұралардың бәрі бірдей кәдеге жарай бермейді, олардың озығымен қатар тозығы да бар [6, 11 - 15].

Ең негізгі мәселе - бұларды бүгінгі күннің талап-тілегімен байланыстыра пайдалана білу болмақ. Ахмет Байтұрсыновтың «Балам дейтін жұрты болмаса, жұртым дейтін бала қайдан шығады?» Бұл ойдың түйіні өте тереңде жатыр, әрине. Сондықтан, келешек ұрпақ алдында қарыздар болмас үшін, бүгінгі күні босаңсып кеткен тәрбиені тез арада жолға қоймасақ, ертең кеш болуы әбден ықтимал.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әлімбаева М. 2016ж «Қазақстандағы білім беру жүйесі және ұлттық мәдениет». Жоғары білім, 8-шы шығарылым, 34-40 бет.
2. Айтмұхамбетова Г. 2019ж «Қазақстандағы ұлттық мәдениеттің білім берудегі орны». Тәрбиеші, 4-ші шығарылым, 58-64 бет.
3. Тыныбекова Л. 2020ж «Ұлттық мәдениет және білім беру: интеграция мен жаңашылдық», Қазақстан ғылымы, №7.
4. Ғабдуллин А. 2017ж «Ұлттық мәдениеттің қоғам мен білім беру саласындағы рөлі» Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы, №1. 65-68б
5. Педагогикалық энциклопедия 2005ж Алматы: 40б
6. Сапарова Д. 2013ж «Ұлттық мәдениет және білім берудегі инклюзивті көзқарас» Білім беру жүйесі, 2-ші шығарылым, 11-15 бет.

ОРАЛХАН БӨКЕЙ «ҚҰМ МІНЕЗІ» ПОВЕСІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ

Байсеитова А.Ж.,

*А.Мырзахметов атындағы Көкшетау
университетінің оқытушысы,
Қазақстан, Көкшетау қ.*

Аңдатпа. Оралхан Бөкейдің «Құм мінезі» повесі қазақ тілінің бай лексикалық қорын, оның ішінде диалект сөздер мен кәсіби лексиканы шебер пайдалануымен ерекшеленеді. Шығармада шөлді аймақтың табиғаты, жергілікті халықтың күнделікті өмірі, қой шаруашылығының ерекшеліктері тілдік құралдармен көркемдік тұрғыда сомдалған. Мәтіннің тілдік құрамын дұрыс түсіну үшін белгілі бір сөздердің мағынасын тереңірек зерттеу қажет. Осы мақалада біз осы ерекшеліктерді талдап, повестегі өсімдіктер мен жануарлар атауларынан бастап, кәсіби және диалект сөздерге дейінгі лексикалық бірліктердің мағынасын ашып көрсетеміз.

Бұл зерттеу лексикалық бірліктердің терең мағынасын ашып, шығарманың толық түсінігіне көмектеседі. Тілдік талдаулар, әсіресе лексикалық құрамның ерекшеліктерін анықтау арқылы, оқырманға шығарманың мәнін тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: көркем шығарма, лексикалық мағына, жергілікті ерекшелік, өсімдік атаулары, диалект сөздер, кәсіби сөздер, жануарлар мен жәндіктер.

Көркем мәтінді дұрыс ұғыну үшін оған тілдік талдау жасаған жөн. «Құм мінезі» повесінде қой кәсібінің ерекшеліктері, жергілікті табиғат пен сол жердегі жергілікті халықтың өзіндік сөйлеу тілі кездеседі. Сондықтан шығарма толықтай түсінікті, әрі оқырманға ыңғайлы болу үшін сол лексикалық бірліктердің түсініктемесін осы мақалада жасауды жөн көрдік.

«Тілдік талдаудың негізі объектісі – шығарманың сөздік құрамы. Сөздік құраммен жұмыс жазушы қолданған сөздердің мағынасын ашып, айқындау үшін қажет. Мәтіндегі кейбір сөздердің шығу тарихы, қолдану аумағы мен жиілігі (актив не пассив қолданысы), экспрессивтік стилистикалық бояулы –міне, талдау барысында осы жағдайларға көңіл бөлінеді. Сондай-ақ белгілі бір сөздің немесе басқа бір тілдік тұлғаның автор қолданымындағы мағынасына назар аударылады, ол әдеттегіден басқаша болып келуі мүмкін» [1, 6].

Бұл орайда ең бастысы мәтінді түсінуге қажетті сөздердің мағынасын ашу керек. Шығармадағы мағынасын түсіндіруге қажетті сөздерді мағыналық топтарға бөліп қарастыруды дұрыс деп санадық. Олардың диалект сөздер, кәсіби сөздер және өсімдік атаулары, жануарлар мен жәндік атаулары деген мағыналық топтарын анықтап түсінік беруге тырыстық. Құмды жердің табиғи өзгешелігін түсіну үшін біз шығармадағы өсімдіктер мен жануарлардың атауларына назар

аудардық. Олардың мағынасын түсіндірме сөздіктер мен энциклопедиялардан қарадық. Осындай жұмыстардың нәтежиесінде төмендегідей топтарға бөліп, мәтіннен мысал алынып, мағынасы түсіндіреміз. Оларды диалект сөздер, кәсіби сөздер, кірме сөздер және өсімдік атаулары, жәндік атаулары мен жануарлар атаулары деген мағыналық топтарын анықтап түсінік беруге тырыстық.

Өсімдік атаулары.

Шөл далада ең көп кездесетін өсімдіктердің бірі сексеуіл десек қателеспеген болармыз. Сексеуіл шөл далаға бейімделген өсімдік болғандықтан, оны жергілікті тұрғындар шаруашылыққа, яғни отынға да пайдаланады. Шығармада «сексеуіл» сөзі жиырма рет кездеседі. Сол себептен көркем шығармадағы басқа өсімдіктерге қарағанда сексеуілге ерекше тоқталып өтуімізге болады. Повестен сексеуілді Талдыөзектің тұрғындары отын ретінде пайдаланатынын және оның уақыты жетіп, қураған кезде жерге тұз бөлетінін біле аламыз. Бұл сөзіміз дәлелді болу үшін көркем шығармадан үзінді келтіріп кетейік.

«Ең гажабы, осына жота көрсетіп, беріштен бастаған құмның әр жері сорланып, ақтандана жауырға айналған. Бұл өңірде тұз төгіп тастағандай әктеніп, шым-шым айрылып жатар жер барған сайын молайып келеді. Әлгі ап-ақ сортаңға тіл тигізсең – ап-ащы» [2, 31].

Бұл мәтінің сексеуіл ағашына қандай қатысы бар және құмды жерге тұз қайдан келеді деген сұрақ туу мүмкін. Әрі сол тұздың көлемі уақыт өткен сайын ұлғайып барады екен. Бұл сұрақтың жауабын біз «Қазақстан табиғаты» атты бес томдық энциклопедиядан таптық. Сексеуіл ағашы 15-20 жылға дейін өседі екен. Ағаштың бір түрі болғандықтан шаң мен тозаңнан қорғаныш болады және жәндіктер мен жануарларға қорек, әрі пана болады. Бірақ қуарған кезде жерге тұз бөледі, сол себептен оның орнына басқа өсімдіктер өсе алмайды. Құмның бетіндегі тұздың пайда болуының себебі сексеуіл ағашының осындай ерекшелігіне байланысты. Осы және басқа да мәлімет төменде нақтыланған.

«Сексеуіл» (лат. Haloxylon) – алабұта тұқымдасына жататын көп жылдық топырық түзуші өсімдік, аса биік емес ағаш, бұта. Биіктігі 12 метрге дейін жетеді. «Сексеуіл» – түрік сөзі, қазақшаға аударғанда «аттың құйрығы» деген мағынаны береді. Ауа райы ыстық, құрғақ болғанда жапырақтары түсіп, төмен қарай иілген бұтақтары шынымен де, аттың құйрығына не жалына ұқсайды. Ал оның «халокеилон» атауы «тұзды ағаш» деген мағына береді. Олар әбден қуарғанда топыраққа өте көп мөлшерде тұз бөледі, сондықтан сексеуілдің діңінің астында көптеген өсімдіктер тіршілік ете алмайды. Қазақстанда сексеуілдің орманы шамамен 15 млн. га жерді алып жатыр... Сексеуілдің жас өркендерін қыста қой, түйе жақсы жейді» [4, 271].

Ал қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мынадай түсініктеме берілген.

«Сексеуіл – құмды жерде өсетін, діңі бұраң-бұраң болып келетін, қылжапырақты қатты ағаш» [3, 723].

Жылдар бойы алаңсыз өсіп келе жатқан сексеуілдің, адам қолынан жасалған машиналардан зардап шеккендігін де көре аламыз. Сонымен қатар бас

кейіпкер Барханның сырт келбетін сипаттауда, яғни қолдарының ауыр жұмыстан қатайып қалғандығын жеткізу үшін осы сексеуілге теңеу пайдаланылған. Ол жайында «Оралхан Бөкей «Құм мінезі» повестіндегі кейіпкерлер қарама-қарсылығы» бөлімінде толығырақ тоқталамыз.

Шығармадан шөлді жерде тек қана сексеуіл ғана емес одан басқа изен, жыңғыл, кемпіршаш, дәндіқара секілді көптеген өсімдіктер өсетінің біле аламыз. Енді мәтіндегі осы өсімдіктер мен олардың ерекшеліктерін назар аударамыз.

«Ойлап тұрса, он бес жыл мекен жай болған Талдыөзектің бойынан зәредей өзгеріс таппаған екен. Сол есіліп-есіліп қалған бұйра құм, сол ербиген сексеуіл, албастыдай алба-жұлба түзген, жер тағандап өсер жыңғыл; сол аспан – бірде бұлтты, бірде ашық, бірде қар, бірде жаңбыр; сол күн – өз орнынан шығады, өз орнына асықпай аяндап барып батады; сол бір мал – маңыраған қой – ол өмір бақида кісіней алмайды; сол көрші Сейітқұл күні кеше жап-жас елгезек жігіт еді, бүгінде құм санайтын қу болды» [2, 18-19].

Мәтінде бірнеше өсімдіктің атауы берілген, олардың мағынасын сөздіктерден қарадық. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» келесідей анықтама берілген. **«Жыңғыл** – шөл шөлейт жерлерде өсетін алқызыл немесе ақ гүлді бұта» [3, 333].

«Ат үстінде алысқа қарап, мелшейіп тұрған Бархан күн ұясына қона қалың түлейдің ішіне бытырай жайылып кеткен отарын кіш-кіштеп, жинастыра бастады. Қар баспаған жыңғыл мен изенге әбден құнығып алған ақтылы қой айдауға көнбей жер табандай оттап жүр. Күн қызуы ептеп қайтқан соң, Қызылқұмның ызғары есті» [2, 23]. Мәтінен изен мен жыңғыл өсімдіктерін қой қорек ететінің біле аламыз. Сонымен қатар бұл өсімдіктерді қойлар «жер табандай» жеп жүргеніне қарай оларды шөптің ерекше бір түрі екендігіне көзіміз жетеді. Сөздікте төмендегідей түсіндірме беріледі.

«Изен – жіңішке жапырақты алабұта тұқымдасына жататын шөптесін өсімдік» [3, 352].

Сонымен қатар бұл мәтінде «түлей» деген сөзді байқауымызға болады. «Қазақстанның қорықтары мен ұлттық бақтары» атты еңбекте бұл сөзге мынадай анықтама беріледі.

«Түлей, Түлейі – түбекті мекен еткен қазақтар сексеуіл шыққан қалың бұталы өңірді осылай атайды. Маңғыстау Үстіртінде атақты алты Түлейі бар. Олар: Қара Түлейі, Есенқазақтың Түлейі, Елтененің Түлейі, Табынның Түлейі, Белсексеуілдің Түлейі, Түріктің Түлейі (Елтене Түлейінің шығыс бетінде)» [5, 154]. Ал «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде» төмендегідей анықтама беріледі: «Түлей. (Түркменстан Республикасы, Красноводск ауд., Ашхабат обл., Ташауыз обл., Жамбыл ауд., Шу ауд.) ылғи сексеуіл өскен қалың жер» [6, 684].

«Қыста мұның сенері совхоз берген там-тұм астық емес, анау құмның арасындғы аяз бен қасат қарға ырық бермей тұрар кемпіршаш, күйреуік, дәндіқара, секілді малға жұғымды, жұмыр шөптер. Биылғы қыстың қандай айбармен келерін күні бұрын болжау қиын. Түлкі бұлаңға салып алдап кете береді. Табиғат жарықтықтың да соңғы жылдары осындай мінезсіз,

жұмбақтана қылтқып тұрар қылығы кісінің жынына тиетін» [2, 33].

Қыс қандай айбарлы суық болса да, кемпіршаш, күйреуік, дәндіқара, сияқты шөптер құмның арасында жатып, қойға азық бола алады екен. Бұл шөптер қойшылар үшін таптырмас бір қазына десек те болады. Кемпіршаш пен күйреуік өсімдігін «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінен» қарадық. Онда мынадай түсінік берілген.

«**Кемпіршаш** (Жамбыл ауд., Мерке ауд., Шу ауд.) тарам-тарам болып шөлді жерде шығатын биіктігі 20-30 см қой жейтін шөп» [6, 315].

«**Күйреуік 1.** (Жамбыл ауд., Шу ауд., Қызылорда обл., Сырдария ауд., Жалағаш ауд., Арал ауд., Ақтөбе обл., Ырғыз ауд., Түркменстан Республикасы, Красноводск ауд., Түркістан ауд.) түсі бозғыл, басы бүршік түк-түк келген, биіктігі жусандай татырға шығатын өсімдік. Күйреуіктің өзін майда және түйе күйреуігі деп бөледі; майдасын мал жесе, түйе күйреуігін отқа жағады (Қызылорда обл., Сырдария ауд.). Күйреуік далада жайылып өседі. Күйреуікті қой сүйсініп жейді (Шымкент обл., Түркістан ауд.)» [6, 348]. Ал «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Күйреуік. Малға жағымды, көбінесе қой жейтін шөп» [3, 362], – деп тұжырымдалады. Осы жұмыс арқылы шығармада кездесетін құмды жердегі өсімдіктердің алуан түрлілігін, түр-тұлғасын, сапасы мен қасиетін және шығарма тілінде қолданылу ерекшелігін байқаймыз.

Жануарлар мен жәндіктер атауы

Қызылқұм жері жан-жануарлардың түрлеріне бай екендігін білеміз. Әсіресе табиғаттың сұлу жаратылыстардың бірі қарақұйрық осы шөлді жерді мекен етеді. Ал шығармада кездесетін қарақұйрық жануарының орны ерекше. Ол табиғаттың бір бөлшегі ретінде нәзіктіктің, тазалықтың символы болып табылады. Бұл тараудағы біздің мақсат ең алдымен шығарманың сөздік құрамына талдау жасау. Ең алдымен қарақұйрық жануарының ерекшелігін түсініп алайық. Ол үшін біз түсіндірме сөздікпен және «Қазақстан табиғаты энциклопедиясымен» жұмыс жасадық.

«**Қарақұйрық** – сүтқоректілер класының қуысмүйізді тұқымдасына жатады. Қазақстанда Үстірт пен Маңғыстау, Арал өңірінде, Қызылқұм, Мойынқұм, Бетпақ даланың оңтүстігінде, оңтүстік Балқаш өңірінде (Тауқұм, Сарыесік, Атырау) кездеседі... Қазақстанда бар жоғы 13-15 мыңдай. Оның 5-7 мыңы «Алтынемел» ұлттық саябағында, Үстірт қорығы мен Ақтау-Бозашуы қорықшасында қоғауға алынып, Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген [7, 8].

Шығармада Қазақстандағы ең улы жәндіктерінің бірі қара құрттың да аты аталады. Ол ауыспалы мағынада теңеу ретінде де, тура мағынасында да жұмсалады.

«-Әй, қара құрт шаққандай қипақтамай отыр. Сенің де сырың белгілі. Иә, бұған түктің, еш нәрсенің абсолютна нарқы жоқ, подумашь қызықтырмайды... Рас, итке темір не керек» [2, 28]. Бұл жерде «қара құрт шаққандай» деген тіркес бейнелі мағынаны білдіретін теңеу түрі. Бұл теңеу басшы Әлікұлдың Барханға ұрсып жатқан кездегі, сөз арасына кіріскен Сейітқұлға қаратып айтқаны еді.

«**Қарақұрт** – өрмекші тәрізді, түрі қара улы жәндік» [3, 481]. «**Қарақұрт** (*Latradectes tredecimguttatus*) – өрмекшілер отрядына жататын улы өрмекші. Денесі шағын, түсі қара, құрсағында қызыл дақтары бар. Қазақстанның шөлді және далалы аймақтарында кездеседі. Жәндіктермен қоректенеді... Қарақұрт шаққан жерде қызыл дақ пайда болады, сәл уақыттан соң білінбей кетеді. Қарақұрт шаққан адамның 10-15 минуттан кейін іші қатты ауырады, аяқтарының жаны кетіп құрысып қалады. Дер кезінде жедел жәрдем көрсетілмесе, уланған адам 1-2 күннен кейін өліп кетуі мүмкін» [7, 10].

Кәсіби сөздер.

«Құм мінезі» повесінде қой шаруашылығының күйі көрсетілгендіктен, қой кәсібіне қатысты көптеген сөздер бар. Бұл сөздерді төмендегідей мәтіндерді көрсетіп сонын ішіндегі кәсіби сөздерге түсіндірме сөздіктердегі мағынасын жазып кетеміз.

«Күйек аяқталған соң да Барханның мазасы болмады. Адам тірлігінің ұшы-қиыры жоқ, таусылмас күйбеңі бұйдалап алып, ой мен қырға дедектетіп кеп жүргені» [2,16].

«**Күйек** – 1. қойдың шағылысу мерзімі. 2. Қойдың мезгілсіз шағылыспауы үшін қошқардың беліне байлайтын арнаулы киіз» [3, 425].

«Осы совхоз басшылары қызық, Сейітқұлдың шөбін жер қара, күн жылыда тартып береді, ал маған тышқан ізін салған жоқ» [2,18].

«**Саулық** – үш жастан асқан қозылы қой» [3, 716].

«Кейбіреуі тоқты да әкелуі мүмкін. Әрине сіздерге керегі тоқты немесе тұсақ емес, туатын саулық қой» [2,18].

«**Тоқты** – қойдың алты айдан асқан, кепеден үлкен төлі» [3, 803].

«**Тұсақ** – бір жас пен екі жас аралығындағы ұрғашы қой» [3, 827].

«Иә, енді бір аптадан соң санақ болады. Қозыны совхозға өткізіді, енді бір аптадан соң сақманшы үш қыз да жыл құсындай үйлеріне қайтады» [2, 46].

«**Сақманшы** зат. этн. Сакпаншы. Мал төлдеген кезде, оны күтуге көмектесуші, жаңа аяқтанған қозылардың бақташысы [4, 559].

«**Сақманшылық** зат. Қой қоздатумен айналысушылық, сақманшы болғандық. – Бізге сақманшылық кімнің келгенін білесің бе? – деді ол жаныма тақау келіп (Ә.Дүйсенбек, Көкжиек, 114)» [8, 46].

Шығармадағы кәсіби сөздер көбінесе қойшылардың арасындағы әңгімелерінде қолданылады. Сондықтан оқырманға түсінікті болу үшін олардың түсініктемелерін әр түрлі сөздіктерден жинақтап қойдық.

Диалект сөздер.

Шығармада диалект сөздер көптеп кездеседі. Бұл Оралхан Бөкейдің барлық шығармаларына тән ерекшелік десек те болады. Диалект сөздерді стильдік мақсатта өте шебер қолданады. Диалект сөздер әдеби тілге жатпайтындығы белгілі, бірақ көркем шығармада белгелі бір стильдік қызмет атқарады.

«Көркем шығармадағы жергілікті ерекшеліктерді зерттеудің бір жағынан, автордың яғни сөз зергерінің сөз қолдану шеберлігін көрсетсе, екінші жағынан,

әдеби тілімізде баламасы жоқ әдеби тілімізге кіргізуге болатын қажетті сөздерді ерекшелеп, тіліміздің лексикалық сөздік қорларын байтуға бірден-бір мүмкіндік береді» [10, 28].

Сонымен қатар диалект сөздер көркем шығармадағы халықтың жергілікті ерекшеліктерді көрсету үшін қолданылады. Көркем мәтін ұлттың сипаттын және болмыс-бітімін сомдайды. Оның жергілікті ерекшелігін сипаттаудың бір жолы тілдік қолданысын көрсету болып табылады. Диалектіледі орынды түрде пайдаланудың тиімділігі бар. Осыған байланысты М. Балақаев: «Жеке жаушының тіл өрнегінің толып жатқан бояу бедері өзіндік өсу, жетілу жолдары болады. Көркем әдебиет тілінің нәзіктігі көп жағдайда жазушышының белгілі бір сөздерді «мағыналық топқа кіру», яғни сөздердің өзара мағынақ байланысқа түсу шеберлігімен байланысты» [10, 27], – деп жазады. Көркем шығарманың сөз қолданысы еркін болып келеді. Бұл көркем әдебиет тілінің басқа стильдерден қарағанда өзіндік ерекшелігі мен қайталанбастығы болып табылады. Шығармада төмендегідей диалект сөздер кездеседі.

«Жастығына қарамай ерте есейген кеспелтек денесі, аласа бойына қонымсыздау іркілдеп, алыстан қарағанда қорбаңдаған аюға ұқсайтын. Май баса бастаған соң ба онсыз да қысықтау көзі шалқамай бетке кіріп жоғалу сыңайда» [2, 20].

«Кеспек1 (Қызылорда, Арал) бөшке. Кеспек 2 (Қарақ.) етке салатын нан. Кеспелек (Қостанай, Жанг.) үй төбесіне арқалық, үстінен салынатын шабақ ағаш» [6, 323].

«Іркілдек (Қызылорда, Кармақшы; Өзбекстан, Бухара) түйенің төрт аяғының жер басатын, жұмсақ қара тұқайлы табаны» [1, 794].

«Сейтқұл атын ерттеп тұр екен, қой қораға бір-бір күрек арқалай жөнелген самаладай төрт жігіттен тайсақтағандай атының шап тартпасын тартып бүгежектеп басын көтермеді» [1, 22].

«Самаладай (Семей, Көкпекті ауданы) биік, зәулім. Ойпырмай, мынау самаладай болып тұрған не нәрсе, немене өзі? (Парсыша самави аспан, аспандық)» [6, 578].

«Моты 1. (Тау., Қош., Шығ. Қаз., Больш.) орташа, жөнте, еш нәрсе білмейтін. Мынау бір моты жігіт екен (Қост., Об.). 2. (Тау., Қош.) момын. Асан деген бір моты кісі бар (Тау., Қош.). Дархан аға үндемеген аузын буған моты ма десем, бабы келсе ба бермей кететін көкперінің өзі екен (О. Бөкей «Өз отынды өшірме») [11, 502].

Шығармаға осындай тілдік талдау, оқырманға пайдалы болатынына сенеміз. Сонымен қатар оқырман туындыны оқыған кезде, оның оқиғасына тереңдей еңіп, автордың жеткізгі келген ойын түсінуге септігін тигізеді деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сыздық Р., Шалабай Б., Әділова А. Көркем мәтінді лингвистикалық талдау. – Алматы: Ғылым, 2002. – 184 бет.
2. Бөкей О. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Повестер.1 том. – Алматы: Жазушы, 1994. – 496 бет.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі; Жалпы редакциясын басқарған Жанұзақов Т. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 бет.
5. Қазақстан табиғаты. Энциклопедия: 4 том. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2012. – 304 бет.
6. Қазақстанның қорықтары мен ұлттық бақтары. – Алматы: Алматы кітап, 2006. – 284 бет.
7. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2005. – 824 бет.
8. Қазақстан табиғаты. Энциклопедия: 3 том. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2012. – 304 бет.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: 12 том. Алматы: Арыс, 2007. – 751б.
10. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикалогиясы мен фразеологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 256 бет.
11. Мұхамбетов Ж. И. Көркем мәтіндегі диалектизмдердің қолданылу ерекшеліктері // Әл Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы, «Филология» сериясы, № 5-6 (121-122), 2009. – 26-28 бет.

МУЗЫКАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ В ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ КАЗАХСТАНА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Жанысбаева Р.М.,
преподаватель ЧУ Академия «BolaShaq»
Казахстан, г.Караганда

Аннотация. Статья посвящена исследованию роли музыкального воспитания в дошкольных организациях Казахстана как важного средства формирования национальной идентичности у детей. В условиях глобализации и культурных изменений сохранение и передача традиционных казахских музыкальных ценностей является ключевым аспектом в развитии национального самосознания младшего поколения.

Рассматриваются методы и подходы, используемые в дошкольных образовательных учреждениях для знакомства детей с казахскими народными мелодиями, песнями и танцами, а также роль музыки в воспитании чувства гордости за свою культуру и принадлежность к нации.

Ключевые слова: Музыкальное воспитание, дошкольные учреждения, казахская музыка, национальная идентичность, культурное наследие, дети Казахстана.

Музыкальное воспитание в дошкольном возрасте имеет особое значение, поскольку именно в этот период закладываются основы мировосприятия ребенка. В этом возрасте дети начинают осознавать не только окружающий мир, но и свою принадлежность к определенной культуре, народу, семье. Музыка становится важным инструментом, через который ребенок воспринимает свои традиции, историю, родной язык и культурные ценности. Она позволяет не только развивать эстетические и творческие способности, но и формирует у детей осознание их уникальной культурной идентичности.

В Казахстане, обладающем многовековыми традициями и многообразием этнических групп, музыкальное воспитание играет ключевую роль в процессе передачи культурных ценностей и укрепления национальной идентичности. Казахская народная музыка, наполненная глубоким смыслом и уникальной мелодией, является неотъемлемой частью народных обычаев и традиций. Через народные песни, музыкальные игры и танцы дети не только учат музыку, но и получают представление о богатой истории своего народа, его быте, нравственных устоях и духовных ценностях [1].

Однако, в условиях глобализации и культурных изменений, когда на социум активно влияет западная культура и мировые тренды, происходит постепенная утрата некоторых традиций, особенно среди молодежи. Привнесение западных музыкальных течений в массовую культуру и повседневную жизнь все чаще затмевает традиционные казахские музыкальные

формы. Это может привести к ослаблению связи молодых поколений с национальными корнями, утрате чувства принадлежности к своей культуре и даже недооценке ее ценности. Важно понимать, что в эпоху глобализации, когда происходят значительные культурные сдвиги и взаимодействия, сохранение традиционных музыкальных форм и элементов фольклора становится не только важной, но и актуальной задачей для воспитания и образования будущих поколений.

Музыка имеет уникальное свойство воздействовать на эмоции и чувства человека, а также служить связующим звеном между поколениями. Народные песни и мелодии передаются из поколения в поколение, сохраняя в себе память о предках, их переживаниях, радостях и горестях. Это своеобразное «зеркало» народа, через которое передаются его коллективная память и исторический опыт. Важно, чтобы в дошкольных учреждениях Казахстана с самого раннего возраста детям прививалась любовь и уважение к родной музыке, народным традициям и фольклору. Через песни, игры, танцы и традиционные музыкальные инструменты ребенок осознает свою принадлежность к определенной культуре, а музыка становится важнейшим элементом в формировании национальной идентичности [2].

Таким образом, в условиях глобализации музыкальное воспитание играет особую роль в сохранении и передаче культурных традиций. Музыка становится тем фундаментом, на котором можно строить связь между поколениями, поддерживать и развивать национальную идентичность, укреплять чувство гордости за свою страну и культуру. Важно, чтобы воспитание в дошкольных организациях способствовало осознанию детьми ценности своей культурной принадлежности и формирования устойчивого чувства гордости за наследие своего народа [3].

Несмотря на значимость музыкального воспитания для формирования национальной идентичности, в дошкольных организациях Казахстана существует ряд проблем, которые ограничивают эффективное использование музыки как средства передачи культурных ценностей и укрепления связи с традициями. Эти проблемы затрудняют создание полноценной системы музыкального воспитания, направленной на сохранение и развитие казахской музыкальной культуры.

1. Недостаточное внимание к народной музыке

Одной из основных проблем является то, что в некоторых дошкольных организациях нашей республики недостаточно внимания уделяется казахской народной музыке. Вместо того чтобы знакомить детей с традиционными казахскими песнями, танцами и мелодиями, образовательные программы часто ориентированы на универсальные музыкальные формы или даже западную музыку. Это приводит к тому, что дети не осознают важности родных музыкальных традиций и не развивают эмоциональную привязанность к своей культуре. Народные песни, которые являются неотъемлемой частью культурного наследия, часто не включаются в учебный процесс, и дети не имеют

возможности познакомиться с мелодиями, которые пропитаны историей их народа. Это затрудняет формирование у детей устойчивого чувства принадлежности к своему народу и национальной культуре.

2. Преобладание западных музыкальных произведений.

Второй проблемой является доминирование западной музыки в музыкальных программах дошкольных учреждений. Сегодня в образовательных учреждениях часто акцентируется внимание на западных музыкальных произведениях, популярных детских песнях, западных анимационных фильмах и популярных исполнителях. Хотя это может способствовать развитию у детей универсальных музыкальных вкусов и знакомству с мировыми культурными течениями, важно помнить, что это не должно происходить за счет забывания своих корней. Превалирование западной музыки может привести к культурной ассимиляции, где национальная музыка и традиции отходят на второй план. В такой ситуации дети могут не осознавать ценности родной культуры и терять интерес к казахской музыке, что снижает их связь с национальной идентичностью и историей.

3. Отсутствие единых методических рекомендаций для воспитателей

Кроме того, в дошкольных учреждениях существует проблема отсутствия единых методических рекомендаций для воспитателей и музыкальных работников по внедрению народной музыкальной культуры в образовательный процесс. Воспитатели часто работают без четких указаний, как эффективно интегрировать народные казахские песни, игры и танцы в программу. Это приводит к тому, что в каждом учреждении методика преподавания музыки может сильно отличаться, что создает несогласованность и фрагментарность в подходах к музыкальному воспитанию. В результате, несмотря на отдельные инициативы, музыкальное воспитание в целом не имеет единой системы, что затрудняет его систематическое внедрение в повседневную практику. Отсутствие четких программ и методических пособий также снижает качество обучения и не позволяет воспитателям в полной мере развивать у детей интерес к национальной культуре через музыку.

Решение проблемы: Для устранения этих проблем необходимо пересмотреть существующие образовательные программы и ввести в них обязательное включение народной музыки, песен и танцев. Важно обеспечить воспитателей необходимыми методическими материалами, которые помогут систематически и последовательно вводить элементы казахской музыкальной культуры в обучающий процесс. Нужно создать единые стандарты и программы, которые включают как развитие музыкальных навыков у детей, так и приобщение их к традициям и истории своей страны.

Кроме того, необходимо провести курсы повышения квалификации для воспитателей, чтобы они могли эффективно работать с казахской музыкальной культурой и успешно интегрировать ее в воспитательную практику.

Советы и рекомендации для воспитателей и родителей

Воспитатели должны активно включать во все виды деятельности

казахские народные песни, игры, танцы и музыку создавая для детей возможность познакомиться с культурными традициями с раннего возраста. Рекомендуется использовать разнообразные формы музыкального воспитания, включая групповое исполнение, сольные номера, театрализованные представления и музыкальные игры.

Родителям важно поддерживать и развивать интерес детей к национальной культуре, слушая казахскую музыку вместе с детьми, участвуя в культурных мероприятиях и праздниках, посвященных казахским традициям. Родители могут познакомить детей с народными инструментами, рассказать истории, связанные с песнями и мелодиями, чтобы формировать у детей гордость за свою культуру. Этому могут способствовать следующие виды мероприятий: посещение театров, музеев и выставок. [4 -5].

Совместная работа воспитателей и родителей - ключ к успеху в формировании у детей чувства национальной идентичности через музыку. Важно создавать единое культурное пространство, где дом и детский сад работают в одном направлении. Методические предложения по улучшению работы в направлении музыкального воспитания и формирования национальной идентичности в дошкольных учреждениях Казахстана:

Интеграция народной музыки в образовательные программы

Необходимо пересмотреть учебные планы и программы музыкального воспитания, включив в них обязательное знакомство детей с казахской народной музыкой, традиционными песнями, танцами и инструментами. Важно обеспечить равномерное распределение времени на освоение как западных, так и традиционных казахских музыкальных форм, чтобы дети могли развивать музыкальные способности, не забывая о своей культурной идентичности.

Разработка методических рекомендаций и образовательных материалов

Важно создать и внедрить в практику детских садов единые методические рекомендации для воспитателей, включающие конкретные стратегии и подходы к обучению казахской музыкальной культуре. Это могут быть подробные программы, сценарии музыкальных занятий, а также пособия для воспитателей, которые помогут эффективно интегрировать традиционную музыку в повседневную деятельность. Разработка таких материалов обеспечит последовательность и системность в музыкальном воспитании.

Курсы повышения квалификации для воспитателей

Проведение регулярных курсов и тренингов для педагогов, на которых они смогут узнать о новых методах и подходах в музыкальном воспитании, а также углубленно изучить казахскую народную музыку, особенности её преподавания и использования в дошкольном образовании. Воспитатели должны получать не только теоретические знания, но и практические навыки работы с детьми, чтобы максимально эффективно передавать детям любовь к национальной культуре через музыку.

Создание условий для интеграции музыкального воспитания в повседневную жизнь.

Важно, чтобы музыкальное воспитание не ограничивалось лишь специальными занятиями. Казахская музыка должна быть органично включена в повседневную жизнь детей: утренние и вечерние ритуалы, праздники, а также свободные игровые моменты. Воспитатели могут использовать народные песни для развлекательных игр, стихотворений и танцев, что сделает процесс обучения естественным и увлекательным.

Активное вовлечение родителей в процесс музыкального воспитания.

Родители играют важную роль в воспитании детей, и их участие в образовательном процессе должно быть поддержано. Важно проводить мастер-классы, семейные концерты и праздники, где дети и их родители смогут познакомиться с казахской музыкой, традициями и обрядами. Родителям следует рекомендовать слушать казахскую музыку, петь народные песни и участвовать в культурных мероприятиях, чтобы таким образом укреплять связь ребенка с его культурной идентичностью в домашних условиях.

Использование современных технологий и мультимедиа.

В условиях цифровизации важно использовать современные средства обучения, такие как мультимедийные презентации, видеоматериалы и аудиозаписи, для распространения и популяризации казахской народной музыки. Например, можно создавать аудиокурсы с песнями и танцами, виде

Музыкальное воспитание в дошкольных учреждениях Казахстана является не только важной частью образовательного процесса, но и ключевым элементом формирования у детей чувства принадлежности к своей культуре и национальной идентичности. В условиях быстро меняющегося мира, когда культурные традиции могут быть утрачены, музыкальное воспитание становится важным инструментом для сохранения национальных корней. Применение эффективных методов музыкального образования и активное участие родителей и воспитателей в этом процессе поможет обеспечить гармоничное развитие детей и укрепить их связь с культурным наследием Казахстана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мектеп жасына дейінгі балалардың эстетикалық тәрбиесі мен дамуы / ред. Е. А. Дубровская, С. А. Козлова. — М.: Академия, 2002
2. Мектеп жасына дейінгі балаларды музыкалық тәрбиелеудің теориясы мен әдістемесі. — СПб.: Детство-Пресс, 2005
3. Дүйсенбінова Р.К. Музыкалық білім беру педагогикасы. Талдықорған. 2006.
4. Теория и методика музыкального воспитания детей дошкольного возраста учебное пособие / А. Г. Гогоберидзе, В. А. Деркунская. - 3-е изд., перераб. - М. Академия, 2017. - 288 с.
5. Музыка. Методическое пособие для педагогов дошкольной подготовки детей 6-7 лет- методическое пособие / Т. В. Кулинова, С. М.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ БИЛИНГВИЗМ: ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ МАНЕРЫ АВТОРА-НОСИТЕЛЯ ДРУГОЙ КУЛЬТУРЫ

Абдыханов У.К.,
*профессор Южно-Казахстанского
педагогического университета
им. Ө. Жәнібеков, г. Шымкент, Казахстан*

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы расширения авторами-переводчиками контекстуальности существования своих произведений. Исследователь отмечает, что авто перевод даёт возможность ярче раскрывать на другом языке художественные достоинства своих творений, полнее передавать национальное своеобразие. В работе также подчёркивается, что писатель, свободно чувствуя себя в двух языковых культурах, активизирует на ином языке такие речевые средства, которые наиболее адекватно выражают национальный образ его первичной культуры.

Ключевые слова: Авто перевод, произведение, взаимовлияние, двуязычие, писатель, молилингвальный, национальный.

Писатели-билингвы имеют большое значение во взаимовлиянии культур. Как отмечает М. Бахтин, многоязычие не приемлет равноправного восприятия действительности, свойственного человеку, другой равноправной способности осмысленно воспринимать окружающее. Мир как единое целое предоставляется диалогом, который приводит к общности различные обособленные понимания, и поэтому мир не распадается на крайнюю форму субъективных неделимых первичных элементов. На границе двух семиотических миров функционирует билингвальный механизм, обеспечивающий перевод сообщения одного семиотического мира в другой.

Развитие культур народов на основе взаимодействия языков велико. Исследования показывают, что при переводе произведений иноязычных авторов на другой язык переводчики творчески перерабатывали первоначальный текст. Попав в руки мастеров слова, он не становился менее художественным, менее ценным, воспринимался он как новое творение своего национального писателя. Это видно в переводах И. Алтынсарина, А. Кунанбаева, А. Байтурсынова, С. Кубеева известных переложений И. Крылова, сюжетов памятников.

Перевод автором собственных творений на другой язык (с родного на чужой и наоборот) встречается не так часто, но имеет давнюю историю в мировой литературе. «Представляя собой особый продукт человеческой деятельности, – пишет Улданай Бахтикиреева, – он (художественный билингвизм – У.А.) является едва ли не самым красноречивым доказательством межкультурной коммуникации – диалога, по крайней мере, двух культур» [1, с. 7]. Известны автопереводы И. Тургенева, Т. Шевченко, И. Франко, А.

Корнейчука, индийских писателей Р. Тагора, М. Ананда, М. Раджа.

В двадцатом столетии число авторов-переводчиков своих произведений возросло, их немало в литературах ближнего и дальнего зарубежья (В. Набоков, Ч. Айтматов, И. Друцэ, В. Быков, Ч. Гусейнов, М. Мухаммедост, Р. Бухараев, М. Кашафутдинов и другие).

В Казахстане авто переводами занимались М. О. Ауэзов, С. Сейфуллин, Т. Ахтанов, К. Мухамеджанов, Т. Нуртазин, Т. Алимкулов и Г. Бельгер. Но особенно характерно это явление для творчества современного казахского писателя Роллана Сейсенбаева, который пишет произведения как по-казахски, так и по-русски, и сам же переводит их с одного языка на другой. Побуждают писателей к авто переводу многие причины. Одной из них является то, что русский язык даёт писателю возможность резко расширить контекстуальность своего существования. Овладев им писатель, приобретает тот культурный, исторический опыт, который присущ сознанию русского народа. Издание произведений на русском расширяет пределы их распространения, то есть находит путь к умам и сердцам как можно большего числа читателей.

Исследователь данной проблемы У. Бахтикиреева отмечает: «В этом контексте становится чрезвычайно актуальной точка зрения Г. Гачева, высказанная им задолго до появления парадигмального сдвига в сознании общества. Двухязычие – это диалог мировоззрения, систем мира. При нём получается стереоскопичность зрения, объёмность мышления. С другой стороны – на этом уровне появляется плодотворная самокритика мысли и слова. Ибо «двухязычник», живя между двух моделей мира, явственно ощущает недостаточность, относительность каждой из них, чего не видит самоуверенный «одноразичник», на каком бы великом языке он ни мыслил» [1, с. 17]. Г. Гачев акцентирует внимание на одну их важнейших особенностей двухязычия. Она заключается в том, что писатель-билингв ярче раскрывает на другом языке художественные достоинства собственных творений, полнее передаёт национальное своеобразие.

Следующий аспект использования русского языка как языка творчества заключается в том, что он становится проводником национальной культуры на Западе и Востоке. Это, несомненно, очень важно для самой национальной культуры. Вопрос о том, кто окажется в ущербе, если не переводить на русский язык творения, созданные на национальном языке или наоборот: русские или другие народы – риторичен. Ясно, что русская культура, зафиксированная в письменном виде в течение многих столетий, обладающая армией интеллигенции в несколько десятков миллионов людей, незакрытая культурно-этическим и социально-экономическим пространством, беспрепятственно будет двигаться и без культуры народов Центральной Азии, Кавказа, Прибалтики. И бесспорно то, что национальные культуры этих регионов без взаимодействия опять будут обречены на стагнацию.

В-третьих, авторы-переводчики сознавали что, монологичный писатель не в состоянии сделать адекватный перевод. При создании «чужого»

художественного образа на языке своей культуры неизбежна потеря качеств, наиболее ценных как стимуляторы в описаниях русскими писателями образов другого народа. Этот вопрос хорошо освещён в монографии У. Бахтикиреевой [1]. Она верно определяет, что «для адекватной передачи «чужого» образа творческое сознание писателя/поэта должно подвергаться осмыслению, то есть вычленению и категоризации объектов действительности, как это происходит в инородческой культуре, и находить адекватные варианты их актуального значения на своём языке. Этого не может сделать русский писатель, как и любой другой монолингвальный. Для этого необходимо овладение двумя способами постижения действительности. <...> Творческое сознание монолингвального автора при отражении художественного образа другой культуры не отражает зафиксированный итоговый результат процесса осмысления действительности чужой культурой, поскольку им не освоен язык описываемого объекта, приспособленный для выражения всех значений, присущих иной культуре» [1, с. 174-175].

Процесс создания художественного образа первичной культуры на языке приобретённой культуры наиболее эффективен, при таком подходе адекватность перевода достигает своего апогея. Необходимо подчеркнуть особенность данного процесса. Творческое билингвальное сознание, отображая национальный образ своей культуры, первичную картину мира, создаёт на языке приобретённой культуры текст, отличный от текста автора-монолинга, изображающего тот же национальный образ на том же языке. В восприятии чужого мира автором-монолингом этот чужой мир остаётся только объектом сознания, а не другим – ещё одним сознанием – способом описания действительности, поскольку он владеет только одним способом описания действительности. Процессы именования и осмысления объектов соседнего, но иного мира осваиваются им через путь и способ освоения действительности, выработанный в его родной культуре.

Таким образом, билингв – это личность, которая может интегрировать различные языковые культуры в единое целое. Различное наполнение двух языковых культур снимается в тексте билингвального автора как в структурном целом. Билингвальное творческое сознание, в отличие от монолингвального, вмещает в себя два способа осмысления описания действительности, создаёт тесты на двух языках, реализуя в каждом из этих языков обобщённый итог осмысления действительности носителя той или другой языковой культуры.

Свободно чувствуя себя в обеих стихиях – двух языковых культурах, билингвальный автор находит (активизирует) в русском языке такие речевые средства, которые наиболее адекватно выражают национальный образ его первичной культуры. Таким образом, механизм творческого сознания творческой билингвальной личности способен адекватно отражать художественный образ своей родной культуры на языке приобретённой культуры.

И, наконец, четвёртое, среди задач и целей русскоязычных писателей была едва ли не самая главная – заявить о своём народе. Это давало возможность им жить осознанно и достойно в век катаклизмов.

Ч. Айтматов отмечал, что наступил такой момент, когда чужие переводы перестали его устраивать, и он стал переводить сам [2, с. 254]. Как подчёркивает Ч. Джолдошева, «Ч. Айтматов очень строг в переводе реалий, он оставляет непереведёнными те слова, которые воспринимаются читателями как вошедшие в русский язык» [3, с. 116]. Но главное, конечно, в том, что киргизский писатель, переводя собственные творения, намного тоньше, художественно выразительнее передаёт на русском картины жизни и природы, психологически достовернее раскрывает образы героев, чем другие переводчики.

Современный казахский писатель Р. Сейсенбаев при переводе рассказов, повестей и романов на русский язык стремится разъяснить, донести национальные особенности казахской жизни, добивается естественного выражения чувств персонажей, своеобразных понятий и ситуаций в тексте прозы («У нас, в Чингистау», «День, когда рухнул мир», «Трон сатаны»).

Читатель, к кому обращено произведение, влияет на выбор писателем стилистических, эмоциональных средств выражения при переводе. Авторский перевод свободно ориентируется в стихии двух языковых культур, двух литературных стилей, явления одного измеряя процессами другого. В стиле произведения на русском языке происходит сочетание казахского и русского мироощущения: в речевой характеристике героев, авторской речи, в системе художественно-выразительных средств, где лексика с национально-культурной семантикой играет особую роль.

Основная забота Р. Сейсенбаева о читателе: не затруднять его в отношении проникновения в суть национального характера казахов, не разрушать процесс восприятия цельности художественной ткани произведения. Потому у него не «торчат» из текста исторические и национальные реалии, естественно раскрываются чувства и мысли персонажей из гуши народа («Лестница в никуда», «Возвращение Казыбека»). Отмечая своеобразие творческого труда автора над переводом своих произведений, Ч. Айтматов писал: «Это чрезвычайно интересная внутренняя работа писателя, ведущая к совершенствованию стиля, к обогащению образности языка» [2, с. 348].

Как правило, автопереводы отличаются высоким художественным уровнем, они вызывают у читателей больше доверия, чем переводы чужие. Нельзя не отметить и того, что автор-переводчик, по понятным причинам, более свободен в выборе средств и приёмов для достижения адекватности в переводе, и он вносит порой в текст значительные изменения. Это легко заметить, например, при сопоставлении оригинала и перевода рассказа Р. Сейсенбаева «Фронтовые песни»: персонажи в казахском и русском текстах обращаются к разным по содержанию песням. В его же повести «Если хочешь жить» в русском переводе значительно сокращены некоторые эпизоды, наблюдается замена одних фактов другими. Критик С. Рассадин отмечал: «Перевод, делаемый самим

автором, есть в той или иной мере перевоплощение, перенесение вещи в иную языковую систему, приравнивание к несколько иной психологии восприятия» [4, с. 85-86]. Подобные «вольности» встречаются также у других авторов, и это создаёт проблемы в восприятии художественных творений двуязычными читателями, при анализе, оценке оригинала и перевода со стороны критиков и литературоведов, ибо в процессе изучения данных текстов выявляется некоторое несовпадение в содержании и форме.

Теория реалистического метода в переводе определяет, что для решения проблемы адекватности необходимо сопоставлять не только тексты оригинала и перевода, но и факты жизни, обстоятельства, стоящие за ними, выдвигая это в качестве критерия верности, полноценности перевода, что способствовало бы передаче не буквы, а духа подлинника.

Для нашего же времени, когда на первый план выдвигаются не соответствие произведения искусства самой жизни, а его самооценность, самостоятельность в оценке и отражении, ибо искусство является особой формой общественного сознания, критерий оценки адекватности, особенно при автопереводе, очевидно, должен быть иным. Коль скоро автор, переводя своё творение, совершенствует его образную структуру, при анализе следует сопоставлять оригинал и новый текст автора-переводчика, брать во внимание его новое видение и решение, считаться с новым текстом. В работе автора над переводом собственных произведений мы должны видеть его стремление к большей художественной выразительности, заботу о глубоком освоении действительности, заботу о читателе. Своеобразие такого подхода к творчеству в том, что при работе автора над текстом несколько меняются условия перевода: снимаются такие проблемы, как проникновение в художественную ткань творения, отпадают такие этапы подхода к переводу, как изучение творчества автора оригинала, его стиливой манеры, то есть психологическая адаптация автора-переводчика происходит быстрее, глубже и органичнее.

Творческая деятельность писателя над переводом собственных произведений даёт новый импульс в работе над словом и приносит весьма плодотворные результаты. Это особенно видно по творчеству Ч. Айтматова, который переводил свои произведения на протяжении многих лет, причём в самых различных комбинациях: в соавторстве с другим переводчиком с киргизского языка на русский, сам один с киргизского языка на русский, сам один с русского языка на киргизский.

Авторский перевод позволяет существенно улучшить текст художественного творения, выявляя новые возможности для более яркого и полного выражения идейно-эстетического богатства произведений искусства слова. Немаловажно и то, что в авторском переводе учитываются условия и возможности для творческой работы переводчиков на другие языки, верного воссоздания названий произведений, характера героев, их духовной наполненности.

Своеобразие творческого двуязычия заключается также в том, что, будучи детьми своего народа, своей национальной культуры, традиции, они несут в себе кроме глубинного национального мироощущения и некий взгляд со стороны. Их национальное творение обогащается через сравнение с другой художественной и культурной традицией, иную манеру видеть мир. Тезис о том, что иноязычные писатели – «толкователи народного духа и посредники между двумя народами» очень верна и применительно к Р. Сейсенбаеву. Художники видят первейшую свою художественную задачу в том, чтобы через приобретённый, заимствованный язык в точности передать особенности мышления и психологии своего народа, особенности родного языка, который вошёл в его сознание вместе с генами его рода, молоком его матери, звуками и ритмами родной речи.

Творчество писателей-билингвов показывает степень интенсивного взаимодействия духовных ценностей разных народов. В русскоязычной национальной литературе заметно влияние русской и других культур, также видно влияние национальной культуры на русскую. Можно утверждать, что произведения Р. Сейсенбаева «Честь», «Дом Орака», «У нас, в Чингистау», «Протез», «Отчаяние», «День, когда рухнул мир», «Ночные голоса» и другие знакомят иноязычных читателей со многими понятиями, выражениями, философскими, художественными, этическими и эстетическими ценностями родного народа. Мастер слова в системе русской литературы развивает свою национальную традицию, художественную и фольклорную. В романах «Лестница в никуда», «Трон сатаны», «Отчаяние» и рассказах развивается казахская лиро-эпическая традиция.

Взаимодействие художественных и эстетических систем в творчестве писателей-билингвов выводит их творение за грань каждой отдельной литературы, тем самым выражая содержание и сущность межлитературного и межкультурного процесса. Именно в этом выражается одна из важнейших функций двойной литературной принадлежности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бахтикиреева У. М. Творческая билингвальная личность (особенности русского текста автора тюркского происхождения). – Астана, 2009.
2. Айтматов Ч. Собр. соч. в трёх томах. Том 3. – М., Молодая гвардия, 1984. – С. 254.
3. Джолдошева Ч. Киргизская проза в русских переводах. – Фрунзе, 1977. – С. 116.
4. Рассадин С. И с миром утвердилась связь... Заметки о поэтах и переводах // Юность, 1975, № 9. – С. 85–86.

ЦИФРЛЫҚ ПЛАТФОРМАЛАР МЕН ОНЛАЙН-ТЕСТТЕРДІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МҮМКІНШІЛІКТЕРІ

Сламбекова Т. С.,

*Л.Н. Гумилев атындағы Евразиялық Ұлттық университеті,
Білім жоғары мектеп факультеті, педагогика кафедрасы,
педагогика ғылымдарының кандидаты,
профессор,*

Жұмабаева К.С.,

*Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Педагогикалық институт,
педагогика, психология және жас ерекшелік
даму кафедрасының сеньор лекторы*

Қазіргі білім беру жүйесінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы оқушыларды мамандық таңдауға дайындау үдерісіне жаңа мүмкіндіктер әкелді. Әсіресе цифрлық платформалар, онлайн-тесттер, кәсіби диагностика құралдары оқушының жеке қызығушылығын, қабілетін, темпераментін ғылыми негізде анықтауға жол ашуда.

Цифрлық бағдарлау құралдары арқылы кәсіби қызығушылықты анықтау жылдам әрі объективті жүзеге асады, ал онлайн-тесттер оқушыға өзін әртүрлі салаларда сынап көруге мүмкіндік береді. Сондықтан бұл бағыт қазіргі кәсіби бағдар беру жүйесінде аса өзекті.

Бұл тараушада біз оқушыларды мамандық таңдауға үйретуде цифрлық платформалар мен онлайн-тесттердің мүмкіндіктерін теориялық және практикалық тұрғыда дәлелдеуге тырысамыз. Ол мақсатта кәсіби бағдар берудің ғылыми негіздерін талдау; цифрлық платформалардың артықшылықтарын анықтау; онлайн-тесттерді қолдану әдістемесін сипаттау; авторлық цифрлық кәсіби бағдар үлгісін ұсыну; тиімділігін бағалау өлшемдерін анықтау мәселелеріне талдау жасаймыз. Мамандық таңдауды цифрландырудың теориялық негіздеріне келетін болсақ, алдымен мамандық таңдау үдерісінің психологиялық-педагогикалық негіздеріне тоқталу керек. Бұл орайда мамандық таңдау – тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауына негізделген күрделі психологиялық-педагогикалық процесс. Оған әсер ететін факторлар мыналар:

- тұлғаның темпераменті мен мінезі;
- қабілет, интеллект деңгейі;
- қызығушылық пен бейімділік;
- әлеуметтік орта;
- еңбек нарығының талаптары.

Бұл саладағы негізгі теориялар біз бірінші тарауда талдаған Холландтың RIASEC теориясы [1], Климовтың кәсіби типтер моделі [2], Сюпердің кәсіби даму концепциясы [3].

Сонымен қатар, оқушыларға кәсіби бағдар берудегі цифрлық технологиялардың рөлі маңызды. Цифрлық технологиялар оқушыларға: кәсіби тесттен жылдам өтуге; қабілеттер картасын жасауға; нақты мамандық туралы видео, презентация, 3D тур көруге; онлайн-кеңес алуға; еңбек нарығы статистикасымен танысуға мүмкіндік береді. Цифрландыру кәсіби бағдар беру жүйесінің тиімділігін арттырып, оқушыға дербес траектория жасауға жол ашады.

XXI ғасыр-ақпараттық технологиялар дәуірі. Білім беру жүйесі де осы өзгерістерге бейімделіп, цифрлық ресурстарды кеңінен пайдалана бастады. Әсіресе оқушыларға кәсіби бағдар беру процесінде цифрлық технологиялардың маңызы артып келеді. Онлайн платформалар, мобильді қосымшалар, кәсіби диагностика тесттері, виртуалды экскурсиялар мен мультимедиалық контент – оқушының кәсіби қызығушылығын анықтауда тиімді құралға айналды.

Цифрлық технологиялар оқушыларға мамандық әлемін жаңа қырынан көруге, ақпаратты интерактивті түрде меңгеруге, болашақ кәсібін дәл әрі саналы таңдауға мүмкіндік береді.

Бүгінде кәсіби бағдар беруде цифрлық технологиялардың пайда болуы маңызды факторға айналып отыр. Дәстүрлі кәсіби бағдар жұмысы көбінесе ақпараттық әңгіме, тест, маманмен кездесу форматында өтетін. Ал қазіргі таңда бұл процесті цифрлық жүйелер толықтырып, жаңа мүмкіндіктер ұсынуда:

- онлайн-тесттер;
- цифрлық платформалар (Qabilet, Enbek.kz, 123Test);
- виртуалды зертханалар;
- 3D мамандық таныстырылымдары;
- Zoom/Teams арқылы онлайн-кездесулер;
- білім беру порталдары;
- жасанды интеллектке негізделген кәсіби диагностика құралдары.

Бұл құралдар кәсіби бағдар беру сапасын арттырып, оны жекелендірілген, қолжетімді және дәлдік деңгейі жоғары жүйеге айналдырады.

Цифрлық технологиялардың кәсіби бағдардағы рөлін анықтау маңызды.

Ол:

1. Бейімділік пен қызығушылықты дәл анықтауға мүмкіндік береді.

Цифрлық тесттер (RIASEC, Климов, MBTI) автоматты түрде талдау жасап, нақты нәтижелер береді. Бұл оқушының кәсіби бағытын дәл анықтауға көмектеседі және ақпаратқа қолжетімділікті арттырады.

2. Ақпаратқа қолжетімділікті арттырады

Оқушы кез келген уақытта онлайн платформалардан:

- мамандық сипаттамасын
- қажетті дағдылар тізімін
- еңбек нарығы статистикасын
- университеттер мен гранттар туралы ақпаратты
- әлемдік мамандық трендтерін қарай алады.

3. Мамандықтар әлемін визуалды көруге мүмкіндік береді

3D модельдер, интерактивті видеороликтер, виртуалды экскурсиялар оқушының қызығушылығын арттырып, ақпаратты жеңіл қабылдауына жағдай жасайды.

1. Жеке кәсіби траектория құруға көмектеседі

Цифрлық жүйелер оқушыға жеке оқу жолын құрастырып береді:

- қандай пәндерді тереңдетіп оқу керек;
- қандай курстарды өту қажет;
- қандай дағдыларды дамыту керек;
- болашақ мамандыққа қажетті қабілеттер.

4. Кәсіби кеңес алуды жеңілдетеді

Онлайн консультациялар, чат-боттар, видеосабақтар кәсіби кеңес беруді жедел әрі ыңғайлы етеді [4].

Сонымен қатар, мамандаордың пікірінше, цифрлық технологиялар сонымен бірге оқушылардың дамуына әсер етеді. Оқушылардың саналы кәсіби шешім қабылдауна және оның нақты ақпаратқа сүйене отырып таңдау жасауына тікелей әсер етеді. Сонымен бірге, оқушының өзін-өзі тану деңгейін арттырады. Психологиялық тесттер мен кәсіби диагностика арқылы оқушы өз қабілетін жақсырақ түсінеді. Оқушы өзінің цифрлық сауаттылығын дамытуға мүмкіндік алады. Кәсіби бағдар беру барысында бала: интернетпен жұмыс істеуге, ақпаратты талдауға, онлайн сервистерді қолдануға, деректерді бағалауға үйренеді. Ол өз кезегінде оқушыларда өзіндік мотивациясын арттырады. Ал интерактивті формат оқушыны қызықтырады, белсенді қатысуға ынталандырады.

Кәсіби бағдар берудегі қолданылатын цифрлық технологиялардың түрлеріне келетін болсақ, олардың қатарына:

1) Онлайн-тесттер

- RIASEC (Голланд)
- Климов тесті
- MBTI
- Qabilet қабілет картасы

2) Цифрлық платформалар

- QABILET.KZ
- ENBEK.KZ
- 123Test
- CareerExplorer

3) Виртуалды экскурсиялар

- университеттер мен кәсіпорындарға 3D тур

4) Онлайн-кездесулер

- Zoom, Teams арқылы мамандармен сұхбат

5) Мобильді қосымшалар

- SkillHub
- Coursera

- Khan Academy (кәсіби курстар үшін)

5) ЖИ (AI) негізіндегі кәсіби кеңес беру құралдары

- мамандықты автоматты талдау
- қабілетке сәйкес мамандық ұсынып беруді атап өтуге болады [5].

Бүгінде мектептердегі цифрлық технологияны қолданудың артықшылықтары зор. Цифрлық технология уақыт үнемдейді, нәтижені автоматты талдайды, қолжетімді (кез келген жерде қолдануға болады), интерактивті қателік ықтималдығы аз, ақпарат жаңарып отырады, жеке білім траекториясын құруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде мектептегі кәсіби бағдар беруді цифрландырудың маңыздылығын көрсетеді. Атап айтатын болсақ:

- заманауи мамандықтар туралы мәліметтерді жылдам жеткізу;
- оқушылардың дарындылығын ерте анықтау;
- әлемдік трендтермен үйлесімді болу;
- білім беру сапасын арттыру;
- еңбек нарығына бейімделген тұлға тәрбиелеу;
- мансаптық бағдарды ғылыми негізде жүргізу.

Цифрлық технологиялар кәсіби бағдар беру жүйесін жаңа деңгейге көтерді. Оқушыларға онлайн ресурстарды қолдану арқылы мамандықтың мазмұнын терең түсінуге, өзін-өзі тануға, еңбек нарығы туралы нақты ақпарат алуға мүмкіндік туады. Цифрлық платформалар кәсіби бағдарды жекелендіріп, ғылыми негізделген, тиімді және қолжетімді процесс ретінде қалыптастырады. Демек, цифрлық құралдар-оқушылардың дұрыс мамандық таңдауына ықпал ететін маңызды фактор.

Онлайн-тесттер мен цифрлық платформалардың түрлері және мүмкіндіктері қарастыратын болсақ, қазіргі қолданылатын платформалар:

1) Ұлттық платформа:

- QABILET.KZ – қабілет картасын шығаратын жүйе
- ENBEK.KZ – мамандықтар классификаторы

2) Халықаралық платформалар:

- CareerExplorer
- MyNextMove
- 123Test
- Truity
- Humanmetrics

3) Психологиялық кәсіби тесттер:

- Голланд тесті (RIASEC)
- Климов тесті
- Майерс-Бриггс (MBTI)
- IQ, EQ диагностикалары

Олардың мүмкіндіктері: уақыт үнемдейді; нәтижені автоматты шығарады; жеке кәсіби профиль жасайды; мұғалімге аналитикалық есеп береді; қашықтықтан өтуге мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда цифрлық платформаларды қолдану арқылы оқушыларды мамандық таңдауға үйретудің өзіндік әдістемесі қалыптасуда. Қазіргі ақпараттық қоғамда цифрлық технологиялар білім беру жүйесінің барлық саласына еніп, оқыту мен тәрбиелеу әдістерін жаңартуда. Әсіресе оқушыларды мамандық таңдауға үйретуде цифрлық платформалар маңызды рөл атқарады. Олар кәсіби қызығушылықты анықтауға, еңбек нарығы туралы өзекті ақпарат беруге, оқушының жеке қабілетіне сай кәсіби траектория құруға мүмкіндік береді. Цифрлық платформаларды жүйелі қолдану – кәсіби бағдар беру жұмысының тиімділігін арттыратын заманауи әдістеме.

Біз атап өткеніміздей цифрлық платформалардың кәсіби бағдар берудегі рөлі өте маңызды. Цифрлық платформалар мамандық туралы ақпаратты интерактивті, қолжетімді және нақты түрде ұсынады. Олар:

- оқушының жеке қабілетін диагностикалауға;
- кәсіби қызығушылық бағыттарын анықтауға;
- нақты мамандықтар туралы видеоматериалдар, 3D модельдер беруге;
- мамандармен онлайн-кездесулер ұйымдастыруға;
- кәсіби карталар мен талдаулар құрастыруға көмектеседі.

Бұл платформалар оқушының өзін-өзі тануына, кәсіби шешім қабылдауына ықпал етеді.

Оқушыларды мамандық таңдауға үйретуге қолданылатын цифрлық платформалардың түрлері біз атап өткен Ұлттық платформалар, Халықаралық платформалар, Психологиялық тест платформалары, Білім беру платформалары, бұл курстар оқушыға таңдаған кәсібіне байланысты алғашқы білім алуға мүмкіндік береді.

Ал, Оқушыларды мамандық таңдауға үйретудің цифрлық әдістемесіне келетін болсақ, цифрлық платформаларды қолдану белгілі бір кезеңдерден тұратын жүйелі әдістеме арқылы жүзеге асады.

1-кезең: Диагностикалық дайындық. Бұл кезеңде оқушының жеке ерекшеліктері зерттеледі:

- онлайн-тесттер (RIASEC, Климов, MBTI);
- қабілет профилі;
- қызығушылық картасы;
- тұлғалық ерекшелік диагностикасы.

Цифрлық диагностика оқушының кәсіби бағытқа дайындық деңгейін анықтайды.

2-кезең: Ақпараттық-таныстыру жұмыстары. Бұл кезеңде мұғалім цифрлық ресурстарды қолдана отырып:

- мамандықтар туралы видеолекциялар көрсетеді;
- 3D виртуалды экскурсия ұйымдастырады;
- Еңбек нарығының цифрлық деректерін талдатады;
- ЖОО, колледж платформаларымен таныстырады.

Оқушылар нақты, сенімді және жаңартылған ақпарат алады.

3-кезең: Практикалық әрекет кезеңі. Оқушылар цифрлық ресурстардың көмегімен кәсіби әрекетті тәжірибе жүзінде байқап көреді:

- виртуалды зертханаларда жұмыс жасау;
- онлайн симуляторларды пайдалану (медицина, инженерия, IT);
- цифрлық тапсырмалар шешеу;
- мамандық бойынша мини-жоба жасау;
- онлайн курстан шағын модуль өту.

Бұл кезең кәсіби өзін-өзі сынауға мүмкіндік береді.

4-кезең: Жеке кәсіби траектория құру. Цифрлық платформалар арқылы:

- оқушының кәсіби профилі жасалады;
- мамандыққа сәйкес дағдылар картасы құралады;
- алдағы 3–5 жылға жеке даму жоспары әзірленеді;
- таңдау пәндерін анықтау жүзеге асады.

Оқушы өз болашағын жоспарлауды үйренеді.

5-кезең: Рефлексия және кері байланыс. Оқушылар:

- онлайн сауалнама толтырады;
- кәсіби қызығушылықтағы өзгерістерді талдайды;
- таңдаған мамандығы бойынша рефлексия жазады.

Мұғалім оқушының нәтижесін цифрлық форматта тіркеп отырады.

Мамандардың пікірінше цифрлық платформаларды қолданудың тиімділігі төмендегідей:

Артықшылықтары: Диагностикалық дәлдік жоғары; Уақыт пен ресурсты үнемдейді; Кез келген жерде қолжетімді; Оқушылардың қызығушылығын арттырады; Ақпаратты интерактивті түрде береді; Тұлғалық даму траекториясын автоматты түрде жасайды; Жеке кеңес беру мүмкіндігін арттырады.

Мектеп үшін тиімділігі:

- кәсіби бағдар беру жүйесін жеңілдетеді;
- ата-аналармен кері байланысты күшейтеді;
- ақпаратты жаңартып отыруға мүмкіндік береді;
- мұғалім жұмысының сапасын арттырады [6].

Ал оның әдістеменің педагогикалық мәнін сипаттайтын болсақ, цифрлық платформаларды қолдану әдістемесі:

- оқушыны болашақ мамандыққа саналы даярлайды;
- білім беру процесін дербестендіреді;
- өзін-өзі тануға және кәсіби рефлексияға үйретеді;
- стереотиптік және кездейсоқ мамандық таңдауды азайтады;
- заманауи еңбек нарығына бейім тұлға қалыптастырады.

Цифрлық платформаларды қолдана отырып жүргізілетін кәсіби бағдар беру әдістемесі-жаңа технологиялар дәуіріндегі ең тиімді педагогикалық бағыттардың бірі. Бұл әдіс оқушыларға кәсіби әлемді жан-жақты танып, өз қабілеттерін объективті бағалап, саналы түрде болашақ мамандық таңдауға мүмкіндік береді.

Цифрлық ресурстар ақпаратты қолжетімді, интерактивті және нақты етіп ұсына отырып, кәсіби бағдар беру жұмысының сапасын айтарлықтай арттырады. Демек, цифрлық платформаларды пайдалану-заманауи кәсіби бағдар берудің негізгі факторы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. John Holland, John Holland. Making a vocational choice (1973)-Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1973.-160 p.
2. Климов Е.А. Кәсіби өзін-өзі анықтау психологиясы / Е.А. Климов. – М.: Академия, 2004. – 304 б
3. Donald Super. The psychology of careers (1957)-Нью-Йорк: Harper & Brothers, 1957.-347 p.
4. Алиева Э.Ф., Алексеева А.С., Ванданова Э.Л., Карташова Е.В., Резапкина Г.В. Цифровая переподготовка: обучение руководителей образовательных организаций // Образовательная политика. 2020. № 1 (81). С. 54–61. URL: <https://edpolicy.ru/digital-retraining>
5. Бузаубакова К.Д., Амирова А.С., Маковецкая А.А. Цифрлы педагогика: Оқулық. -Тараз: «ИП «Бейсенбекова Ә.Ж.», 2022. -314 б.
6. Бороненко Т.А., Кайсина А.В., Федотова В.С. Развитие цифровой грамотности школьников в условиях создания цифровой образовательной среды // Перспективы науки и образования. 2019. № 2 (38). С. 167–193. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-tsifrovoygramotnosti-shkolnikovv-usloviyah-sozdaniya-tsifrovoy-obrazovatelnoy-sredy>.

ОҚУШЫЛАРҒА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУДІҢ ШЕТ ЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ (ФРАНЦИЯ МЫСАЛЫНДА)

Жұмабаева К.С.,

*Ш.Уәлиханов атындағы Көкішетау
мемлекеттік университеті, педагогикалық институт,
педагогика, психология және жас ерекшелік
даму кафедрасының сеньор лекторы*

1.Кәсіби бағдарлау жұмыстарын анықталған критерийлер бойынша салыстыру.

Қазіргі уақытта Әділетті Қазақстан құру кезінде еліміздің экономикалық дамуда және технологиялық егемендігін нығайтуда қиындықтарға тап болуда, демек, кәсіби бағдар беруді қолдау қажеттілігі туындауда.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты-Қазақстан мен Франциядағы кәсіби бағдар беру жүйелерін талдау және салыстыру негізінде мектеп жасындағы жастарға арналған ең тиімді кәсіби бағдар беру технологияларын анықтау маңызды. Салыстырмалы талдау үшін біз келесі критерийлерді анықтадық: кәсіптік бағдарлау диагностикасын салыстыру; елдегі кәсіптік бағдарлау бағдарламаларын салыстыру; кәсіби бағдарлау жұмысының тиімділігі.

Зерттеу әдістері ретінде әдеби дерек көздерді талдау таңдалды. Біз Қазақстандағы, Франциядағы кәсіби бағдарлау жұмыстарын анықталған критерийлер бойынша салыстырамыз. Олар: кәсіби бағдар беру диагностикасын салыстыру; кәсіби бағдар беру бағдарламаларын салыстыру; кәсіби бағдар беру жұмысының тиімділігі.

Кәсіби бағдар беру диагностикасын салыстыру.

Еліміздегі кәсіби бағдарлауды бағалау келесідей сипатталады: мектеп психологтары кәсіби бағдарлауды тестілеуді және «Кәсіби басымдық сауалнамасы» мен білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметке арналған әдістемелік ұсыныстарға енгізілген. Дегенмен, заманауи және сенімді әдістердің болмауы кәсіптік бағдарлау көмегін қиындатады.

Кәсіби бағдар берудің қазіргі кезеңінде әмбебап диагностикалық әдіс жоқ. Әдетте, олар кәсіби қызығушылықтарды дәлірек анықтау үшін бірге қолданылады. Ең көп таралған кәсіптік бағдар беру әдістерінің бірнешеуін анықтауға болады:

1. Сигнал беру жүйелерінің құрылымын диагностикалау;
2. Дифференциалды диагностикалық сауалнама (ДДС).

Бұл әдіс Е. А. Климовтың мамандық түрлерінің жіктемесіне (адам-табиғат, адам-технология, адам-адам, адам-символ, адам-көркем бейне) сәйкес әртүрлі мамандық түрлеріне үміткерлерді іріктеуге арналған. ДДС сауалнама нәтижелері адамның қандай кәсіби салаға бейімділігі мен қызығушылығы бар екенін көрсетеді;

3.Қызығушылық картасы. Тест жұмысқа қабылдау кезінде кәсіби бағдар беру үшін қолданылады. Оны жасөспірімдер мен ересектерді бағалау үшін пайдалануға болады;

4. Кәсіп таңдау матрицасы. Бұл әдіс бойынша екі сұрақ пен кестені пайдаланып, респонденттің қызығушылықтары мен бейімділіктеріне ең сәйкес келетін мамандықты анықтауға болады.

5. Мұғалімнің жеке басының кәсіби бағытын бағалау. Бұл әдістеме мұғалімнің мамандыққа қатысу дәрежесін анықтау, кәсіби қызметтің жеке тұлғаға әсер ету механизмдерін анықтау және типтік педагогикалық тұлғалық деформацияларды анықтау үшін әзірленді.

Ал, Францияда диагностикалық әдістерге мыналар жатады: кезектесу, тестілеу, сауалнамалар және ойын әдісі. Альтернатива кәсіпорында, кәсіптік мектепте немесе кәсіптік оқыту орталығында әртүрлі ұзақтықтағы (3-тен 16 аптаға дейін) кезекті өндірістік тағылымдамалар түрінде өткізілетін кәсіби сынақтардан тұрады. Француз зерттеушісі Дж. Фриман жасөспірімдерге бағдар беру тәжірибесіндегі үш тест тобын анықтайды: 1) жалпы ақыл-ой қабілеттерін анықтауға арналған тесттер; 2) іс-әрекет тесттері; 3) кәсіби қызығушылықтарды анықтауға арналған тесттер [1]. Тесттерді қолданған кезде француз мамандары олардың ақылға қонымды үйлесіміне үлкен мән береді.

Кәсіби бағдар беру бағдарламаларын салыстыру.

Қазақстанда үкімет оқушыларға ерікті түрде қатысуды ұсынатын «Болашақ» және «Сенің мамандығың» сияқты бағдарламалар арқылы кәсіптік бағдар беруді қолдайды. Мұғалімдер негізінен тәрбиешілер мен ақпараттық көмекшілер ретінде әрекет етеді. «Болашақ» жобасында кәсіптік бағдар беру алтыншы сыныптан басталады. «Сенің мамандығың» жобасы-«Жаңа мамандықтар атласына» негізделген сандық платформа.

2023 жылға дейін елде бірыңғай кәсіптік бағдар беру бағдарламасы болған жоқ. 2023 жылдың 1 қыркүйегінен бастап негізгі жалпы білім беру бағдарламаларын жүзеге асыратын білім беру мекемелерінде кәсіптік бағдар берудің бірыңғай моделі - кәсіптік бағдар беру минимумы енгізіледі.

2023-2024 оқу жылында кәсіби минимум 2023 жылы елімізде «Әрбір баланың табысы» жобасы аясында «Болашақ» жобасы арқылы енгізіледі. Мамандандырылған сыныптарды құру сияқты кәсіптік бағдар беру көмегінің бұл саласы жалпы орта білім берудің мемлекеттік білім беру стандарттарымен реттеледі, оған сәйкес білім беру қызметін жүзеге асыратын ұйым бір немесе бірнеше білім беру профильдері: жаратылыстану ғылымдары, гуманитарлық ғылымдар, әлеуметтік-экономикалық, технологиялық және әмбебап бойынша оқу бағдарламаларын енгізуді қамтамасыз етеді.

2.Франциядағы кәсіптік бағдар беру тәжірибесі.

Францияда кәсіптік бағдар беру 1996 жылдың қыркүйегінде жарияланған №31 ресми бюллетеньге сәйкес «білім беру бағдары» (education a l'orientation) тұжырымдамасын қабылдады. Осыған байланысты оқушылардың өздері кәсіптік бағдар берудің субъектілеріне айналады. Бұл тұжырымдама жастарда кәсіби

өзін-өзі анықтау мәдениетін қалыптастыру қажеттілігінен туындайды және келесі мақсаттарды атап көрсетеді:

1. Оқушыларды экономикалық және кәсіби ортамен таныстыру;
2. Кәсіби оқыту әдістері мен еңбек нарығының қажеттіліктерін ескере отырып, олардың кәсіби әлем туралы түсінігін байыту;
3. Оқушылардың кәсіби жобасын жүзеге асырудағы кедергілерді өз бетінше анықтауына, оларды талдауына және мұғалімдердің белсенді қатысуымен қиындықтарды жеңу жолдарын іздеуіне ықпал ету;
4. Кәсіби жоба (projet professionnel) арқылы оқуға мағына беру [2].

Ұлттық деңгейде Франциядағы кәсіби бағдар беруді басқаруды Франция Ұлттық білім министрлігінің қарамағындағы Білім және кәсіптер туралы ақпараттың ұлттық бюросы (ONISEP) ұсынады. Бұл қызметтің міндеті - оның кеңселерінің қызметін басқару және бүкіл ел бойынша құжаттама мен ақпаратты әзірлеу және тарату [3].

Академиялық (аймақтық) деңгейде оқушыларға кәсіби бағдар беруді Білім және кәсіптер туралы ақпараттың ұлттық бюросының аймақтық кеңсесі және Францияның академиялық ақпарат және бағдар беру қызметі жүзеге асырады. Біріншісі аймақтық білім беру мекемелеріндегі мамандықтар мен білім беру бағдарламалары бойынша құжаттама мен ақпаратты жинайды және таратады. Соңғысы аймақтық еңбек нарығының және жұмыспен қамтудың жай-күйі, аймақтық кәсіптік білім беру мекемелері және қабылдау ережелері туралы деректерді жинайды [4].

Жергілікті деңгейде мектептермен тікелей байланысты Ақпараттық және бағдарлық орталықтар бар. Бұл қызметтерде Франциядағы кәсіби бағдарлық бойынша жетекші сертификатталған мамандар жұмыс істейді, ал бағдарлық кеңесшілер психологтар болып табылады. Олар әртүрлі қоғамдық ұйымдармен (ата-аналар қауымдастықтары, жұмыспен қамту агенттіктері, кәсіптік оқыту орталықтары) және ақпараттық қызметтермен (Ұлттық педагогикалық зерттеулер институты, Аймақтық педагогикалық құжаттама орталығы және т.б.) өзара әрекеттесіп, кең ауқымды сыныптан тыс іс-шаралар өткізеді. Олар аймақтық және ұлттық еңбек нарықтарының жағдайы туралы ақпарат жинайды және өңдейді. Оларды ведомстволық Ақпараттық және бағдарлық орталығының директоры басқарады.

Франциядағы төрт білім беру мекемесі бағдарлық кеңесшілерді (психологтарды) дайындайды: Париж ұлттық еңбек және кәсіби бағдарлық зерттеу институты (INETOP), Адам биометриясы және кәсіби бағдарлық университеті Экс-Марсель I, Лилль III кәсіби бағдарлық университеті және Рейн университеті. Бұл мамандықты психология бакалавры дәрежесі бар адам екі жылдық қосымша кәсіби дайындықтан өткеннен кейін ала алады.

Франциядағы орта білім бес педагогикалық циклге бөлінеді: 1) бақылау және бейімделу; 2) орталық; 3) бағдарлау; 4) анықтау; 5) бітіру. Алғашқы үшеуі колледждегі білімге, соңғы екеуі лицейдегі білімге қатысты. Әрбір цикл

студенттердің кәсіби бағдар беру саласындағы нақты педагогикалық мәселелерді шешумен байланысты.

Колледждегі бақылау және бейімделу циклінде (6-сынып) практикалық жұмыс студенттің жеке басын зерттеуден, оның қабілеттерін, бейімділіктерін, білім деңгейін, психофизикалық ерекшеліктерін және жеке мінез ерекшеліктерін анықтаудан тұрады. Бұл процесте тестілеу маңызды рөл атқарады, оның нәтижелері студенттің жеке ісіне жазылады.

Колледждің орталық циклінде (5-4 сыныптар) кәсіптік бағдар беру оқушыларды мамандықтардың алуан түрлі әлемімен таныстырумен толықтырылады. 5-сыныптан бастап оқушыларға қызығушылықтары мен қабілеттеріне қарай қосымша пәндерді таңдау мүмкіндігі ұсынылады. Оларға: ежелгі тілдер, шет тілін тереңдетіп оқыту және эксперименттік немесе технологиялық ғылымдар жатады. 4-сыныптан бастап оқушылар қаласа, компанияда «таныс сапары» немесе «бақылау сессиясы» түрінде тағылымдамадан өте алады [5].

Колледжге бағдар беру циклі (3-сынып) маңызды, себебі оны аяқтағаннан кейін оқушылар болашақ білім беру жолын анықтауы керек: жалпы білім беру және технологиялық лицей; кәсіптік лицей; немесе кәсіптік оқыту орталығы. Сондықтан, бұл циклдегі кәсіптік бағдар беру оқушыларды әртүрлі білім беру бағдарламалары, бейіндері және дайындалып жатқан мамандықтары туралы ақпараттандыруға бағытталған. Осы мақсатта 2005 жылдан бастап француз колледждерінің оқу бағдарламасына жаңа міндетті пән, «Мамандықтарға кіріспе» (*Decouverte professionnelle*) (аптасына 3 сағат) қосылды [6].

Келесі екі цикл (орындау және бітіру) лицейге қатысты. Францияда лицейлердің екі түрі бар екені белгілі: 1) жалпы білім беру және технологиялық; 2) кәсіптік. Бұл лицейлердегі білім беру мамандандырылған, оқушыларды академиялық бағыттар, бөлімдер және бейіндер бойынша саралауды қамтиды. Бұл академиялық және кәсіптік бағдарлау арасындағы үйлесімділікті нығайтады, мұнда соңғысы оқушының кәсіби болашағы үшін стратегия ретінде, ал академиялық бағдарлау тактика ретінде ұсынылады. Француз студенттеріне арналған академиялық бағдарлау оқушыларға оқу саласын таңдауға және оқу барысында туындайтын қиындықтарды жеңуге көмектесетін шаралар жиынтығы ретінде түсініледі; кәсіптік бағдарлау оқушыларға мамандық таңдауға көмектесетін шаралар жиынтығы ретінде түсініледі. Орындау және бітіру циклдары үшін кәсіптік бағдарлау жұмысының мазмұнын қарастырайық. Францияның жалпы білім беру және технологиялық лицейіндегі анықтау циклі (11-сынып) - оқушының бейіндік дайындық кезеңі, оны аяқтағаннан кейін ол қол жеткізілген академиялық нәтижелер мен мүмкіндіктерге сәйкес түлектер тобының білім беру бейінін таңдауы керек [7].

Франциядағы жалпы және технологиялық лицейдің соңғы циклі (11-сыныптан бітіруге дейін) - мектеп білімінің соңғы кезеңі, оның барысында оқушылар қорытынды емтихандарға дайындалады. Бұл кезеңдегі кәсіптік бағдар беру әртүрлі кәсіптік білім беру мекемелері, қабылдау талаптары, оқу шарттары

және болашақта жұмысқа орналасу мүмкіндіктері туралы ақпарат беруге бағытталған. Бірінші сыныпта оқушылар академиялық профилін де, академиялық бағытын да өзгерте алады. Лицейлер бұл мақсатта қайта бағдарлау нұсқаларын ұсынады.

Франциядағы кәсіптік лицейлерге келетін болсақ, олардың білімі белгілі бір мамандықты практикалық игеруге бағытталған. Мұнда оқушылардың жалпы білімі үздіксіз жұмыс орнында оқытумен біріктіріледі. Лицейдің бұл түріндегі кәсіптік бағдар берудің мақсаты-оқушыларды таңдаған мамандығының ерекшеліктерімен, жұмысты және жұмыс орнын ұйымдастырумен, мамандыққа қажетті құзыреттермен және жұмысқа орналасу мүмкіндіктерімен таныстыру.

Осылайша, француздық мансаптық бағдар беру жүйесі келесі бағыттарды қамтиды:

1. Оқушылардың қажеттіліктері мен жетістіктерін ескере отырып, мансаптық бағдар беру әдістері мен құралдарын әртараптандыру.

2. Жыныстық кемсітушілікті жою, ұлдар мен қыздарға мамандық пен білім беру саласын таңдауда тең мүмкіндіктер жариялау.

3. Өндірістік және техникалық оқытуды дамыту.

4. Мәдениет пен экономиканы жақындастыру, бұл оқушыларды өз елінде де, шетелде де жұмыс және мамандықтар әлемімен таныстыру арқылы жүзеге асырылады.

5. Мектептегі білім беру әдебиеттерінде қайталанатын ерлер мен әйелдердің рөлдерін анықтаудағы стереотиптерді жою.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Фримен Дж. Для базового качественного образования: комментарий разработчика компетентности. П., ЮНЕСКО, 1993. С. 14.

2. Audic G. -L. jncole en France. Paris, 1998.

3. Lapostolle G. L'orientation au college depuis les annues 1980: un probleme de choix politique entre deux formes de democratization // Orientation scolaire et professionnelle. 2005. Vol. 34. N 4.

4. Ratifications of C142 – Human Resources Development Convention, 1975. № 142-P. 125 [Электронный ресурс]. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11300:0::NO:11300:P11300_INS RUMENT_ID :312287 (дата обращения: 27.07.2023).

5. Pineau G. La vie a orienter, quelle histoire!? // L'orientation scolaire et professionnelle. 2005. Vol. 34. N 1.

6. Lapostolle G. L'orientation au college depuis les annues 1980: un probleme de choix politique entre deux formes de democratization // Orientation scolaire et professionnelle. 2005. Vol. 34. N 4.

7. Audic G. -L. jncole en France. Paris, 1998.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ КАСПИЙСКОГО РЕГИОНА КАК ФАКТОР РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Королев Р.А.,

Тлеубаева С.А.,

НАО «Таразский университет имени М.Х. Дулати»

г. Тараз, Казахстан

Аннотация. Экологическая безопасность становится одним из ключевых факторов региональной стабильности в современном мире. Каспийский макрорегион, обладающий уникальными природными ресурсами и стратегическим геополитическим положением, сталкивается с серьезными экологическими вызовами, которые напрямую влияют на безопасность прикаспийских государств. Устойчивое развитие региона невозможно без комплексного решения экологических проблем и эффективного международного сотрудничества. Современные экологические угрозы требуют координированных действий всех заинтересованных сторон и разработки новых механизмов экологического управления. В условиях нарастающих глобальных климатических изменений и антропогенного воздействия на окружающую среду, экологическая составляющая региональной безопасности приобретает особую актуальность и требует пристального внимания со стороны научного сообщества и государственных структур.

В данной статье проанализированы основные экологические проблемы Каспийского региона, их влияние на региональную безопасность, а также рассмотрены перспективы международного сотрудничества в сфере экологической безопасности макрорегиона.

Ключевые слова: экологическая безопасность, Каспийский регион, региональная безопасность, устойчивое развитие, международное сотрудничество.

Каспийский макрорегион представляет собой уникальную экосистему, объединяющую пять прикаспийских государств: Российскую Федерацию, Республику Казахстан, Туркменистан, Исламскую Республику Иран и Азербайджанскую Республику. Данный регион характеризуется богатейшими углеводородными ресурсами, уникальной биологической системой и стратегическим геополитическим положением [1].

Современное состояние экологической безопасности Каспийского региона вызывает серьезную обеспокоенность международного сообщества. По данным экологического мониторинга за период 2018-2023 годов, наблюдается устойчивая тенденция ухудшения качества водных ресурсов и сокращения биологического разнообразия региона.

Основные экологические вызовы Каспийского макрорегиона можно классифицировать по нескольким категориям. Первостепенное значение имеет

проблема загрязнения акватории нефтепродуктами и промышленными отходами. Интенсивная разработка месторождений углеводородов в каспийском шельфе создает постоянные риски экологических катастроф.

Согласно данным Каспийской экологической программы, концентрация загрязняющих веществ в отдельных районах моря превышает предельно допустимые нормы в 4–6 раз. Особую тревогу вызывает состояние северной части Каспия, где сосредоточены основные нефтегазовые проекты прикаспийских государств [2].

Вторым критически важным фактором является устойчивое снижение уровня Каспийского моря. По данным гидрометеорологических служб прикаспийских государств, с 2005 года наблюдается интенсивное обмеление: Росгидромет фиксирует снижение на 133 см за период 2005-2020 годов, а казахстанские данные показывают падение уровня на 214 см за 2006-2024 годы, что создает критические угрозы для прибрежной инфраструктуры и экосистем. Данный процесс обусловлен комплексом климатических и антропогенных факторов, включая изменение речного стока и интенсивное водопотребление в бассейнах питающих рек [3].

Третьим важнейшим вызовом является деградация биологических ресурсов Каспия. Популяция каспийской нерпы сократилась более чем на 70% за период с 2000 по 2023 год. Аналогичная ситуация наблюдается с осетровыми видами рыб - традиционной основой рыбного промысла региона. Численность белуги снизилась на 85%, что ставит под угрозу существование этого уникального вида [4].

Экологические проблемы Каспийского региона непосредственно связаны с вопросами региональной безопасности через несколько механизмов воздействия. Во-первых, ухудшение экологической обстановки создает предпосылки для возникновения конфликтов за доступ к природным ресурсам. Сокращение рыбных запасов усиливает конкуренцию между прибрежными государствами за права на промысел в различных участках акватории.

Во-вторых, экологическая деградация стимулирует миграционные процессы из наиболее пострадавших прибрежных районов. По оценкам экспертов, экологическая деградация может стать причиной значительных миграционных процессов из наиболее пострадавших прибрежных районов, что создаст дополнительную нагрузку на социально-экономические системы соседних территорий [5].

В-третьих, экологические риски угрожают энергетической безопасности региона. Значительная часть нефтегазовых проектов прикаспийских государств расположена в экологически уязвимых зонах. Крупная экологическая катастрофа может привести к остановке добычи углеводородов и серьезным экономическим потерям.

Анализ современных тенденций показывает критическое состояние экологических систем Каспийского региона, подтвержденное официальными статистическими данными. По данным Росгидромета, Каспийское море

обмелело в период с 2005 по 2020 год на 133 см, что составляет снижение уровня на 8,9% от среднегодовых значений.

Казахстанские данные показывают драматическую картину: за период с 2006 по 2024 год уровень моря упал на 2,14 метра. По состоянию на конец 2024 года средний уровень составил -29,03 метра по Балтийской системе высот, достигнув критически низких отметок. Конвенция о правовом статусе Каспийского моря, подписанная 12 августа 2018 года в Актау, действительно создала новую правовую основу для сотрудничества пяти прикаспийских государств. Однако практическая реализация природоохранных положений остается недостаточной, что подтверждается продолжающимся ухудшением экологической ситуации.

Современные спутниковые данные фиксируют серьезные экологические инциденты в регионе. Новое нефтяное загрязнение, зафиксированное спутниками, стало ещё одним подтверждением того, что каспийская экосистема остается без реальной защиты. Российские ученые обнаружили, что в Каспийское море могут попадать загрязняющие вещества, которые выбрасывают в воздух отдаленные от него промышленные центры из-за сложных процессов циркуляции в атмосфере.

Экономические санкции за экологические нарушения демонстрируют масштаб проблемы: регулярные нарушения экологических норм нефтегазовыми компаниями демонстрируют недостаточность существующих механизмов контроля и санкций, однако этого оказалось недостаточно для исправления ситуации.

Климатические изменения в регионе происходят ускоренными темпами. По данным официальной статистики, изменение среднегодовой температуры воздуха составило для Каспийского региона $+0,51^{\circ}\text{C}$ за каждые 10 лет, что превышает средние показатели как для Казахстана ($+0,36^{\circ}\text{C}$), так и для земного шара в целом ($+0,19^{\circ}\text{C}$).

В ответ на кризис международное сообщество предпринимает новые инициативы. В 2024 году создана Каспийская экологическая программа при участии ООН, разрабатывается система мониторинга уровня воды с едиными стандартами. Эти меры, однако, требуют значительного времени для практической реализации и не могут быстро остановить деградацию экосистемы.

Масштаб выявленных экологических нарушений и скорость деградации экосистемы Каспия требуют кардинального пересмотра традиционных подходов к природоохранной деятельности. Существующие меры оказались недостаточными для остановки процессов, угрожающих не только биологическому разнообразию, но и экономической безопасности всех прикаспийских государств. Для эффективного решения экологических проблем требуется реализация комплексной стратегии, включающей: создание единой трансграничной системы мониторинга с сетью из не менее 50 автоматизированных станций наблюдения; внедрение круглосуточного спутникового мониторинга состояния акватории; организацию ежегодных

совместных научных экспедиций всех прикаспийских государств с едиными протоколами исследований

Перспективным направлением является развитие "зеленых" технологий в нефтегазовом секторе региона. Внедрение современных систем предотвращения разливов нефти, безотходных технологий бурения и экологически чистых методов транспортировки углеводородов может значительно снизить антропогенную нагрузку на экосистему Каспия.

Важное значение имеет создание трансграничных особо охраняемых природных территорий для сохранения биологического разнообразия региона. Координация усилий по защите миграционных путей рыб и морских млекопитающих требует согласованной политики всех прикаспийских государств.

Экономический аспект экологической безопасности также заслуживает особого внимания. Создание регионального экологического фонда для финансирования природоохранных проектов могло бы стать эффективным инструментом мобилизации ресурсов для решения экологических проблем.

В контексте глобальных климатических изменений особую актуальность приобретают адаптационные стратегии. Разработка планов адаптации к изменению уровня моря, температурного режима и режима осадков должна стать приоритетом для всех прикаспийских государств.

Образовательный компонент также играет важную роль в обеспечении экологической безопасности. Развитие экологического образования и повышение осведомленности населения о проблемах Каспия способствует формированию экологической культуры и ответственного отношения к природным ресурсам.

Технологические инновации открывают новые возможности для решения экологических проблем региона. Использование искусственного интеллекта для прогнозирования экологических рисков, применение беспилотных технологий для мониторинга состояния экосистемы и разработка биотехнологий для восстановления нарушенных экосистем могут существенно повысить эффективность природоохранной деятельности.

Международный опыт управления трансграничными экосистемами предоставляет ценные уроки для Каспийского региона. Изучение и адаптация лучших практик других регионов мира может способствовать выработке эффективных решений каспийских экологических проблем.

Заключение: Анализ современного состояния экологической безопасности Каспийского региона выявил критическую ситуацию, требующую незамедлительных скоординированных действий. Снижение уровня моря более чем на 2 метра за последние два десятилетия, катастрофическое сокращение биологического разнообразия и усиливающееся загрязнение акватории создают реальную угрозу не только уникальной экосистеме Каспия, но и региональной стабильности в целом. Решение экологических проблем возможно только через укрепление сотрудничества прикаспийских государств, внедрение современных

технологий экологического мониторинга и управления, а также развитие устойчивых механизмов финансирования природоохранной деятельности.

Успешное преодоление экологических вызовов не только обеспечит сохранение уникальной экосистемы Каспия для будущих поколений, но и укрепит региональную стабильность и безопасность. Это требует политической воли всех заинтересованных сторон и готовности к долгосрочным инвестициям в экологическую безопасность региона.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Амиргалиев Н., Аскарлова М., Опп К., Медеу А., Кульбекова Р., Медеу А.Р. Анализ проблем качества воды и оценка уровня экологической безопасности трансграничного Урало-Каспийского бассейна Республики Казахстан // *Applied Sciences*. – 2022. – Т. 12, № 4. – С. 2059. – DOI: 10.3390/app12042059.

2. Жагпарова Н., Базарбай Л. Обзор данных альтиметрии уровня моря для казахстанской части Каспийского моря // *Вестник Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева. Серия «Науки о Земле»*. – 2024. – Т. 139, № 2. – С. 77–86. – URL: <https://bulchmed.enu.kz>.

3. Жолдыбай М.Н., Джаналиева Н. Ш. Токсичность воды и почвы Каспийского моря // *Вестник биологических наук ЕНУ им. Л. Н. Гумилева*. – 2024. – Т. 141, № 1. – С. 58–65. – URL: <https://bulbio.enu.kz>.

4. Завьялов П. О., Костяной А.Г., Сапожников П. В., Хан В.М., Курбаниязов Н.К. и др. Первые долговременные измерения на казахстанском шельфе Каспийского моря: циркуляция течений и температурная изменчивость // *Journal of Marine Science and Engineering*. – 2024. – Т. 12, № 11. – С. 1957. – DOI: 10.3390/jmse12111957.

5. Сапожников П. В., Костяной А.Г., Завьялов П. О. и др. Эпипланктонные биопленки восточного Каспия (Актау, Казахстан) в условиях падения уровня моря // *Zenodo*. – 2023. – DOI: 10.5281/zenodo.13246135.

РАЗВИТИЕ И СОХРАНЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ, ЯЗЫКОВ И ТРАДИЦИЙ НАРОДА КАЗАХСТАНА ЧЕРЕЗ СПОРТ

Қуанышбай Д.Қ.,

*Қазақ тілі мен әдебиеті пәні
мұғалімдерін даярлау бағдарламасының*

(КЯЛ-23-111-20) 2-ші курс студенті.

*А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай Өңірлік Университеті,
Қостанай қ., Қазақстан.*

E-mail: dilnaz.kuanyshbai@mail.ru

*Ғылыми жетекші – Кенжекиев М.С.,
аға оқытушы, с/к «Сұңқар».*

Аннотация. Стаття досліджує роль національних видів спорту в збереженні культури і традицій казахського народу. Розглядаються казахська кюрес, көкпар, бәйге і аударыспақ, їх історическе значення і вплив на общество. Підкреслюється роль спорту в укріпленні національного самосвідомості і передачі культурного насліддя.

Ключевые слова: національний спорт, культура, традиції, казахський народ, насліддя.

Введение.

Казахстан – многонациональная страна с богатым историко-культурным наследием. Одним из важнейших аспектов сохранения и развития национальной культуры является спорт, который отражает традиции народа, способствует укреплению национального самосознания и передаче культурных ценностей будущим поколениям. В этой статье рассматривается, как казахский спорт влияет на развитие и сохранение национальной культуры, а также какие меры принимаются в стране для поддержки традиционных видов спорта. В современном Казахстане традиционные виды спорта продолжают развиваться, получая государственную поддержку и популяризируясь среди молодежи. Они становятся неотъемлемой частью национальных праздников, таких как Наурыз, а также представляют страну на международной арене. Более того, через спорт происходит активное распространение казахского языка и культуры, что способствует сохранению национальной идентичности в условиях стремительного изменения мира. Таким образом, развитие национальных видов спорта является важным элементом культурной политики Казахстана. В данной статье рассматривается влияние традиционного спорта на сохранение языка, культуры и самобытности казахского народа, а также меры, принимаемые государством для их популяризации и интеграции в современное общество.

Значение спорта в культуре казахского народа.

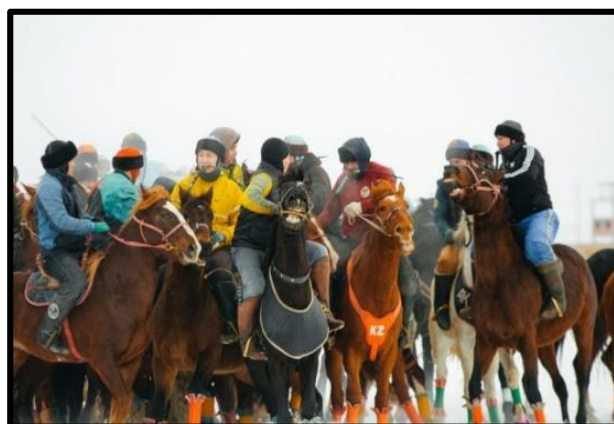
Исторически спорт играл важную роль в жизни казахов. В эпоху кочевой цивилизации физическая подготовка была неотъемлемой частью быта, поскольку требовала выносливости, ловкости и силы. Национальные виды спорта, такие как қазақша күрес (казахская борьба), көкпар (конное соревнование), бәйге (скачки), аударыспақ (борьба на лошадях) и другие, не только формировали физические качества воинов и охотников, но и передавали традиционные ценности, такие как честь, уважение к сопернику и дух единства развития национального самосознания. Спорт всегда занимал особое место в культуре казахского народа, будучи неотъемлемой частью его кочевого образа жизни. В условиях степи физическая выносливость, ловкость и сила были необходимыми качествами для выживания, а спортивные состязания служили способом их развития и демонстрации. Национальные виды спорта, такие как қазақша күрес (казахская борьба), көкпар (конное состязание), бәйге (скачки), аударыспақ (борьба на лошадях), исторически выполняли несколько ключевых функций: они готовили мужчин к воинской службе, способствовали воспитанию молодежи и укрепляли единство общества.

Спортивные состязания в традиционном казахском обществе были не просто развлечением, а важной частью культурных и общественных событий. Например, казахская борьба (қазақша күрес) часто проводилась на народных праздниках, свадьбах и торжествах, а победители становились уважаемыми людьми, символизируя силу и доблесть народа. Көкпар, в свою очередь, воспитывал командный дух и выносливость, поскольку требовал от участников не только физической подготовки, но и стратегического мышления. Кроме того, национальные виды спорта были средством передачи традиционных ценностей. Они учили молодежь уважению к старшим, честности в борьбе, стремлению к победе и способности справляться с трудностями. Например, в борьбе қазақша күрес важны не только физическая сила, но и тактическое мышление, а честность в поединке считалась обязательной добродетелью. Таким образом, спорт способствовал не только физическому развитию, но и формированию моральных качеств личности.

Государственная поддержка и развитие национального спорта.

В последние годы правительство Казахстана активно поддерживает развитие национальных видов спорта. Создаются специальные федерации, проводятся республиканские и международные турниры, открываются спортивные школы, где дети изучают традиционные виды единоборств и конного спорта. Одним из значимых событий стало включение қазақша күрес и көкпара в программу Всемирных игр кочевников, что позволило представить казахскую культуру на мировой арене. Также национальные виды спорта регулярно демонстрируются на праздниках, таких как Наурыз и День независимости Казахстана. Развитие национальных видов спорта не ограничивается только Казахстаном – ведется активная работа по их интеграции в мировое спортивное сообщество. Например, қазақша күрес уже приобрел

международное признание и включен в программы крупных международных соревнований. В 2016 году был организован чемпионат мира по қазақша күрес, который привлек участников из более чем 40 стран. Кроме того, Казахстан активно участвует в Всемирных играх кочевников – крупном международном спортивно-культурном мероприятии, где представлены национальные виды спорта разных стран. На этих играх казахстанские спортсмены неоднократно становились чемпионами в дисциплинах көкпар, бәйге и аударыспақ, что способствует популяризации казахской культуры за пределами страны

Всемирные игры кочевников как инструмент развития и популяризации национального спорта Казахстана.

Развитие и сохранение национальной культуры Казахстана невозможно без внимания к традиционному спорту, который является важной частью культурного наследия народа. В этом контексте Всемирные игры кочевников играют ключевую роль, помогая не только сохранять древние виды спорта, но и продвигать их на международной арене. Национальные виды спорта, такие как қазақша күрес, көкпар, бәйге, аударыспақ, являются неотъемлемой частью казахской идентичности, и их активное участие в Играх кочевников позволяет Казахстану не только укреплять свои традиции, но и демонстрировать их всему миру. Успехи казахстанских спортсменов в этих соревнованиях подтверждают высокий уровень государственной поддержки национального спорта и его значимость для общества. Лидерство Казахстана на Всемирных играх кочевников. На V Всемирных играх кочевников 2024 года, прошедших в Астане, Казахстан уверенно занял первое место в медальном зачёте, завоевав 86 медалей (32 золотых, 24 серебряных, 30 бронзовых). Это подтверждает высокий уровень подготовки отечественных спортсменов и успешное развитие традиционных дисциплин. Всемирные игры кочевников стали важной платформой для демонстрации достижений казахстанского спорта, и их проведение в Казахстане способствует популяризации национальной культуры. В будущем страна стремится не только удерживать лидерство на этих играх, но и продвигать қазақша күрес и көкпар в олимпийскую программу, что станет значительным шагом в признании традиционного казахского спорта на международной арене.

Таким образом, Всемирные игры кочевников являются важнейшим событием для сохранения и развития национального спорта Казахстана. Они помогают укреплять национальную идентичность, передавать традиции новым поколениям и демонстрировать всему миру богатое спортивное наследие казахского народа.

Заключение.

Развитие и сохранение национальной культуры Казахстана невозможно без поддержки традиционного спорта, который является важной частью исторического наследия народа. Национальные виды спорта, такие как қазақша күрес, көкпар, бәйге, аударыспак, не только отражают самобытность казахского этноса, но и способствуют укреплению его культурной идентичности. Таким образом, национальный спорт Казахстана играет важную роль в сохранении культуры, передаче традиций новым поколениям и формировании сильного, патриотичного общества. Всемирные игры кочевников являются значимым событием, которое позволяет Казахстану демонстрировать свои культурные ценности на мировой арене, укрепляя национальную идентичность и спортивное наследие страны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Официальный сайт Всемирных игр кочевников – <https://worldnomadgames.com>
2. Министерство культуры и спорта Республики Казахстан – <https://mks.gov.kz>
3. Национальный Олимпийский комитет Казахстана – <https://olympic.kz>
4. Федерация қазақша күрес Казахстана – <https://qazsport.kz>
5. Федерация көкпара Казахстана – <https://kokpar.kz>
6. Всемирные игры кочевников: Казахстан сохраняет лидерство перед финалом // BES Media – <https://bes.media/news/vsemirnie-igri-kochevnikov-kazahstan-sohranyayet-liderstvo-pered-finalom-408eb7/>

КӨПҰЛТТЫ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ 35 ЖЫЛЫ ЛАЙЫҚТЫ ЖӘНЕ ОҢ ДАМУЫ НЕМЕСЕ ҚАЗАҚСТАН ӘЛЕМДЕГІ ҰЛТАРАЛЫҚ БІРЛІК ПЕН КОНФЕССИЯАРАЛЫҚ КЕЛІСІМНІҢ БІРЕГЕЙ ҮЛГІСІ РЕТІНДЕ

Жұбатқанов К.,
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Демеуова Н.,
тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
С. Сейфуллин атындағы Қазақ
агротехникалық зерттеу университеті

Андатпа. Тәуелсіз Қазақстан 1991 жылдан бастап, республикадағы ұлттық мәселеге немесе ұлтаралық қатынастарға үлкен және байыпты назар аударылды. Қазақстанда соңғы 35 жыл ішінде этникалық немесе діни себептер бойынша бірде-бір саяси жаппай қақтығыс болған жоқ. Міндетті түрде тәуелсіз Қазақстанның алғашқы заңнамалық актілерінде этникалық немесе діни шығу тегіне қарамастан барлығының тең құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ететін, барлық азаматтардың азаматтық және саяси қауымдастығына негізделген құқықтық база құрылды деп айтуға болады.

Негізгі сөздер: КСРО. кеңестік интернационализм, антисемитизм, ұлыдержавалық шовинизм, кеңестік «халықтар достығы», Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік ұлттық саясаттың негізгі конституциялық принциптері: - ұлттық саясатты жүзеге асыруда шешуші рөл атқаратын этникааралық қатынастар саласындағы негізгі бағыттарды ескеру; - нәсіліне, ұлтына, тіліне, дініне, әлеуметтік топтарға және қоғамдық бірлестіктерге мүшелігіне қарамастан адам мен азаматтың тең құқықтары мен бостандықтары; - азаматтардың құқықтарын әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, тілдік немесе діни көзқарастарға байланысты шектеудің кез келген нысандарына тыйым салу; - республиканың тарихи қалыптасқан тұтастығын сақтау; - Қазақстан Республикасының Конституциясына, жалпыға бірдей танылған халықаралық құқық принциптері мен нормаларына және Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына сәйкес Қазақстанда тұратын халықтардың құқықтарына кепілдік беру; - ұлттық мәдениеттер мен Қазақстан Республикасы халықтарының тілдерін дамытуға жәрдемдесу; - қайшылықтар мен қақтығыстарды уақтылы және бейбіт жолмен шешу; - әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық және діни араздықты, өшпенділікті немесе араздықты қоздыратын мемлекеттің қауіпсіздігін бұзуға бағытталған іс-әрекеттерге тыйым салу; - шетелде Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтары мен мүдделерін қорғау, шет елдерде тұратын отандастарға ана тілін, мәдениетін және ұлттық дәстүрлерін сақтау мен дамыту, халықаралық заңнамаға сәйкес тарихи отандарымен байланысын нығайту.

КСРО-да интернационализм болған жоқ. КСРО-ның бүкіл тарихы - бұл этносаралық қатынастардағы кескінсіздік пен деформациялардың тарихы. КСРО-да интернационализм болған жоқ, бірақ іс жүзінде антисемитизм, ұлыдержавалық шовинизм болды.

КСРО өмір сүрген түрлі тарихи кезеңдерде белгілі бір ксенофобиялық тенденциялар мемлекеттік саясаттың сипатына ие болды. Шындығында, «кеңестік интернационализм» - бұл жалған коммунистік ұран, одан басқа ештеңе жоқ. Егер оны қазақ тіліне аударсақ, әр түрлі ұлттардың «жұмысшыларының бауырластығын» білдіреді.

Бірақ 1940 жылы КСРО Финляндияға шабуыл жасаған кезде, кеңестік пролетариатты финдік пролетариат автоматпен қарсы алып, олармен бауырластыққа барғылары келмеген. Сонымен бірге КСРО құрамындағы халықтар - шешендер, ингуштер, корейлер, немістер, болгарлар, гректер, қалмақтар, қырым татарлары – барлығы сталиндік қуғын-сүргінге және мәжбүрлі депортацияға ұшыраған кезде «интернационализм» мен «халықтар достығының» күшін өз бастарынан өткізді.

КСРО-да күнделікті тұрмыстық деңгейде «халықтар достығы» деген ұғым кеңес армиясы қаруының күшімен ғана өмір сүрді. Коммунистік мемлекеттің тұтқасы босаған сәтте-ақ, ұлтаралық қанды қақтығыстар басталды: Оштағы өзбектер мен қырғыздар арасындағы қырғын, армян-әзербайжан қақтығысы, Приднестровье т.б. КСРО құлады, өйткені онда ешқандай интернационализм болмаған еді.

1986 жылы 15 желтоқсанда Алматыға КОКП ОК мүшесі Г. Разумовский және Ульяновск облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Г. Колбин келді. 16 желтоқсанда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Пленумында Колбин жоғары партия органдарының республикалық бірінші хатшы қызметіне ұсыныс жариялады. Қазақстандағы партиялық элиталар «талқылаусыз» дауыс берді, сөйтіп, партияның барлық нормалары мен жарғысын бұза отырып, Қазақстанмен байланысы жоқ және жергілікті жағдайларды білмейтін, жергілікті жерде тіркелмеген адам республиканың басшысы болып сайланды. Бұл қазақ халқын басыну ретінде қабылданды және наразылық туғызды.

1986 жылғы 17-18 желтоқсанда Алматы қаласының жастары республиканың және республика азаматтарының мүдделерін ескермеуге қарсы наразылыққа шықты. Демонстрация бейбіт болды, мемлекетке қарсы немесе үкіметке қарсы ұрандар болған жоқ, азаматтар өздерінің конституциялық құқығын пайдаланды, бірақ билік диалогқа барғысы келмеген. Террор мен репрессияға жүгініп, демонстранттарға қарсы әскер мен милиция жіберді. Осылайша, Конституция мен Кеңес заңдары қайтадан өрескел бұзылды.

Билік темір дубинкалармен және сапер күректермен қаруланған әскер мен милицияны, кәсіпорындардың орыс тілді жұмысшыларынан құралған отрядтарды қазақ жастарына қарсы қойды. Кейбір мәліметтер бойынша, 17-18 желтоқсандағы қайғылы оқиғалар кезінде 150-ден астам адам қаза тапқан.

Алматыда 540 адам медициналық мекемелерге, 200-ден астамы ауруханаға түскен, 1700-ден астам адам түрлі жарақаттар алған.

Демонстрацияны тарату үшін сапер күректер, қызметтік иттер қолданылды, адамдарды суықта суға батырып, ұсталғандарды ұрып-соғып, жартылай жалаңаш көп адам қала сыртына шығарылды. Бұл хабар бүкіл Қазақстанды дүрліктірді, осыған ұқсас наразылықтар республиканың көптеген қалаларында да өткізіліп, билік басылды.

Халық көтерілісінің қанды басуы қатыгез репрессиямен аяқталды. 900-ге жуық адам әкімшілік жазаға тартылды, 99 адам сотталды, оның ішінде түрмеде қайтыс болған 18 жастағы Қ. Рысқұлбеков. Тек елордада жоғары оқу орындарынан 264 адам, комсомолдан 758 адам, партиядан 52 адам шығарылды. Комсомолдық және партиялық жазалар 1400-ге жуық адамға қолданылды. Ішкі істер органдарынан 1200 адам, көлік және медициналық мекемелерден 300 адам жұмыстан шығарылды. Университеттің 12 ректоры қызметінен кетті. Тергеу мен сот процедуралық ережелерді өрескел бұзды. Билік Сталиннен кейінгі кезеңде бұрын-соңды болмаған ұлттық интеллигенцияны қудалауды бастады.

1987 жылдың басында КОКП ОК қарар қабылдады, онда 1986 жылғы оқиға «қазақ ұлтшылдығының» көрінісі деп жарияланды. 1987 жылы жұмыс орындарына және жоғары оқу орындарына түсуге пайыздық квоталар енгізу практикасы азаматтардың ұлттық құрамына қарамастан теңдігінің конституциялық принциптерін бұзу болып табылады.

Г.Колбиннің интернационализм және қазақ тілін үйрену қажеттілігі туралы демагогиялық мәлімдемесі білімге қол жетімділіктің жабылуына және байырғы тұрғындардың беделді жұмысына, «ұлтшылдар» мен «жемқор шенеуніктерді» іздеумен қатар жүрді. Соған қарамастан, 1986 жылғы Алматыдағы Желтоқсан оқиғасы бүкіл Кеңес Одағының саяси өмірін демократияландырудың катализаторы болғанын және КСРО халықтары үшін де, бүкіл әлем үшін де тарихи маңызы барын атап өткен жөн. Сонымен қатар, бұл бұрынғы КСРО аумағында қалыптасқан саяси жүйеге қарсы алғашқы демократиялық көтеріліс болды, ол қазақ халқының тәуелсіздік пен егемендікке қол жеткізуіне жол ашты.

Хрущев ана тілін үйренудің ерікті екенін жариялады, содан кейін Брежнев русификация саясатында тағы бір қадам жасады - ол орыс тілін ұлттық республикалар үшін мемлекетаралық тіл ғана емес, республикалардың өздері мен тұрғындары үшін мемлекеттік тіл деп жариялады. Жаңа тарих тұжырымдамасына сүйене отырып, кеңестік тарихшыларды орыс емес халықтардың бүкіл тарихын қайта жазуға мәжбүр еткен Брежнев басшылығы болды. Жаңа тарихи тұжырымдама тек анти-ғылыми ғана емес, сонымен қатар анти-тарихи болды.

Жоғарыда аталған үш тұжырымдаманың негізін құрайтын үш қағида ұсынылды: бірінші қағида - барлық орыс емес халықтар патшалық империяға өздері ерікті түрде қосылды; екінші қағида - бұған қарсы тұрған ұлт-азаттық қозғалыстар реакциялық қозғалыстар болды;

үшінші қағида - бұл халықтардың ескі патша империясына енуі олар үшін тарихи прогрессивті әрекет болды.

КСРО-ның құрылуының 60 жылдығына арналған баяндамасында Андропов барлық ұлттардың бір ұлтқа бірігуі туралы большевизмнің ескі утопиялық тезисін өзінің ұлттық бағдарламасының орталық нүктесі етіп, Лениннің өзі көп ұлтты Ресейді басқарған кезде қабылдаған тезисін жасады. Алайда, ол қайтыс болғаннан кейін, Сталин мен оның мұрагерлері осы «алғашқы ленинизмге» оралды.

Тәуелсіз Қазақстан 1991 жылдан бастап, республикадағы ұлттық мәселеге немесе ұлтаралық қатынастарға үлкен және байыпты назар аударылды. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік ұлттық саясаттың негізгі конституциялық принциптері:

- ұлттық саясатты жүзеге асыруда шешуші рөл атқаратын этникааралық қатынастар саласындағы негізгі бағыттарды ескеру;

- нәсіліне, ұлтына, тіліне, дініне, әлеуметтік топтарға және қоғамдық бірлестіктерге мүшелігіне қарамастан адам мен азаматтың тең құқықтары мен бостандықтары;

- азаматтардың құқықтарын әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, тілдік немесе діни көзқарастарға байланысты шектеудің кез келген нысандарына тыйым салу;

- республиканың тарихи қалыптасқан тұтастығын сақтау;

- Қазақстан Республикасының Конституциясына, жалпыға бірдей танылған халықаралық құқық принциптері мен нормаларына және Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына сәйкес Қазақстанда тұратын халықтардың құқықтарына кепілдік беру;

- ұлттық мәдениеттер мен Қазақстан Республикасы халықтарының тілдерін дамытуға жәрдемдесу;

- қайшылықтар мен қақтығыстарды уақтылы және бейбіт жолмен шешу;

- әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық және діни араздықты, өшпенділікті немесе араздықты қоздыратын мемлекеттің қауіпсіздігін бұзуға бағытталған іс-әрекеттерге тыйым салу;

- шетелде Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтары мен мүдделерін қорғау, шет елдерде тұратын отандастарға ана тілін, мәдениетін және ұлттық дәстүрлерін сақтау мен дамыту, халықаралық заңнамаға сәйкес тарихи отандарымен байланысын нығайту.

Қазіргі уақытта осы қағидалардың барлығы жүзеге асырылуда. Мемлекеттік ұлттық саясаттың негізгі қағидаттары - барлық ұлттық және діни топтардың өкілдеріне тең құқықтар және барлық конфессиялардың қызметі үшін қолайлы жағдайлар жасау. Бірақ бұл мәжбүр емес. Кез-келген басқа елдегідей, бірқатар факторлармен байланысты. Көптеген сарапшылардың пікірі бойынша, көші-қонның басты себебі - экономикалық компонент болды және болып қала береді.

Жасыратыны жоқ, кейбір адамдар Қазақстанды Ресейдің жалғасы және уақытша тұрғылықты жер деп санаған, сондықтан оған рухани байланбаған

адамдар кетіп жатты. КСРО ыдырағаннан кейін бұл адамдар ықтимал эмигранттарға айналды. Қазақстанмен бірге өсіп, оны өз Отаны деп санайтын орыстар осында қалды. Олардың менталитеті ресейлік орыс менталитетінен мүлдем өзгеше, сондықтан мұндай адамдар, егер Ресейге кетсе да, көбі Қазақстанға қайтып келуде.

Осыған байланысты, Қазақстанда соңғы 35 жыл ішінде этникалық немесе діни себептер бойынша бірде-бір саяси жаппай қақтығыс болған жоқ. Міндетті түрде тәуелсіз Қазақстанның алғашқы заңнамалық актілерінде этникалық немесе діни шығу тегіне қарамастан барлығының тең құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ететін, барлық азаматтардың азаматтық және саяси қауымдастығына негізделген құқықтық база құрылды деп айтуға болады.

Қазақстанның жүргізіп отырған этносаралық саясатының тәжірибесі әлемдік қоғамдастық тарапынан жоғары бағаланды және халықтың көп этникалық құрамы бізге ұқсас елдердің қызығушылығын оятты. Қазақстан халықаралық қоғамдастықта Қазақстанда тұратын барлық ұлт өкілдерінің толеранттылықты, конфессияаралық және мәдениетаралық келісімді қамтамасыз етуге бағытталған дәйекті ішкі саясат жүргізетін ел ретінде танылады және Қазақстанның біртұтас халқы - қазіргі заманғы және бәсекеге қабілетті зайырлы мемлекетті белсенді құрып жатқан халықты білдіреді.

Қазақстан Республикасы ұлттық мәселе саласындағы кеңестік тәжірибені ескере отырып, этносаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясатын айқындады. тұрақты бейбітшілік, келісім және достық әлемдік мемлекеттердің бірі ретінде біледі.

ӘКЕ КӨРГЕН – ЖЕЛТОҚСАН

Дүкенбай С.,

Абай атындағы ҚАЗҰПУ, «6B01510-Химия»

мамандығының 1-курс студенті

Ғылыми жетекші: Адилова Ф.А.,

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық

университетінің аға оқытушы., т.ғ.к.

Андатпа: Азаттығым, ақ таңым - Желтоқсан. Осын-ау 1986 жылы орын алған үлкен тарихи оқиғаның нәтижесі - біздің тәуелсіздігіміз, еркіндігіміз, бостандығымыз. Дәл сол оқиға шиеленісінде қазақ жастары өздерінің деңдеген мақсаттарына қол жеткізе алмаса да - отаршыл үкіметке өзіміздің кім екендігімізді, қазақ халқы қаншалықты намысшыл екендігін баршаға паш еткен көтеріліс орын алды. Ызғарлы аяз кезінде үкіметтің әміршіл-әкімшіл жүйесіне қарсы наразылық іс-қимылдарына менің де әкем қатысқан. Бүгінгі мақаламның бас назарын әкеме аудартамын.

Кеншінбеков Талғат – 1969 жылы 27 сәуірде Жамбыл облысы, Талас ауданы, Ақкөл ауылында дүниеге келді. Сол жылдары Алматы Сәулет және

Құрылыс институтында оқыған әкем – үш күн бойы алаңда болған. Тіпті басы жарылып, түрмеге отырмаса да сол оқиганың бел ортасында болған әкем – қазір ел ағасы болып отыр. Қазіргі таңда Жамбыл облыстық "Желтоқсан ұшқыны" қоғамдық бірлестігінің белсендісі. Ендігі мен оқиға желісін әкемнің көзқарасындағы әңгімесі арқылы айна-қатесіз назарларыңызға ұсынып отырмын.

Негізгі сөздер: желтоқсан, тәуелсіздік, отаршыл үкімет, әке, «Желтоқсан ұшқыны».

Кіріспе. 1986 жыл. Қазақ ұлтының тағдыры сынға түскен шақ, Осы кезге дейін ұлттық мүддені аяққа басып, білгенін істеп үйренген Мәскеу тағы да белден басып, Республиканы ұзақ жыл басқарған Дінмұхамед Қонаевты 18 минуттық мәжілісте қызметінен алып, орнына қазақ еліне мүлдем қатысы жоқ Геннадий Колбин дегенді отырғызды. Бұл хабар ернеуінен асып төгілгелі тұрған кеседегі суға тамған соңғы тамшыдай әсер етті. Ертеңіне жүздеген, тіпті, мыңдаған қазақ жастары Алматыдағы орталық алаңға жиналып, наразылық білдірді[1, 56-б].

Негізгі бөлім. Көтеріліс неден туындады. Бүгінде Желтоқсан көтерілісіне себеп болған нендей жағдай еді деген сұрақтар жиі қойылады. Меніңше, КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының сол кездегі Қазақстан басшысын ауыстыру туралы ұйғарымынан туған наразылық мәселесінің бір жағы ғана. Елдегі шетін жағдайлар оған дейін де қордаланып қалған еді. Өйткені республикамыздың егемендігі ол кезде тек сөз жүзінде ғана болатын. Оған Орталықтың Қазақстан шекарасын бірнеше рет өлшеп-пішкенін айтсақ та жеткілікті. 1960 жылы тың өлкесі құрылғаннан кейін оның біраз бөлігін РСФСР құрамына береді деген лақап шықты, бұл жағдай республика жастары мен студенттердің іштей наразылығын туғызды. Одан кейін Шымкент облысының мақта өсіретін үш ауданы Өзбекстанға өтіп кетті. Мұны да тұрғылықты халық наразылығын туғызды. Ал 1979 жылғы Целиноград оқиғасын да халқымыз әлі ұмыта қойған жоқ. Елдің көзін бақырайтып қойып неміс автономиясын құрайық деу орталықтың нағыз кеудемсоқ әрекеті болатын.

Қазақстан табиғи байлығы ең мол өлке бола тұра, дамыған өнеркәсіпті республикалардың шикізат базасына айналды. Бұған қоса жергілікті халықтың 70 пайызға жуығы ауылды жерлерде тұрды, жұмыссыздық көбейіп, тұрмыс деңгейінің төмендеуі елдің көңіл-күйіне әсер етпей қойған жоқ. Инфляцияның бой көтеруі ең алдымен, көпбалалы отбасылар мен жастарға ауыр тиді. Экономист Ерлан Арынұлының сол кездегі есебі бойынша, Қазақстандағы әрбір көпбалалы отбасыларға шаққандағы табыс мөлшері 30-дан 80 сом аралығында болды. Бұл өмір сүруге қажетті деңгейден әлдеқайда төмен еді. Жұмыссыздық және әлеуметтік мәселелердің шешілмеуі салдарынан жастар 70-80 жылдары қалаға қарай ағыла бастады. Онда оларды қымбатшылық пен тұрмыстың қолайсыз жағдайы күтіп тұрды, жолы болғандар бар-жоғы шағын отбасылы жатақханаларға орналасты. Мысалы, 1985 жылы республика бойынша ауылдан

келген студенттердің төрттен үші ғана жатақханамен қамтамасыз етілді. Әсіресе, Алматыдағы жағдай мәз емес еді. Ондағы студенттердің 57,7 пайызы ғана жатақханаға орналаса алды. Желтоқсан көтерілісі қарсаңында «еңбектен тыс табыс» дегенмен күрес пайда болып, соның салдарынан тек қана Алматыдағы пәтер жалдап оқып жүрген үш мыңдай студент баспанасыз қалды.

Жастардың алаңға шығу себептері әртүрлі. Олардың кейбіреулері мұнда талай жылдар бойғы шовинистік кеудемсоқтыққа өкпе-наразылығын білдіргілері келсе, басқалары «ұлттық намысты қорғау» ұранына еліктей аттанды. Шеру саяси сипатта өтті және ол басқа халықтарға сонын ішінде орыстарға қарсы бағытталмады [2].

Кеншінбеков Талғаттың айтуынша ... Жатақханада бірге тұратын Естөре, Ерлан деген жігіттерді ертіп бірге әпкеме бардық. Әпкем Жанар РМУ да окитын. Ол 8-март көшесінен жоғары Мирзоян көшесінде пәтер жалдап тұратын. Әпкемнің жағдайын біліп, біраз әңгіме айтып болып біз сағат 18:00- дер шамасында жатақханаға қайтуға шықтық. Аэровокзалдан №32 автобуска отырдық. Барар адресіміз «Орбита-3» мөлтек ауданы, Фрунзе көшесінде орналасқан №3 жатақхана. Алматы Архитектуралық-құрылыс институтының студенттері едік. Содан автобуста келе жатып, ойымызда ешнәрсе жоқ. Бір кезде автобус жүргізушісі Абай даңғылына жетер-жетпес жерде көлігін тоқтатты. Далаға шықсақ үлкен жігіттер: «Брежнев атындағы орталық алаңға беттендер, сол жақта үкіметке айтар ойымыз бар, соған ат салуға шақырамыз» деп жүр екен. Сол қазақ жігіттеріне қосылып біз де алаңға бардық. Алаңға барсақ, негізгі жиналып ұрандатып жүргендер жас қыз-жігіттер екен. Арасында бірен-саран үлкендеу кісілер көрінді. Біз сәлден соң сол орталық алаңда жүргендерден сұрасақ, олар Қазақстанды қаншама жыл басқарып келген Д.Қонаевты орнынан алып тастап, орнына қайдағы бір Г.Колбинды бірінші хатшы қылып сайлаған екен. Сол үшін бейбіт шерумен үкіметке қарсылықтарын білдіруге шыққан адамдар болып шықты. Біраз уақыттан соң бір үлкенірек жігіт келіп, қай ВУЗ-дансыңдар деп сұрады. Біз ААСИ-дан дедік. «А, онда қолдарыңнан сызу-жазу, лозунг жазу келетін болар, жүріңдер менің артымнан» деп, бізді Абай даңғылы мен Фурманов қиылысындағы жатақханасына алып келді. Лозунг жазуға керектінің бәрін берді, «ал жаза беріңдер» деп, өзі шығып кетті әлгі бөлмеден. Біз жазып болған лозунгтарды басқа жігіттер алаңға алып кетіп жатты. Ара-арасында біз де алаңға барып-келіп тұрдық. Содан түн ауа бізді қайта беріңдер деп бағанағы жігіт шығарып салды.

Біз жатақханаға келіп бөлмемізге кірсек, қабырғада ілініп тұрған «Медео» деген радиодан соңғы хабар беріліп жатыр. Бүгін Жаңа алаңда бұзақылар мен нашақорлар мен маскүнемдер орталық алаңда тәртіпсіздік жасап, біраз келеңсіздік келтірді» деп жатыр екен. Жағдайды көзбен көріп келген біздер оған сене қоймадық. Көпке дейін көзіміз ілінбей, әлгі өтірікке ызаланып жаттық.

Ертесіне жатақханадан шығу тәртібі өзгеріп шыға келді. Жатақхана шыға берісінде мұғалімдерден құрылған, арасында милиция қызметкерлері де бар кезекшілер тобы студенттік билетіміз бойынша журналға тіркеп, кім қаншада

шыққаны жайлы мәліметтер жазып жатыр екен. Таңертен институтқа кіру тәртібі де солай тіркеу арқылы жүрді. Мен соңғы сабақтан шыға салып, жатақханаға соғып, тамақтанып алған соң қайта орталық алаңға асықтым.

Сөйтсем Абай даңғылы Жандосов көшесінен Ленин даңғылына дейін жабық, көлік жүрмейді екен. Құрманғазы мен Мирдің қиылысынан жоғары жүріп қана алаңға жеттім. Орталық алаңға келіп, болып жатқан жағдайларға қарап тұрдым. Алаңды бір қатары болып милиционерлер, бір қатар солдаттар қоршап тұр екен.

Беттерінде шыны маскасы бар каска киген, қолдарында резинка дубинка бәрінде. Бір кезде артымнан «Талғат! Талғат!» деген дауыс естілді. Қарасам ауылдан келген 10-11 жасар Қаракөз деген қыз мамасымен тұр екен. Ол қызды жақсы танитыным, әпкесі Аякөз менің кластасым еді. Қастарына барып амандасып, сұрай келсем: олар мамасы екеуі Шонаның (Смаханұлы) үйінен шығып алаңға келген екен. Қаракөз мектепте жап-жақсы өлең, ән айтушы еді, содан 19 декабрь күні болатын «Тамашаның» жаңажылдық хабарына түсуге шақырумен келген екен. Бірақ болып жатқан жағдайларға байланысты жоспарлары өзгеріпті. Сөйтіп Қаракөз «Тамашаның» сахнасында емес, Брежнев алаңында үлкен кісілермен бірге «Менің Қазақстаным» әнін айтты. Сол күні оларды Құрманғазы көшесіне дейін шығарып салып қайта келдім алаңға. Кешкі сағат 19:30-дарда Фурманов - Сатпаев көшесінің қиылысында бес-алты милиционер бір топ жігіттердің қолынан ақ матаға жазылған лозунгтарды тартып алып жатыр екен. Лозунг жыртыла-жыртыла шыршаға оралып қалды. Милиционерлер жігіттерді қуа жөнелгенде мен ақ матаға жазылған лозунгты ала қаштым, кері карай. Сол қашқаннан Орталық стадионнан өтіп барып тоқтадым да, лозунгты қойныма тықтым. Сөйтіп Жандосов көшесіне дейін жаяу барып, трамвайға отырып жатақханаға жеттім. Жатақханаға балконнан кіруге тура келді. Бөлмеге кіргеннен кейін лозунгты ең жоғары шкафаға тықтым.

Сол күндері Колбинның көшеде екі адамнан артық топталып жүруге болмайды деген бұйрығы шықты. Жатақханаға да тергеушілер жиі келіп тексеріп, бақылауды үдетті. «16, 17, 18 күндері кайда болдың, не істедің?» деген сұрақтарын қояды. Анда болдым, мұнда болдым деп неше түрлі жауаптар айттық. Олар біздің бөлмемізге келіп отырғанда менің бар ойым жоғары шкафта жатқан лозунгта болды. Тауып алып жатса басыма пәле болатыны айдан анық еді. Бірақ оңды болғанда олар тіміскілемеді. Содан мен ол лозунгты 30 декабрьде ауылға (жаңа жыл мерекесіне барғанда) алып кеттім. Ауылға келіп, үйге кірместен шөп қораның бір бұрышына тықтым. 2018 жылы ауылдағы ағам оны тауып алыпты. «Әй, Талғат, мынау лозунг саған тиесілі-ау деймін» деп телефон соқты. «Бір жерге қойып қойыңыз» дедім. Содан оны ауылға бір барған кезімде алып келдім. Сол баяғы кленка дастарханға оралған лозунг. Тек сәл былғанғаны болмаса, не жазылғаны көрініп-ақ тұр екен. «Идет перестройка, где демократия?» «Каждому народу своего вождя!» деген жазулар.

Баяғы өзім жазған лозунг. «Е, мен алаңда атой салмасам да, Желтоқсан көтерілісіне ұрансөз жазып үлес қосқан екенмін ғой» дедім ішімнен...[3].

Қазіргі таңдағы Желтоқсаншылар. Жамбыл облысы, "Желтоқсан ұшқыны" қоғамдық бірлестік 4-5 жыл бұрын құрылып, осы аймақта көптеген ісшаралар атқарып келеді. Осы қоғамдық бірлестікте Сакен Мырзабай орынбасар, Кеншінбеков Талғат (әкем) төраға, Жанат Бекбергенова мүше, Өнетаев Жарылқасын орынбасар қызметін атқарады. Негізгі бағыты: жастардың патриоттық сезімін оятып, отан-сүйгіштікке баулу. "Тіл тағдыры ел дағдыры" – демекші мемлекеттік тіл мәселесін де естен шығармай, үнемі басқа ұлт диаспараларымен тығыз байланыс жасап, қазақ тілін де дәріптеп жүр. Қоғам бірлестік мүшелері әлі де болса Желтоқсан көтерілісінің осы уақытқа дейін өз деңгейінде бағасын ала алмай келе жатқан, ашылмай жатқан парақтарын ашу жолында да еңбек жасауда. Қоғамның негізгі мақсаты "Желтоқсан көтерілісіне қатысушысы" – статусын алу.

Қорытынды. ҚР еңбек сіңірген қайраткері, заң ғылымдарының кандидаты, Конституциялық Соттың судьясы – Сабыр Қасымов айтқандай: *«Желтоқсанның даңқы, рухы, саяси күші, желтоқсаншылардың көзсіз ерлігі болмаса, бізге сол кезеңде Парламентте “Тәуелсіздік туралы декларацияны” және “Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы” конституциялық заңымызды қабылдау қиынға соғар еді. Бұл ерлік қарсы шыққандардың мысын басты. Осылайша, қазақтың қайсар, жігерлі жастарының асқақ рухы, бірлескен күші тәуелсіздігімізге жау адамдардың қорқақтығы мен сатқындығына тойтарыс берді»* [4].

Бұл сөздерден алатын түйінміз:

Желтоқсан оқиғасы – ұлт санасынан өшпейтін, Тәуелсіздіктің алғашқы қадамы болып қала бермек! Шынында да Желтоқсан көтерілісі азаттық таңы ататын күннің жақындап қалғанын сездірген оқиға еді. Желтоқсаннан кейін барып Кеңес елінің түпкір-түпкірінде сан түрлі толқулардың болғаны, ақыры араға 5 жыл салып Қызыл империяның күйрегені баршаға белгілі. Яғни Желтоқсан көтерілісі КСРО-ның ыдырауы мен мен оның күйреуінің бастамасы болды [5,186-187-б].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алматы 1986 Желтоқсан: айғақ-кітап. Талғат Айтбайұлы: 16 том - Алматы:

«Тоғанай Т» баспасы, 2022. 56-б.

2. Мейрам Байғазин – «Арқа ажары» газеті, 23 желтоқсан 2021 жыл

3. Арнайы хабар: «Қазақстан тәуелсіздігіне 31 жыл» (16-12-2022) – <https://youtu.be/jL1T8YsAXvg?feature=shared> – JAMBUL TV

4. «Егемен Қазақстан» №419-421 (25818) 15 ЖЕЛТОҚСАН, 2009 ЖЫЛ

5. Хасен Оралтай "С.Қазақбаласы" 1988 жылы 17-18 желтоқсан 1986. Қазақстан оқиғалары" кітабының мұқабасы. 186 - 187 б.

АНТИУТОПИЯ ЖӘНЕ УТОПИЯ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Бақытқызы Д.,

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу
университетінің магистранты
Қазақстан, Қарағанды қаласы*

Аңдатпа. Утопия және антиутопия – адамзат қоғамының идеалды немесе керісінше, кемшіліктерге толы моделін сипаттайтын маңызды әдеби және философиялық ұғымдар. Утопия – әділетті, теңдікке негізделген, мінсіз қоғам туралы қиял, ал антиутопия – керісінше, тоталитарлық билік пен әлеуметтік әділетсіздікке толы әлемді бейнелейді. Бұл екі концепция адамның болашаққа деген көзқарасын қалыптастырып, әлеуметтік мәселелерді талқылауға ықпал етеді.

Антиутопия жанры тоталитарлық жүйелерді, технологиялық дамудың қауіпті салдарын сынға алады және жеке бас бостандығының шектелуін көрсетеді

Негізгі сөздер: утопия, антиутопия, әлеуметтік әділеттілік, тоталитаризм, болашақ қоғам.

Адамзат қоғамының мінсіз құрылымы туралы дәстүрлі сипаттамалар антикалық аңыздардан бастау алады, мысалы, «алтын ғасыр», «жердегі жұмақ» немесе ұлы географиялық ашулар дәуірінде (XV–XVIII ғғ.) теңізшілер тапқан деп айтылатын «бақыт аралдары». Бұған Томмазо Кампанелланың «Город солнца», Фрэнсис Бэконның «Новая Атлантида», Дени Верастың «Истории севарамбов» және сол сияқты көптеген шығармалар жатады. XVII–XIX ғасырларда әлеуметтік әділеттілік идеалдарын жүзеге асыруға арналған түрлі утопиялық жобалар кең таралды. Жаңа заман утопиялық шығармаларының бір түрі – «мәңгілік бейбітшілік» туралы трактаттар болды [1; 56].

Утопиялар әлеуметтік мазмұны мен әдеби формасы жағынан әртүрлі. Олар утопиялық социализм бағыттарын, Платон мен Ксенофонттың құл иеленуші утопияларын, Иоахим Флорскийдің феодалдық-теократиялық утопияларын, В.Андреаның «Христианополисін», буржуазиялық және ұсақ буржуазиялық утопияларды қамтиды [2; 110]. Сондай-ақ көптеген технократиялық және анархиялық утопиялар бар. Көптеген утопиялық шығармалар белгілі бір мәселелерді шешуді ұсынған: «мәңгілік бейбітшілік» туралы трактаттар, педагогикалық еңбектер, ғылыми-техникалық мәселелер. Утопия ежелгі және ортағасырлық Қытай, Таяу және Орта Шығыс халықтарының қоғамдық ойында, сондай-ақ XVIII–XIX ғасырлардағы Ресей әдебиетінде М.М.Щербатов «Соғыс пен бейбітшілік туралы пайымдау» В.Ф.Малиновский, декабристер мен революциялық демократтардың шығармалары көрініс тапты.

Ғылымның дамуы барысында утопия өзінің танымдық және болжамдық

рөлін біршама жоғалтты. XX ғасырда утопия өзінің жандануын Г.Уэллске қарыздар болды, ол көптеген утопиялық шығармалар жазып қана қоймай, утопияларды құру мен сынға алуды әлеуметтанудың бір міндеті ретінде қарастырды. Сонымен қатар Ж.Сорель утопияны интеллигенцияның рационализацияланған жалған санасы ретінде қарастырып, оны қоғамдық қажеттіліктердің стихиялық көрінісі ретінде сипатталған әлеуметтік мифпен салыстырды.

XIX ғасырдың екінші жартысында утопия «қайта құру утопиясы» (қоғамды түбегейлі өзгертуге бағытталған) және «қашу утопиясы» (әлеуметтік шындықтан қашу) деп екіге бөлінді. 1970-1990 жылдары «негізделген утопия» термині пайда болды, бұл «қалаған болашақты» жүзеге асыруға арналған әлеуметтік бағдарламаларды сипаттады.

Антиутопия, керісінше, әлеуметтік идеалдардың қол жетпейтіндігін және әділетті қоғам құру әрекеттерінің әлеуметтік шындық пен адамға қарсы зорлық-зомбылыққа айналатынын көрсетеді. Антиутопия жанры тоталитарлық жүйені айыптауға, ғылыми-техникалық революцияның теріс салдарына алаңдаушылықты және адам құқықтарын қорғау қажеттілігін көрсетуге бағытталған. Антиутопия жанрына тән ең танымал шығармалар қатарында Евгений Замятиннің «Мы», Оруэллдің «1984», Брэдберидің «451 градус по Фаренгейту» сынды туындылары бар [3; 104]. Антиутопияның пайда болуын Дж.Свифт, Вольтер, Салтыков-Щедриннің сатиралық дәстүрінен байқауға болады. Сонымен қатар антиутопия әлеуметтік және гуманистік идеалдарды мазақ етіп, қолданыстағы тәртіпті жақтаудың құралына айналды.

Утопия мен антиутопия адамның болашаққа деген үміті мен алаңдаушылығын, әлеуметтік әділеттілікке ұмтылысын және қоғамның дамуындағы кедергілерді зерттеудің маңызды құралдары ретінде ерекше орын алады.

Әдебиет пен философияда утопия және антиутопия ұғымдары адамзат қоғамының мүмкін болашақтарын сипаттауда маңызды орын алады. Бұл екі концепция өмір сүрудің әртүрлі идеалдары мен қиындықтарын бейнелей отырып, адамдардың құндылықтары, мақсаттары мен үміттері туралы терең ойлануға жетелейді. Утопия мен антиутопия бір-біріне қарама-қарсы бағыттағы идеяларды көрсетсе де, екеуі де болашақ қоғамға деген көзқарасымызды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Утопия – бұл мінсіз, кемелденген қоғам туралы қиял. Бұл терминді алғаш рет ағылшын ойшылы Томас Мор 1516 жылы өзінің «Утопия» атты еңбегінде қолданды. Утопияда қоғам мүшелері арасындағы теңдік, әділеттілік және еркіндік орнайды деп сипатталады.

Мәселен, утопиялық идеяларға негізделген қоғамның ерекшеліктері:

- Барлық адамдардың қажеттіліктері қанағаттандырылған;
- Әлеуметтік, экономикалық және саяси теңдік;
- Қоғамдық тәртіп пен тұрақтылық.

Утопия идеясы адамзаттың ең жақсы болашағын армандаудың көрінісі болып табылады. Дегенмен, утопиялық қоғамдар көбіне идеалдық сипатта ғана

қалатыны белгілі, өйткені оларды жүзеге асыру қиын. Утопия — идеалды қоғамды сипаттайтын әдебиет жанры немесе философиялық тұжырымдама. Бұл түсінік мораль, этика, психология және саяси философияға негізделеді, сондай-ақ ақыл мен интеллект қоғамды жақсартуға көмектеседі деген сенімнен туындайды. Утопиялық әдебиет шығармалары көбінесе мінсіз қоғамды егжей-тегжейлі және практикалық түрде суреттейді, бірақ мұндай қоғамды құрудың мүмкін еместігін көрсететін фаталды кемшілігі болады. Утопиялар демократиялық қозғалыстардың негізгі принциптерін қалыптастыруға, моральдық және заңнамалық нормаларды зерттеуге, сондай-ақ адам қызметінің қоғамға тигізетін ықтимал теріс салдарын болжауға ықпал етті. Социологияда утопиялар сценарийлерді құру әдістерін дамытуға, болжамды оқиғалардың даму ықтималдығы мен қалаулылығын бағалауға үлес қосты. Утопияның ерекшеліктері:

1. Утопия нақты уақыт шеңберінде өмір сүреді, өткен немесе болашақ туралы айта бермейді.

2. Қоғам мүшелері өз әлемдерінің әділеттілігіне және мінсіздігіне сенімді.

3. Жаңашылдық пен жеке ерекшеліктер қолдау табады.

4. Қоғам мүшелері арасында қақтығыстар болмайды.

5. Утопиялық қоғам сыртқы әлеммен байланыс жасамайды және одан келетін қауіп-қатерлерді білмейді.

6. Барлық процестер жоспарлы түрде жүреді, әрбір қадам ойластырылған.

7. Табиғат басты орынға қойылады, қоғам табиғатпен үйлесімді өмір сүруге тырысады [4; 156].

Ал, антиутопия — бұл қоғамның жетілмеген немесе теріс үлгісі. Бұл термин утопияның қарама-қарсы, антоним ретінде пайда болды. Антиутопия адамзат қоғамының кемшіліктерін, биліктің шектен шығуын немесе технологияның адамзатқа теріс әсерін бейнелейді. Жазушылар көбіне антиутопияны қоғамның мүмкін болашақта қандай проблемаларға тап болатынын көрсету үшін қолданады.

Антиутопиялық шығармаларға тән сипаттамалар:

- Жеке бас бостандығының шектелуі;

- Тоталитарлық немесе бақылаушы биліктің үстемдігі;

- Технологияның теріс әсері;

- Адамгершілік құндылықтардың жоғалуы [4; 78].

Мәселен, Джордж Оруэллдің «1984» романы мен Олдос Хакслидің «О дивный новый мир» туындылары антиутопияның көрнекті үлгілері болып табылады. Олдос Хакслидің бұл шығармасы бар әлемді бір тұтас мемлекетке айналдырып, тұтыну культін ұстануы жайлы жазылған. Кейін келе, жазушы дәл осы шығарманы жалғастырып, жаңа әлемнің сыры мен шынын айқындаған «Возвращение в дивный новый мир» туындысын жариялайды. Бұл шығармадан да антиутопиялық белгілерді айқын байқауға болады: нашақорлық, планетаның тарлығы [5; 97].

Тақырыпқа сәйкес, антиутопия мен утопия ұғымдарының негізгі айырмашылықтарын кестеге түсіріп, сипаттадық:

Сипаттама	Утопия	Антиутопия
Мақсаты:	Мінсіз қоғам модельін сипаттау	Қоғамның теріс жақтарын бейнелеу
Белгісі:	Теңдік, әділеттілік, гармония	Тоталитаризм, еркіндікті шектеу
Әсері:	Үміт пен оптимизм туғызады	Ескерту және сын тудырады
Бейнесі:	Идеал қоғам	Қорқынышқа толы қоғам

Утопия мен антиутопияның басты мақсаты – адамзаттың болашағы туралы ойлануға түрткі болу. Утопия адамзатқа шабыт сыйлап, болашаққа деген үмітін нығайтса, антиутопия адамдарды қазіргі проблемаларды шешуге және болашақта қателіктерді болдырмауға ынталандырады. Осы арқылы бұл екі ұғым қоғамның этикалық және әлеуметтік мәселелерін зерттеуде маңызды құрал болып табылады.

Қорытындылай келгенде, утопия мен антиутопияның айырмашылықтары айқын болғанымен, екеуі де қоғамның болашағы туралы ой қозғауға негізделген. Утопия адамзаттың арманы ретінде қарастырылса, антиутопия осы армандардың дұрыс жүзеге аспауының салдарын көрсетеді. Бұл ұғымдар адамдарды тереңірек ойлануға және қоғамды жақсарту жолдарын іздеуге итермелейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кирхенгейм А. Вечная утопия. СПб., 1902
2. Ширяев А. Философия утопий. – Санкт-Петербург: Академия, 2010
3. Свентоховский А. История утопии. М., 1910
4. Бердяев Н. Смысл истории. Берлин, 1923
5. Баталов Э. Социальная утопия и утопическое сознание. М., 1982

ОРТА ҒАСЫР КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОРҒАНЫС ҚАРУЛАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Садыков С.,

филос.ғ.к., доцент

Фазыл Р.,

магистр, аға оқытушы

Кадирғалиева А.Т.,

магистр, аға оқытушы

Аймақтық инновациялық университеті,

Шымкент қаласы. Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада орта ғасыр кезеңіндегі қазақтардың қорғаныс қаруларының түрлері туралы баяндалады.

Негізі сөздер: орта ғасыр, қазақ, тарих, шежіре, қорғаныс.

Кеудені қорғау үшін қолданылатын жарактың негізгі түрі - «сауыт». Қорғаныс қасиетін қалыптастыру, яғни оны жасау әдісіне қарай сауыттың әртүрлі болады, олардың қазақ тілінде өзіндік атаулары бар. Көшпелілер қолданған барлық сауыт үлгілері осы алты негізгі түрінің вариациялары, түрленуі, немесе осылардың әр түрінің элементтерінен қосып жасалған аралас сауыт үлгілері.

Көбе сауыт. Қазақтың батырлар жырларында ең көп айтылатын сауыт түрі - «/cade сауы/и» немесе «/cade». Бұл сауыт түрінің ерекшелігін анықтау үшін оның атауының мағынасын этимологиялық тұрғыдан талдап көрейік. «Kade» сөзі қазақ тілінде құстың денесіндегі, қанатындағы қауырсындарға және адамның тырнағына қатысты айтылады. Құстың қанатының бірін-бірі баса орналасқан қауырсыны «/cade» деп аталса, сол қауырсынды екінші қауырсынды басып тұратын жағын «/cadec/» деп атайды, ал қолдың тырнағының терінің астына кіре орналасқан жағы «cadee/» деп аталады. Бұлай бірін-бірі баса орналасуды «/cadey/eиу» дейді [1]. Табиғатта құстардың қауырсындарының, жыланның, балықтың қабыршақтарының бұлайша бірін бірі баса орналасуы желді, суықты, суды өткізбейтін қорғаныс қасиетін күшейту функциясынан туындайды. Көбе сауыттың 11-типінiң төбелері құстың қауырсынының формасына ұқсас ұзынша болып келеді. Құс қауырсыны сияқты үлкен сауыттың етегіне, жеңіне, ал құстың кеуде қауырсындарына ұқсас сауыттың кеуделік бөлігіне қолданылған. Құстың, жыланның бейнелері, қауырсындар мен жылан қабығы өте ерте заманнан адамды, затты түрлі бөледен, көз тиюден сақтайды деп саналатын және оларды киімде жиі қолданған. Соған байланысты құстың қауырсынына, жыланның қабығына ұқсатып сауытты көбелеп жасау оның қорғаныс қасиетін арттырып қана қоймай, сонымен бірге ерте заманда магиялар, ырымдар роль де атқарған.

Көбе сауыттың калыптасқан барлық көшпелі халықтарда бірдей.

Жыланкөбе сауыттың көбелері матадан, киізден, теріден жасалған астарға қайыспен тігіліп немесе қайырма шегелермен бекітіледі. Көбелер қатарлана бір-бірін баса тігіледі де, келесі қатар төменгі қатарды баса орналасады. Сонда дененің әр жерін көбенің үш қабаты қорғап тұрады. Сондықтан көбе сауыт өте мықты болады, және дененің қозғалысын да шектемейді. Көбе сауыттың 11-типі астарсыз, көбелерін тек қайыспен байлау арқылы жасалады. Сондықтан бекітілу әдісіне қарай әр түрлі көбелерде тесіктердің саны, орналасуы түрліше болуы мүмкін. XIII ғасырда моңғолдардың астарсыз көбе сауытты қалай жасайтыны, моңғол елінде болған итальян саяхатшысы Плано Карпинидің еңбегінде тиянақты айтылған. «Олар темірден ені бармақтың жуандығындай, ұзындығы алақандай жіңішке тіліктер жасайды. Сөйтіп көп тіліктер жасап, әр тілікте сегіз кішкене тесіктер тесіп, астынан үш қалың мықты қайыс таспа салады, тіліктерді сатылап көтерілгендей, бір-бірін бастыра орналастырып, тесіктерінен өткізілген қайыс баулармен жаңағы қайыс таспаларға тігеді, үстіңгі жағына кабатталып, жаңағы тілектерді мықтап байланыстыру үшін басқа қайыспен косып тігеді, сөйтіп ол оларды бір-бірімен байланыстырады. Мұны олар адамға да, аттарына да арнап істейді. Бұл тіліктерді олар адам бетін көре алатындай жалтыратып қояды» [2]. Кейде бір сауытта екі әдіс бірдей қолданылуы мүмкін. Қазақтардың көбе сауытының сақталған үлгісі жоқ.

Кіреуке сауыт. Қазақ жауынгерлері көп қолданған, батырлар жырларда жиі айтылатын екінші сауыт түрі - «кіреуке сауыт», немесе «кіреуке». Кіреуке сауыттарды қазақтар XIX ғасырға дейін қолданғандықтан қазақ жауынгерлері киген кіреукелердің үлгілері біздің еліміздің музейлерінде мол. Қазақ жауынгерлерінің кіреуке сауыт кигені жазба деректерде де айтылған. «Кейбір жауынгерлер (батырлар) шепке кіреуке сауыт киіп шығады. Жорықта бұларларды ерекшелейтін баскиімде айырықша қанат қауырсыны болады». «Қырғыз - қазақтар найзамен, қылышпен, оқпен, мылтықпен және шакандармен айкасады, ал жаудың соққысынан қорғану үшін үстеріне кіреукет сауыт кейде дулығалар киеді» [3].

Тамаша техникалық және қорғаныс қасиетіне байланысты кіреуке шығыста ең көп тараған сауыт түрінің бірі болды. Бируни кіреуке туралы былай деп жазады: «Кіреуке соғыста жаудың қаруын ұятқа қалдыру үшін арналған, ол қарсыластың қолданған құралынан қорғайды, басты кесіп түсетін соққыдан сақтайды». Қазақ тілінде «кіреуке» сөзі селдір, торлы деген мағынаны білдіреді. Бұл сауытты болат не темір торлап тоқу, өру арқылы жасайды.

Шығыршықтар болат сымнан кесіліп алынып, дөңгеленте иіліп, ұштары шегемен немесе пісіріп дәнекерлеу арқылы бекітіледі, бұл шығыршықтар «көз» деп аталып, әртүрлі кіреукеде олардың көлемі, диаметрі әртүрлі болып келеді. Типологиялық талдау барысында музей қорларындағы қазақтың кіреуке сауыттарын шығыршығының көздеріне сәйкес типке, сауыттың пішіміне байланысты үлгіге бөлдік. Кіреукенің 1-типінің шығыршығы кішкентай болып келеді, бұл шығыршықты қазақтар көз» немесе «шөже көз» деп атаған, яғни шығыршық тесігінің үлкендігі торғайдың, шөже балапанның көзінің

үлкендігіндей-ақ. Музейлік материалдардағы «торғай көз» (шөже көз) кіреуке шығыршықтарының диаметрі 8-9 мм болып келеді. Бұл кіреуке типінің қысқа жеңді, жағасыз жейде түріндегі (А) үлгісі, тік жағалы жейде түріндегі (Б) үлгісі және тізеге дейін жететін ұзын етектегі бешпент түріндегі (В) үлгісі (ОҚО ТӨМ қорында) бар. Етектері қозғалуға ыңғайлы болу үшін алды- артынан, кейде екі бүйірінен жырылып жасалады. Кіреуке сауыттар алқымынан ашық болып, алқымы баумен, ілгекпен байланады.

Кіреукенің 11-типі - берік, мықты болу үшін үлкен, жалпақ соғылған шығыршықтардан өрілген. Л.З.Будагов сөздігінде- картофель сияқты тамыр жемісті өсімдік, ал үлкен дөңгелек көз деп көрсетілген [4]. Бұл кіреуке пішімінің де А және Б үлгілері болады. Бадана кіреуке - батырлар жырларында жиі айтылатын сауыт түрі. Көбе сауыттың атауының өзгеруі сияқты кіреукенің атауының өзгеруі де болып келеді. Баданада екі түрлі шығыршық қолданылады, бірі жалпақ темірден тұтастай қиылып алынған шығыршықтар, екіншісі үштары шегемен бекітілген шығыршықтар. ҚД ОММ қорындағы бадана сауыттардың (КП №2086, КП №2109, КП №2093) шығыршықтарының диаметрі 15-16 мм, ені 2-4 мм болып келеді. Сауыт жасағанда осы екі шығыршық түрінің қатарлары кезектесіп өріледі. Ауызша, жазба деректер де, музейлік материалдар да қазақтардың кіреуке сауыттың екі типін де қатар кіреукенің жағасын, жеңінің және етегінің шетін екі-үш қатар қылып алтын не жез шығыршықтармен өрілетіні айтылады. Мұндай кіреукелердің көк темірінің түсіне алтынның, жездің сары, қызғылт түстері қосылып сәнді көрінетін.

Кіреуке сауыттың 111-типі - кеуде, арқа тұстарына, екі бүйіріне үлкен төртбұрышты болат тақталар қосылып өрілген кіреукелер. Кіреукелі сауыттың деп аталатын IV-типінде шығыршыққа жіңішке тақташалар қосылып өріледі. Орыс тілінде бұл сауыт түрін «бахтер» (бектер) деп атайды. Мұндай сауыт киген жауынгерлер шығыс миниатюраларында жиі бейнеленеді. Бұл сауыт үлгісі де көбіне жеңсіз болып жасалады.

Берен сауыт. Қазақтың халық ауыз әдебиетінде тағы да бір көбірек айтылатын сауыт түрі. Бұл сауыт түрінің болат тақталары сауыттың астарына іш жағынан бекітіледі. Оларды бекітетін қайырма шегелердің бастары сауыт тысының сыртында белгілі бір өрнек құрап тұрады. Мықты болу үшін бұл тақталарға қосымша қырлар салынған. Қазақтар бұл сауыт түрін сауыт деп атайды. Бұл сауыт түрінің атауында да қорғаныс қасиетін қалыптастыру принципі және қорғаныс қасиетін қалыптастырушы элементінің атауы көрсетіліп тұр, яғни сауыттың болат тақталарының қазақ тіліндегі атауы екенін көреміз. Бұл жерде де сауыттың негізгі элементі - сауыттық өз атауына ретінде (көбе сауыттағыдай) қолданылады. Заттың өз атауы бөлігінің атауымен алмасу принципіне сәйкес бұл сауыт атауының да өзгеріп қолданылуы мынадай. Үлкен болат тақталары қозғалмайтын болып бекітілетіндіктен бұл сауыт түрі жеңсіз жасалған. Сондықтан ауыз әдебиетінде де бұл сауытты атайды. Сауыттың тысына қымбат, әдемі маталар қолданылып жасалатындықтан бұл сауыт сәнді болды да, оны көбіне хандар, қолбасшылар киген. Үлкен болат тақталардан

бекітіп жасағандықтан бұл сауыт өте берік болған. Бейнелеу өнері мен қазақ ауыз әдебиеті материалдары жауынгерлердің берен сауытты осы беріктігі үшін әлсіздеу келген кіреуке, қаттама сауыттардың сыртынан кигенін көрсетеді. Сондықтан ауыз әдебиетінде жиі айтылғанмен қазақ жауынгерлері қолданған берен сауыттың бізге жеткен, сақталған үлгісі жоқ.

Қосымша жарақтар. Қимылдауға ыңғайлы болу үшін сауыттар көбіне қысқа жеңді, не жеңсіз жасалтындықтан, жауынгерлер қолды арнаулы қосымша түрімен қорғаған. Бұл жарақтың түркі тіліндегі атауын іздестіретін болсақ, туыстас қалмық тілінде ол «жедсе» деп аталады екен. Қазақ ауыз әдебиетінде де темір сауытпен (темір тонмен) бірге бұл жарақ түрінің осы атауын кездестіреміз [5]. Қазақтар матадан тігіліп, білекті шынтаққа дейін жауып тұратын, жұмыс істегенде қолды, киімді кірден сақтау үшін киетін киім жабдығын да атайды. Осы екі заттың, қол жарағының және киім жабдығының пішінінің, қызметінің (киім сыртынан киіліп, шынтақты қорғау, сақтау) ұқсастығы жарақтардың киімдерді түрлі әдіспен күшейтуден дамығанын тағы да дәлелдейді. Қазақ жауынгерлерінің қолданғаны - қолды шынтаққа дейін қорғайтын типі. Бұл темір жеңселер шынтақтық және ішкі білезік бөліктен жасалып бір жағынан топса, бір жағынан баумен не ілгекпен байланды. Сәнді темір жеңселердің беттері оюланып алтындалып, қолға жұмсақ болу үшін іші мақпалмен, барқытпен, астарланады.

Қазақтар қолданған қалқан түрлері теріден сомдалып және болат темірден соғылып жасалған қалқандар. Бірнеше кабат теріден дөңес болып қылып сомдалып жасалады да беттеі металл күмбезшелермен күшейтіледі.

Жауынгерлік бас киімдер. Қорғаныс құралдарының тағы бі тобы - басты қорғайтын жарақтар. Олардың ең көп тараған негізі түрінің атауы - «дуяызыя». Сондықтан бөліктеріні атаулары да бас киім бөліктерінің атауын қабылдаған. Бас киім сияқты дулығаның үстіңгі жағы, төменгі жағы де аталады, кейде бөлігі болуы мүмкін.

Музей қорларындағы қазақ жауынгерлері қолданған дулығалардың диаметрі 20-22 см, биіктігі 16-19 см. Дулығалардың жиегіне мойынды қорғайтын кіреукелі мойын жапқышы болады [6]. Музейлік қорларда, жеке қолда сақтаулы және бейнелік материалдарды қару-жарақтарды типологиялық талдау жүргізу қазақтарда типтік және үлгілік құрамы ең көп қару түрі кесу, шабу және түйреу қарулары, қорғаныс жарағынан - жауынгерлік бас киім мен кіреуке сауыт екенін көрсетеді. Бұл көп үлгілік осы қару мен жарақ түрлерінің көп қолданылуымен байланысты. Қазақ қару-жарағында көрші халықтардың соғыс құралдарының ықпалы да көрінеді, сонымен бірге қазақ жауынгерлері басқа халықтардың қару-жарақтарының жетілген үлгілерін де пайдаланған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Худяков Ю.С. Вооружение Центральноазиатских кочевников... - С. 102-103.
2. Коркыт ата кітабы. Оғыздың батырлық жырлары: Эпос / Орыс тілінен ауд. Э.Қоқыратбаев, М.Байділдаев. - Алматы: Жазушы, 1986. - 128 б. (87).
3. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. - М.: Наука, 1989. - 464 с. (92).
4. Черников С.С. Загадка золотого кургана. - М.: Наука, 1965. - 188 с. (25-27).
5. Горелик М.В. Оружие древнего Востока... - С. 33.
6. Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭТНОСАЯСАТ ҰСТАНЫМДАРЫ ЖАЙЛЫ

Абдурахманов Н.А.,

т.ғ.к, аға оқытушы

Купбаева Р.М.,

магистр, аға оқытушы

Леубаев М.П.,

магистр, аға оқытушы

Аймақтық инновациялық университеті,

Шымкент қаласы. Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының этносаясат ұстанымдары жайы баяндалады.

Негізгі сөздер: этносаясат, қазақ, тарих, шежіре, қорғаныс.

Қазақстан Республикасының дін жөніндегі саясаты дінаралық және конфессияаралық келісімге негізделген. Осында діни үнқатысу алаңына айналған Нұр-сұлтан қаласында үш жыл сайын Әлемдік және дәстүрлі дін лидерлерінің съезі өткізіліп отыр. Әлемдік қауымдастықтан жоғары бағаланған Қазақстанның бұл бастамасы жаһандық дінаралық диалог мекеніне айналған. Ал Нұрсұлтан шаһары осы діни келісім мен ымырагершіліктің үнқатысу алаңына айналды.

Қазақстан Республикасында қоғамдық тұрақтылықты қамтамасыз ету мен мемлекеттіліктің тұрақты дамуының басты шартына, нығайтушы факторына қазақ халқының өзге дін өкілдеріне деген құрметі, төзімділігі және өзара түсіністігі болып отыр.

Бүгінде Қазақстан Республикасында тарихи және мәдени тұрғыда екі дәстүрлі дінге басымдық береді:

Бірі - сунниттік ислам (Ханафи мазхабы),

Екіншісі - православиелік христиан діні.

Ең басым діни бірлестік Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы, себебі саны жағынан көп, ал қарамағында 16 аймақтық филиалдар, сондай-ақ 2500-дей ғибадат ететін орындары, яғни мешіттері бар. Мұсылмандардың саны елдегі барлық дінге сенушілер санының үштен екі бөлігін құрайды.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасындағы дін ұстанушыларының саны жағынан екінші орында Қазақстанның Православиелік шіркеуі (ҚПШ), олардың 300-дей діни объектілері бар.

Ал келесі көп тараған діни бағыт бұл - Римкатоликтік шіркеуі, бүгінде оның оның 85-тей діни ғимараттары бар. Қазақстанның конфессиялық кеңістігінде протестанттық діни бірлестік ауқымды орында, қазіргі уақытта оның 500-ден астам шіркеулері мен діни ғибадатханалары бар.

Жоғарыда көрсетілген діни бірлестіктерден басқа елімізде 7 иудейлік жамағат, буддизмнің 2 діни бірлестігі, сонымен қатар Қазақстан үшін дәстүрлі емес 18 діни бірлестіктер («Мормондар», «Кришнаиттер», «Бахаи», «Муниттер» және т.б.) қызмет атқаруда.

Қазақстан Республикасындағы Қазақстан Ислам тарихы көптеген ғасырлар бойы Ислам дінімен тығыз байланысты болғаны анық. Негізінен Ислам діні қазақ халқының өзіндік діни, мәдени, салттық, дәстүрлік қалыптасуының негізгі қайнарының бірі болғаны анық. Қазақ халқының ата-бабалары, ежелгі түркілер Ислам өркениетінің қалыптасуына тікелей қомақты үлес қосқанын және оның көптеген жеңістеріне қатысы бар екенін көне тарих жақсы біледі және мұны бұған ерекше басымдық берген жөн.

Орталық Азия мен Қазақстан аумағына мұсылмандықтың таралуы шамамен VII-VIII ғасырына сай келген.

Бүгінде қазіргі Қазақстандағы Ислам, әлеуеті жоғары, ол қоғамда руханилықты дамытатын және қолдайтын дін ретінде сипатталады. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Сындарлы он жыл» атты кітабында «Бізге, қазақтар үшін ислам – ең әуелі біздің дүниетанымымызды анықтайтын жоғары мұрат пен фактор, толықтай ұмытылу қаупі туындаған бай мұсылмандық мәдениеті мен ата-бабаларымыздың атын тиісінше бағалауға мүмкіндік беретін өз алдына нышан», - деп жазды [1].

Қазақстан Мұсылмандары Діни Басқармасы – (ҚМДБ) – Қазақстан мұсылмандарына діни-руханияттық басшылық жасайтын республикалық бірлестік.

Қазіргі Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының негізі тарихтан белгілі, басқарманың негізі 19-ғасырдың соңы мен 20- ғасырдың басында қалана бастаған еді. 1906 жылы Верныйда Түркістан өлкесі мұсылмандарының 1 құрылтайы өтіп, оған 100-ге жуық делегат қатысқан болатын. Ал 1943 жылы Ташкент қаласында Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандарының алғашқы құрылтайы өтеді. Мұнда Қазақстан делегациясын шейх Абд әл-Ғаффар Шамсутдинов бастап барған. Бұл Құрылтайда Орта Азия мен Қазақстан

мұсылмандары діни басқармасы құрылып, Шамсутдинов кази болып тағайындалады.

Орта Азия және Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы 1990 жылға дейін Ташкентте орналасқандықтан және кеңестік саясатқа байланысты Қазақстанның діни рухани өміріне ықпал етпеді.

Сонымен 1990 жылы 12-қаңтарда Қазақстан мұсылмандары Тұңғыш құрылтайда дербес Қазақстан мұсылмандар діни басқармасы құрылды. Басқарманың тұңғыш төрағасы, Бас мүфтиі Рәтбек Нысанбаев болды. Мұнда Қазақстан мұсылмандарының жұмысына басшылық жасап, оның жұмысын жүргізетін Бас мүфти басшылық ететін атқарушы орган ҚМДБ аппараты – мүфтият.

Қазақстан Республикасындағы дәстүрлі ислам елдің әр өңірлерінде Қазақстан діни басқармасы арқылы басқарылатын филиалдары бар.

2000 жылы III құрылтайда төраға, Бас мүфти болып Әбдісаттар Дербісәлі сайланған. 2013 жылдың 19 ақпанында Қазақстан мұсылмандарының кезектен тыс өткен VII құрылтайында Ержан Малғажәулы Маямеров Бас мүфти болып сайланды.

2017 жылдың желиоксанында Қазақстан мұсылмандарының кезекті VIII құрылтайында Серікбай қажы Сатыбалдыұлы Ораз Бас мүфти болып сайланды.

Бүгінде Ислам діні өнегелік ағарту мен тәрбиенің маңызды факторына айналған. ҚМДБ Қазақстандағы ислам дінін қайта жаңғыртуды жүзеге асырудың маңызды тетіктерінің бірі болып отыр. Отандық мұсылман қоғамының дамуын қамтамасыз ете отырып, біздің қоғамның рухани негізін қалпына келтіруге Мүфтият белсенді қатысуда. Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің Съезін өткізу мен ұйымдастыру жұмыстарында ҚМДБ белсенді қатысып, жұмыс атқарғанын атап өтуге болады. Мүфтият үлкен ағартушылық және тәрбиелік қызмет жүргізуде, газеттер мен журналдар шығаруда, интернетте діни басқарманың www.muftuat.kz веб-сайты жұмыс істейді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2012 жылдың мамырында өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің IV Съезінің ашылуында сөйлеген сөзінде: «Ислам – бұл адамзаттың мәдени және материалдық мұраларының орасан зор және өсіп келе жатқан қатпары. Қазіргі заманғы және болашақтағы жаһандық қоғамдастықты Ислам әлемінсіз көзге елестету мүмкін емес. Оған тосқауыл қоюдың кез келген түрі көрегенділік емес, тіпті қатерлі де. Үлкен де көп бейнелі әлемнің осынау бөлігінде болып жатқан оқиғаларға түсіністікпен қарау қажет. Қазақстан – мұсылман тұрғындары басымдыққа ие ел. Ислам діні – біздің халқымыздың рухани тіректерінің бірі. «Біз олардың қандай дінге және этномәдениетке жататынына қарамастан барлық қазақстандықтардың жалпыұлттық бірлігі мен келісімінің ерекше формуласын қалыптастырдық», – деп атап өтті [2].

Қазақстан Республикасының православиелік шіркеуі бүгінде православие дінін ұстанушыларының саны жағынан Исламнан кейінгі екінші діни бағыт. Қазақстанда православиe дінінің пайда болу тарихы бастапқы кезде

Қазақстанның Ресейге қосылуы негізінде пайда болған. Оңтүстікте алғашқы әскери тұрақтар 1866 жылы Түркістан және Шымкент қалаларында пайда болған.

1917 жылы Кеңес үкіметінің орнауы атеистік шаралардың бастамасы еді. Ғибадатханаларды қирату, дін басыларды қуғындау, шіркеулердің мүліктерін тәркілеу кең етек алды. XX ғасырдың 30-ы жылдары Қазақстан Орыс православие шіркеуінің діни қызметкерлері мен дін ұстанушыларының қоныс аудару орны болды. Нәтижесінде қазақтардың көшпенді тұрмысы жойылды, қазақ ауылдары мен жер аударып келген орыстардың шаруа қожалықтары кедейленді. Қазақстанның тәуелсіздігімен бірге православиелік христиандар өздерінің рухани-мәдени құндылықтарын қайта жаңғыртты. Өз кезегінде Республикада Православиенің құрылымдық реформалары болды.

2010 жылы Қазақстан және Астана Метрополиті Александр Могилев болып келді. Қазіргі уақытта Қазақстанда 290-нан астам діни қауым мен 270-тен астам православиелік ғибадат ғимараттары қызмет атқаруда. Сондай-ақ, елімізде Армян апостолдық шіркеуі мен 8 ескіғұрыптық шіркеулер қызмет атқарады.

Қазақстандағы Рим-католиктік шіркеуі Қазақстандағы алғашқы католик миссионері францискандық монахтар болды. Римдік жоғарғы дінбасының тапсырмасы бойынша 1245 ж. Ұлы хандарға Джованни дель Плано Карпинидің миссиясы аттандырылды. Ал XVIII ғасырдан бастап Қазақстанда католик діні өзінің дамуын бастады.

Қазақстанда католик шіркеуінің провинциясы (Метрополия) жұмыс істейді, оның орталығы Астана қаласындағы Қасиетті Мәриям Архиепархиясы. Елімізде 90 -ға католик қауымдастық жұмыс істесе, оның 5 Қазақстандағы Грек-католик шіркеуінің бір тармағын құрайды. 1998 жылы Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Ватиканға жасаған ресми сапары барысында Қазақстан мен Қасиетті Тақ арасында қарым-қатынастар жөніндегі келісімге келіп, оған 1998 жылғы 24 қыркүйегінде қол қойылды [3].

1999 жылдың 19 мамырында №141 Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығымен бекітілді. 2003 жылдың 19 мамырынан бастап Қазақстан Епископтар Конференциясының төрағасы, Астана қаласында орналасқан Қасиетті Мәриям Архиепархиясының архиепископ-митрополиті Томаш Бернард Пэта болып табылды.

Қазақстанда кейбір протестанттық ағымдар Қазақстанның Ресейге қосылған кезеңінен бастап (лютерандар), ал жаңа протестанттық ағымдар 1991 жылдан кейін пайда бола бастады. 2013 жылғы қаңтар айына берілген ақпарат бойынша Қазақстанда протестанттық бағыттағы 500 діни бірлестіктер тіркеуден өткен. Протестанттық қауымдардың арасынан ең ірісі әрі елдің барлық өңірлерінде тарағаны елуіншілер шіркеуі болып табылады. Олардың діни ілімінің өзіндік ерекшелігі адамдардың өз бетімен рухани қайта жаңару сыйына ие болудан тұрады.

Қазақстанда олар 1990 жылдардың басында құрылып, харизматикалық шіркеулерге бастама болды. Олардың ең ірілері мыналар: «Жаңа өмір» ЖДБ

«Агапе» 34 ЖДБ, «Өмірдің қайнар көзі» ЖДБ.

Ал келесі орында бірлестіктері мен дін ұстанушылары саны жағынан Евангелді христиан-баптистер тұр. Олардың ішінде Евангелді Христиан-Баптистер Шіркеулер Одағы сынды орталықтанған құрылымдар бар, бүгінде барлығы 68 діни бірлестіктер және 27 автономды баптистік шіркеулер бар. Евангелді Христиан-Баптистердің басым бөлігі Алматы облысында, Алматы қ., Оңтүстік Қазақстан және Қарағанды облыстарында орналасқан Пресвитериандық шіркеулер 100-ге жуық бірлестіктен тұрады [4].

Қазақстан аймақтарында XIX-XX ғасырларда пайда болған діни ағымдар жұмыс істейді. Бұлар «Иегова Куәгерлері», «Жетінші күн Адвентистері» және «Жаңаапостол шіркеулері» жергілікті діни бірлестіктері.

Кеңес азаматтық секторды қамтитын 40-тан астам ҮЕҰ біріктіреді, соның ішінде ҮЕҰ діни қатынас саласы бойынша қызметтер көрсетумен тікелей айналысады Сонымен, Кеңес құрамына дін саласында әртүрлі қызмет атқарып жүрген отызға жуық үкіметтік емес ұйымдар кіреді. орталық деструктивті діни бірлестіктер мен ағымдардан зардап шеккен тұлғаларға кеңес берумен және психологиялық көмек көрсетеді.

Орталық «Деструктивті діни ағымдардан зардап шеккендерге көмек көрсету орталықтарының қауымдастығының» құрамына кіреді. Деструктивті діни ағымдардан зардап шеккендерге көмек көрсету және сауықтыру орталықтар түрінде қызмет ететін ҮЕҰ арасындағы келесі ҮЕҰ-ды ерекше атап өтуге болады: «Деструктивті діни ағымдардан зардап шеккендерге көмек көрсету орталықтарының қауымдастығы», «Аңсар» кеңес беру-сауықтыру орталығы», «Сана» дінтанулық ақпараттық-кеңес беру орталығы», «Виктория» деструктивті секталардан зардап шеккендерге әлеуметтік-психологиялық және құқықтық көмек көрсету орталығы» және «Әлеуметтік бастама орталығы» [5].

Дін саласында қызмет атқаратын кейбір орталықтар тек оңалту қызметімен ғана шектеліп қана қоймайды, әлеуметтік-тұрмыстық мәселелері бойынша да мұқтаж азаматтарға кеңес берумен де айналысады. Барлық деструктивті діни ағымдардан зардап шеккендер мен оңалту орталықтарының қызметтері әртүрлі конфессиялардың деструктивті діни ағымдарынан зардап шеккендерге психолог, теолог, дінтанушы және заңгер мамандардың қызметтерін біріктіре отырып көмек көрсетуге бағытталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нұсқабаев О. «Жаһандану жағдайындағы ұлттық қауіпсіздік қағидаттары», Ақиқат, 2017
2. Айталиев А. «Ұлттану», Алматы: Білім, 2008.
3. Қойгелді М. «Ұлттық идея ұлы ұйытқы», Ақиқат, 2016, №1
4. Нысанбаев Ә. «Өркениет және ұлт», Ұлт тағылымы, 2018, №4
5. Геллнер Э. Нация и национализм. М., 2014.

ҚАЗЫҒҰРТ АЙМАҒЫНЫҢ ТУРИЗМ САЛАСЫН ДАМУДАҒЫ РӨЛІ ЖАЙЛЫ

Карабаева К.У.,

а.ш.ғ.к., доцент

Дуйсебаев М.Т.,

магистр, аға оқытушы

Купбаева Р.М.,

магистр, аға оқытушы

Аймақтық инновациялық университеті,

Шымкент қаласы. Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада Қазығұрт аймағының туризм саласын дамытудағы ролі жайлы баяндалады.

Негізгі сөздер: туризм, аймақ, тарих, шежіре, жазба.

Жалпы Оңтүстіктің қай түкпіріне барсаңыз, тарихи-мәдени, табиғи ескерткіштері шебер суретшінің қолынан шыққан өнер туындысындай алдыңнан шыға келеді. Өңірдегі қасиетті Қазығұрт тауы маңайында орналасқан тас мүсіндер, кесенелер, Өгем тауының Сайрам асуындағы Үңгіртау орындары да тарихи сыры терең, мемлекеттік дәрежеде қорғауға алынатын, толықтай зерттеулер жүргізіліп, ашық аспан астындағы музейге айналуы тиіс мұралық орындар.

Соңғы деректерге жүгінсек, қамқорлықтан шет қалып қоюы себепті біразы тозып, ескіріп, ал енді кейбірі тіпті жер бетінен мүлде жойылып кету қаупіне ұшыраған, бірсыпырасы ізім-ғайым жоғалып, тек ежелгі жазбалардан ғана аты-жөнін оқта-текте көзіміз шалып қалатын көне ғасырлар құндылығы мен тарихи ескерткіштер біз күткендегіден әлдеқайда көп болып шықты [1]. Кеңес дәуірінде жүргізілген зерттеу жұмыстары бойынша жарық көрген бірлі-жарым жинақтарда олардың бәрі түгел қамтылмаған, рухани тыңның тек үстіңгі қабаты ғана аршылып, ал ең маңызды маржандар жабулы қазан жабулы күйінде қалып келген. Ал Оңтүстік өңірдегі ескерткіштердің молынан шоғырлауымен еліміздегі туризм саласын дамытуға болатыны баршаға белгілі деп ойлаймын.

Оңтүстік өңірі - Тянь-Шань тауының батыс сілемдері мен Тұран ойпатының шығысын алады, 117,3 мың шаршы шақырым аумаққа орналасқан. Оның солтүстік бөлігін Бетпақдала шөлі, оңтүстік қиыр шетін Мырзашөл қуаң даласы алып жатыр. Оңтүстік Қазақстан облысының шағын ғана аумағын салыстыра қарағанда (Қазығұрт өңірі) өзіне астасқан ғажап табиғаттың бояу әсем көркін еске салатын алуан түрлі ландшафты сыйғызғанын көресіз. Бір жағынан, байсалды қалпындағы атам заманғы дала суреті, сондай-ақ сирек ұшырасатын, әдеттегі өсімдіктер түрлерінен тұратын әсем өрнек. Қазығұрттың бір бөлігінде - тіршілік қуан көрінгенмен де, оның дәл қасында жануарлар үшін таптырмас жұмақ жер тұр. Қазығұрттың солтүстігіне қарай Қаратау қырқаларына иек

артқан. Нақ осы тұста, бұлақтар мен дала қайнарларының айналасындағы шалғындарда сан ғасырлық мал жайылымына пайдаланылатын жерлер қалыптасқан. Оңтүстік-шығыстан солтүстікке қарай 217 километрге көлбей созылып Қаратау жотасы (ең биік нүктесі 2176 м) жатыр, ал оңтүстік-шығысында Талас Алатауының батыс шетіндегі - Өгем жотасында облыстың ең биік нүктесі - Сайрам шыңы (4238 м) бар. Өгем мен Келес өзендерін бөліп жатқан Қаржантау жотасы Тәңіртаудың (Тянь-Шань) ең батыс сілемі болып табылады. Қаржантаудың орташа биіктігі 2000 м, ал ең биік нүктесі - Мыңбұлақ тауы (биіктігі 2834 м) [2].

Соңғы кездері Қазақстанда туризмді дамыту арқылы экономикалық жағдайды жақсартып, бірқатар әлеуметтік мәселелерді шешуге болатыны жиі-жиі әңгіме болып отыр.

Ресми мәліметтерге қарағанда, мемлекет қазынасына сырттан түсетін инвестицияның 10 пайызға жуығы осы туризмнен түседі екен. Тағы да ресми мәліметтерге жүгінсек, ұлттық табиғи парктер мен қорықтарға келген 244 мың 700 туристен 2004 жылы 9 миллионға жуық кіріс келіп түскен. Соңғы 2 жылда бұл табыстың ұлғайғаны даусыз. Туризмді дамыту арқылы тапқан қаржыны сол аймақтың гүлденуімен көркеюіне жұмсауға болады.

Оңтүстік өңірінде туризмнің кез келген түрін дамытуға қолайлы алғышарттар бар. Оңтүстік өңірінің тамаша табиғаты және сан алуан табиғи-тарихи ескерткіштердің молдығы осы ойымызға дәлел. Экологиялық туризмді зерттеп, зерделеп жүрген әлемге әйгілі орталықтардың сарапшылары оңтүстік өңірдегі туризмді дамытуға қолайлы жағдайлар бар деп оң баға беріп отыр. Соның бірі - Шымкент қаласынан оңтүстікке қарай 35 шақырым қашықтықта орналасқан экотуристік аймақтардың бірі – Қазығұрт тауы, Қазығұрт аймағы. Талас Алатауының оңтүстік-батыс сілеміндегі аласа келген жота. Солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай 55 км-ге созылған. Ортаңғы биіктеу бөлігінің ұзындығы 22 км, енді жері 10 км. Ең биік жері жотаның Шығыс бөлігінде орналасқан (1768 м.). Ежелгі аңызда дүниені топан су басқанда, Нұқ пайғамбар кемесі Арабияда Жуда тауында, Х-ғасырдағы аңызда Арарат тауына тоқтаған делінеді. Қазақ (түркі) аңызы бойынша топан су қаптағанда Нұқ пайғамбар “топан су” мифінің көне нұскасында Нұқ пайғамбардың есімінің орнында Қазығұрт тауынан бастау алатын Қаражан су өзені “Йвшқар-ата” (“Жылаған ата”, “Жылауық ата”) деген кісі есімі де қолданылады. Кемесі Қазығұрт тауының шыңында тұрып қалған. Топан су қайтқан соң, адамзаттың жаңа ұрпағының тіршілігі сыртқы бітімі кемеге ұқсас Қазығұрт тауынан басталған. Қазығұрт асуына Нұқ пайғамбар кемесінің макетін қойып, осы аймақты туристік демалыс орталығына айналдыруға әрекет жасалып жатыр [3].

Қазығұрт өңірі - Өзбекстан Республикасымен шектесетін оңтүстіктегі аудандардың қатарына кіреді. Ауданның оңтүстік-шығыс шеті Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы болып табылады. Шекара негізінен Өгем (ең биік Сайрам шыңы - 4238 м) және Қаржантау (биіктігі 2824 м) жоталарының су айырғыларынан өтеді. Ауданның территориясы арқылы орта

ғасырларда араб халифаты мен Қытайды, сондай-ақ Бинакет (Ташкент) пен Сайрамды (Испиджаб) байланыстырған керуен жолдары өткен. VII-IX ғғ. маршруттарда Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалар қатарында Қазығұрт ауданының Шарапхана ауылы маңындағы Шарапхана қалашығының қирандыларымен байланыстырылатын Газгирд туралы айтылады.

Қазығұрт тауының табиғи-мәдени байлықтарын қорғап таныту мақсатында көп жұмыс керек-ақ. Жапониядағы атақты Фудзияма тауы іспетті Қазығұрттың үлкен суретін көптеп шығарудан бастап, оның қайталанбас табиғатын, тарихи жәдігерлерін қорғайтын арнайы мекеме қажет. Тарихи Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан, жалпы ғаламдық аңызы мен әсем табиғаты бар мұндай тау жер бетінде кемде кем. Осы ерекшеліктерін ескеріп, Қазақстан атынан әлемдік табиғи-тарихи ескерткіштер қатарына ұсынып көру де қажет. Қазығұрттың Өгем, Қаржантау, Аққұм, Қызылдала т.б., осы сияқты көптеген таулы аймақтарында аң аулауға пайдаланылатын жерлер мол. Қазақы тазы жүгіртіп, бүркіт, сұңқар сияқты құс салу сияқты ұлттық аңшылыққа негізделген туризмге ден қоюшылардың қызығушылығын арттыра түседі. Бұдан өзге Өгем шатқалына, Айғырұшқын, Қосмола, Сусіңген деген жерлене атпен және жаяулап саяхаттаушыларға, сондай-ақ туризмнің басқа да түрлеріне кең жол ашылған. Қазығұрттың жер жағдайы, табиғаты мен ауа райы қысқы туризмді өрістетуге қолайлы: Төлеби ауданына қарасты бөлігінде «Тау самалы» демалыс лагері маңында аспалы жол мен шаңғы базасы салынды. Бұл көптеген қызмет түрлерін көрсету тораптарын өрістетуге, демалыс лагерьлерінің жұмысын жандандыруға, инфрақұрылымды дамытуға серпін береді. «Біркөлік» санаторийі қалыпқа келтіріліп, іске қосылуда. Сарыағаш ауданындағы әйгілі бұлақ көздері маңайындағы санаторийлік демалыс пен емдеу орындарына келушілер саны арта түсуде. Бұдан басқа Қазығұрт тауы құрамында динозаврлік горизонт жасырынған физикалық-геологиялық түзілім ретінде қызығушылық тудырады.

Оңтүстік Қазақстан облысының таулы аймақтарындағы бұрынғы орман шаруашылықтарының жерлері ерекше қорғалатын табиғи аумақтар санатына ауыстырылып, Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің құрылғанына 5 жыл толды. Өлкеміздің ажарына айналған ұлттық табиғи парк Батыс Тянь-Шанның Қазақстан бөлігіндегі 149053 гектар аумақта жабайы жемісті және арша ормандарын, ондағы кездесетін алуан түрлі өсімдіктер мен жануарлар әлемін қорғау, күзету, нығайту және молайту шараларын жүзеге асырып келеді. Саябақ аумағы Қазығұрт, Төлеби, Түлкібас аудандарының таулы аймақтарын қамтитын Қаратау жоталарының Боралдай тауынан басталып, Құлан, Шақпақ, Иірсу, Дәубаба, Өгем, Қаржантау сияқты табиғатымыздың әсем жерлерімен ұласады. Паркке бекітілген жер көлемінің 55589,4 гектары қорық аймағына, 60628 гектары шектеулі шаруашылық аймағына, 19711 гектары туристік және рекреациялық аймаққа, 13124,6 гектары экологиялық тұрақтандыру аймағына жатқызылған [4].

Ұлттық паркте табиғатымыздың жасыл байлығы, асыл қазынасы тіршілік

негізі – өсімдіктердің 1635 түрі өседі, оның 62 түрі Қазақстан Республикасының «Қызыл кітабына» енген. Орманмен көмкерілген жерлер 27,5 мың гектарды алып жатыр. 600-800 жыл жасайтын зерашан аршасы және жабайы алма, өрік, алша, алмұрт, т.б. ағаштар – тау беткейлері мен шатқалдарының көркі. Тау өзендерінің бойында терек, тал, долана, шаған сияқты ағаштар мен жемістері дәруменге бай итмұрын, бөріқарақат, қожақат, шырғанақ бұталары өседі. Ал Көкбұлақ, Машат өзендерінің беткейлерінде аса бағалы жабайы тау пісте мен жабайы жүзім кездеседі. Биік белдеулерде, жоталарда шипалылығы әртүрлі дәрежедегі 200-ге жуық дәрілік өсім-діктердің мол қоры бар.

Парктің жануарлар дүниесі де бай. Сүтқоректілердің 10 түрі, құстардың 30 түрі сирек және жойылып бара жатқан жануарлар ретінде Республиканың «Қызыл кітабына» енген. Олардың қатарында арқар, тянь-шань аюы, мензбир суыры, түркістан сілеусіні, қар барысы, үнді жайрасы, тас сусары, ал құстардан ақ және қара ләйлек, бүркіт, сақалтай, дуадақ, көк құс, лашын, ителгі бар. Мұның ішінде терісі мен еті бағалы мензбир суыры тек Өгем, Қаржантау жоталарын ғана мекендейді. Сондықтан ол халықаралық табиғат қорғау ұйымының «Қызыл кітабына» енгізіліп, айрықша қорғауға алынған. Соңғы 30-40 жылда кездеспей жүрген қар барысының да аталығы мен аналығы Өгем тауының Мақпалкөл жағасында пайда болғандығын парк мамандары анықтап, бейнетаспаға түсіріліп алынды. Қорғау мен күзетуді жақсартудың нәтижесінде соңғы жылдары парк жерлерінде жабайы аңдар мен құстардың саны тұрақты түрде арта түсуде.

Оңтүстік өңірінде болған адам осы бір тамаша өлкелер мен оның ғажайып табиғатынан алған әсерлерін мәңгі есте сақтайтын болады.

Дамыған елдерде көне мұраларға ерекше мән беріледі. Олар кішкентай дүниесінің өзін атағын аспандатып, дүйім жұртқа танытуға бейім тұрады. 2009 – 2015 жылдарға арналған «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының Мәдени туризмді дамыту бөлімінде Ұлы Жібек жолының тарихи орындары негізінде мәдени туризмді дамыту, олардың мемлекет тарихындағы халықты біріктіретін құндылықтар ретіндегі рөлін ашып көрсететін жүйелі іс-шаралар өткізу мемлекеттің негізгі стратегиялық бағыттарының біріне айналуға тиіс деп атап көрсетілген болатын. Бүгінгі күнге дейін біздің мол рухани қазынамыз әлемдік қауымдастық назарына жеткілікті ұсынылмай отыр, сол тұрғыда мәдени туризм де белсенді дамымай келеді.

Мәдени туризмді дамыту мақсатында барлық тарихи орындарды мұражайландыру жүзеге асырылады. Әр мұражай халықтың басынан өткен күрделі тағдырды танытып, Қазақстан тарихын кезең-кезең бойынша көрсететін болады. Қорық-мұражайлар көшпелілер тұрмысын өз дәуірінің рухына сай көрсетуі тиіс [5].

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру бойынша қоғамдық Кеңес жұмыс істеді. Осылайша, бағдарлама басымдылығына сәйкес мәдени мұраны қорғау мен насихаттау бойынша жобалар мен жасалып, атқарылуда. Бұндай бағдарлама Қазақстандық номинацияларды Бүкіләлемдік мұра тізіміне ендіруге ел

мүмкіндігін арттыруға зор мүмкіндік берері анық.

Орта мерзімдік «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарлама шараларының жоспарын жүзеген асырудың аяқталғандығы баршамызға мәлім. Мемлекеттік бағдарламаның Төлкұжатында Еліміздің мәдени мұрасын сақтау мен тиімді пайдалануды қамтамасыз етуі басты мақсат ретінде көрсетіле тұрса да 16 секцияның бәрі өздерінің шама-шарқынша жоғарыда аталған мақсаттың тек бірінші бөлігін ғана орындады және орындалды деп айта аламыз. Яғни бірінші кезең көбіне-көп Қазақстанның тарихи-мән ұрасын жинаумен және қайта жаңғыртумен сипатталады. Бұл тұрғыдан алғанда, ортағасырлық қалашықтар мен қоныстарды археологиялық жағынан ғылыми зерттеу, дүние жүзінің мұрағаттары мен кітапхана қорларындағы қазақ еліне қатысты жазбаша әдебиеттерді жинау және қазақ тіліндегі әлемдік тарихи, философиялық, мйдениеттанушылық және көркем әдебиеттердің сериялық басылымдарын шығаруға орай тарих пен мәдениет ескерткіштерін қайта жаңғырту саласында қыруар шаруа тындырылады [6].

«Мәдени мұра» бағдарламасы ұлттық сана-сезім мен біртектіліктің қалыптасуымен және нығаюымен байланысты сұраныстарға жауап болды. Жаһандану дәуірінде тарихи-мәдени мұра - өзін-өзі біртектіліендірудің негізі.

Алдағы кезеңдерде келешек ұрпаққа бай да өнегелі өнеріміздің бір үлгісі тарихи-мәдени ескерткіштерімізді көздің қарашығындай сақтап жеткізу игілікті іс,міндетті парыз.Сондықтан халқымыздың тағылымды тарихы мен жоғары мәдениетімізді көрсететін асыл мұраларымызды мирас ете отырып,оны әрқашан терең түйсіне, зерттей беруіміз тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тұрсынқұлов Қ. Қазығұрт:аңыз бен ақиқат (Әдеби-танымдық эссе және көркем шығармалар). – Алматы: «Тоғанай», 1998. - 336 б.
2. Тұрсынқұлов Қ. «Қазығұрт баурайында». – Алматы: Ана тілі, 2004. - 46-67 б.
3. Тілеуқұлов Сейдуалы «Қасиетті Қазығұрт елімде» -Ташкент: Абдулла Қадыри атындағы «Халқ-мерос» баспасы, 2003.-258б.
4. Қазығұрт. Энциклопедия. – Алматы: Тоғанай Т, 2002.- 543 б.
5. Байпақов К., Нұржанов А. «Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан». – Алматы, 1992.- 42 б.
6. Нұрмағанбетұлы Ә. «Жер- судың аты- тарихтың хаты».- Алматы, 1994. - 28 б.

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ ЖАЙЛЫ

Актореева Д.Д.,

«Отырар» колледжі.

магистр оқытушы

Ахметов С.И.,

магистр, аға оқытушы

Купбаева Р.М.,

магистр, аға оқытушы

Аймақтық инновациялық университеті,

Шымкент қаласы. Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Оңтүстік Қазақстанның экономикалық дамуы жайлы баяндалады.

Негізгі сөздер: орта ғасыр, қазақ, тарих, шежіре, қорғаныс.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Одақтың қорғаныс қабілетін нығайтуда КСРО-ның шығыс өңірлерінің рөлі бірден артты. Соғыстың басында нацистік Германия халықтың 40%-дан астамы тұратын, 68% темір, 58% болат, 60% алюминий, жүгері 38%, 63% көмір өндіретін КСРО-ның маңызды экономикалық аймақтарын басып алды. Мұндай жағдайда, көмір, мұнай, қара және түсті металдар, ауыл шаруашылығы және машина жасау өндіретін Қазақстанның рөлі күрт артты.

Қазақстан өнеркәсібін соғыс жағдайына қайта құру келесі бағыттар бойынша жүргізілді: әскери өндіріске 1) өнеркәсіпті әскери өнім шығаруға ауыстыру; 2) жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың қуаты кеңейту; 3) әскери өнімдерді көбейту үшін шикізатты, металлдарды, қуатты және еңбек күшін үнемдеу мақсатында өнеркәсіптің кейбір маңызды түрлерінің өндірісін тоқтату (кең көлемде қолданылатын металл бұйымдар, тыңайтқыштар және т.б.); 4) соғыс қажеттерін қанағаттандыру үшін жеңіл және тамақ өнеркәсібінің өнімдерінің түрлерін өзгерту; 5) әскери өнеркәсіп пайдасына шикізат және материалдарды бөлу, электрэнергияны, металл, отын және шикізат пен материалдардың басқа түрлерін шығындауды біріздендіру; 6) өндірісте бұқаралық-желілік әдісті енгізу; 7) жаңа күрделі құрылысты орналастыру, эвакуацияланған кәсіпорындарды қалпына келтіруде қара және түсті металлургия, электростанция, отын өнеркәсібі құрылысында күрделі жұмыстар ұйымдастыру; 8) өндірісті ұйымдастыру технологиясын жетілдіру, қорғаныс өнімдерінің жаңа түрлерін игеру, технологиялық прогрессті жеделдету; 9) әскери өнеркәсіп қызметкерлерін соғыс кезінде толық бекіту, кәсіпорындарда міндетті үстеме жұмыстарды енгізу, қызметкерлерді жаппай оқыту; 10) халықты азық-түлік және өнеркәсіптік тауарлармен қамтамасыз ету.

Республиканың өнеркәсіптің салалық құрылымына КСРО-ның уақытша

басып алынған аудандарынан эвакуацияланған кәсіпорындарды орналастыру айтарлықтай әсер етті. 1942 жылы күзде ортасында республикаға 142 эвакуацияланған кәсіпорындар көшіріліп, Қазақстанның түрлі қалаларында орналастырылды. Алматыда Луганск ауыр машина жасау зауыты және т.б., мысалы, Шымкентте – Воронеж станок зауыты (пресс-автоматты) және т.б. орналастырылды. Республикаға эвакуацияланған кәсіпорындардың, қысқа мерзім ішінде 107 кәсіпорын пайдалануға берілді [1].

Майдандық өлкеден кәсіпорындардың бір бөлігі жабдықтарсыз келді. Олардың жабдықтары (негізінен жеңіл және тамақ өнеркәсібі кәсіпорындары) елде жаңадан салынған немесе қолданыстағы кәсіпорындарға берілді. Сонымен, Украина көшірілген 11 қант зауыттарының базасында Алматы және Қарабұлақ қант зауыттарының құрылысы басталды [98]. Калинин (Курск облысы), Наум (Сумы облысы) спирт зауыты және Мәскеу спирт-арақ зауыты жабдықтарының бөлігі Жамбыл спирт зауытын қайта құру үшін пайдаланылған.

«Париж коммунасы» деген қайта құрылған ірі аяқ киім фабрикасы үш қалада орналасқан және Алматы аяқ-киім фабрикасы соның негізінде құрылды. Кейбір кәсіпорындардың жабдықтары қорғаныс мақсаттағы жаңа ғимараттарға тапсырылды.

КСРО-ның оккупацияланған аудандарынан қайта құрылған кәсіпорындарды орналастырумен қатар Қазақстан өзінің машина жасау базасын құру және ауыр өнеркәсіпті одан әрі дамыту бойынша мәселелерді шешті.

Соғыс алдында экономикалық саясатта КСРО-ның біртұтас халықшаруашылығы кешенін құру мақсатында еңбекті бүкілодақтық бөлу бойынша бағдарламаларды іске асыруға аса назар аударылды. Осыған орай экономикалық аймақтар мен КСРО одақтық республикаларын мамандандыру республикалар мен облыстардың халық шаруашылығының тарихи қалыптасқан құрылымын ескере отырып жүзеге асырылды, ресурстарды орталықтандырылған бөлу саясаты да әсер етеді.

Қазақстанның ерекшелігі мұнда өнеркәсіптің өңдеу салаларынан бастапқыда металл өңдеу пайда болды. Бұл біздің ойымызша, екі факторға байланысты болды. Біріншіден, өнеркәсіп орталықтары бастапқыда өндіріс концентрациясының төмен деңгейдегі пайдалы қазбалардың шоғырланған орындарында пайда болды. Екіншіден, шахталар, кеніштер, мұнай кен орындары мен басқа да кәсіпорындар КСРО-дағы машина жасаудың белгілі орталықтарындағы өндіріс жабдықтармен қамтамасыз етілген.

Республикада майданға тікелей қатысы бар объектілерде күрделі құрылыстар басталды. Ең алдымен, қара және түсті металлургия, көмір, электр энергиясы және т.б. жеделдетіп дамытуға негізгі көңіл бөлінді. Соғыс жылдарында салмақ Дон хромит шахтасы, Қазақстанның қара металлургия тұңғышы – Ақтөбе ферроқорытпа зауыты, Жезді марганец шахталар пайдалануға берілді, Текелі қорғасын-мырыш және Өскемен мырыш зауыты, және басқалардың құрылысы басталды [2].

Соғыс кезінде Қазақстанда табиғи ресурстардың стратегиялық

маңыздылығын ескере отырып, күрделі салымдар негізінен отын-энергетика және металлургия кешендерінің дамуына бағытталған. Нәтижесінде, 1945 жылы, 1940 жылмен салыстырғанда жалпы өнеркәсіп өнімінің көлемі 37% өсті. 1941-45 жж. өндіріс 1,5 есеге, көмір 1,7 есе көп өсті. Қазақстан, бүкілодақтық мыс балқытудың 30%, мыс кенін өндірудің 50%, 60% - марганец берді және бүкілодақтық қорғасынның 85% -ын өндірді. Әскер мен халықты өніммен қамтамасыз ететін жеңіл және тамақ өнеркәсібі өнімдерінің қуаты артты. Жеңіл өнеркәсіп өнімінің көлемі 7% -ға, ет және сүт – 30% өсті.

Республикада соғыс кезінде қоғамдық пайдалануға 1631 км темір жол мен 449 км кәсіпорындарға кірме жолдар салынды. Олардың ішінде Тараз-Шолақтау, Талдықорған-Текелі жолдары маңызды болды. Бұл жолдар Қаратау тау-кен химиялық және Текелі қорғасын-мырыш зауытын Түркістан-Сібір темір жолымен байланыстырды. Орталық Қазақстандағы Ағадыр-Ақшатау кірме жолы Ақшатау вольфрам комбинатын Қарағанды темір жолымен біріктірді. 1942 жылы Атырау - Қандыағаш темір жол желісі пайдалануға беріліп, 1944 жылы Орск қаласына дейін ұзартылды [3]. Ембі мұнай арқасында Орал мен Поволжьеге тікелей жол ашылды. 1945 жылы Қазақстанда темір жол жүк тасымалдау көлемі 1940 жылмен салыстырғанда 30% -ға өсті. Оңтүстік Қазақстанның экономикалық ресурстарын майданға жұмылдыру негізгі үш бағыт бойынша жүргізілді. Біріншіден, Оңтүстік Қазақстан облысының қолданыстағы өндірістік қуаты және ауыл шаруашылығы әскер мен флотты қажетті құралдармен, киім және азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін қорғаныс өнімдерін өндіруге толық көшті. Екіншіден, облыс майданға жақын аймақтардан көшірілген бірқатар ірі және орта өнеркәсіптік кәсіпорындар орналастырылған орынға айналды. Бұл зауыттар мен фабрикалар өнеркәсіпті дамытуға жалпы, қорғаныс саласына елеулі серпін берді. Үшіншіден, соғыс кезінде, жаңа кәсіпорындар жедел қарқынмен салына бастады, жаңа өндірістік нысандары енгізілді және әскер мен майдан үшін қажетті жаңа өнімдер әзірленді. Тиісінше, өнеркәсіптік даму, құрылыс және көлік құралдарына инвестициялық салымдар өсті.

Өнеркәсіптің потенциалын әскери жағдайға қайта құру ауыр жағдайда өтіп жатты. Қысқа мерзімде жаңа технологияны жасау және меңгеру, өндірісті неғұрлым жетілдірілген құрал-жабдықтармен жабдықтау, қызметкерлерді жаңа мамандықтарға оқыту, Оңтүстік Қазақстанның сыртында орналасқан кәсіпорындар арасындағы ынтымақтастық және кооперация формаларын жақсарту қажет болды.

«Сарапшылардың есептеуінше, Ұлы Отан соғысы жылдарында майданға жіберілген әрбір он оқтың сегізін Қазақстан беріп отыр» деп еске алады. Бұл елдің түсті металлургиясын 40 жыл басқарған П.Ф.Ломако мойындады [4]. Майданға оқтың осындай көп мөлшерін өндіру және дайындауда Шымкент қорғасыншылары және ащысай кеншілері елеулі үлес қосты.

Қаратау бөктеріндегі табиғи ресурстарды кең ауқымды зерттеулер 20 жж. басталды. Ащысай (1928), Кантаги (1934) және Мірғалимсай (1940) бағалы кендерді ашылды. Олар Оңтүстік Қазақстандағы – Шымкент қорғасын зауыты

түсті металлургияның ірі зауытының шикізат базасына айналды. Соғыс кезінде зауытта 2 мыңнан астам адам болды.

1941 жылдың соңына қарай облыста 219 ірі кәсіпорын, оның ішінде 15 – одақтық, 44 - республикалық бақылауда болды. Ол жерде 11842 адам жұмыс істеді, жалпы өнім 140,160.9 мың рублді құрады. 1941 ж. жоспар облыстың өнеркәсібі 93,8%-ға орындалды. Кәсіпорын бойынша: Ленгиркөмір - 98,4%, қорғасын зауыты - 93,2%, Ащполиметал - 96,3%, Аурахматрудқұрылыс - 32,5%, Химия комбинаты - 11,3%, мақта зауыты 4 - 94% ет комбинат -120,5%, «Май зауыты» тресі - 117,5%. Ащысай кеншілері тау-кен өндірістік бағдарламаны 106 пайызға дейін металл байыту бойынша шілдеде 113, тамызда 142 пайызға орындады [5].

1941 жылы жоспарды облыстың 41 кәсіпорны орындады. Пайданы эвакуациялау бойынша Харьков фабрикасы іске қосылу сатысында болды: Шұлық және «Қызыл айна», № 234 станок жасайтын зауыт, Свердлов ат. Химфарм зауыты, «Росткаучук» зауыты, «Красная Поляна» жіп иіру зауыты, алкалоид зауыты. Облысқа 26 эвакуацияланған кәсіпорын ауыстырылды. Мәскеудің жанындағы Подольск қаласынан көшірілген ірі металл-прокат цехі қорғасын зауытының аумағында орналасқан.

1942 жылдың екінші жартысынан бастап көшіріп әкелінген кәсіпорындар іске қосылды. Воронежтен эвакуацияланған пресс-автоматты зауыты, 1942 жылдан майдан қажеттілігі үшін өнімдер шығарып, республика мен облыстың ықпалық шаруашылығының қажеттерін қамтамасыз ете бастады. 1942 жылдың бірінші тоқсанында өндірістік тапсырмаларды зауыт ұжымы 115,7 пайызға, екінші - 131,8 пайызға, үшінші - 220 пайызға және төртінші 164,8 пайызға артық орындаған. 1943 жылы артық орындау 1942 жылмен салыстырғанда 44 пайызды / 11 / құрады. 1945 жылдың бірінші тоқсанында, зауытта жұмыскердің біреуіне орташа 104 пайызды құрады. Зауыт ұжымы ауыл шаруашылыққа 1 267 мың рубль сомаға ауыл шаруашылығы техникасы үшін 176 мың қосалқы бөлшектер шығаруға көмектесті. Жалпы алғанда, облыс орталығының кәсіпорындары 1944 жылы 67541,4 мың рубльге немесе жалпы жоспардың 87 пайыз өнімдерін берді [6].

Соғыс кезінде жұмыс қарқыны осындай болды. Бейбіт уақытта мүмкін емес болып көрінгенмен, соғыс уақытында қалыпты жағдайға айналды. Соғысқа дейін орташа қуатты кәсіпорын 2-3 жылда салынды, ал соғыс жағдайында мұндай нысандар бірнеше айда салынды. «Ауылшаруа» шымкенттік зауыт басқармасы жеті кәсіпорынды біріктірді, оның ішінде Ленгир және Киров ауданында – екі диірмен соғыс кезінде салынды. Бүкілодақтық социалистік жарыста ұн тартатын өнеркәсіптер арасында аймақтық зауыт басқармасы жетекші орынға ие болды. Астық өңдеудің жылдық жоспары 130 пайызға орындалған. Тапсырыстың үстіне 3500 тонна жоғары сапалы ұн шығарылды. Еңбек өнімділігі бір жұмысшыға шаққанда 138 пайызды құрады. 1944 жылы мамыр айында, облыстың ұн тартатын зауыты әуе эскадроны салу үшін жеке жинақтан 55 мыңнан астам рубль жиналды, сол үшін Жоғарғы Бас Қолбасшысы

И.В. Сталиннен алғыс алды.

Қазақстан өнеркәсібін қайта құру нәтижесінде ол елдің өсіп келе жатқан соғыс экономикасының қажеттіліктерін қанағаттандыра бастады. 1944-45 жылы Қазақстан өнеркәсібі қорғасын, полиметал кендері, металл висмут, мырыш және молибден концентратын, марганец және мыс кенін, бастапқы мыстың елеулі мөлшерін беріп отырды. Республиканың қорғаныс зауыттарында снарядтар, шахталар, автоматтары, оқ атқыштар, оқтар, рентген аппаратурасы, әскери радиостанция оқ және басқа да өндірілген. Шымкент қорғасыншылары батырлық еңбегі үшін Қызыл Ту орденімен марапатталды. Алматы ет комбинатының ұжымы азық-түлік өнеркәсібінің ерлері атанды [7].

Соғыс басталуы облыстың барлық материалдық және еңбек ресурстарын толық жұмылдыруды қажет етті. саласындағы. 1941 жылдың 1 қарашасында, облыста ірі қара мал 82676 бірлік, қой мен ешкі 564396, жылқы 77527, құстар 99706 болды. Мал өсіруде үздік көрсеткішті Созақ, Қызыл-Қызылқұм Шымкент ауылдық аудандарының ұжымшарлары мен кеңшарлары көрсетті. Саулық мал басын көбейту - мал шаруашылығын дамытудың бірінші шарты болды. 1942 жылдың басында ауданда сиыр саны 2338, қой саулығы- 1447 өсті. Облыстың мал өсірушілеріне «Пайдалы еңбек» миллионер ұжымшарының фермалары үлгі (төрағасы А.У.Ишутин) болды. Бұл ұжымшар мал өнімдерін жеткізу бойынша барлық мемлекеттік жоспарды орындап, артығымен өткізіп отырды. Шаруашылықта 228 сиыр, 3512 қой мен ешкі, 431 жылқы және 143 шошқа болды. Сүт өнімділігі орта есеппен бір сиырдан 1283 литр (облыс бойынша 1000 литр жоспарында) жүн қырқу 4.3 кг (жоспар бойынша 2,3 кг) [8].

Оңтүстік қазақстандықтардың өндірістік өмірі ерекше жоғары деңгейде болды. 1941 жылдың қазан айының ортасында облыстың мақта өсірушілері 826 604 ц немесе өткен жылғыға қарағанда 36400 ц артық мақта жинады. Жоспардан тыс 300 мың тоннадан астам астық өткізілді. Ұжымшарлар жоспардан артық өткізді: астық 49, мал 11,3, сүт – 7, жүн – 23 пайыз тапсырды [9].

Осылайша, соғыс жылдарында облыста өнеркәсіптік және ауыл шаруашылығы өндірісі төмендеген жоқ, қайта айтарлықтай артты. Қысқа мерзімде эвакуацияланған кәсіпорындар іске қосылды, бұрынғы өндірістер кеңейтіліп, жаңалары салынды. ын пайдалануға және ді. Нәтижесінде, Оңтүстік Қазақстан бүкіл КСРО-дағы соғыста жеңіске жетуді қамтамасыз ету үшін ең маңызды ауылшаруашылық базасының біріне айналды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абланова Ғ Қазақстандағы қазақтардың миграциялық даму көрсеткіші (1959-1970) Қазақ тарихы. 1998 № 4-5
2. Асылбеков М.Х. Тәуелсіз Қазақстанның демографиялық ақуалы. Қазақ тарихы 2001 № 5
3. Асылбеков М.К. Демографиялық өнімсіздіктің себебі не? Егемен Қазақстан 27 желтоқсан 1997

4. Асылбеков М.К. Қалың елдің қатарына қосылсақ. Егемен Қазақстан 6 қараша 2001.

5. Асылбеков М.К. Козина В.В Қазақстандағы бүгінгі демографиялық жағдай Ақиқат 1998 №2

6. Асылбеков М.К. Қдайбергенова А. Қазақстан тарихи демографиясының өзекті мәселелерін жаңаша концептуалдық пайымдау. Отан тарихы 2003 №1

7. Әділ Қ атажрт деп соққан жүрегі ... Қазақ елі 2003 №6

8. Әліклов К.У. Қазақстандағы әлеуметтік демографиялық процестер. Жаршы 2001т №6

9. Баймолда Д. Алдымен ішкі демографияны дрыстайық. Қазақ елі 2003 №27.

XV-XVI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӨМІРІ ЖЫРАУЛАР МҰРАСЫНДА

Абдурахманов Н.А.,

т.ғ.к, аға оқытушы

Рустамбекова М.Е.,

п.ғ.к.,аға оқытушы

Шекербеков Қ.М.,

магистр, аға оқытушы

Аймақтық инновациялық университеті,

Шымкент қаласы. Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада жырау атауына түсінік беріліп, олардың қоғам өміріндегі ерекшеліктері қамтылып айтылады. Сонымен бірге Қазақ хандығының құрылу қарсаңындағы, яғни XV-XVI ғасырлардағы маңызды саяси оқиғалар қамтылады. Тебіреніске толы өлең жолдарынан, хандықтың өз алдына жеке тәуелсіз мемлекет болып, дербес саясатын жүргізу қарсаңындағы маңызды оқиғалар туралы көптеген мәліметтерді кездестіруге болады. Жыраулардың еңбектері негізгі дерек көзі ретінде қарастырылып, олардың өлең жолдарында кездесетін бірнеше мәселелерге тоқталып, түсіндірме беріледі.

Негізгі сөздер: жырышы, данагөй, жырау, хандық, батыр, ру-тайпа

Ұлттық тарихымызда өзіндік орны мен өшпес ізін қалдырған және қоғамның дамуы үшін бар күш жігерлерін салып, хандықтың өсіп-өркендеуі жолында тынбай жұмыс атқарған, данагөй жырауларымыз санамыздан біраз уақыт шығып, көбісінің жазып кеткен мұралары және шығармаларының аттары аталмай бізге беймәлім болып келген еді. Еліміздің тәуелсіздігі арқасында ұлттық тарихымызға мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп, әдебиетіміз бен тарихымызда айшықты орын алатын жырау-ақындарымыздың мұралары табылып, тындырымды жұмыстардың нәтижесінде бір жүйеге келтірілді. Әлі де жыраулардың бізге беймәлім тұстары өте көп. Шығармалары түгілі аттарының

өзі ұмыт болып кеткен жырауларымыз қаншама. Осы аталған жайттар болашақта шешімін тауып, бір жүйеге келетініне сенеміз.

Хан сарайында маңызды саяси істермен айналысқан жыраулардың бойында бірнеше дарындылық қасиеттер болды. «Жырау» сөзі «дана» сөзімен синонимдес болып келеді. Данагөйдің мақсаты - тарихты терең бағамдап келісімді ойын айту, елге сара жол көрсету. Онда жеңіл сөз бен желең ой болмайды. Салмақты тұжырым, салихалы пайымдау - данагөйдің негізгі қаруы. Жыраулардың заман, қоғам және әлеуметтік мәселе туралы айтқан ой-тұжырымдары мен пікірлері қай уақыт шеңберінде болмасын өзіндік құнын жоғалтқан емес. Сондықтан халық оны құрметтеп, өмірде пір тұтқан.

Жырау атанған тұлғалардың ақыннан, жыршыдан өзгешілігі бар. «Жырау демек, ақын деу емес. Жыраудың ақын атаулыдан, жыршыдан бөлек өз жанры бар. Жыраудың мақсаты, міндеті - не болса сол, көңіл ашар, әлде не дерлік сөзді айту емес. Ол заман сынын, мезгіл, дәуір болжамын, тарихи оқиғаның мазмұнын, бағасын сөз қылады. Көбінесе, әрі жырау, әрі би болады» [1, 17 б.]. Жырау деген атау "жыр" сөзінен шыққан. Жыршы деп көптеген эпостық жырларды жатқа білетін, дайын репертуары бар айтқыштарды таныған. Жыраулар өз шығармаларын ақыл-нақыл, өсиет түрінде айтқан. Олардың толғауларының негізгі тақырыптары - туған жерді, елді сүю, Отанды қорғау, елді бірлікке шақыру, адамгершілік қасиетті насихаттау болып табылады. Демек, жыраулар бір ғана мәселемен шектеліп қалмаған, қоғам өмірінде болып жатқан оқиғаларды сырттай бақылап, алаңсыз сарайда өмір сүрген жоқ. Олар елінің тұтастығына сырт елдерден төнген қауіпті сәттерде, ұрысқа қатысып, батырлықтың ерен үлгісін көрсеткен.

Жырау атауы кез-келгеннің еншісіне бұйырмаған дәреже. Сондықтан әдебиетіміз бен тарихымыздағы кез-келген жырауды әлемдік философтармен тең қоя атасақ, артық айтпағандығымыз.

Қазақ жырауларының сан ғасырлық шығармашылығын М.Жармұхамедов үш кезеңге бөледі: «Бірінші топқа жыраулық дәстүрдің негізін қалаған алғашқы өкілдері – Қорқыт, Аталық (Кет-Бұға) және Сыпыра жыраулар жатады. Бұл дәуір XI-XIV ғасырларды қамтиды. Жыраулықтың қалыптасу кезеңін белгілейтін екінші топқа Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет шығармалары кіреді. Мұның кезеңі XV-XVI-ғасырлар. Үшінші топты жыраулықтың әбден толысып, кемелденген кезеңіндегі өкілдері: Үмбетей, Жиёмбет, Тәтіқара, Ақтамберді, Бұхар жыраулар құрайды. Бұған XVII-XVIII ғасырлар жатады [2, 786].

Жыраулар - қоғамда болып жатқан барлық маңызды саяси істерге араласып, ел билеген ханның да, қарапайым бұқара халықтың да қасынан табылып отырды. Қоғам өміріндегі негізгі мәселелерді хандармен бірлесіп шешіп отырды. «Патриарх, ақын, әрі халық мүддесін білдіруші жырау топ алдына өте сирек, аса қажет жағдайларда ғана шығады. Халық қадір тұтқан ақсақал жыраудан жұрт толқыған, халық дағдарған, бүліншілік шыққан немесе ел шетіне жау келген кездерде ғана кеңес сұрайтын болған. Мұндай реттерде жырау жұртшылықты абыржымауға шақырып, оларға дем беріп, істің немен

тынатыны жайлы болжалдар айтып отырған» [3, 736],- дегендей ел басына ауыр күн туған кезде және сырттан жаулаушы мемлекеттердің басқыншылық қаупі төнгенде, халықты сабырға шақырып, бұл қиын-қыстау кезеңнен де аман – есен өтіп кететініне жалынды сөздері арқылы сендіріп отырды.

Жыраулардың тілі көне тарихқа өте бай болды, ойларын баяндау жолымен емес, олардың әрбір айтқан ойлары мен сөздері терең мағыналы болды. Көп жағдайда айтқан сөздері мен жасаған істері сәйкес келіп, үйлесімділік тауып отырды. Олар тек қана жыр жаттаумен шектелмеді, ежелгі жыр-дастандарды, сонымен бірге қанатты, шешендік сөздерді өзіндік санасында ой елегінен өткізіп көптің көкейіне тағылымды тәрбие және ғибратты ой ретінде жеткізіп отырды. «Жырау – өз тайпасының рухани тірегі, ақылгөй ақсақалы. Сондықтан да ол албаты сөйлемейді. Ол тынышсыз көшпенділер арасында күнделікті болып тұратын кикілжің оқиғаларға араласпайды, күйкі өмірдің қамы туғызған от басы, ошақ қасының, қара қазанның жайы да жырау назарынан тысқары жатады» [4,1276].

«Жеке отау тігіп, өз мемлекетін құрған қазақ елі үшін XV-XVI ғасырларда ең басты мәселе - жаңа құрылған мемлекетті күшейту мен қорғау болды» [5,2086]. XV- XVI ғасырда Қазақ хандығы дербес және тәуелсіз түрде саясатын жүргізіп, жанындағы көрші мемлекеттермен терезесі тең дәрежеде өмір сүріп, хандықтың күш-қуатын арттыру мақсатында шешімді әрекеттер жүргізді. Осы екі ғасыр аралығындағы қазақ өмірі жыраулардың шығармашылығында көрініс тауып отырды. Бұл кезеңде көшпелілер философы атанған Асан Қайғы, Доспамбет жырау, Қазтуған жырау, Шалкиіз жырау, батыр атанған Ақжол бидің әкесі Қодан тайшы және тағы басқа біздің осы күнімізге аттары беймәлім қаншама ақын-жыраулар өмір сүрді.

XV ғасырдың екінші жартысында қазақ қоғамы күрделі саяси кезеңді басынан өткерді. Тәуелсіз хандықты құру үшін Керей мен Жәнібек хандар бастарын бәйгеге тігіп, хандықты өркендету жолында тәуекелді әрекеттер мен шешімді істерге барып, елдің азаттығы жолында жан алысып, жан беріскен шақта талай қиын-қыстау кезеңді бастарынан кешірді. Жаңадан құрылған хандықтың алдындағы ең басты мәселе - хандықтың аумағын кеңейту және сыртқы дұшпандардан елді, жерді қорғау болды. Қазақ хандығын құру оңайға соқпады. Қазақ хандығының ең алғашқы билеушісі - Керей мен Жәнібек хандар жұртты өз сондарынан ертіп, елдің тәуелсіздігі жолында ел билеуге лайықты ақсүйек, би-шонжарлардың арасындағы алауыздықтарды жойып, бар күш жігерлерін елінің дербестігі мен тәуелсіздігі жолына жұмсады. Тарихи жазба деректерде хандықтың құрылуы қарсаңындағы маңызды орынға ие саяси оқиғалар көп жағдайда айтыла бермейді. Ел өміріндегі саяси оқиғалар көбінесе көркем әдебиетте көрініс тауып отырды. Қазақ халқы өзінің тарихын әдебиеті арқылы баяндап отырды. Тарих пен әдебиет көп жағдайда бірін – бірі толықтырып отырды. Хандықтың құрылу қарсаңындағы, сонымен қатар құрылған уақыттан кейінгі елдің ішкі саяси өміріндегі маңызды оқиғалар, жыраулардың еңбектері мен шығармаларында көптеп кездеседі.

Осы кезеңге тән ірі оқиғалардың бірі - қыпшақ руынан шыққан Қобыланды батырдың арғын руының атақты биі Ақжол батырды өлтіріп қоюы еді. Екеуі де Көшпелі Өзбектер елінің билеушісі Әбілқайыр ханның сенімді батырларының бірі болды. Алайда белгісіз себептерге байланысты Әбілқайыр ханның екі батыры бір-бірімен іштей жауласып, араздасып жүреді. Сондай шекісу үстінде Қобыланды батыр Ақжол батырды өлтіріп қояды. Ел арасына сызат түседі. Осы кезде Жәнібек хан Қобыланды батырға қатты өкпелеп, оны шарифат жолымен қысас қылып өлтіруді сұрапты. Әбілқайыр хан бұл талапты орындайын десе, қалың қыпшақ тегіс жауласып, бұлардан безіп кететін болады. Осыны ойлаған хан үш кісінің құнын алып бітісіңдер,- деген екен[6,1396]. Бұл жағдай аңыз бойынша Керей мен Жәнібек бастаған тайпалардың дауды әділ шеше алмаған Әбілқайырға наразылық ретінде Моғолстанға көшіп кетуіне себепкер болады. Осы кезде баласы Ақжол батырдың өліміне байланысты Қодан тайшы жоқтау өлеңін шығарады:

Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным,
Сексен асып, таянғанда тоқсанға
Тұра алмастай үзілді ме жұлыным,
Адасқанын жолға салдық бұл ноғайлы ұлының,
Аққан бұлақ, жанған шырақ, жалғыз күнде құрыдың,
Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді құлыным! [7,76]

Бұл өлең жолдарынан Қодан тайшының өзінің жасын айтып тұрғандығын байқауға болады. «Сексен асып, таянғанда тоқсанға» деген Қодан тайшының сөзінен сол кездегі жасын тоқсан деп алсақ, Ақжолды Қобыланды батырдың өлтірген жылы 1456 жылы болса, онда Қодан ақынды 1370 жылы туылды деп жорамалдауға болады. Сонымен бірге, өлең жолдарында тағы бір ескерілетін жайт, «Адасқанын жолға салдық бұл ноғайлы ұлының» деген сөздердерінде, ақын қазақ атаулы рулардың ол кезде ноғайлы болып жүргенін айқын айтады. Ол заманда, қазақ атаулы көшпелілер, әлі қазақ елі атанбағандығын, қазақ хандығын құрмағандығын назарға алсақ, қазақ атаулы рулар ол кезеңде ноғайлы атымен жүрген болып табылады. Сол кезеңге жататын батырлар жырын алып қарасақ, мысалы Ер Тарғын, Ер Көкше оның ұлы Ер Қосай және тағы басқа батырлар жырында ноғайлы сөзі жиі ұшырасады, қалай болғанда да ноғайлы елінің батырлары болып шығады. Олай болса, бұл қазақ атанған ноғайлының өзге ноғайлыдан бөлінбеген кездегі батырлары болып табылады [8,406]. Демек, қазақ пен ноғайдың түбі бір халық екендігі, бір-бірімен аралас-құралас өмір сүргендігі жыр жолдары куәлік етеді. Тоқтаусыз жүргізілген соғыстарға, Ресей империясының басқыншылық саясатына байланысты ноғай елінің бір бөлігі Ресей құрамына, енді бір бөлігі қазақ халқының құрамындағы Кіші жүз тайпаларымен араласып, сіңісіп кетті.

Ақжол батырдың өлімінен кейін ұланғайыр аумақты билеп отырған Әбілқайыр ханның әділ үкім шығармауы салдарынан, Керей мен Жәнібек ханның маңайына топтасқан көптеген қазақтың рулары мен тайпалары Әбілқайыр хандығынан бөлініп, Жетісу жерін иемденіп отырған Моғолстан

хандығына қарай бет алады. Осы кезде үдере көшкен халқының мұң-мұқтажын жоқтаған, халық тілегін жеткізуші ақын-жыраулардың бірі - Асан Қайғы еді. Ол сұңғыла шешендігі мен қайтпас қайсарлығының арқасында қасқайып тұрып Жәнібек ханға мына өлең жолдарын арнайды:

Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған,
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын,
Жемде кеңес қылмадың,
Жемнен де елді көшірдің.
Ойыл деген ойынды,
Отын тапсаң тойынды,
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың,
Ойылдан елді көшірдің.
Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда да кеңес қылмадың [9,40 б].

Осылайша Асан Қайғы Жемнен, Ойылдан, Еділден көшкеніне наразылық білдіре отырып, сол кезеңнің бет-бейнесін және қазақ елінің тарихын түбегейлі өзгерткен оқиға Қазақ хандығының құрылған кезін көз алдымызға елестетеді.

Қазақ хандығының өз алдына жеке отау тігіп, тәуелсіз дәрежеде өмір сүруі оңайға соқпады. Хандықтың құрылуы қарсаңында қазақ халқының негізін құрайтын көптеген ру-тайпалар монғол шапқыншылығынан кейін Қазақстан территориясында пайда болған мемлекеттердің құрамында болды. Қазақ ру-тайпаларының басын қосып, Керей мен Жәнібек хандар Жетісу жерінде хандықтың алғашқы туын тікті. Бүгінгі таңда, отан тарихын зерттеуші ғалымдардың арасында - Қазақ хандығының құрылу мерзімі жөнінде нақты бір шешімге келе алған жоқ. Қалай болғанда да XV ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығы дербес түрде тәуелсіз саясат жүргізгендігі, тәуелсіз хандық болғандығы сонымен бірге жанындағы көрші мемлекеттермен терезесі тең дәрежеде өмір сүріп, саяси жағынан ықпалын жүргізген күшті мемлекеттің біріне айналғандығы ақиқат.

Қорыта келгенде, қазақ халқының бай әдеби-тарихи мұралары бар. Тарих пен әдебиет көп жағдайда бір-бірін толықтырып отырады, екеуі егіз ғылым іспеттес. Халық ауыз әдебиетінің негізін құрайтын мақал-мәтелдер, эпостық, лиро-эпостық жырлар, би-шешендердің нақыл сөздері атадан балаға ауызша жетіп, мұра ретінде қалдырылып отырған. Ғасырлар мерзімінен сыр шертетін жыраулардың мұралары жетіп артылады. Олардың айтып кеткен толымды ойлары қанша уақыт өтсе де, бүгінгі таңда құнын жоғалтқан емес және әдебиетіміздің алтын қорында сақталып тұрған рухани құндылықтарымыздың бірі болып табылады. Ежелгі ата-баба дәстүрлерін, халықтың басынан өткен сан мыңдаған тарихын, әдет-ғұрыптарын жалғастырушы және қарапайым бұқара

халықтың ортасында өмір сүріп, хан сарайында қызмет атқарумен бірге, жалынды жырлары арқылы хандардың жіберіп отырған қателіктерін түзеп, мәнді де мағыналы өлеңдері арқылы өсіп келе жатқан ұрпақтың санасын түзеп, қарапайым халық пен хан арасын байланыстырушы қызметті атқарған – жырау бабаларымыз еді. Олардың бойынан бір емес бірнеше дарындылық қасиеттерді байқауға болады. Мемлекеттілігіміз сақталып тұрған заманда, яғни хандар билігі кезінде, қоғам өмірінде ханнан кейінгі басты лауазымды тұлға-жырау болды. Маңызды орынға ие тарихи оқиғалар, жырауларымыздың өлең, жыр жолдарында бейнеленді. Ұлттық тарихымыздың алтын төрінен орын алатын жыраулардың шығармалары мен еңбектерін насихаттау жұмыстарын тыңғылықты түрде қолға алып, жүйелі жұмыстар жүргізу, бүгінгі қоғам алдындағы негізгі міндет болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әуезов М. XIX мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы. Алматы: 1933 ж. 176.
2. Жармұхамедов М. Көненің көзі. – Алматы: Санат. 1996, -78 б.
3. Марғұлан Ә.О. Қазақ халқының көне поэтикалық мұрасын жасаушылар туралы. // М.О.Әуезовтің 60 жылдығына орай мақалалар жинағы. – Алматы, 1959. 73 б.
4. Мағауин М. Ғасырлар бедері. Әдеби зерттеулер. – Алматы: Жазушы. 127 б.
5. Қасқабасов С. Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет //Кітапта: Қазақ әдебиетінің тарихы.10 томдық. 3-том. Алтын Орда дәуірі мен Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет. Алматы: Қазақпарат, 2008ж,- 208б.
6. Бабалар сөздігі 100 томдық, 85-том,- 139 б.
7. Алдаспан. Көне қазақ поэзиясының антологиясы. Алматы,1971ж 7 б.
8. Сейфуллин С. Ертедегі жырлы әңгімелер, яки ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары 40 б.
9. Жеті ғасыр жырлайды. Алматы: Жазушы, 2008 жылы 1-том, -40 б.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАҒЫ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ РЕСУРСТАРДЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ ЖАЙЛЫ

Мұрат А.С.,
т.ғ.к., АИУ профессоры
Карабаева К.У.,
а.ш.ғ.к., доцент
Дуйсебаев М.Т.,
магистр, аға оқытушы
Аймақтық инновациялық университеті,
Шымкент қаласы. Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада халықаралық қатынастағы энергетикалық ресурстардың алатын орны жайлы баяндалады.

Негізгі сөздер: орта ғасыр, қазақ, тарих, шежіре, қорғаныс

Жаһандық бәсекелестік ушығып, елдер мен өңірлердің әрекеттестігі күшейген жағдайдағы халықаралық қатынастардың қазіргі заманғы жүйесінің тұрақтылығы кемшіндеу соғуда. Сол себептен де ол ұлғайып келе жатқан жаһандық және өңірлік сипаттағы қатерлерді барынша сезгіш. Халықаралық тұрақтылық пен қауіпсіздіктің байырғы және кейінгі ұнқатуларына тиімді жауап беру үшін жаңа жүзжылдықта жаһандық энергетикалық теңгерімді қамтамасыз етудің маңызы еселеп ұлғайды.

Энергоресурстар барлық мемлекеттер үшін өмір сүру деңгейін жақсарту мен мүмкіндіктерді кеңейтуде аса маңызды мәнге ие. Сондықтан, нарықтық экономиканың іргелі қағидаларына сүйенген баға бойынша тиімді, сенімді және экологиялық қауіпсіз энергетикалық қамтылу тұтастай әлемдік қауымдастық үшін ең маңызды ретінде мойындалады.

Энергетикалық қауіпсіздік проблематикасы «G8» елдерінің Санкт-Петербургте өткен саммитінде басты тақырып болуы және саммит барысында жалғасын табуы жәйдан жәй емес. Хайлигендамда қабылданған «сегіздік» лидерлерінің Декларациясында атап көрсетілгеніндей, «энергетикалық қауіпсіздікті шешу рыноктардың ашықтығы, энерготииімділікті арттыру, энергия көздерін әртараптандыру, жаңа технологиялар әзірлеп енгізу секілді салаларды қоса алғанда, бірнеше салаларда айрықша халықаралық ынтымақтастықты қажет етеді». Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың С-Петербургтегі «G8» саммитіне шақырылуы біздің еліміздің халықаралық энергетикалық диалогтағы ұлғайып келе жатқан рөлін мойындау болды [1].

Энергетикалық құрамдауыш жаһандық геосаяси бөліністе барған сайын салмақты дәйекке айналып келеді. Бұл саладағы жол бермеу мақсатында жалпыға бірдей және үйлестірілген халықаралық қадамдар аясында тұрақтылық пен қауіпсіздікке ұмтылу керек.

Соңғы кездері энергетикалық қауіпсіздік ұғымын қолданудағы акценттің белгілі бір ауысымын да байқауға болады. Егер, бұрын энергетикалық қауіпсіздік ұғымы аясында тек негізгі тұтынушыларды көмірсутек ресурстарымен тұрақты қамтамасыз ету мәселесі ұғылса, қазір ол айтарлықтай кеңейіп, өндіруді, тасымалдау мен халықаралық рыноктарда сатуды да қамтиды. Сәйкесінше, жеткізуші елдер ғана емес, транзиттік мемлекеттер мен тұтынушылар, сондай-ақ трансұлттық энергетикалық корпорациялар да, яғни энергетикалық өнімнің барлық буындары бірдей ортақ жауапкершілік жүгін арқалауы тиіс.

Қазақстан, болашақта маңызы өсетін, энергетикалық ресурстарды экспорттайтын тұрақты дамушы елдердің бірі ретінде әлемдік рынокқа көмірсутегін жеткізу саласындағы өз жауапкершілігін толық мәнінде сезінеді.

Энергетикалық қауіпсіздік халықаралық тұрақтылықтың шешуші факторы ретінде Қазақстанның маңызды саяси-экономикалық басымдықтарының бірі болып табылады. Біздің еліміз жаһандық энергетикалық инфрақұрылымның маңызды элементі болып табылады, сол себепті Қазақстанның сыртқы саясатының айтарлықтай құрамдауышы отандық көмірсутек шикізаты экспортының тұрақты және қауіпсіз бағыттарын қамтамасыз ету мәселесін шешуге бағытталған.

Біздің энергетикалық стратегиямыздың өзегінде экономикалық негізділік және энергетиканың қоршаған ортаға техногендік әсерін мейілінше азайту қағидасы жатыр. Біз бұдан әрі де көмірсутектерді әлемдік рынокқа тасымалдау бағыттарын әртараптандыру және құбыр желісі жүйесінің барынша тиімді қызмету етуін қамтамасыз етуді ұстанатын боламыз.

Халықаралық энергетикалық қауіпсіздік кепілдігі тұтыншылар мен ресурстарды жеткізушілердің мүдделерінің тоғысында ғана емес, сондай-ақ жаһандық геосаяси ойыншылар мен трансұлттық энергетикалық корпорациялардың қадамдарын үйлестіру ісінде де жатыр.

Біздің мұнайгаз секторымызда АҚШ, Еуропа, Ресей және Қытайдың ірі энергетикалық компанияларының болуы энергоресурстар экспорты мәселесін кең ауқымды халықаралық ынтымақтастық деңгейіне шығарады.

Қазақстанның географиялық орналасуы экспорттық құбыр желісі құрылыстарын көршілес елдердің аумағымен жүргізу қажеттігін алға тартады. Құбыр желісінің тиімді қызметі мен оның әлеуетін ұлғайту жұмысы, мың шақырымдық Атасу-Алашаңқай мұнай құбырын іске қосу, Баку-Тблиси-Жейхан жобасына қосылу, сондай-ақ өзге де мүмкін болатын нұсқаларды қарастыру жаңа экспорттық бағыттарды дамытудағы Қазақстан жүргізіп жатқан қарқынды жұмыстың куәсі болып табылады және ол біздің мемлекетіміздің теңгерілген сыртқы саяси бағдарын көрсетеді.

Қазақстанның көп бағдарлы энергетикалық және құбыр желілік саясатының мүддесі біздің Ресей, Қытай, АҚШ және Еуропалық Одақ пен Орталық Азия елдері секілді негізгі серіктестерімізбен ынтымақтастық бағытымызды анықтайды [2].

Энергетика саласындағы Қазақстан Ресей әрекеттестігі дәстүрлі серіктестік ауанында, өзара тиімділік және сенім негізінде қалыпты дамып келеді. Бұл ретте, Каспийде кенішті бірлесіп игеру, Қарашығанақ газын Орынбор газ өңдеу зауытында өңдеу үшін тең үлеспен Бірлескен кәсіпорын құру ісін атап өткен жөн.

Осылайша, Ресей шикізат импортының тұрақты көзін тапса, Қазақстан ірі ресейлік энергокәсіпорынның активіне қол жеткізіп отыр.

Қазақстан мен Орталық Азияның тартымдылығы, соның ішінде Еуропалық Одақ үшін бұл күнде көбіне көп өңірде айтарлықтай көмірсутек қорының болуымен байланысты екендігі құпия емес.

Биылғы жылы Еуропалық Одақ бірінші рет Орталық Азия мемлекеттеріне қатысты ортамерзімдік өңірлік Стратегия қабылдады және онда энергетика мен қоршаған ортаны қорғау мәселелері көрнекі орында тұр. Осы құжатты әзірлеу барысында Қазақстан мен өзге де орталық азиялық мемлекеттердің ұсыныстары ескерілгенін ерекше атау керек. Бұл біз үшін еуропалық тараптың ынтымақтастықты тереңдету үшін тең құқықты диалогқа дайын екендігінің тағы бір дәлелі болды. Біз өз кезегімізде, еуропалық рынокқа тең мүмкіндікті қамтамасыз ететін мемлекеттер мен компанияларға ықылас білдіретін боламыз.

Қазақстан Қытаймен энергетикалық серіктестікті кеңейтуде. Бұл тұста біз де қытайлық әріптестеріміз тарапынан тиісті қызуғшылықты көріп отырмыз. Біздерде әрекеттестіктің зор әлеуеті бар. Ол соңғы өткен жоғары деңгейдегі кездесулердің нәтижесімен қуатталды да. Ол үшін Атасу-Алашанқай құбыр желісін кеңейту бойынша жобаларды, оның екінші кезегін салу, сондай-ақ Қазақстан аумағы арқылы Қытайға магистральдік газ құбырын төсеу мәселесін еске алсақ та жеткілікті.

Республиканың халықаралық энергетикалық инфрақұрылымға ықпалдасу процесінде қазақ-американ ынтымақтастығы маңызды рөл ойнады. АҚШ компаниялары қазақстандық мұнайгаз кешеніне жаңа білім, инновация және технологиялар әкелген алғашқы инвесторлар. Қазақстан экономикасына, мұнайгаз секторына тартылған инвестициялардың үштен бір бөлігі америкалық.

Қазақстанның энергетикалық серіктестігімізді кеңейту аясында ядролық энергетиканы дамыту бойынша ынтымақтастықтың болашағы айқындалуда. АҚШ-пен жаппай қырып жою қаруын таратпау саласындағы көпжылдық және жемісті ынтымақтастық тәжірибеміз бұған толыққанды септігін тигізуде.

МАГАТЭ бақылауында уранды байытудың халықаралық орталығын құру туралы Ресейдің бастамасын жүзеге асыруға Қазақстанның қосылуы энергетикалық қауіпсіздік тұрғысынан маңызды шешім болды. Сөз көптеген мүдделі мемлекеттердің кемсітпеушілік және кепілді негізде атом энергиясының игіліктеріне қол жеткізу құқығын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін инфрақұрылым құру турасында болып отыр [3].

Бұл орайда, ядролық таратпаудың халықаралық режимі де нығаятын болады. Қазақстанның сыртқы саясатындағы басым бағыттардың бірі Шанхай ынтымақтастығы ұйымы аясындағы, соның ішінде энергетика саласындағы

әрекеттестікті кеңейту. ШЫҰ көмірсутегін әлемдік өндірушілері мен энергоресурстар импорттайтын ірі елдерді біріктіреді.

Осыған байланысты тараптар арқылы Шанхай ынтымақтастығы ұйымы аясында біртұтас энергетикалық рынок құру идеясы талқыланды. ШЫҰ –ға қатысушы мемлекеттердің бұл бағыттағы ынтымақтастығының маңызды шарты ресурстарды игеру стратегиясын үйлестіру және тиімді көлік бағыттарын жүзеге асыру болуы тиіс.

Осылайша, Қазақстан өзінің халықаралық энергетикалық тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі жаңа рөліне толық жауапкершілікпен қарайтындығын сеніммен айтуға болады. Біздер Қазақстанның энергоресурстарын әлемдік рынокқа жеткізу арналарының тұрақтылығы мен әртараптылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін, ірі инфрақұрылымдық жобаларды белсенді түрде қарастырамыз.

Қазақстанның экономикалық реформалар саласында да жетістіктері мақтауға тұрарлық. Соңғы 7 жыл бойынша экономикалық өсім жыл сайын 9-10 пайыз деңгейінде сақталып отырды. Ағымдағы жылы да бұл көрсеткіш сақталып отыр және бірінші жартыжылдықтың қорытындысы бойынша 5 пайыздан астамды құрады. Қазіргі қалыптасқан жағдай үшін - бұл жаман көрсеткіш емес.

Ұлттық қорды қоса есептегенде, бүгінде еліміздің жалпы резерві 47 миллиард долларды құрап отыр, Жалпы ішкі өнім жан басына шаққанда 7 мың долларға жақындады, осыдан 10 жыл бұрын бұл көрсеткіш небәрі 400 доллар болатын.

Бүгінгі күнгі жағдай бойынша 70 миллиард доллар тікелей шетелдік инвестиция тартылды. Қазақстан өзі де шет елдерге 4,5 миллиардтан астам инвестиция салып, белсенді инвесторға айналууда.

Қаржы дағдарысына қарамастан, Қазақстан өзінің инвестициялық тартымдылығын сақтап қалды.

Дамыған қаржы жүйесінің арқасында қазақстандық банктер капиталдардың әлемдік рыноктарына шығу мүмкіндігіне ие болып отыр.

Соңғы 4-5 жылдың ішінде банк секторындағы инвестициялардың көпшілігі жылжымайтын мүлік рыногына жұмсалды. Қазақстанға да салдары жеткен, АҚШ-тағы ипотекалық дағдарысқа қарамастан, ел Үкіметі мен қаржы институттары сыртқы және ішкі төлемдер бойынша дефолтқа жол берген жоқ.

Энергетиканың ұлттық рыногын ашып, шетелдік инвесторлар үшін жайлы жағдай жасай отырып, біздің еліміз өз мойнына энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі «жаһандық ойыншының» ролін алып отыр.

Қазақстанның энергетикалық саясатын одан әрі оңтайландыру және еліміздің халықаралық энергетикалық тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі ролін нығайту.

Қазақстанның энергетикалық саясатын әзірлеу мен іске асыруға және өз экономикамыздың іргелі әрі жүйе құрайтын саласын одан әрі дамытуға зор маңыз беріледі. [4]

Каспий теңізінің қазақстандық секторын игерудің ұзақ мерзімдік

мемлекеттік бағдарламасы әзірленіп, дәйекті жүзеге асырылып жатыр. Мұнай мен газ өндірудің бұдан былайғы негізгі өсімін, ең алдымен, Каспий теңізі айдынынан алу көзделеді, оның жалпы әлемдік өнім өндірудегі көлемі таяудағы 10 жылда екі есе өсуі мүмкін.

Қазақстанның өзінің меншікті табиғи ресурстарын пайдалануда әрқашан ашық саясат жүргізгенін және тәуелсіздік алған сәтінен бастап елімізде жұмыс істеп келе жатқан трансұлттық компаниялармен ынтымақтастықта да айқын саясат жүргізгенін және алдағы уақытта да жүргізе беретінін атап көрсеткім келеді. Қазақстан Республикасы өзінің тұрақтылыққа және қол қойған келісімдерінің шарттарын сақтауға ықыласты екенін дәлелдеді. Міне, нақ осы жағдай біздің шетел инвестицияларын тарту мен олардың ұдайы өсе түсуі үшін жақсы негіз қалауымызға мүмкіндік берді.

Қазақстан халықаралық энергетикалық тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі өзінің жаңа рөліне зор жауапкершілікпен қарайды.

Біз еліміз ие болып отырған географиялық және транзиттік артықшылықтарымызды дәйекті іске асыруға зор маңыз береміз. Әлемдік рыноктарға қуат көздерін тасымалдау мәселесін шешпейінше, біздің ресурстарымыздың ешқандай құны болмақ емес. [5]

Қазіргі кезде Қазақстанның энергия көздерін әлемдік рыноктарға жеткізу арналарын әртараптандыру мен олардың тұрлаулылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін ірі инфрақұрылымдық жобалар қабылданып жатыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Есілов С. Энергетикалық қуаттар - ең басты игілік // Астана.- 2002.- N 6.- 12-13 б.
2. Жағыпарұлы Ж. Энергетикалық қауіпсіздік: қазақстандық қадамдар: Егемен Қазақстан // Егемен Қазақстан.- 2009.- 13 мамыр.- 4 б.
3. Жағыпарұлы Ж. Энергетикалық саладағы серпінді жоба // Егемен Қазақстан.- 2008.- 20 желтоқсан.- 30 б.
4. Жағыпарұлы Ж. Еуразиялық энергетикалық қауіпсіздік және Қазақстанның әлеуеті / Жағыпарұлы Ж. // Егемен Қазақстан.- 2010.- 15 қазан.- 5 б.
5. Жағыпарұлы Ж. Энергия қуатын үнемдеу - уақыт талабы // Егемен Қазақстан.- 2008.- 23 ақпан.- 1 б.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ БОЛЖАУ: ТӘУЕКЕЛДЕР МЕН ҚАУІПТЕРДІҢ АЛДЫН АЛУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Кашкинбаева А.Т.,

Таубаев С.С.,

Турумбетова Г.А.,

*Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет
Шымкент қаласы*

Андатпа. Мақалада қоғамдық сананы жаңғырту контекстінде межұлттық қатынастар мәдениетінің қалыптасуына ықпал ететін факторлар қарастырылады.

Негізгі сөздер: Этнос, жаңғырту (модернизация), межэтникалық мәдениет, идентичность, өзара әрекеттесу, этнос, халық, тіл саясаты.

Қазақстан Республикасындағы этносаралық қатынастар жалпы алғанда бір қалыптылықпен және тұрақтылықпен сипатталатыны айқын көрінеді, бұл бір жағынан объективті немесе тарихи себептермен, екінші жағынан субъективті немесе саяси себептермен түсіндіріледі.

Бұл бірқатар факторлардан, яғни Орталық Азия аймағының дәстүрлі көпұлттылығы мен көпмәдениеттілігі, көршілермен тату-тәтті өмір сүру әдеті, саяси басшылықтың тұрақтылығы, экономикалық, саяси, тарихи рухани, әлеуметтік ерекшеліктерінен туындайды[1].

Орталық Азияның барлық халықтары көптілді, полиантропологиялық, көпмәдениетті негізінде қалыптасқаны белгілі. Өзбек авторлары дұрыс атап көрсеткендей, «ежелгі заманнан бері Орталық Азия әртүрлі этномәдени топтар байланысқан аумақ болды» [2]. Британдық зерттеуші Н.Мегоран «Орталық Азияда ғасырлар бойы бірге өмір сүру өмірінің ерекшелігі болды. Адамдар ортақ мәдениет, дін және тарихи ұқсастық сезімі негізінде біріктірілді. Кеңес Одағында ұжымдық бірегейліктің тағы бір сезімі пайда болды - «халықтар достығы». Орталық Азиядағы этносаралық қатынастар – белгілі бір этникалық топтарға, әртүрлі этностарға жататын халықтың әртүрлі топтары арасындағы қарым-қатынастар мен өзара іс-қимылдардың күрделі жиынтығы. Адамзаттың, оның ішінде Орталық Азия халқының тарихи дамуы барысында ұлттаралық және қауымаралық қатынастар әлеуметтік-экономикалық және саяси оқиғалардың барысына әсер етіп, әрқашан маңызды рөл атқарды» [3].

Этностың абсолюттенуі «жергілікті» және «жергілікті емес» халықтар арасындағы қарым-қатынас мәселесін тудырады, дегенмен Орталық Азия жағдайында титулды этностардың бірде-біреуі көршілес мемлекетте (қазақтар) жергілікті емес деп танылуы мүмкін емес. Қарақалпақстанда немесе Қанимехта, өзбектер Шымкентте немесе Ошта, Ходжентте немесе Ташауызда, түркімендер Маңғыстауда немесе Хорезмде, т.б.), өйткені бұл тарихи шындыққа қайшы келеді.

Бұл тәсілмен Орталық Азия диаспоралары негізінен, ирредент емес,

өйткені тарихи «өз» жерлерінде өмір сүреді. Орталық Азияның көп бөлігінде этникалық топтар белдеулерде орналасқан, екі, үш немесе одан да көп этникалық топтардың дәстүрлі жинақы тұратын тұтас аймақтары бар. Осылайша, қазақ-өзбек бірлескен резиденция аймақтары дәстүрлі түрде Оңтүстік Қазақстан облыстары (Түркістан, Жамбыл облыстары), Солтүстік және Орталық Өзбекстан (Қарақалпақстан, Ташкент, Науаи, Жизах, Сырдария облыстары) болып табылады.

Орталық Азияда егеменді республикалардың – Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстанның пайда болуы аймақтың саяси бейнесін өзгертіп қана қоймай, сонымен бірге ұлтаралық қатынастардың сипатына да әсер етті, айталық, жаңа жағдайда этникалық қақтығыстар (тіпті кішігірім жергілікті қақтығыстар) мемлекетаралық деңгейге өтуі, бұл, әрине, аймақтағы мемлекеттер арасындағы қарым-қатынасқа әсер етеді. Қазақстан Республикасының аймақтарында қазіргі этникалық өмірдің ауқымы мен сәйкессіздігінің өзіндік қарқыны мен қарқындылығы бар.

Әрбір этнос ұлттық және аймақтық ауқымдағы этносаяси үрдістерге қатыса отырып, оларға этносаралық өзара әрекеттестіктің өзіндік тәжірибесін әкеледі [4].

Ксенофобия мен ұлтшылдықтың күшеюіне, этносаяси радикализмнің таралуына байланысты ұлтаралық қақтығыстардың алдын алу саласындағы ұлттық саясатты жетілдіруге байланысты мәселелер кешенін шешудің маңыздылығы этносаралық қатынастар саласына мониторинг жүргізудің ғылыми-теориялық өзектілігін және саяси-идеологиялық сұранысын айқындайды. Қоғамда ұлтаралық қатынастарды, ұлтаралық қақтығыстарды өздерінің саяси мақсаттарына жету үшін пайдалануға, әртүрлі ұлттар мен халық топтарының өкілдерін бір-біріне қарсы итермелеуге ұмтылатын белгілі бір топтар (ішкі және сыртқы күштер) әрқашан болады. Халықтар арасындағы қарым-қатынастар тарихын, олардың толеранттылық пен көптеген қақтығыс жағдайларды оң шешудің үлкен тәжірибесін зерттеу және оны заманауи шындықтарды ескере отырып қолдану Қазақстандағы қазіргі этносаралық қатынастарда өзекті болып табылады. Қазіргі уақытта қазақстандық қоғамда ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің жоғары деңгейіне қол жеткізу қажет, өйткені ол әртүрлі ұлт өкілдері арасында өзара сыйластықты қалыптастырады, гуманистік, толерантты идеяларды тасымалдаушы ретінде тұлғаны қалыптастырады, ұлттардың интеграциясына ықпал етеді, сондай-ақ, ұлтаралық қатынастарды нығайтуға көмектеседі. Этносаралық қарым-қатынас мәдениетінің жоғары деңгейіне тән келесі сипаттамалар, айталық, ұлтаралық қатынас тілдерін білу, патриоттық сана, басқа халықтың мәдениетіне, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына құрметпен қарау, ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің нормалары мен ережелерін іс жүзінде қолдану қажеттілігі және т.б. Әртүрлі этникалық топтардың өкілдері арасындағы байланыстардың нәтижелері көбінесе қатысушылардың бір-бірімен араласуға, түсінуге және келісімге келуге деген ұмтылысына байланысты. Сондықтан шетел мәдениетін, өмір салтын, болмысын

түсіну, диалог құру, ымыраға келу қабілетінің маңызы зор. Өзге этностардың жетістіктерін меңгерген халық оны өзінің этникалық дәстүріне бейімдейді. Мұндай қарыз алудың нақты негізі әрбір этникалық топта оң жалпы адамзаттық құндылықтардың болуы болып табылады. Өзара түсіністікке апаратын жол тек білім арқылы ғана емес, сезім арқылы, өзге ұлт өкілдерінің бойындағы ізгі қасиеттерді көруге ұмтылу арқылы өтеді және бұған тек толерантты қарым-қатынас формасы арқылы қол жеткізуге болады [170].

Этносаралық қарым-қатынас мәдениеті феноменіне әлі де біртұтас көзқарас жоқ, кейбір авторлар негізінен халықтар арасындағы қарым-қатынастың моральдық үдерістерін, басқалары – халықаралық психологиялық нұсқамаларды көреді [5].

Мазмұны жағынан этносаралық қарым-қатынас мәдениеті ең алдымен келесі элементтерді қамтиды:

1. Этносаралық қатынас субъектілерінің қарым-қатынасын реттейтін конституциялық талаптарды білу.

2. Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің нормалары мен ережелерін іс жүзінде қолдана білу.

3. Көп ұлтты мемлекеттегі қарым-қатынас дағдылары.

Этносаралық қарым-қатынас мәдениеті екі әлеуметтік функцияны орындайды: ол бөтен ортадағы мінез-құлық үлгісін береді және үлгі бойынша әрекет етуге ұмтылуды тәрбиелейді.

Этносаралық қарым-қатынас мәдениетінің жоғары деңгейі келесі сипаттамаларды білдіреді:

- басқа халықтың ұлттық қадір-қасиетін, олардың мәдениетін, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын құрметтеу;

- псевдоұлттық наным-сенімдерден арылу қабілеті;

- басқа этнос өкіліне қатысты олардың ұлттық психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келетін үндеу әдісін таңдай білу;

- этникалық стереотиптен тыс адамды объективті бағалай білу;

- ұлтаралық қатынас тілдерін білу.

Этносаралық қарым-қатынас мәдениеті дамыған адамдаға тән мынадай ең типтік ерекшеліктер: патриоттық сана, біртұтас елге қатыстылық сезімі; басқа адамдардың ұлттық қадір-қасиетіне, олардың мәдениетіне, салт-дәстүріне құрметпен қарау, этникалық эгоизмнің, бос әурешіліктің көрінісіне бітіспес көзқарас, дүниетанымында ғана емес, сезімінде де өткеннің теріс пікірінен арыла білу, тұратын аумағындағы халықтың тіліне құрметпен қарау. Этносаралық қатынастың жоғары деңгейі әртүрлі ұлт өкілдерінің өзара қарым-қатынасына, қоғамдағы ұлтаралық жағдайға, халықтың әлеуметтік интеграциясына оң әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Вартаньян Э.Г. Межэтнические отношения и пути урегулирования межнациональных конфликтов // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2014. – №3. – С. 155-158.
2. Туркестанская область // <https://taldau.stat.gov.kz/ru>. 28.01.2023.
3. Peyrouse S. The «Imperial minority»: An interpretative framework f the Russians in Kazakhstan in the 1990 // Nationalities papers. – 2008. – Vol. 36, №1. – P. 105-123.
4. Газдиева Б. Мультикультурализм в Казахстане // <https://dknews.kz/ru/dk-life/87831-multikulturalizm-v-kazahstane>. 28.01.2023.
5. Нысанбаев А.Н., Шайкемелев М. С. Методологические подходы к изучению этноидентичности в постсоветском гуманитарном дискурсе: казахстанский опыт // Социологические исследования. – 2013. – №9. – С. 80-91.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЕ САМБО

Барзилов А.А.,

студент 1 курса специальности «Психология».

Кенжекиев М.С.,

старший преподаватель.

преподаватель с/к «Сункар».

«Костанайский региональный университет

имени Ахмет Байтұрсынұлы»

(Костанай, Казахстан).

Аннотация. В статье рассматривается влияние командных видов спорта на процесс социализации студентов. Анализируется, как спортивные коллективы способствуют развитию коммуникативных навыков, формированию чувства ответственности и укреплению психологического благополучия учащихся. Также затрагиваются аспекты адаптации в студенческой среде и развития лидерских качеств. Делается вывод о значимости командных видов спорта как инструмента интеграции молодежи в социальную и академическую среду.

Современная студенческая жизнь включает не только академическое обучение, но и процессы социальной адаптации, от которых во многом зависит успешность дальнейшего развития личности. Одним из важных инструментов социализации являются командные виды спорта, способствующие укреплению межличностных связей, улучшению психоэмоционального состояния и развитию ключевых личностных качеств. В спортивной команде студенты учатся взаимодействовать друг с другом, развивать навыки общения и находить общий язык с людьми, имеющими разные взгляды и подходы. Эти умения

помогают им не только на спортивной площадке, но и в повседневной жизни, способствуя более успешной интеграции в студенческое сообщество.

Кроме того, командные виды спорта формируют у студентов чувство ответственности. Каждый участник понимает, что его личные усилия влияют на общий результат, что способствует осознанию важности командной работы. Это умение впоследствии переносится и на учебную деятельность, особенно в случае выполнения групповых проектов, лабораторных работ или научных исследований. Осознание собственной значимости и ответственности за коллективные достижения помогает студентам развивать организованность и самодисциплину, что положительно сказывается на их образовательном процессе.

Занятия командными видами спорта также помогают первокурсникам быстрее адаптироваться в новой среде. Для многих студентов команда становится не только площадкой для физической активности, но и местом, где они находят поддержку и новых друзей. Регулярные тренировки, совместные победы и поражения способствуют сплочению коллектива, помогая студентам преодолевать чувство одиночества, которое нередко возникает при смене привычной среды. Таким образом, спорт играет важную роль в снижении уровня стресса, возникающего из-за увеличенной учебной нагрузки и изменения социального окружения.

Еще одним важным аспектом командных видов спорта является развитие лидерских качеств. В каждой команде есть лидеры, которые направляют товарищей, координируют действия и мотивируют к достижению общей цели. Такие навыки чрезвычайно полезны не только в спортивной, но и в профессиональной сфере. Студенты, имеющие опыт игры в команде, чаще проявляют инициативу, быстрее принимают решения и умеют эффективно

распределять обязанности. Эти качества помогают им в будущей карьере, независимо от выбранной профессии.

Помимо развития личных и социальных навыков, спорт также оказывает значительное влияние на психологическое состояние студентов. Регулярные занятия спортом способствуют снижению уровня тревожности и депрессии, повышают стрессоустойчивость и укрепляют уверенность в себе. Физическая активность активизирует выработку эндорфинов – гормонов счастья, что положительно влияет на эмоциональное состояние человека. Кроме того, спорт помогает студентам формировать полезные привычки, которые способствуют улучшению их общего самочувствия, нормализации сна и повышению работоспособности.

Командные виды спорта также способствуют развитию стратегического мышления. В процессе игры студенты учатся анализировать ситуацию, прогнозировать действия соперников и разрабатывать тактику, которая приведет команду к победе. Эти аналитические навыки полезны и в академической среде: они помогают студентам планировать учебный процесс, эффективно распределять время и успешно справляться с интеллектуальными задачами.

Кроме того, спорт развивает дисциплину и организованность. Регулярные тренировки требуют соблюдения режима дня, ответственного отношения к своим обязанностям и умения совмещать занятия спортом с учебной деятельностью. Эти качества способствуют успешному обучению и в дальнейшем помогают студентам в профессиональной жизни. Они учатся управлять своим временем, выполнять поставленные задачи в срок и работать в условиях высокой нагрузки.

Еще одним важным аспектом командных видов спорта является развитие эмпатии и коллективного духа. В команде студенты учатся поддерживать друг друга, понимать эмоции и переживания товарищей, сопереживать им в сложных ситуациях. Это способствует формированию атмосферы доверия и взаимовыручки, что играет ключевую роль в процессе социализации. Навыки эмпатии и кооперации, приобретенные на спортивной площадке, переносятся в повседневную жизнь, помогая студентам строить крепкие межличностные отношения.

Кроме того, командные виды спорта расширяют социальные связи студентов. В ходе соревнований, турниров и совместных мероприятий они знакомятся с новыми людьми, устанавливают полезные контакты, которые могут пригодиться в будущем. Нередко спортивные объединения становятся не только местом для физического развития, но и стартовой площадкой для профессионального роста. Участие в спортивных мероприятиях может способствовать формированию положительного имиджа студента, помогая ему завоевать уважение со стороны преподавателей, однокурсников и потенциальных работодателей.

Командные виды спорта играют важную роль в социализации студентов, помогая им адаптироваться в учебной среде, развивать коммуникативные

навыки и укреплять личностные качества. Регулярные занятия спортом способствуют не только физическому, но и психоэмоциональному благополучию, формируя навыки, необходимые для успешной учебы и дальнейшей профессиональной жизни. В связи с этим студенческим организациям и вузам следует уделять больше внимания развитию спортивной культуры и поддержке командных видов спорта, так как это способствует формированию гармонично развитой личности и повышению качества жизни студентов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Вильчковский, Э. С. Теория и методика физического воспитания. – М.: Академия, 2015.
2. Пономарев, В. И. Психология спорта: учебное пособие. – СПб.: Питер, 2018.
3. Смирнов, А. В. Физическая культура в вузе: основы теории и методики. – Екатеринбург: Уральский университет, 2019.
4. Зимняя, И. А. Психологические аспекты социализации студентов в условиях спортивной деятельности // Вопросы психологии. – 2020. – № 4. – С. 45-56.
5. Лазарев, В. С. Влияние командных видов спорта на формирование лидерских качеств у молодежи // Социологические исследования. – 2021. – № 7. – С. 78-89.
6. Иванов, К. П. Физическая культура и адаптация студентов к образовательному процессу // Современное образование. – 2022. – № 5. – С. 112-124.

Ермұханов Н.М.,

*Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясының магистранты*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік басқару жүйесінің қалыптасуы мен даму кезеңдері, оның құқықтық және институционалдық негіздері, қазіргі басқару моделінің ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруға бағытталған реформалар, цифрландыру үдерісі, орталық және жергілікті басқару органдары арасындағы өкілеттіктерді бөлу мәселелері ғылыми тұрғыдан талданады. Қазақстандағы мемлекеттік басқару жүйесінің эволюциясы тәуелсіздік кезеңіндегі саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен

байланыста қарастырылып, заманауи басқару модельдерінің ерекшеліктері сараланады.

Негізгі сөздер: мемлекеттік басқару, атқарушы билік, мемлекеттік аппарат, цифрландыру, жергілікті басқару, мемлекеттік қызмет, Қазақстан Республикасы.

Кіріспе

Мемлекеттік басқару жүйесі – кез келген мемлекеттің саяси және әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі институттардың бірі. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін мемлекеттік басқару жүйесін жаңғырту мен жетілдіру бағытында ауқымды реформалар жүргізді. Бұл реформалардың басты мақсаты – тиімді, ашық және халыққа бағдарланған мемлекеттік аппарат қалыптастыру болды.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес еліміз президенттік басқару нысанындағы унитарлы мемлекет болып табылады. Мемлекеттік билік заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлініп, олардың өзара әрекеттестігі тежемелік әрі тепе-теңдік қағидалары негізінде жүзеге асырылады.

Қазіргі кезеңде мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігі мемлекет дамуының негізгі индикаторларының бірі ретінде қарастырылады. Әсіресе жаһандану, цифрлық трансформация және азаматтық қоғам институттарының күшеюі мемлекеттік басқарудың жаңа модельдерін енгізуді талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстандағы мемлекеттік басқару жүйесінің даму ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан талдау өзекті мәселе болып табылады.

Қазақстандағы мемлекеттік басқару жүйесінің қалыптасуы

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік басқару жүйесінің қалыптасуы тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа саяси институттардың құрылуымен тығыз байланысты болды. 1991 жылдан бастап елде кеңестік басқару жүйесінен ұлттық мемлекеттік басқару моделіне көшу үдерісі басталды.

1993 жылғы алғашқы Конституция тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік құрылымының құқықтық негіздерін айқындады. Бұл Конституцияда биліктің бөліну қағидасы, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, мемлекеттік институттардың өкілеттіктері белгіленді.

1995 жылғы Конституция мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі жетілдіріп, президенттік институттың рөлін күшейтті. Конституцияға сәйкес Президент мемлекеттің және атқарушы биліктің негізгі үйлестіруші субъектісі ретінде танылды. Сонымен қатар Парламенттің заң шығару қызметі мен Үкіметтің атқарушылық функциялары нақты ажыратылды.

Мемлекеттік басқару жүйесінің қалыптасу кезеңінде келесі негізгі бағыттар жүзеге асырылды: орталық атқарушы органдар жүйесін құру; мемлекеттік қызмет институтын қалыптастыру; жергілікті атқарушы органдар қызметін ұйымдастыру; әкімшілік реформаларды жүзеге асыру; басқару үдерістерін құқықтық реттеу.

Осы реформалардың нәтижесінде Қазақстанда орталықтандырылған

президенттік басқару жүйесі орнықты. Бұл модель саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге және экономикалық реформаларды тиімді іске асыруға мүмкіндік берді.

Мемлекеттік басқару жүйесінің құрылымы мен ерекшеліктері

Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесі бірнеше деңгейден тұрады. Оларға: Президент институты; Парламент; Үкімет; Орталық атқарушы органдар; Жергілікті атқарушы органдар; Сот жүйесі жатады.

Президент мемлекеттік билік тармақтарының үйлесімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін негізгі саяси тұлға болып табылады. Үкімет атқарушы биліктің жоғары органы ретінде экономикалық және әлеуметтік саясатты жүзеге асырады.

Қазақстандағы мемлекеттік басқару жүйесінің басты ерекшеліктерінің бірі – басқарудың орталықтандырылған сипаты. Бұл жағдай стратегиялық шешімдерді қабылдауда бірізділікті қамтамасыз етеді. Сонымен қатар өңірлік басқару жүйесінде әкімдіктер маңызды рөл атқарады. Облыс, қала және аудан әкімдері жергілікті атқарушы биліктің негізгі субъектілері болып табылады.

Қазіргі кезеңде мемлекеттік басқару жүйесінің маңызды ерекшеліктерінің бірі – цифрлық технологияларды енгізу үдерісі. Қазақстанда электрондық үкімет жүйесі белсенді дамып келеді. Электрондық мемлекеттік қызметтер азаматтардың мемлекеттік органдармен өзара байланысын жеңілдетуге мүмкіндік берді. Электрондық үкімет жүйесін дамыту мемлекеттік басқарудың ашықтығы мен тиімділігін арттыруға бағытталған маңызды қадамдардың бірі болды.

Соңғы жылдары мемлекеттік басқаруда «халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы кеңінен енгізілуде. Бұл модель мемлекеттік органдардың азаматтармен кері байланысын күшейтуге және қоғамдық пікірді ескеруге бағытталған.

Мемлекеттік басқаруды реформалау үдерісі

Қазақстанда мемлекеттік басқару жүйесін реформалау бірнеше кезеңнен өтті. Әкімшілік реформалардың негізгі мақсаты – мемлекеттік аппараттың тиімділігін арттыру және бюрократиялық кедергілерді азайту болды.

2000-жылдардан бастап мемлекеттік қызметті кәсібилендіру бағытына ерекше назар аударылды. Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі уәкілетті органдар құрылып, меритократия қағидалары енгізілді.

2010 жылдан кейін мемлекеттік басқаруды жаңғырту аясында келесі бағыттар басымдыққа ие болды: мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттыру; цифрлық басқаруды дамыту; сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты күшейту; жергілікті өзін-өзі басқару институттарын жетілдіру; мемлекеттік аппараттың ықшам моделін қалыптастыру.

Мемлекеттік басқару жүйесіндегі реформалар нәтижесінде мемлекеттік қызметтердің басым бөлігі электронды форматқа көшірілді. Сонымен қатар мемлекеттік органдардың қызметін бағалау жүйесі енгізілді.

Цифрландыру мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырудың маңызды

құралына айналды. Smart Government және электрондық әкімдік жобалары мемлекеттік қызмет көрсету процесін жеңілдетуге ықпал етті. Ғылыми зерттеулерде цифрлық басқару жүйесінің тиімділігі азаматтардың мемлекеттік органдарға деген сенім деңгейін арттыратыны көрсетілген.

Сонымен бірге мемлекеттік басқару жүйесінде бірқатар мәселелер сақталуда. Оларға: бюрократиялық рәсімдердің күрделілігі; орталық пен өңірлер арасындағы өкілеттіктердің теңгерімсіздігі; кадрлық тұрақсыздық; сыбайлас жемқорлық тәуекелдері жатады.

Жергілікті мемлекеттік басқару жүйесі

Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару жүйесі әкімдіктер мен мәслихаттар арқылы жүзеге асырылады. Әкімдіктер атқарушы биліктің жергілікті деңгейдегі негізгі органы болып табылады.

Жергілікті басқару жүйесін реформалау барысында өңірлердің экономикалық дербестігін арттыруға ерекше көңіл бөлінуде. Сонымен қатар жергілікті өзін-өзі басқару элементтері енгізілуде. Ауыл әкімдерін тікелей сайлау тәжірибесі осы реформалардың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Жергілікті мемлекеттік басқарудың тиімділігі өңірлік әлеуметтік-экономикалық дамумен тікелей байланысты. Сондықтан қазіргі кезеңде өңірлік басқару жүйесін жетілдіру мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтарының біріне айналды.

Қорытынды

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік басқару жүйесі тәуелсіздік жылдарында елеулі өзгерістер мен реформалардан өтті. Мемлекеттік басқарудың құқықтық негіздері қалыптасып, заманауи институционалдық құрылымдар құрылды.

Қазіргі кезеңде мемлекеттік басқару жүйесінің негізгі ерекшеліктері ретінде президенттік басқару моделінің басымдығын, басқарудың орталықтандырылған сипатын, цифрландыру үдерісінің қарқынды дамуын және мемлекеттік қызметті кәсібилендіру бағытын атап көрсетуге болады.

Сонымен қатар мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру қажеттілігі сақталуда. Әсіресе жергілікті басқару тиімділігін арттыру, мемлекеттік аппараттың ашықтығын қамтамасыз ету және азаматтардың шешім қабылдау процесіне қатысуын кеңейту маңызды бағыттар болып қала береді.

Мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігі елдің саяси тұрақтылығы мен әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды кепілі болып табылады. Сондықтан Қазақстанда мемлекеттік басқаруды жаңғырту үдерісі болашақта да жалғасатын стратегиялық маңызы бар бағыттардың бірі болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана, 1995.
2. «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. – Астана, 2001.
3. Нұртазина Р.А. Мемлекеттік басқару теориясы. – Алматы: Экономика, 2020.
4. Сапарғалиев Ғ.С. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. – Алматы: Жеті жарғы, 2018.
5. Ашимбаев М.С. Государственное управление в Казахстане: эволюция и современные тенденции. – Астана, 2019.
6. Amanbek Y., Balgayev I., Batyrbekhanov K., Tan M. Adoption of e-government in the Republic of Kazakhstan // arXiv. 2018.
7. Tan S.Y., Taeihagh A. Smart City Governance in Developing Countries: A Systematic Literature Review // arXiv. 2020.
8. Hassan B.A., Ahmed A.M., Saeed S.A. Evaluating e-Government Services Using the EGOVSAT Model // arXiv. 2021.
9. Қазақстан Республикасы туралы ресми ақпарат. Қазақстан Республикасы Үкіметі
10. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құрылымы туралы материалдар.

Ермұханов Н.М.,

*Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясының магистранты*

ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ: ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің қалыптасуы мен даму ерекшеліктері қарастырылады. Жергілікті өзін-өзі басқарудың құқықтық негіздері, оның мемлекеттік басқару жүйесіндегі орны, қазіргі реформалардың мазмұны мен тиімділігі ғылыми тұрғыдан талданады. Сонымен қатар Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқарудың өзекті мәселелері мен даму перспективалары айқындалып, халықаралық тәжірибемен салыстырмалы талдау жасалады.

Негізгі сөздер: жергілікті өзін-өзі басқару, мемлекеттік басқару, мәслихат, әкімдік, демократия, децентрализация, жергілікті бюджет.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде мемлекеттік басқару жүйесін жетілдірудің маңызды бағыттарының бірі – жергілікті өзін-өзі басқару институтын дамыту болып табылады. Демократиялық мемлекеттерде жергілікті өзін-өзі басқару

азаматтардың мемлекеттік басқару ісіне тікелей қатысуының негізгі тетігі ретінде танылады. Бұл жүйе халықтың жергілікті маңызы бар мәселелерді өз бетінше шешуіне мүмкіндік береді және мемлекеттік биліктің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқару институтын қалыптастыру тәуелсіздік алғаннан кейінгі саяси реформалардың маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Қазақстан Республикасының Конституциясында жергілікті өзін-өзі басқару танылып, оның құқықтық негіздері бекітілді. Кейінгі жылдары бұл бағытта бірқатар заңнамалық және институционалдық реформалар жүзеге асырылды.

Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту мемлекеттік басқаруды орталықсыздандырумен тығыз байланысты. Орталықсыздандыру өңірлердің дербестігін арттыруға, халықтың мемлекеттік шешімдер қабылдау процесіне қатысуын күшейтуге және жергілікті бюджеттердің тиімділігін жоғарылатуға бағытталған. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару тәжірибесін зерттеу ғылыми және практикалық маңызға ие.

Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқарудың құқықтық негіздері

Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқарудың құқықтық негізі ең алдымен Конституциямен айқындалады. Конституцияның 89-бабына сәйкес, Қазақстанда жергілікті маңызы бар мәселелерді халықтың өзі шешуін қамтамасыз ететін жергілікті өзін-өзі басқару танылады.

Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің негізгі құқықтық құжаты – «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» 2001 жылғы Заң болып табылады. Аталған заңда жергілікті өкілді және атқарушы органдардың құзыреті, қызметін ұйымдастыру тәртібі және жергілікті қоғамдастықтардың құқықтары белгіленген.

Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі екі деңгейде жүзеге асырылады: жергілікті мемлекеттік басқару; жергілікті өзін-өзі басқару.

Жергілікті мемлекеттік басқаруды әкімдіктер мен мәслихаттар жүзеге асырса, жергілікті өзін-өзі басқару халықтың тікелей қатысуы арқылы іске асырылады. Бұл жүйеде жергілікті қоғамдастық жиналыстары мен жергілікті бюджеттердің рөлі ерекше.

Соңғы жылдары ауыл әкімдерін тікелей сайлау тәжірибесінің енгізілуі жергілікті демократияны нығайтудың маңызды қадамы болды. Бұл реформа тұрғындардың жергілікті билікке деген сенімін арттыруға және әкімдердің халық алдындағы жауапкершілігін күшейтуге бағытталған.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың негізгі ерекшеліктері

Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің өзіндік ерекшеліктері бар. Біріншіден, жергілікті өзін-өзі басқару мемлекеттік басқару құрылымымен тығыз байланыста дамып келеді. Көптеген жағдайда жергілікті өзін-өзі басқару органдары мемлекеттік билік органдарының бақылауында болады.

Екіншіден, қаржылық тәуелсіздік мәселесі әлі де толық шешілмеген. Жергілікті бюджеттердің басым бөлігі республикалық трансферттерге тәуелді.

Бұл жергілікті органдардың дербес шешім қабылдау мүмкіндігін шектейді.

Үшіншіден, азаматтардың жергілікті басқаруға қатысу деңгейі салыстырмалы түрде төмен. Қоғамдық тыңдаулар мен жергілікті қоғамдастық жиналыстары өткізілгенімен, тұрғындардың белсенділігі әр өңірде әртүрлі деңгейде байқалады.

Сонымен қатар цифрлық технологияларды енгізу жергілікті басқару тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Электрондық үкімет жүйесі арқылы азаматтар мемлекеттік қызметтерді онлайн түрде ала алады. Бұл әкімшілік кедергілерді азайтып, мемлекеттік қызметтердің қолжетімділігін арттырды.

Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқарудың проблемалары

Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің дамуына кедергі келтіретін бірнеше негізгі мәселелер бар.

Бірінші мәселе – қаржылық тәуелділік. Көптеген ауылдық округтердің өзіндік кіріс көздері жеткіліксіз болғандықтан, олар жоғары тұрған бюджеттерге тәуелді болып отыр.

Екінші мәселе – кадрлық әлеуеттің әлсіздігі. Кейбір өңірлерде жергілікті басқару органдарында білікті мамандар жетіспейді. Бұл басқару сапасына тікелей әсер етеді.

Үшінші мәселе – азаматтық қоғам институттарының жеткілікті деңгейде дамымауы. Халықтың жергілікті шешім қабылдау процесіне қатысу мәдениеті әлі де толық қалыптаспаған.

Төртінші мәселе – құқықтық және институционалдық тетіктердің жетілмегендігі. Кейбір жағдайларда жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өкілеттіктері нақты айқындалмағандықтан, олардың қызметінде қайшылықтар туындайды.

Жергілікті өзін-өзі басқаруды жетілдіру жолдары

Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқаруды жетілдіру үшін бірнеше бағыт бойынша реформаларды жалғастыру қажет.

Біріншіден, қаржылық дербестікті күшейту маңызды. Жергілікті бюджеттердің кіріс базасын кеңейту арқылы өңірлердің экономикалық мүмкіндіктерін арттыру қажет.

Екіншіден, азаматтардың басқару процесіне қатысуын күшейту қажет. Бұл үшін қоғамдық бақылау тетіктерін дамыту, қоғамдық тыңдаулардың тиімділігін арттыру және жергілікті бастамаларды қолдау маңызды.

Үшіншіден, цифрлық басқару жүйелерін дамыту қажет. «Smart City» және электрондық әкімдік жобалары жергілікті басқарудың ашықтығы мен тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Төртіншіден, халықаралық тәжірибені пайдалану маңызды. Еуропалық мемлекеттердің жергілікті өзін-өзі басқару саласындағы тәжірибесі Қазақстан үшін пайдалы үлгі бола алады. Әсіресе жергілікті бюджеттердің дербестігі мен қоғамдық бақылау институттарын дамыту бағытындағы тәжірибе ерекше назар аударуды талап етеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі мемлекеттік басқаруды демократияландырудың маңызды тетігі болып табылады. Тәуелсіздік жылдарында бұл салада елеулі реформалар жүзеге асырылып, жергілікті басқару органдарының өкілеттіктері кеңейтілді.

Сонымен қатар жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінде шешімін талап ететін мәселелер де сақталуда. Қаржылық тәуелділік, азаматтық белсенділіктің төмендігі және институционалдық шектеулер жүйенің тиімді дамуына кедергі келтіреді.

Болашақта жергілікті өзін-өзі басқаруды жетілдіру мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырып қана қоймай, азаматтардың қоғамдық-саяси өмірге белсенді қатысуына жағдай жасайды. Сондықтан жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту Қазақстанның демократиялық дамуындағы стратегиялық басымдықтардың бірі болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Юрист, 2024.
2. «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы №148-ІІ Заңы.
3. Есберген Р.Ә. Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің дамуы // Economics: Strategy and Practice. – 2019.
4. Amanbek Y., Balgayev I., Batyrkhanov K. Adoption of e-government in the Republic of Kazakhstan // arXiv. – 2018.
5. Жанузакова С.К. Қазіргі қоғамдағы жергілікті өзін-өзі басқарудың рөлі // Ғылыми журнал. – 2022.
6. Tan S.Y., Taeihagh A. Smart City Governance in Developing Countries: A Systematic Literature Review // arXiv. – 2020.
7. Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқарудың даму келешегі // Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, 2024.
8. Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқарудың теориясы мен тәжірибесі // Қарағанды университетінің хабаршысы. – 2023.

МАЗМҰНЫ

СЕКЦИЯ 1

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Khavarinejad S. POLICY RECOMMENDATIONS FOR INTEGRATION: IRANIAN SCHOLARLY PERSPECTIVES ON COOPERATION WITH THE EURASIAN ECONOMIC UNION.....	3
Тайжанов А.Т. ҰЛТАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ – МЕМЛЕКЕТТІК ТҰТАСТЫҒЫН САҚТАУДЫҢ КЕПІЛІ.....	9
Винокурова А.Б., Суркова С.С. МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ОХРАНЫ ЭКОЛОГИИ КАСПИЙСКОГО МОРЯ.....	13
Коньсбекова К.К. КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ТАБИҒИ РЕСУРСТЫҚ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	19
Бескемпірова Ә.М., КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СЕКТОРЫНЫҢ ЖАҒАЛАУ АЙМАҒЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ МЕН БОЛАШАҚ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	25
Есенаманова М.С. ИЗМЕНЕНИЯ УРОВНЯ КАСПИЙСКОГО МОРЯ: ПРИЧИНЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ И СТРАТЕГИИ АДАПТАЦИИ.....	29
Коньсбекова К.К. КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ.....	35
Аманиязова Б.А. БІРЛІК ПЕН КЕЛІСІМ - ТҰРАҚТЫ ДАМУ НЕГІЗІ.....	41
Болыс Г.С. ҚОЛӨНЕР АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭТНОСАРАЛЫҚ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСЫН ДАМУ.....	46
Ишангалиева С.М. «ЭТНОСАРАЛЫҚ ТАТУЛЫҚ-ЕЛДІКТІҢ КЕПІЛІ».....	49
Бердіғожин Л.Б., Рамазанова А. БАТЫР БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ЖӘНЕ ГУРЬЕВ МҰНАЙШЫЛАРЫ.....	56
Нығметов Б.С. ҰЛТ ҰЙЫСУЫНДА - ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ.....	60
Алипова Д.Ж., Аксерикова Т.Е. Х.Б.ТАБЫЛДИЕВ УЧЕНЫЙ ИСТОРИК ПРИКАСПИЯ.....	63
Кашкинбаева А.Т., Шеримбаева Ж. Д., Турумбетова Г. А. ӘЛЕМДІК КОНЦЕПТУАЛДЫ ЖӘНЕ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ТӘЖІРИБЕ КОНТЕКСТІНДЕ ҚР ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУ САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	68
Ахыбай К.Д., Аманбек Ж.О. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ МЕН ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫ НЫҒАЙТУДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ РӨЛІ.....	73
Куспанова Т.Р. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ, ТІЛДІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРДІ ДАМУ ТҰРАҚТЫЛЫҚ МЕН САҚТАУ.....	76
Сагиндыкова А.И., Гиляжова С.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ:САЯСИ ТҰРАҚТЫЛЫҚ ПЕН ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ КЕПІЛІ.....	80
Белоусов М.А. Кенжекиев М.С. НАРОД КАЗАХСТАНА И РОЛЬ	

АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА В КОНСОЛИДАЦИИ ЕДИНСТВА.....	85
Мұқатаева З.Қ., Иманқұлова Н.Т. ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССЕМБЛЕЯСЫНЫҢ 30 ЖЫЛДЫҒЫ: ЖЕТІСТІКТЕР МЕН БОЛАШАҚҚА БАҒЫТ-БАҒДАР.....	89
Бердіғожин Л.Б., Аксерикова Т.Е. ПОЛК КОМАНДИРІ ТӨЛЕСІН ӘЛИЕВ.....	94
Иманбаев А.А. АССАМБЛЕЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА: НОВЫЙ УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ.....	98
Бурбаева Г.С. ПОРТРЕТ СОВРЕМЕННОГО КАНДАСА (ОРАЛМАНА) АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	101
Сарсенбаева С. ҰЛТТЫҚ МЕНТАЛИТЕТІМІЗДЕГІ ӘДЕТ-ҒҰРЫП, САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІМІЗДІҢ МАҢЫЗДЫ РӨЛІ.....	107
Пак А., Тастаева Ж.К. РОЛЬ КОРЕЙСКОЙ ОБЩИНЫ В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ЗАПАДНО- КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	113
Төребаев О.А., Сұлтанбек Е. ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ: ЖАҢА МІНДЕТТЕР МЕН БАСЫМДЫҚТАР.....	120
Орынбасаров А.О., Қайырғалиева Г.Қ. БІР ТҮ – БІР ХАЛЫҚ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӘМІЗДЕРДІҢ РӨЛІ.....	124
Жұбатқанов К. 1 МАМЫР - ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ БІРЛІГІ КҮНІ ТУРАЛЫ НЕМЕСЕ ҚАЛАЙ ҚАЗАҚСТАҢДА 34 ЖЫЛ БОЙЫ ҰЛТАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ МЕН ТҮСІНІСТІК ӨЗ ПРАКТИКАЛЫҚ ОРЫН ТАПТЫ!.....	130
Беккулова А.А. ЖЫРАУЛАР МҰРАСЫНДА ҚАЗАҚ-ҚЫТАЙ ҚАРЫМ- ҚАТЫНАСТАРЫ ЖАЙЛЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР.....	134
Толаметов А.О., Рамазанова С.А. ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ МОСТ ДРУЖБЫ: РОЛЬ ОБЪЕДИНЕНИЙ В УКРЕПЛЕНИИ ЕДИНСТВА КАЗАХСТАНА.....	139
Кабдолдина И.М. «АЗАТТЫҚТЫ АҢСАҒАН - АЛАШ ЖОЛЫ».....	142
Олжабаева А.Н. ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН, ТІЛДЕРІ МЕН ДӘСТҮРЛЕРІН САҚТАУ ЖӘНЕ ДАМУЫ.....	145
Каримов М.Қ., Иманқұлова Н.Т. ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРА: ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН САҚТАУ ЖОЛДАРЫ.....	148
Кобесова А.С., Рахымжанова А.С. ВАЖНАЯ РОЛЬ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА.....	154
Кобесова А.С. ҚАЗАҚСТАН ҰЛТАРАЛЫҚ БІРЛІК ПЕН ДОСТЫҚТЫҢ ОТАНЫ.....	157
Ботабекова А.Р., Иманқұлова Н.Т. ҚАЗАҚСТАҢДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ: ТҰРАҚТЫЛЫҚ ПЕН ДАМУДЫҢ КЕПІЛІ.....	163

СЕКЦИЯ 2

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚХА: ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ТӘЖІРИБЕ

Нығметолла А.Е., Орынбеков Н.А. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТТЫҢ ҚАЗІРГІ АХУАЛЫ: 2025 ЖЫЛҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ САЯСИ БЕЛСЕНДІЛІГІ.....	168
Имандосов А.Х., Мурзагалиев А.Д. «КАСПИЙСКИЙ РЕГИОН В СИСТЕМЕ НОВЫХ РЕАЛИЙ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ».....	171
Рамазанова Н.Ә. THE LEGAL FRAMEWORK FOR INTERETHNIC STABILITY.....	175
Абдыханов У.К. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ ТАҒДЫРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК КӨРІНІСІ.....	181
Аблимитов А., Адилова Ф.А. «АЛТЫН АДАМНЫҢ» ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ.....	186
Сапанов С.Ж., Абдулов А.Д. ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И ЕВРАЗИЙСКОЕ ВИДЕНИЕ ПОСТСОВЕТСКОГО ПРОСТРАНСТВА.....	190

СЕКЦИЯ 3

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖОҒАРҒЫ МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫ: ДАМУЫ, ТӘЖІРИБЕ МЕН ПРАКТИКА

Ананьева С.В. ЛИТЕРАТУРА НАРОДА КАЗАХСТАНА В МИРОВОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОЦЕССЕ: ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ И СОЗИДАТЕЛЬНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ.....	195
Айтимов Б.Ж., Шыныбек С.А. АФФЕКТ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ КІСІ ӨЛТІРУДІҢ СТАТИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУЫ.....	199
Бурамбаева К.М., Куркбасова Г.С. ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІ.....	204
Жұбай О., Сапанова М.С. ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИКО-ТИПОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ СТРУКТУРЫ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ.....	207
Қоянғалиев Е.С., Жұмабаева К.С. ОҚУШЫЛАРҒА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ДӘРЕЖЕСІ.....	211
Кенжекиев М.С., Христинецкий Д.В. ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ САМБО.....	214
Келебаева А.Р., Кенжекиев М.С. КӨКПАРДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ СПОРТ РЕТІНДЕ ЖАСТАРДЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫНА БЫҚПАЛЫ.....	218
Балгумбаева Т.Е., Кенжекиев М.С. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ СПОРТ ОЙЫНДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МӘДЕНИ МӘНІ.....	223
Батырханова А.С. САЛТ ПЕН ДӘСТҮРДІҢ ЖАҢАШЫЛДЫҒЫ МЕН ЗАМАНАУИ КӨРІНІСТЕРІ.....	227
Әбсаттар Н.Ж., Небесаева Ж.О. ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ КИІМІНДЕГІ ТҮСТЕРДІҢ МӘДЕНИ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СИМВОЛИКАСЫ.....	230
Шамшатова Ә. АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА LESSON STUDY	

ӘДІСТЕМЕСІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ.....	236
Турарова Д. BLOG TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH TO SENIOR CLASS PUPILS.....	240
Ісенбаев Қ.Ж., Кенжекиев М.С. СПОРТ ПЕН ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС.....	243
Оразов А.О., Сапарбек Г.Г., Бекмырза Б.Т. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КЕСТЕ ТОҚУ ӨНЕРІНІҢ ТАРИХЫ МЕН АУМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	247
Кенжекиев М.С., Әбеуғали А.Б. ҰЛТТЫҚ СПОРТТЫҢ ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	252
Сапанова М.С. ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ТАРИХИ-ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	259
Төлеубаева Б.М. ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ РӨЛІ.....	263
Алматова Г.М. «ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ - ТАЛАЙ ҒАСЫРЛАР ЖЕМІСІ».....	266
Кульбаева Б.С., Утегенова А.А. «МЕКТЕП-ЖОО» САБАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ПРОЦЕССУАЛДЫҚ ЖӘНЕ МАЗМҰНДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	271
Ақырап А. ПІКІРТАЛАС АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН АРТТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ.....	275
Кириленко Т.Г., Кенжекиев М.С. ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ.....	278
Кабі А.Т. КАЗАХСКАЯ СВАДЬБА В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID-19.....	282
Аманбек Ж.О., Ахыбай К.Д. ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ ПЕН БІЛІМ БЕРУ.....	288
Байсеитова А.Ж. ОРАЛХАН БӨКЕЙ «ҚҰМ МІНЕЗІ» ПОВЕСІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ.....	293
Жанысбаева Р.М. МУЗЫКАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ В ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ КАЗАХСТАНА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ.....	300
Абдыханов У.К. ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ БИЛИНГВИЗМ: ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ МАНЕРЫ АВТОРА- НОСИТЕЛЯ ДРУГОЙ КУЛЬТУРЫ.....	305
Сламбекова Т. С., Жұмабаева К. С., ЦИФРЛЫҚ ПЛАТФОРМАЛАР МЕН ОНЛАЙН-ТЕСТТЕРДІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МҮМКІНШІЛІКТЕР.....	311
Жұмабаева К.С., ОҚУШЫЛАРҒА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУДІҢ ШЕТ ЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ (ФРАНЦИЯ МЫСАЛЫНДА).....	318
Королев Р.А., Тлеубаева С.А. ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ КАСПИЙСКОГО РЕГИОНА КАК ФАКТОР РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ.....	323
Қуанышбай Д.Қ., Кенжекиев М.С. РАЗВИТИЕ И СОХРАНЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ, ЯЗЫКОВ И ТРАДИЦИЙ НАРОДА КАЗАХСТАНА ЧЕРЕЗ СПОРТ.....	328

Жұбатқанов К., Демеуова Н. КӨПҰЛТТЫ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ 35 ЖЫЛЫ ЛАЙЫҚТЫ ЖӘНЕ ОҢ ДАМУЫ НЕМЕСЕ ҚАЗАҚСТАН ӘЛЕМДЕГІ ҰЛТАРАЛЫҚ БІРЛІК ПЕН КОНФЕССИЯАРАЛЫҚ КЕЛІСІМНІҢ БІРЕГЕЙ ҮЛГІСІ РЕТІНДЕ.....	332
Дүкенбай С., Адилова Ф.А. ӘКЕ КӨРГЕН – ЖЕЛТОҚСАН.....	336
Бақытқызы Д. АНТИУТОПИЯ ЖӘНЕ УТОПИЯ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ.....	341
Садыков С., Фазыл Р., Кадирғалиева А.Т. ОРТА ҒАСЫР КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОРҒАНЫС ҚАРУЛАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ.....	345
Абдурахманов Н.А., Купбаева Р.М., Леубаев М.П. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭТНОСАЯСАТ ҰСТАНЫМДАРЫ ЖАЙЛЫ.....	349
Карабаева К.У., Дуйсебаев М.Т., Купбаева Р.М. ҚАЗЫҒҰРТ АЙМАҒЫНЫҢ ТУРИЗМ САЛАСЫН ДАМУДАҒЫ РӨЛІ ЖАЙЛЫ.....	354
Актореева Д.Д., Ахметов С.И., Купбаева Р.М. ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ ЖАЙЛЫ.....	359
Абдурахманов Н.А., Рустамбекова М.Е., Шекербекөв Қ.М. XV-XVI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӨМІРІ ЖЫРАУЛАР МҰРАСЫНДА.....	364
Мұрат А.С., Карабаева К.У., Дуйсебаев М.Т. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАҒЫ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ РЕСУРСТАРДЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ ЖАЙЛЫ.....	370
Кашкинбаева А.Т., Таубаев С.С., Турумбетова Г.А. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ БОЛЖАУ: ТӘУЕКЕЛДЕР МЕН ҚАУІПТЕРДІҢ АЛДЫН АЛУ МҰМКІНДІКТЕРІ.....	375
Барзилов А.А., Кенжекиев М.С. ИСТОРИЯ РАЗВИТИЕ САМБО.....	378
Ермұханов Н.М., ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	381
Ермұханов Н.М., ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ: ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІ.....	385

**ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ
30 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН «КӨПЭТНОСТЫ ҚОҒАМДЫ
ДАМУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ»
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ**

“SvetoCopy” қағазы. Пішімі А4. Көлемі 24,625 б.т.
Таралымы 100 дана

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
баспа орталығында басып шығарылды.

Техникалық редакторы: Батыргалиева Салтанат, Марданова Сәуле
Мұхабасын жасағандар: Батыров Ғалымжан, Тукешов Алтынбек
Түптеген: Жамбылов Маркс

